

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

EGY NEMZETI HŐS SZÜLETÉSE
A PETŐFI-EMLÉKEZET KIALAKULÁSA

doktori értekezés

Készítette: Owaimer Oliver

Témavezető: Dr. Hász-Fehér Katalin, egyetemi docens

Doktori program: klasszikus magyar irodalom

Szeged, 2024.

TARTALOMJEGYZÉK

I. PETŐFI-PROJEKT (BEVEZETÉS)	3
II. ZAVARKELTŐ BESZŰRÖDÉSEK (ELMÉLETI ÉS TÖRTÉNETI KERET) ...	7
III. EGY ÉLETRAJZ FORMÁLÓDÁSA (A KORAI PETŐFI-LEGENDÁKTÓL AZ ELSŐ TELJES BIOGRÁFIÁIG)	16
1. HOVÁ LEVÉL? (AZ ELSŐ HÍREK A KÖLTŐ SORSÁRÓL)	17
A) A Petőfi-titok (Histográfiai vázlat).....	17
B) Az első év hírei (A költő halálának tudatosulása)	20
***	31
2. KÉT PETŐFI (A PETŐFI-DISKURZUS DIFFERENCIÁLÓDÁSA)	32
A) Gyulai Petőfi (A ténykonstrukciók körvonalai).....	32
B) Jókai Petőfi (A regényesítés mintázatai).....	39
***	43
3. PETŐFI A POSTÁN (A ZSENI ALAKJA A TELJES ÉLETRAJZBAN)	43
A) Egy irodalmi ködlovag a kiegyezés előtt (Az életrajzi szintézis szerzője)	44
B) Zseni vagy nyárspolgár? (Életrajzi irodalom, irodalmi életrajz).....	48
C) Az angol minta (A csiszolt és a póriás zseni familiarizációja)	56
D) A „hívatlan bírós” (Gyulai és a pozitivisták életrajz kontúrjai)	68
***	73
IV. PETŐFI-ÁBRÁZOLÁSOK (A KÖLTŐ MEGJELÉNÍTÉSEI A KULTÚRA REGISZTEREIBEN)	75
1. PETŐFI, A REGÉNYHŐS (AZ ELSŐ PETŐFI-REGÉNY)	76
A) Sajgó sebek (Keletkezés-, kiadás- és recepciótörténeti kontextusok).....	76
B) Igaz történet alapján? (Műfaj-történeti alapvonalak).....	80
C) „nyújtani kellett a téstát...” (Narratológiai észrevételek).....	85
D) Felhőből cseppent garabonciás diák (A Petőfi-fikció rétegei).....	91
***	99
2. A „LÁTHATÓ” KÖLTŐ (EGY NÉPSZERŰ PETŐFI-ÁBRÁZOLÁS)	101
A) Az olajfestmény (<i>Petőfi Debrecenben 1844-ben</i>)	101
B) A litográfia (A kommodifikáció útja).....	103
C) A kompozíció (Műfajok, jelentésrétegek, emlékezőmódok)	110
***	118
3. A PETŐFI-REJTÉLY JÓKAI SZEMÉVEL (A POLITIKAI DIVATOK A PETŐFI-DISKURZUS KONTEXTUSÁBAN)	119
A) Halottról jót vagy semmit? (A keletkezés- és befogadástörténet törésvonalai)	119
B) A historikus és a költő feladata (Az előszó és a koncepció kettősége)	122
C) Papa szép meséi (Jókai megnyilvánulásai Petőfi eltűnéséről)	125

D) Hány Petőfi? (Az azonosíthatóságot megerősítő és kimozdító regényelemek kompozíciója).....	129
E) Szabadságharc után, kiegyezés előtt (Irány nélküli irányregény? Korszakallegória?) .	134
***	137
V. AZ EMLÉKEZET TÁRSADALMIASULÁSA (A KISAJÁTÍTÁS MÓDOZATAI ÉS A SZEMÉLYES GYÁSZ)	139
1. „PETŐFI MONDÁ” (PETŐFI A SAJTÓBAN).....	140
A) Mottók, idézetek, travesztiák (Az életmű szétszóródásai)	140
B) Tájékoztató, szórakoztató, befolyásoló (Petőfi alakja a sajtó funkciói tükrében) 145	
***	149
2. „SZEGÉNY SÁNDOR, SZEGÉNY SÁNDOR” (PETŐFI A KÖLTÉSZETBEN) 150	
A) Az emlékezet szálai (Az emlékkeresek tropológiája és retorikája)	153
B) Kinek a Petőfije? (A kisajátítás alakzatai)	161
***	166
3. TE ITT? (ARANY JÁNOS BÚCSÚJA).....	168
A) A privát gyász lehetőségei (A vers kontextusa)	168
B) Petőfi-asztaltánc (A lehetséges és lehetetlen gyász).....	171
***	178
VI. EGY NEMZETI HŐS SZÜLETÉSE (ÖSSZEFOGLALÁS).....	179
BIBLIOGRÁFIA.....	184
Forrás- és szövegkiadások	184
Szakirodalom	184
Források	197
Sajtóforrások (hírek, hirdetések, szerkesztői tartalmak, autorizálatlan sajtóanyagok, stb.) 202	
Levél- és kéziratári források, irodalomtörténeti értékű könyvanyag	204

I. PETŐFI-PROJEKT (BEVEZETÉS)

Lássuk be, Petőfi Sándor emlékezete a *maga nemében* kimagaslóbb teljesítmény, mint irodalmi életműve. Elég csak abba belegondolnunk, hogy a költő halhatatlan alkotásai mellé számos másik irodalmi nagyságunk, köztük több pályatársa (például Vörösmarty Mihály vagy Arany János) munkásságát oda lehetne állítani: a döntés közöttük ízlés kérdése volna. Az emlékezet Petőfijével azonban egyetlen másik költő vagy író (s talán politikus) sem tudná fölvenni a versenyt. Mindez nem kisebbíti a költő verseinek értékét, pusztán fölhívja a figyelmet a Petőfi-emlékezet kitüntetett kultúrtörténeti jelentőségére.

Az utóbbi évtizedekben, különösen a 2022–23-as Petőfi-bicentenárium alatt természetesen gyakorta szó esett Petőfi emlékezetéről: úgy az „életműve és kultusza” típusú szakmai tanácskozásokon, mint a költő népszerűségének titkát fürkésző közbeszédben. Az irodalomtörténet-írás mégis mintha némileg gyanakodva – egyfajta „szükséges rosszként” – tekintene az emlékezet megnyilvánulásaira, melyek alkalmasint népszerűsíthetik az igazi értéknek tekintett irodalmi életművet, ugyanakkor az avatatlan olvasó számára könnyen homályba borítják annak valódi gazdagságát. „Ne mulasszuk el hangsúlyozni: lehet bármilyen nagy Petőfi alakjának szimbolikus jelentősége a magyar nemzeti tudatban – ő mégiscsak elsősorban és kizárólag költőként kellene, hogy magára vonja figyelmünket.”¹ – tanácsolja a Petőfi-kutatás elsőrangú szaktekintélye, Margócsy István a bicentenáriumi év Ünnepi Könyvhetét megnyitó beszédében. Jelen értekezés, mely szinte kizárólag a költő életének hatástörténetével foglalkozik, szakítani kíván azzal a gyakorlattal, mely élesen szembeállítja egymással az elmélyült befogadói műveleteket igénylő irodalmi munkásságot és a szinte kizárólag életrajzi mozzanatokra nyitott emlékezetet: a viszonyukat egymást kiegészítő, versengő egymásrautaltságként gondolja el.

Közkeletű vélekedés, hogy a költő munkásságának napjainkban is szembeötlő népszerűsége nem pusztán poétikai érdemeinek köszönhető, ahogy az sem újdonság, hogy a Petőfi élete és munkássága köré szövődő, páratlan értékű elbeszélésanyag *kollektív* kultúrtörténeti teljesítmény. Szebben szól erről a klasszikus hagyomány bűvöletében alkotó, kitűnő költő, Markó Béla. A Petőfi-évet nyitó ünnepi szónoklatában azzal a gondolattal játszott el, hogy nagy poétánk talán soha nem is létezett: irodalmi munkássága Arany János bravúros hamisítványa, életrajza pedig Jókai Mór leleményes elmeszüleménye. Elnyúló bevezető sorok helyett öt idézzük kissé hosszabb terjedelemben:

[...] Petőfi nincs. Nem is volt. Legalábbis úgy, ahogy hisszük. Gondoljunk bele ebbe is! Máig nem lehet tudni, hogy december 31. vagy január 1. És hogy Kiskőrös, Szabadszállás vagy esetleg Kiskunfélegyháza. Az anyakönyvi bejegyzés is ilyen furcsa: Petrovics Alexander. Igen, egy egész nemzet nagyszerű konspirációja ez a Petőfi-terv. Csak ki kellett találni egy nyughatatlan fiatalembert, aki hol itt, hol ott járt iskolába, hol itt, hol ott segédszínészkedett, de sehol nem olyan sokat, hogy a kollektív képzelőerő ne szárnyalhason szabadon. Ismerjük be, mi találtuk ki Petőfi Sándort. Hogy vannak dokumentumok? Vannak persze bőven, de ilyesmit igazán lehetett hamisítani, ha szinte mindenki benne volt az összeesküvésben. Összegyűlünk minden évben július végén a fehéregyházi Petőfi-múzeumnál, aztán koszorúozunk az Ispán-kútnál is. Mintha Baradlay Jenő halálára emlékeznénk. Berend Iván, esetleg Timár Mihály életére. Vagy Csaba királyfiéra. Ő sem volt. Üssek a szájamra! Meglehet, hogy a hatalmas fantáziájú Jókai találta ki Petőfi Sándort. Ő írta át a hús-vér Petrovics Alexander biográfiáját úgy, hogy világszabadság-poéta legyen belőle. Bizonytalan születés, bizonytalan halál. [...] Hiszen Jókai-történet az egész. Se bölcső, se szemfedő, valahogy így mondta egy másik poéta később. Kell egy nemzeti költő. Aki nemcsak a miénk.

¹ MARGÓCSY 2023.

Suttogtak vagy suttoghattak volna valamit Kazinczyiék. Aztán Vörösmarty. Majd Arany. Igen, Arany János. Mert Petőfi nincs, de mégis Petőfi a legnagyobb. Akkor meg ki írta a Petőfi-verseket? Ki pótolhatja a legnagyobbat? Egy másik legnagyobb nyilván. Miután Vasvári, Irinyi és persze Jókai kitalálták a legszabadabb szabadságharcost, a legigazabb igazságosztót, a legforrongóbb forradalmárt maguk közül, sőt a későbbiek közül is. Mindannyiunk közül. [...] Érthetetlen, hogy a versben szívesen bőbeszédű Arany János, hosszú-hosszú elbeszélő költemények költője, egyszerre csak tíz esztendőre elhallgatott. Lehet, hogy tényleg színház minden, és az a tíz év jutott Arany Jánosnak a forgatókönyvből. Megírta abban a tíz évben az egyébként szintén zseniális Petrovics Alexander hiányzó életművét. Utólag nyilván, de ha egy egész nemzet akarja, nem lehetetlen az időutazás. Végre az idegesítően pedáns, szemérmes, sőt gátlásos Arany János is lehetett álnéven szerelmes és zabolátlan, lehetett Petőfi Sándor, sírt, kacagott, viharzott szabadon ő is. [...] Csodálatos álom. Petőfi-projekt. De kifutottunk a határidőből. [...] Szlovák anyától, szlovák apától egy magyar fiú. Gyermekember. Nagy magyar forgatókönyv. Akkoriban még értettek az ilyesmihez. El lehetett hinni nekik. [...] Micsoda költőt találtunk ki valamikor! Kár, hogy abbahagytuk.²

De mégis mivégre e nagyszabású társadalmi terv? Kik ennek az összeesküvésnek a tulajdonképpeni kitalálói és megvalósítói? S miért vesz tőle mélabús búcsút a konzervatív költő? Hogy e kérdésekre választ adjunk, onnan kell indítani a gondolatmenetünket, ahol Petőfi Sándor általunk ismert életrajza véget ér. A következő oldalakon arról a másfél évtizedes folyamatról kell áttekintést nyújtanunk, amely során Petőfi élete (és irodalmi öröksége) gyökeret eresztett a magyar emlékezetben. Nem egy bajosan kijelölhető „végső eredet” megragadása céljából, az emlékezet „forrásához” való illuzórikus visszatérés reményében. Sokkal inkább avégett, hogy a Petőfi-emlékezet létrejöttének okait és társadalmi jelentőségét a kialakulása folyamatának körülményei között láthassuk.

Az első fejezetet néhány kulcsfogalom teoretikus körüljárásával kezdjük: a kollektív emlékezet és a hozzá kapcsolódó társfogalmak meghatározásával. A gondolatmenetünk terminológiai és szerkezeti kereteit – Szajbély Mihály nyomán – a luhmanni rendszerelmélet alapján alakítjuk ki: meglátásunk szerint a kollektív emlékezet a szerepkörök alapján elkülönülő, műveletileg zárt, modern társadalmi alrendszerek közös populáris tevékenysége által jön létre. Magyarán szólva azáltal, hogy a tudomány és a művészet területe megalkotja a maga szemszögéből fontos, de a széles közönség számára is releváns múltértelmezéseit, melyek mindenekelőtt a sajtó, a politika, a gazdaság és az oktatás tevékenysége által tovább terjednek a társadalomban. E definíció lehetővé teszi, hogy a kollektív emlékezet jelenségeit a *popularitás* fogalmán keresztül értelmezzük, mely bár gyakorta visszatetszést válthat ki az egyes alrendszerekből, valójában a térnyerésüket és az érdekérvényesítésüket szolgálja. A folytatásban – történeti és terjedelmi okokból – nem vizsgál(hat)juk egyesével valamennyi alrendszer kollektív emlékezetben betöltött popularizáló szerepét. Mindössze három fontos terület: a tudomány, a művészet és a sajtó alrendszerét vesszük alaposabban szemügyre, melyeknek autonóm működése voltaképpen megszűnt a szabadságharc következményeképp. Az összeomlás után azonban lassacskán újjáépültek, és a Petőfi-emlékezet kibontakozásával párhuzamosan folytatták fejlődésüket és elkülönülésüket.

A második fejezetben a történettudomány egyre markánsabb és differenciáltabb diszkurzív érvényesülését követjük nyomon a Petőfi-emlékezetben. Kronologikus rendben, a legkorábbi Petőfi-legendáktól haladunk az első, 1864-ben megjelent, teljes életrajz felé. Kezdeként a szabadságharc utáni Magyarország összeomlott nyilvánosságának keretei között tekintjük át a Petőfi eltűnéséről terjedő ellentmondásos híreket, melyek oly történelmi pillanatban jöttek létre, mikor még jóformán nem beszélhetünk tudományos diskurzusról. Kérdéses ugyanis, hogy ezek

² MARKÓ 2023.

a szóbeszédnek vajon milyen képet alakítottak ki a költőről. Később az első életrajzi kezdeményezésekre fordítjuk a figyelmet. Gyulai Pál *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* (1854) című esztétikai-életrajzi tanulmányát és Jókai Mór 1855–56-ban megjelent elbeszéléseit vizsgáljuk, az irodalomtörténet-írás és az irodalom elkülönülésének nyomait kutatva. Az utolsó harmadban pedig a kollektív emlékezet és irodalom(történet) viszonyát alapvetően meghatározó, mégis specifikusabb, „belső” történetírói belügyekkel foglalkozunk. A 18–19. századi szerző- és zsenikonstrukciók, valamint az azokat létrehozó és közvetítő korabeli biográfiakonceptiók alapján értelmezzük az első teljes biográfiát: Zilahy Károly *Petőfi Sándor életrajza* (1864) című könyvét.

A harmadik részben a kollektív emlékezet művészi igényű megnyilvánulásai felé fordulunk. A korábbi lineáris-kronologikus szemlélet helyett ezúttal egy vertikális-szinkrón metszetet veszünk alapul, hogy különböző kulturális regiszterekhez tartozó Petőfi-ábrázolásokat elemezzünk. Elsőként az első Petőfiről szóló regényt, Szokoly Viktor szórakoztató igényű *Regényes rajzok Petőfi életéből* (1858) című lektűrjét emeljük ki a feledés homályából a korai Petőfi-emlékezet mélyebb megértése végett. A költő színészeit bemutató, fikciós kisregény szerkezeti sajátosságait, cselekményalakítását és karakterábrázolásának rétegeit vizsgáljuk a lehetséges műfaji és tropológiai minták, az elérhető történeti források, valamint a politikai és irodalompiaci körülmények tükrében. Ezt követően egy köztes regiszterű képzőművészeti alkotást, Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben 1844-ben* (1857) című kompozícióját vesszük szemügyre. A kép érdekessége, hogy nemcsak a Pesti Műegylet reprezentatív olajfestményeként, hanem a *Hölgyfutár* című napilap sokszorosított jutalomképeként is jelentős sikert ért el. Az elit és populáris kulturális kódokat egyaránt mozgósító kompozíciót épp ezért egyfelől a *Hölgyfutár* előfizetési kampánya fényében, másfelől a korabeli képi műfajokon keresztül közelítjük meg, föltérképezve ezáltal az eltűnt költőhöz kapcsolható korabeli vizuális viszonyulási formákat. Ezt követően Jókai Mór *Politikai divatok* (1863) című regényét helyezük fókuszba, melyet kifejezetten esztétikai igényű, a közelmúlt ábrázolásával kísérletező regényként olvasunk. A heves ellenérzéseket kiváltó regényt a kiegyezés előtti Petőfi-diskurzus kontextusában értelmezzük, rávilágítva azokra az írói eljárásokra, amelyekkel Jókai, a költő egykori barátja szintetizálta (és meghaladta) a korszak korábbi Petőfi-ábrázolásait.

Zárásként pedig a Petőfi emlékezetének teret biztosító sajtó működését tanulmányozzuk. A diakrón majd szinkrón áttekintések után koncentrikus menetben haladunk: a sajtóforrások holisztikus vizsgálatától a javarészt sajtóban megjelenő emlékverseken át Arany János *Emlények* (1851–55) című versciklusáig. Nyitásként a tömegmédiá logikáján keresztül próbáljuk megérteni a Petőfiről szóló emlékezőanyag látványos gyarapodását és diverzifikációját: azt a folyamatot, mely során a költő alakja társadalmiasult. Ezt követően a sajtóban megjelenő források egy sajátos típusát, a Petőfiről szóló emlékversek retorikáját és tropológiáját elemezzük, az alakját kisajátító-társadalmiasító nyelvi alakzatokra figyelve. E versek bizonyos szempontból egyfajta *médiaesemény* dokumentumaiként is értelmezhetők, amennyiben egy valódi temetési szertartást helyettesítve búcsúztatták az elveszett költőt. Zárásként pedig arra leszünk kíváncsiak, hogy Arany János miként kereste a gyász és az emlékezés egy számára autentikusabb formáját az egyre hangosabbá váló nyilvánosságban. Az *Arany János kisebb költeményei* kötetben (1856) – tehát nem a sajtóban – megjelent *Emlények*-ciklust egy efféle költői megszólaláskísérletként olvassuk.

E szemlélet persze kissé elavultnak tűnik napjaink „harmadik generációs” emlékezetkutatásai fényében, melyek elmozdulva a nemzeti keretű kutatásoktól (ún. „módszertani nacionalizmustól”) az emlékezet nemzetek, kultúrák, generációk, médiumok közötti útvonalai,

cserekapcsolatai, traumái iránt érdeklődik – egyfajta „etikus emlékezetkultúra” jegyében.³ Jelen értekezésben számos szemléleti és módszertani belátást kölcsönöztünk a kurrens emlékezetkutatások eredményeiből: például nem kerülték el a figyelmünket a magyar költő byroni zsenialakjának nemzetközi mintázatai, a Szendrey Júlia megítélésében fölfedezhető narratív-nemzedéki közvetítettségek vagy a szabadságharc utáni Petőfi-ábrázolások (olykor transz)mediális meghatározottságai. A Petőfi-emlékezet története akár nemzetközi keretben is megközelíthető volna: a 19. századi európai nacionalizmusok és a kulturális emlékezet viszonyának tükrében, a világszerte kibontakozó hőskultuszok és irodalmi kultuszok egy esettanulmányaként, a közösségi emlékezetek és az európai irodalmak modernizációjának globális összefüggésében. Mindennek ellenére úgy véljük, a költő emlékezete elsősorban nemzeti és kisebb regionális közösség(ek) számára telítődik meg újra és újra történetileg változó jelentéstartalmakkal, ezért elsősorban nemzeti és regionális-lokális keretek között tartjuk célravezetőnek vizsgálni.⁴

Az értekezés címe Dávidházi Péter *Egy nemzeti tudomány születése* (2004) című, nagyszabású monográfiájára utal. A könyv fontos alaptétele, hogy a 19. században mindhiába várt nemzeti nagyeposz közösségi szerepét egy új, modern, tudományos nagyelbeszélés (*grand récit*): a nemzeti irodalomtörténet vette át. Illetve, hogy (történet)tudomány és (regény)irodalom megosztva örökölték a kihaló eposz műfajának nemzeti-társadalmi funkcióit: előbbi az *igazolás* és *mege erősítés*, utóbbi a *szórakoztatás* nemes feladatát.⁵ Nos, úgy véljük, ha megnevezhető volna egyetlen hőse (*hérosza*) a tudomány és szépirodalom által együttesen létrehozott modern magyar „eposznak”,⁶ az vitán fölüllálon a szlovák származású magyar költő, Petőfi Sándor volna.

³ JABLONCZAY 2022.

⁴ Napjaink Petőfi-kultuszáról: OWAIMER, RADNAI 2023. RÁKAI 2021.

⁵ DÁVIDHÁZI 2004, 357–538.

⁶ GYÁNI 2007, 33–34.

II. ZAVARKELTŐ BESZÚRÓDÉSEK (ELMÉLETI ÉS TÖRTÉNETI KERET)

Dávidházi Péter „*Isten másodszülöttje*” (1989) című könyve óta az (irodalmi) kultusz fogalma paradigmaticus jelentőségű a magyar irodalomtörténet-írásban, különös tekintettel a Petőfi Sándor utóéletét és hatástörténetét leíró törekvésekre.⁷ A kifejezés valamiképpen a kritikai viszonyulás hiányát vagy ellentétét igyekszik megragadni. Dávidházi jól ismert definíciója a kultikus *beállítódás*-, *szokásrend*- és *nyelvhasználat* fogalomhármán alapult, és az irodalomhoz való viszonyulás szakrális vonatkozásait hangsúlyozta. Margócsy István értelmezte talán a legtágabban a kultusz jelenségét: szerinte az nem csupán konstitutív része az irodalomtörténeti módszertannak, hanem „az irodalomhoz való viszonyoknak egyik legfontosabb, kiküszöbölhetetlen, porából állandóan megélemedő főnixként funkcionáló demiurgoszává vált.”⁸ Ugyanakkor már a kezdetektől fogva fölmerültek a fogalom használatával kapcsolatban bizonyos módszertani aggályok. Fodor Géza Dávidházi könyvéről szóló, alapvetően igen elismerő, 1991-ben írott bírálata – a kissé sarkos megfogalmazás ellenére – jóslatértékűnek tűnik a hazai kultuszkutatások tükrében:

A kultusz-kutatás most vélhetően divatba jön nálunk. Csak féltő, hogy nyilvánvaló összefüggések mágikus megnevezésének, ismert összefüggések újrakeresztelésének, az ismeretek másodlagos újrendezésének, nem pedig problémák felfedezésének, feltárásának és mélyebb megértésének az irányába fog fejlődni.⁹

Jelen gondolatmenet keretei között nincs mód bemutatni a kultuszkutatások több évtizedes történetét és eredményeit, szerencsére számos hazai és nemzetközi fókuszú áttekintés született már a témában.¹⁰ A kritikák (e ponton releváns) tanulsága úgy összegezhető, hogy a kultuszkutatások erősen vallási analógiára épülő megközelítéseiben gyakran nem átlátható, hogy milyen történeti feltételek mellett fogadunk el lényegileg egyenértékűnek különböző, de bizonyos szempontból egymásra hasonlító kulturális jelenségeket. Emiatt a kultusz fogalma leginkább csak a kritikai viszonyulás hiányának homogenizáló detektálására alkalmas, ám egy kontextusérzékeny perspektíva érvényesítését nem teszi lehetővé.

Érvelésünk Takáts József azon javaslatából indul ki, mely szerint célravezető lehet az irodalmi kultuszoknak egy „gyengébb”, általános értelmezési keretként működő elgondolása. E fölfogás a kultikus gyakorlatokat nem egy az egyben a vallásos beszédmód és beállítódás (szekularizált) analógiájaként, hanem a *kollektív emlékezet* megnyilvánulásaként kezeli, melynek különböző módozataiban valaha volt szakrális (nyelvi) alakzatok is működésbe lépnek.¹¹

A kollektív emlékezet terminus eredetileg Maurice Halbwachs *Az emlékezet társadalmi keretei* (1925) című könyvéből származik, amely a térhez és időhöz kötött emlékezet szociológiai működését vizsgálta.¹² A francia szociológus szerint nem léteznek „tisztán” egyéni emlékek. Rendre a kollektív emlékezet keretei fogják közre azokat, ugyanakkor a társadalmilag létrehozott emlékek „hordozói” éppen a külvilág perspektívájából földézett individuális rekonstrukciók. Kiemelendő, hogy Halbwachs a kollektív emlékezetet nem tekintette átfogó

⁷ DÁVIDHÁZI 1989. Néhány alapvető, olykor eltérő megközelítésű könyv: KALLA 1994. KALLA 1997. TVERDOTA 1998. MARGÓCSY 1999. SZILASI 2000. KALLA 2000. KALLA, TAKÁTS, TVERDOTA 2005. MARGÓCSY 2007a. MILBACHER 2009. LAKNER Lajos 2014.

⁸ MARGÓCSY 1999, 15.

⁹ FODOR 1991, 214.

¹⁰ TAKÁTS 2003. SZOLLÁTH 2004. RÁKAI 2006. GYÁNI 2007, 21–37. TESLÁR 2014, 3–83. LAKNER Lajos 2014, 12–29. JABLONCZAY 2022. A Petőfi-kultuszkutatás némely vonatkozásairól: OWAIMER 2023.

¹¹ TAKÁTS 2006a. 55–56.

¹² HALBWACHS, 2018.

össztársadalmi kategóriának: a kifejezéssel konkrét, partikuláris emlékezetközösségekre (például családokra, vallási közösségekre, kiváltságos társadalmi csoportokra) utalt, melyeket szembeállított a történetírással. Szerinte a kollektív emlékezet(ek) ezakt csoport(ok)hoz kötött, szubjektív és korlátozott érvényességű tudati módusz(ok), ezáltal alsóbbrendű(ek) az egyetlen és egyetemes (nemzeti) történelemhez képest.¹³ E ponton eljutott a múlthoz való viszonyulás két módozatához, pólusához: a kollektív emlékezethez és a történettudományhoz. Halbwachs megfogalmazásában:

[...] kétféle tevékenységet különböztethetünk meg a társadalmi gondolkodásban: egyfelől egy emlékezetet, azaz egy olyan keretet, amely számunkra tájékozódási pontként szolgáló és kizárólag a múlthoz kapcsolódó képzetekből áll, másfelől egy racionális tevékenységet [...]¹⁴

Jan Assmann nem állt meg a partikuláris emlékezetcsoportok vizsgálatánál, és az 1992-ben megjelent *A kulturális emlékezet* című könyvében kultúraelméletté tágította francia elődje szociológiai szemléletű kutatásait.¹⁵ A kollektív emlékezet kifejezést gyűjtőfogalomként használta, amelyen belül megkülönböztetett *kommunikatív emlékezetet* és *kulturális emlékezetet*. A kommunikatív emlékezet nagyjából azonosítható Halbwachs (szűkkörű csoportokra vonatkozó) kollektív emlékezetével: a társas érintkezésen és az oralitáson alapszik, a „[...] közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. [...] Ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezetnek adja át a helyét.”¹⁶ A kulturális emlékezet már egy elvontabb, Halbwachs 1925-ös munkájában nem szereplő,¹⁷ szélesebb időskálájú emlékezet, amely az írásbeliség felé hajlik, s az „intézményesített mnemotechnika ügye”. Nagyfokú megformáltság és gyakran ceremoniális hangnem jellemzi, mint a múlt tudományos és/vagy átesztétizált konstrukcióit (például szobrok, múzeumok, állami ünnepek). Ez azért lényeges, mert a kulturális emlékezet Jan Assmann-i fogalma nem használható például az 1850-es évek Petőfi-diskurzusa kapcsán, melyet inkább kommunikatív emlékezetként kellene definiálnunk.¹⁸ A kommunikatív és a kulturális emlékezet közötti lassú átmenetet pedig Assmann a kissé talányos *sodródó hasadék (flotaing gap)* kifejezéssel jelölte.

Lényeges, hogy a nemrég elhunyt, német vallástörténész bírálta Halbwachst, amiért a tudományosság „egyfajta pozitivistá fogalmát képviseli” történelem és kollektív emlékezet szembeállításakor, s Claude Lévi-Strauss nyomán megkülönböztetve a meleg emlékezetet és a hideg emlékezetet, a történelmet a kulturális emlékezet utóbbi változataként írta le.¹⁹ Jelen gondolatmenetben a kollektív emlékezet Jan Assmann-i fölfogását érvényesítjük, abban az értelemben, hogy az emlékezet átfogóbb, általánosabb társadalmi és kulturális szerveződését értjük alatta. Azonban nem fogadjuk el, hogy a történetírás (egésze) a kollektív emlékezet kategóriájába tartozna, mivel e megközelítés, ha nem is tekinti teljesen azonosnak a történelemírást és a kollektív emlékezetet, nem képes rávilágítani a közöttük lévő lényegesnek

¹³ HALBWACHS 2000, 403–432.

¹⁴ HALBWACHS 2018, 368.

¹⁵ K. HORVÁTH 2019, 63–66.

¹⁶ ASSMANN 2013, 51.

¹⁷ Megjegyzendő, hogy Halbwachs az 1950-ben posztumusz megjelent, *A kollektív emlékezet (La mémoire collective)* című munkájában jelentősen finomította korábbi fogalmi rendszerét, mely számos hasonlóságot mutat Assmann elméletével. A legfontosabb módosítás, hogy kollektív emlékezet és szociális emlékezet fogalmilag elkülönült egymástól: míg előbbi egy csoport „átélt” emlékezetének felel meg (~kommunikatív emlékezet), addig az utóbbi leginkább egy szélesebb közösség időben és térben kiterjedt gondolkodási mintázatait foglalja magában (~kulturális emlékezet). Vö. PLÉH 2019. HALBWACHS 2018, 189.

¹⁸ ASSMANN 2013, 49–65.

¹⁹ ASSMANN 2013, 49–56.

tűnő különbségekre.²⁰ Számunkra nem releváns, hogy Halbwachs historista nézetei tarthatók-e még a kortárs történelemfilozófia tükrében. A múlthoz való viszony két pólusa és a közöttük megfigyelhető létmódbeli ellentét az érdekes, mely „elvileg megszüntethetetlen”²¹ – legalábbis, amíg a történelemírás tudományként definiálja önmagát. E problémát különben Assmann is érzékelté Halbwachs bírálatakor: „[...] a történelmet inkább a társadalmi emlékezet sajátos fajtájának minősítenék [...] Ám ezáltal egy lényeges kategória veszendőbe megy: a tudományos történetírás identitássemlegessége.”²² Az egyszerűség kedvéért, amikor nem szükséges, nem fogjuk alkalmazni a kommunikatív vagy kulturális emlékezet terminusokat, helyettük a kollektív emlékezet gyűjtőfogalmat használjuk, mert e vizsgálódás egy olyan terminológia működtetésében érdekelt, amelynek nem köti le a figyelmét az emlékezet kulturális szerveződésével kapcsolatos tipologizálás és a különböző átmenetek miatti sorozatos leírás-kényszer, hanem egy tágabb, az emlékezés belső történeti folyamatain túlmutató kontextusban is megőrző koncepcióalkotó erejét.

Kollektív emlékezet és történettudomány eltérő működés módjuk alapján ismerhetők föl. Utóbbi benső logikájánál fogva exkluzív, célja az igazolhatóság elvének érvényesítése, a kijelentések árnyalása, így minél precízebb (komplex, többértelmű, akár eldönthetetlenséget is megfogalmazó) nyelvhasználat jellemzi. Egy-egy esetlegesen fölmerülő új adat a történettudományt a korábbi nézetei revideálására készíti. Ehhez képest a kollektív emlékezet inkluzív, célja a múlt szelektálása és aktualizálása (nem pedig rekonstruálása és időtlen őrzése), így egyszerű és könnyen megérthető kijelentéseket mozgósít. Történelem és emlékezet dichotómiája ebből a szempontból különösen emlékeztethet Hans Ulrich Gumbrecht teóriájára, amely a hermeneutika értelemzési hagyományra épülő *jelentés kultúráját* és a taktilitásra, érzékiségre, a közvetlen hozzáférés illúziójára alapozó *jelentés kultúráját* különbözteti meg.²³

Fontos belátnunk, hogy a történész sem találhat vizsgálódásához történelmen kívüli, objektív megismerést biztosító perspektívát,²⁴ ezért őt is meghatározza saját kora és környezete, Gadamer szavaival: „az interpretáló történeti szituációja is, s így a történelem objektív menetének az egésze.”²⁵ Például gyakran hangsúlyozott megfigyelés – jelen dolgozatnak is szemléleti alapvetése –, hogy a történelemtudomány általában a nemzeti keretek közé szorított múltból szolgáltatott és szolgáltat szisztematikus tudást. Kollektív emlékezet és történettudomány tehát olykor egymás felé közelednek, amennyiben utóbbi a vállára veszi az ideológiai karakterű (csoport)identitásképzés terhét. Éppen e kölcsönhatások, határhelyzetek, összemosódások mutatják meg emlékezet és történelem mindennapi működését. A kollektív emlékezet (tudományos kritikát igénylő) forrást szolgáltat a történész számára, meghatározza a szempontjait és retorikáját, valamint ismeretterjesztésre készíti azt. Ugyanakkor a kollektív emlékezet is rászorul a (múltat rekonstruáló és megőrző) történetírásra, amely ezáltal – sajátos logikájából következően – folyamatos korrekcióra sarkallja. E viszony különösen konfliktusos lehet a bonyolult vagy nehezen (esetleg egyáltalán nem) bizonyítható tudományos teóriák esetében: legyen szó anyanyelvünk eredetéről vagy a legismertebb nemzeti költőnk talányos származásáról és haláláról.²⁶

²⁰ GYÁNI 2012, 357–375.

²¹ S. VARGA 2012, 32–40.

²² ASSMANN 2013, 44.

²³ GUMBRECHT 2010.

²⁴ GADAMER 1984, 207–298, 503.

²⁵ Uo. 331.

²⁶ S. VARGA 2012, 33–35.

Hangsúlyozandó, hogy nem föltételezzük a történészi megismerés mindentől független objektivitását. Noha belátjuk, hogy míg az emlékezeti konstrukciók támaszkodhatnak fiktív történetekre, legendákra és egyéb hitelesnek nem tekinthető forrásokra, addig a tudományos ténykonstrukciók természetüknél fogva forráskritikán, szigorú módszertanon alapulnak. A kollektív emlékezet és történettudomány közötti elvi dichotómiát úgy értelmezzük, mint amely épp azáltal jön létre, hogy a történettudomány a saját beismert korlátai ellenére tudományként határozza meg önmagát.²⁷ E különbségtétel azonban csak a kiindulópont, melyből érthetővé válhat, hogy miként vesz részt a társadalom „egésze” a kollektív emlékezet alakításában.

Niklas Luhmann szerint a modern társadalom olyan rendszer, melyet az egymás környezetében működő, egy-egy szerepkör optimalizálásáért felelős, bináris kódok mentén szerveződő (hatalmon lenni/ellenzékben lenni, kifizetődő/nem kifizetődő, szép/csúf, jogos/jogtalan stb.), műveletileg zárt alrendszerek (politika, gazdaság, művészet, jog stb.) működtetnek. E szerepkörök szerint elkülönülő társadalom komplex működését pedig az alrendszerek által kialakított szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok (hatalom, pénz, szépség, igazság stb.) biztosítják.²⁸ A történettudomány ebben a rendszerben az igaz/nem igaz (pontosabban: igazolható/nem igazolható) binárisan sematizált kódok mentén működik, melynek szimbolikusan általánosított kommunikációs médiuma a tudományos igazság.²⁹

A kollektív emlékezet szorosan összefügg a társadalom különböző önleírásaival és a különböző alrendszerei által alakított nemzeti kultúrával. A német szociológus elméletének egyik alapvető, első hallásra megdöbbentő tétele, hogy a társadalmat nem emberek (pszichikai rendszerek), hanem (pszichikai és társadalmi rendszerek közötti) kommunikációk alkotják. A kommunikáció során az értelem médiumából formák jönnek létre, mely formák ismét médiumként szolgálhatnak egy újabb formaképzés számára. A kommunikáció értelemfeldolgozó és -teremtő tevékenységének eredményét nevezzük kultúrának. A kultúra tehát az értelemből mint médiumból jön létre, és a különböző szerepkörű alrendszerekben, illetve azok környezetében helyezkedik el.³⁰ A luhmanni rendszerelméletet az irodalomtörténeti módszertannal összekapcsoló Szajbély Mihály szerint: „[a] maga egészében nem leírható, viszont lehetséges témák kimeríthetetlen és folyamatosan táguló tárházaként valamennyi alrendszer rendelkezésére áll. Egyrészt mint a jelen, másrészt mint a múlt kultúrája. A múltra vonatkozó értelemfeldolgozást emlékezésnek hívjuk.”³¹ A kollektív emlékezet tehát a társadalom kultúratermelő tevékenységének egyik formája, a múltra vonatkozó egyik önleírása, egyben a társadalom nemzetként való önleírásának egy médiuma, melyhez valamennyi részrendszer (pl. tudomány, művészet, politika, gazdaság) működése hozzájárul.

S. Varga Pál megfigyelése szerint a tudományos beszédmódnak sokszor tekintettel kell lennie arra a tényre, hogy a társadalom számára éppen az teszi hozzáférhetővé a történettudományt, ami saját előfeltevései szerint „zavarkeltő beszűrődés (t. i. a saját aktuális érdekeltség).” Törekvése „[...] eleve elhibázott és kilátástalan, ha önnön felsőbbrendűségének tudatától vezérelve, a maga kódját (igaz/nem igaz) akarja ráerőltetni a kollektív emlékezetre.”³² E szükségszerűséget a Luhmann-t értelmező Urs Stäheli nyomán a *populáritás* fogalmával írhatjuk le.³³ Szajbély szerint a 19. század óta „a valódi kultúrát felemésztő szörny szerepét”

²⁷ Vö. GYÁNI 2010, 68-85.

²⁸ Bővebben: LUHMANN 2014.

²⁹ SZAJBÉLY 2005, 33-62.

³⁰ TÓTH 2012.

³¹ SZAJBÉLY 2020.

³² S. VARGA 2012, 35-36.

³³ SZAJBÉLY 2020. Lásd még: STÄHELI 2004, különösen: 178-186.

játszó populáris valójában a különböző társadalmi alrendszerek érdekérvényesítésének egyik fő eszköze. Valamennyi műveletileg zárt társadalmi alrendszer a befolyásának növelése (azaz a társadalom megnyerése) érdekében megalkotja a maga populáris termékeit, melyek a többi környezeti alrendszer (a tudományok esetében például a politika, gazdaság, művészet stb.) számára is hasznosak lehetnek. Ezt nevezzük inklúciónak, mely a rendszeren kívüli idegent a rendszerbe integrálja, s időlegesen közös identitást/önleírást alakít ki az adott környezeti rendszerrel. Szajbély megfogalmazásában: a „[...] populáris kultúra létrejöttének eredője, hogy a társadalmi alrendszerek törekszenek befolyásuk növelésére.”³⁴ (A popularitás és a populáris kultúra fogalmát e Luhmann-Stäheli-Szajbély-féle nem esszencialista, funkcionalista-rendszerelméleti megközelítésben használjuk, s nem térünk ki például a magaskultúrától elkülönülő tömegkultúra, populáris kultúra, népszerű kultúra angolszász kutatási hagyományára vagy a frankfurti iskola filozófiai-esztétikai megközelítéseire.)³⁵

A kollektív emlékezet tehát nem kizárólag a tudomány által formálódik, hanem több alrendszer közös tevékenysége nyomán. Noha a múltra vonatkozó társadalmi önleírás kialakításában természetesen oroszlánrésze van a történettudomány popularizálódásának. A politika identitásteremtő potenciált, a művészet (irodalom, festészet, zene) témát, a gazdaság pedig árucikket fedezhet föl benne – így jönnek létre az ún. strukturális mozgókapcsolatok, melyek révén a műveletileg zárt alrendszerek átmenetileg, közös érdekek mentén összekapcsolódhatnak. A történettudománynak a saját társadalmi legitimitációja és a befolyásának növelése-megőrzése érdekében hozzá kell járulnia önmaga popularizálásával a kollektív emlékezet működéséhez, még akkor is, ha ez olykor vitákat vált ki a saját rendszerén belül. De nemcsak a tudomány alrendszere, hanem például a művészet is ellentmondásos viszonyba kerülhet a kollektív emlékezettel. Ha egy műalkotás a múlt esztétikai szempontú földolgozásakor – tehát a szép/csúf bináris kódok érvényesítésekor – túlzottan meg akar felelni a történeti hitelesség, a politikai érdekek vagy az eladhatóság szempontjának, akkor könnyen didaktikus és unalmas alkotás, politikai kurzusmű vagy giccs jöhet létre, míg ha túlon túl eltérne tőle, akkor föltehető, hogy elutasító vagy botrányos lesz a fogadtatása, kevesen fogják érteni, esetleg meg sem kapja az elkészüléséhez szükséges anyagi támogatást.

A hatókör megtartására-kiterjesztésére való törekvés gyakran olyan populáris produktumokat eredményez, amelyek az egyes alrendszerek nézőpontjából nem hasznosíthatók, sőt kifejezetten kontraproduktívnak tűnnek, és kizárólag a környezeti rendszerek érdekét szolgálják. Emiatt a funkcionális elkülönülés és a strukturális mozgókapcsolatok közötti arányok (és módok) kérdése viták tárgyát képezheti. A mértéktelenül szorosnak vélt mozgókapcsolatokat elítélendő születtek meg az „auráját vesztett műalkotás”, az „írastudók árulása” vagy a „kultúrpar” képzetek; míg a túlzott funkcionális elkülönülést a köznyelv a „szakbarbár”, „elefántcsonttoronyba zárkózó” (tudomány), „öncélú”, „elitista” (művészet) vagy „technokrata” (politika) kifejezésekkel minősíti.

Ha a kollektív emlékezet felől szemléljük, a kultusznak tulajdonított jelenségek sokszor meglehetősen hétköznapiak tűnnek. Például könnyen belátható, hogy a kollektív emlékezet természetéből következik, és nem kizárólag a kultusz sajátossága az a kultikuság meghatározásához szorosan kötődő túlzó nyelvhasználat, mely Dávidházi szerint: „[...] olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet”.³⁶

³⁴ SZAJBÉLY 2020.

³⁵ A fenti fogalmak korai szociológiai kutatásáról (és a tömegkultúra kritikájáról) összefoglalóan lásd: GANS 1998. Frissebb, „szórakoztató termékeket” és „művészetet” megkülönböztető filozófiai-esztétikai szempontú értekezés: OLAY 2020, 3–69.

³⁶ DÁVIDHÁZI 1989, 5.

Jelen megközelítésben a kultusz a kollektív emlékezet egy változata, melynek legfontosabb tulajdonsága a társadalmi intézményesülés: például köztéri szobrok, múzeumok, állami intézmények formájában. Dávidházi kultusz-periodizációjában az intézményesülés (mint a kultusztörténeti korszakok harmadik fázisa) szintén központi szerepet tölt be, talán nevezhető a kultuszok tetőpontjának is. Csakhogy a Shakespeare-kultusz endogám természetű, egyetlen lineáris folyamatot leíró periodizációja lehetővé tette Dávidházi számára, hogy az intézményesülés előtti diskurzust (beavatás és mitizálódás), illetve a későbbi folyamatokat (bálványrombolás és szekularizáció) is a kultusz részeként értelmezze. Számunkra azonban a kultusz fogalma annyiban lehet hasznosítható, amennyiben elkülöníti a kollektív emlékezet intézményes és hivatalos megjelenéseit a többi spontán és esetleges módjaitól. Ebből a szempontból a Petőfi-kultusz első megnyilvánulása az 1862-es kiskőrösi szoboravatás, valamint az 1861/67-es kiskunfélegyházi emléktábla állítása és az első Petőfi-tér átadása lehetne, melyek azonban „csak” az első szülőhely-vita eredményezte helyi-regionális kultusz első jelenségei.³⁷ Az országos-nemzeti Petőfi-kultusz emblematikus dátumaként a Petőfi-Társaság 1876-os megalakulása, esetleg az 1883-as pesti szoboravatás jelölhető ki, mely események azonban jócskán túlmutatnak a vizsgálódásunk keretein.

A fent említett strukturális mozgókapsolatok tükrében nem lehet meglepő, hogy a történettudomány is kivieszi a részét az intézményes kultusz formálásából. Így történhet meg például, hogy a professzionális szakembereket foglalkoztató Petőfi Irodalmi Múzeum (az intézményesített Petőfi-kultusz jelenlegi főintézménye) Petőfivel kapcsolatban újabban a kollektív emlékezet ma jelenlévő, spontán és esetleges megnyilvánulásait (pl. Barguzin-legenda), illetőleg a kultusz mára elévültnek tekinthető produktumait (például Petőfi proletárköltőként való ábrázolásait) is igyekszik reflexív módon vizsgálódásai tárgyává tenni.³⁸ A kultusz itt használt fogalma tehát részben rokonítható a francia filozófus, Pierre Nora emlékezhelyeivel (*lieux de memoire*), amelyek az emlékezet és a történelem közeledése által jönnek létre.³⁹ Kollektív emlékezet és kultusz rovar–bogár alapon viszonyulnak egymáshoz: az egykori vallási és mitikus mintákat (is) működtető kollektív emlékezet magában foglalja a kultuszt, ugyanakkor az olykor „szakrális” alakzatokat használó szövegek még nem feltétlenül a kultusz részei, hiszen az nem azonos a kollektív emlékezettel, s nem fedi le vagy szorítja ki annak egyéb megvalósulási formáit, még ha olykor (kölcson)hatás is mutatkozik közöttük.

Így érthetők meg az úgynevezett kultikus olvasatok is, melyek – értelmezésünkben – valójában nem minden esetben kultikusak, s nem igazán tekinthetők olvasatoknak sem. Gyakran narratív jellegű, életrajzi értelmezésekre nyitottak, hiszen nem elmélyült értelmezés útján jönnek létre, hanem a kollektív emlékezet konstrukciói. „Kultikus olvasatok” nagyrészt úgy keletkeznek, hogy az irodalomtudomány által létrehozott nyílt szöveggánon,⁴⁰ és a hozzá tartozó értelmezési kánon az oktatáson keresztül és más komplexitásredukciók (popularizálódás) által rögzül a kollektív emlékezetben. Rákai Orsolya hálózatelméleti és figyelemökonómiai kutatásai szerint valódi társadalmi figyelem kizárólag a „kritikai” (azaz egyéni, tudományos)⁴¹ olvasás által termelődik, hiszen a „kultikus olvasat” (azaz a kollektív emlékezetbe bekerült értelmezési kánon) logikája szerint a „figyelem ab ovo »jár« a műnek”. Tehát – Rákai gazdasági metaforáit használva – „kritikai” és „kultikus” olvasatok viszonya a következőképpen írható le: az előbbiek „figyelemtermelő”, míg az utóbbiak „figyelemelosztó” (popularizáló) pozíciót

³⁷ TAKÁTS 2014, 39–41.

³⁸ CSORBA, KALLA 2019.

³⁹ NORA 2010, 13–33. Vö. TAKÁTS 2003, 63.

⁴⁰ Az itt használt kánonfogalmakról lásd: SZAJBÉLY 2005, 81–98.

⁴¹ Teslár Ákos arra világít rá, hogy teljességgel egyéni és eredeti, ám egyáltalán nem tudományos/professzionális olvasatok születnek például házasságkötésekre vagy aranylakodalmakra írt beszédekben. TESLÁR 2014, 73–83.

töltenek be az irodalmi rendszerben és környezetében.⁴² Különös esetek állnak elő, amikor a nyílt ellenkánonok (negatív kánonjának) értelmezései rögzülnek a kollektív emlékezetben: ezek azok az „olvasatok”, melyek nem tekinthetők kultikusnak (intézményesítettnek). Ilyenkor általában a nyílt kánon emblematikus szövegei és szerzői kapnak negatív értékítéletet: például a *Hymnusszal* kapcsolatban egészen ismert az a nem kanonizált, nem irodalomórákról terjedő, történeti poétikai szempontból nehezen értelmezhető, a nyílt ellenkánonban terjedő vélekedés, miszerint Kölcsey műve túlzottan negatív és pesszimista történelmi önszemléletet sugároz, ezért nem alkalmas nemzeti himnusznak.⁴³ Vagy akár említhető Esterházy Péter *Így gondozd a magyarodat* című rádiójátéka is, amely szélsőjobboldali szubkultúrákban magyargyalázó gúnyiratként futott be nagy karriert.⁴⁴ Jelen értekezés azonban csak érintőlegesen foglalkoz(hat)ik ezekkel a kultikus olvasatokkal: kizárólag az életrajz popularizálódását vizsgálja. Ennek oka az a triviális megfigyelés, hogy Petőfi emlékezetében döntően az életrajzi érdeklődés uralja a költői életmű befogadását is, vagyis a Petőfi-életmű kultikus olvasatai jellegzetesen életrajzi karakterűek.

Rákai Orsolya megfigyelése azonban analogikusan kiterjeszthető jelen kutatásunk fő tárgyára, a költői életrajzok popularizálódására is. A biografikus emlékezeti konstrukciók tekintetében szintén elkülöníthetünk figyelemtermelő és figyelemelosztó rendszereket. Eszerint a tudomány (igazolhatóságra törekvő) és a művészet (esztétizáló) tevékenysége figyelemtermelő, a múltkonstruálásban kreatív szerepet játszó alrendszerek. A gazdaság (profitorientált), az oktatás (tudás- és képességfejlesztő) és a sajtó (hírértékre törekvő) szemlélete pedig inkább a létrehozott (múlt)konstrukció népszerűsítéséből, azaz a figyelem „elosztásából” vagy „csomópontosításából” veszi ki a magáét. Abból a folyamatból, melyet Rákai Orsolya a következőképpen definiál:

[...] a figyelem válik a leghatalmasabb, anyagiakban is kifejezhető értéké, így az a pozíció, amely figyelmet tud koncentrálni és garantálni [jelen esetben Petőfi – O. O.], a társadalmi rendszerek határain átnyúló módon képes fontosságra szert tenni. [...] az adott jelenségre, kommunikációra irányuló figyelem lényegében azt jelenti, hogy úgynevezett „élek” indulnak ki belőle, olyan lehetséges kommunikációs utak, amelyek kapcsolatokat hoznak létre, újabb kommunikációt tesznek lehetővé – amelyek tehát megerősödve hálózati csomóponttá tehetik a kérdéses jelenséget.⁴⁵

A sajtó a tényfeltáró munkája révén azonban a figyelemtermelésben is részt vehet: a Petőfi-emlékezet szempontjából jelentős mozzanat például a Pákh Albert által kezdeményezett, Petőfi eltűnését tárgyaló levélsorozat a Vasárnapi Ujság 1860–61-es számaiban. Ugyanígy a politika (hatalomra törekvő) alrendszere is mindkettő kategóriába illik. Egyrésztől figyelemtermelő tevékenységre képes, például nemzeti ünnepek és politikai emlékbeszédek esetében. Másrésztől azonban jelentősebb szerepe van a tudomány és a művészet által létrehozott múltértelmezések terjesztésében vagy korlátozásában a kultúrát irányító tevékenysége nyomán. Az általunk vizsgált 15 éves időkeret e tekintetben igen fordulatos, hiszen a Julius von Haynauhoz köthető politikai megtorlások időszakát, az Alexander Bach belügyminiszter és Johann Franz Kempen altábornagy irányította (egyre enyhülő) birodalmi beolvadás korszakát, majd az 1861-es tavaszi országgyűlés rövid napjait és az azt követő Anton von Schmerling fémjelezte provizóriumot is átfogja. Ennek következtében a kollektív emlékezet, mely az egyik

⁴² RÁKAI Orsolya *A figyelemgazdaság anomáliái* című online előadása 2021. ápr. 23-án a Pécsen megrendezett *A sértődöttség kultúrái a mai magyar társadalomban* című konferencián hangzott el. 4 óra 39 perctől lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=XrwfORppUNC> (utolsó letöltés: 2021. 04. 24.) Az előadásnak nem készült még írásbeli változata, a szerző azonban hasonló megállapításokra jut egy Petőfi-kultuszról írott tanulmányában: RÁKAI 2021.

⁴³ Lásd például: PUZSÉR 2016. V. J. Z. 2014.

⁴⁴ TURAI 2019.

⁴⁵ RÁKAI 2021, 144-145.

legfontosabb csoportkohéziós erő, a szabadságharc utáni napi politikai változásokhoz kényszerült igazodni.

A következő oldalakon a Petőfi-emlékezet kialakulásának történetét a szabadságharc utáni Magyarország társadalmi alrendszereinek funkcionálisan elkülönülő (*autopoétikus*), de (*strukturális mozgókapcsolatok* révén) összekapcsolódó működése tükrében kívánjuk elbeszélni. A vizsgálatunk tárgyi kereteit valamiképpen korlátozni kényszerülünk, hiszen már csak terjedelmi okokból sem adhatunk teljeskörű leírást az összes kollektív emlékezetet alakító alrendszeréről. E tekintetben újfent Szajbély Mihály rendszerelméleti kutatásaira támaszkodunk, mely a nemzeti kánon kialakulásának vizsgálatakor a szabadságharc utáni Magyarország irodalmi és tudományos alrendszereinek elkülönülését, illetve a nemzeti eszme alatt való kooperációját figyelte meg.⁴⁶ Ennek megfelelően a tudomány és a művészet működését, illetve az azoknak publicitást biztosító tömegmédiá szerepét – melynek föllendülése szintén párhuzamos a Petőfi-emlékezet kibontakozásával – helyezzük egy-egy fejezet fókuszába. A gazdaság és politika emlékezetformáló jelentőségét állandó szempontként szerepeltetjük a vizsgálatban, azonban pusztán a tudomány, a művészet és a sajtó összefüggésében. Az oktatásról szinte egyáltalán nem ejtünk szót, mely döntés mindenekelőtt terjedelmi okokkal magyarázható; annyi azonban megjegyzendő, hogy az oktatás alrendszere leginkább csak az 1868-as népiskolai törvény bevezetése óta tölti be a napjainkban tapasztalható, elemi erejű emlékezetformáló szerepét.

Jelen gondolatmenet időkereteit részben a historiográfiai hagyomány, részben a választott tárgy sajátos jellege, részben a vizsgálat leszűkítésének kényszere alakította ki. A Petőfi-emlékezet periodizációjának nehézségeit mutatja, hogy Kerényi Ferenc két korszakhatárt is megjelölt a „korai szakaszt” illetően. A Petőfi-kultusz intézményesüléséről és mitizálásáról szóló tanulmányában 1849-től 1862-ig, tehát a fehéregyházi-segesvári csatától a kiskőrösi szoborállításig datálta a Petőfi-emlékezet első szakaszát. (Ferenczi Zoltánnal csaknem egybehangzóan, aki a Petőfi eltűnéséről szóló irodalom első fejezetét az 1860–61-es, Vasárnapi Ujság-féle sajtóvitáig húzta meg.)⁴⁷ Kerényi azonban a költő mezővárosi fogadtatását és folklorizálódását vizsgáló tanulmányában már 1844-től 1867-ig, vagyis a Petőfi-recepció kezdetétől az első Petőfi-ünnepségig, illetve az első, kiskunfélegyházi Petőfi-tér átadásáig határozta meg az első időszakot.⁴⁸ Jelen értekezés a Petőfi-emlékezet kezdetének meghatározása tekintetében az előbbi, 1849-es datáláshoz kapcsolódik, amely megkülönbözteti egymástól a költő életében való népszerűségét a későbbi hatástörténettől. Noha mint látható lesz, a kezdőpont megállapítása (is) kissé bonyolult a költő halálát illető korabeli bizonytalanság miatt.

Még rizomatikusabbnak látszik a záró korszakhatár, amennyiben az emlékezetet alrendszerek szerint, az életrajz „teljessé” válása tekintetében kívánjuk szétszálazni. A tudomány szempontjából kétségkívül 1864 jelölhető ki tetőpontként, hiszen ekkor jelent meg az első teljes életrajzi összefoglaló, Zilahy Károly *Petőfi Sándor életrajza* című könyve. A művészi ábrázolások esetében az 1863-as esztendő tűnik mérföldkönek, hiszen ebben az évben – az enigmatikusan fogalmazó emlékversek után – képi és prózai megörökítést nyert a költő forradalmi szerepvállalása és csatatéri mártírhalála Lotz Károly *Petőfi halála* című litográfiájának és Jókai Mór *Politikai divatok* című regényének köszönhetően. A sajtó szempontjából pedig – noha csak érintőlegesen tárgyaljuk – a Vasárnapi Ujság 1860–61-es, irodalomtörténeti jelentőségű levélsorozat mondható fordulópontnak. A költő

⁴⁶ SZAJBÉLY 2005, 275–305.

⁴⁷ KERÉNYI 2022b

⁴⁸ KERÉNYI 2022c

származástörténetére építő helyi emlékezet(ek)et vizsgálva akár az 1857-es első szülőhely-vita is kijelölhető volna: jelen értekezés perspektívájából azonban Petőfi politikai és forradalmi szerepvállalásának, illetőleg az eltűnés eseményének földolgozása jelenti a sarokpontot, hiszen a *nemzeti hős* alakja a forradalom és szabadságharc eseményeire alapozva alakult ki a magyar emlékezetben. Óvakodunk tehát a szigorú korszakhatárok kijelölésétől, praktikus okokból mégis az utolsó általunk részletesen elemzett történet, a Zilahy-féle teljes életrajz megjelenését tekintjük korszakzáró eseménynek.

III. EGY ÉLETRAJZ FORMÁLÓDÁSA (A KORAI PETŐFI-LEGENDÁKTÓL AZ ELSŐ TELJES BIOGRÁFIÁIG)

E fejezet célkitűzése, hogy a Petőfi életéről szóló párbeszéd kibontakozását a tudományos megismerés széleskörűbb társadalmi szerepe és hatása tükrében láttassa. Az érvelés menete néhol diffúznak tűnhet a tárgyalt forrásokhoz társított, eltérő értelmezői szempontok miatt, ám e benyomás éppen a szerkezeti és szemléleti alapelvek következetes érvényesítése révén állhat elő. Hiszen amennyiben a kronológia elve mentén, történetírás és társadalom interferenciája tükrében kívánjuk leírni a Petőfi-émlékezet kezdeteinek másfél évtizedét, úgy az elemzett életrajzi dokumentumok az évek előrehaladtával eltérő, egyre differenciáltabb értelmezői kontextusokat igényelnek.

Kezdeként a fehéregyházi csata utáni első év Petőfiről terjedő híreit kíséreljük meg áttekinteni. A szabadságharc utáni kaotikus napokat látva még nem beszélhetünk tudományos párbeszédéről. Ennek oka, hogy az ellentmondásos és politikailag kényes információk rendkívül korlátozott diszkurzív körülmények között, a szabadságharc összeomlása és az azt követő megtorlások kontextusában jöttek létre, általában a privát és a félnyilvános szférában, s csak elenyésző mértékben a (sajtó)nyilvánosság szintjén. Fő kérdésünk tehát, hogy ily kaotikus körülmények között milyen ismeretek terjedtek a költőről, hogy miként tudatosult a halál valószínűsége a szélesebb társadalomban, illetve hogy a különböző hírek milyen poétaalakot formáltak a korai emlékezetben. A Petőfi eltűnése körüli bizonytalan bizonyosság, az emlékezet kezdetének nyomába eredünk: a róla szóló híreket, szóbeszédeket, legendákat rendszerezjük, majd ennek tükrében értékeljük (át) a költő elhunytáról hivatalosan nyilatkozó Szendrey Júlia második házasságának nyilvános fogadtatását.

Később a szabadságharc utáni napokban megfigyelhető információs zavar lassú letisztulását, a tudományos életrajzi diskurzus első kezdeményeit követjük nyomon. Rendszerelméleti perspektívából igyekszünk föltérképezni a költő körüli „tények” és „legendák” (szétválaszthatatlan) szétválásának folyamatát: azaz a Petőfiről szóló tudományos diskurzus elkülönülését és más (politikai, gazdasági, művészi) rendszerekkel való érintkezését. Arra keressük a választ, hogy a történettudomány milyen belső (tudományos) szempontok alapján s milyen módszertani eszközökkel konstruálta meg az eltűnt poéta életének történetét – s ehhez szemléletes ellenpéldaként az irodalmi szféra korai Petőfi-ábrázolásait használjuk föl. Egyszerűbben fogalmazva: Gyulai Pál és Jókai Mór első (vázlatos és töredékes) Petőfi-életrajzait elemezzük a szerzők kulturális térben elfoglalt szerepe és pozíciója alapján.

Végezetül az első teljes Petőfi-biográfiát, Zilahy Károly *Petőfi Sándor életrajza* (1864) című értekezését vizsgáljuk az életrajzírás modern irodalmi életben betöltött szerepe, illetve a hazai és nemzetközi biográfiai hagyományok tükrében: vagyis a záró részben már a tudományos diskurzuson belüli eltérésekre koncentrálunk, és az életrajzban megrajzolt zseni archetípusát helyezzük az elemzés középpontjába. A kultusz kutatások által gyakorta tárgyalt hiperbolikus, szakralizáló formulák helyett a profanizáció, a familiarizáció és a bulvárosítás nyelvi alakzatait keressük, kiemelt figyelmet fordítva a Petőfi-életrajz ifjú és ambiciózus szerzőjére is.

1. HOVÁ LEVÉL? (AZ ELSŐ HÍREK A KÖLTŐ SORSÁRÓL)

Petőfi utolsó napjáról végeláthatatlan terjedelmű irodalom született az elmúlt százhetven évben, ám eddig még senki nem tudta megbízhatóan rekonstruálni az eltűnés pontos körülményeit. A költőről szóló halálhírek már a csata napján terjedni kezdtek, viszont a közvélemény (és a későbbi emlékezet) nem nyugodhatott meg a bizonytalan, egymásnak ellentmondó információtöredékek ismeretében.⁴⁹ Jelen fejezet nem egy újabb elmélet fölállítását kísérli meg, inkább a fehéregyházi csata utáni napokra koncentrál. Az akkor fölmerülő (máig ható) teóriák kontextusára, hátterére, illetőleg azok Petőfi-képére fordítja figyelmét. A költő eltűnéséről szóló lehetséges narratívákhoz alapot szolgáltató forrásokat rendszerezi és értelmezi, abban a reményben, hogy ezáltal láthatóvá teszi – in statu nascendi – a Petőfi-rejtély (mint az emlékezet egyik központi konstrukciójának) korai (ki)alakulását.

E forráscsoportot egészítik ki a Szendrey Júlia újraházasodása kapcsán született szövegek. Schöpflin Aladár 1930-ban vetette föl, hogy az özvegy új házassági döntését követő, sokat tárgyalt botránynak társadalomlélektani okai lehetnek: egyféle felelősségváró, feszültségvezető aktust látott a Szendrey Júliát ért támadások mögött: „az összeomlott szabadságharc romjain megkezdődött a bűnbak-keresés. A politikában még habozott a közvélemény, Kossuthban keresse-e a bűnbakot, vagy Görgeiben. Petőfi bűnbakját hamar megtalálták Julia személyében.”⁵⁰ Petőfi monográfusa, Kerényi Ferenc is több helyütt bűnbakképzésről beszél Szendrey Júlia korabeli megítélése kapcsán, elégedetlenségét fejezve ki, amiért a szerzőnő teljes „rehabilitációja” az ezredforduló után sem valósult meg.⁵¹ Nem igazán világos azonban, hogy milyen értelemben tekinthető bűnbaknak az özvegy: őt okolták esetleg Petőfi haláláért? Ha igen, mégis hogyan történhetett, ha (mint látni fogjuk) a második házasságkötéskor a közvélemény még nem hitte el egyöntetűen a költő elhunytáról szóló híreket? Reményeink szerint talán a Szendrey Júlia bűnbak-szerepéről szóló toposzszerű vélekedés szálai is visszafejthetők a korai Petőfi-legendák tükrében.

A) A Petőfi-titok (Histográfiai vázlat)

A Petőfi eltűnése körüli bizonytalanságról korabeli sajtóforrások, művészi alkotások, privát dokumentumok (naplóbejegyzések és levélváltások), valamint néhány hivatalos ügyirat árulkodik. Elképzelhető, hogy mily mértékben megnehezíthette a tisztánlátást a szabadságharc utáni megtorló gépezet, az attól való félelem, a sajtónyilvánosság ideiglenes összeomlása és a későbbi (jelentős szerzői- és szerkesztői öncenzúrát eredményező) kiszámíthatatlan sajtótörvénykezés. Nem véletlen, hogy az ekkori források jellemzően privát és félnyilvános eredetűek – kivételt képeznek a sajtóban megjelenő emlékkeresek és a homályosan fogalmazó, szórványos cikkek, melyek viszont éppen a nem publikus források hatására keletkeztek.

Nem elfelejtendő, hogy Petőfi másodrangú forradalmi vezetőként rajta volt a különböző körözési listákon: 1849 januárjában román, lengyel és német nyelvű körözőlevelet adtak ki róla, melyet szeptemberben (egy csendőrségi elfogatóparancs kíséretében) megerősítettek, felségsértés és fegyveres fölkelésben való tettelegesség vádjával.⁵² Sokáig, az 1858-as császári amnesztiáig joggal volt feltételezhető, hogy a forradalmár akár életben is maradhatott, és bujdosik valahol a hatóságok elől. A tájékozódást tovább bonyolította, hogy a legtöbben még az erdélyi seregben sem ismerték közelebbről a költőt, tehát sokan úgy beszéltek róla, hogy nem is találkoztak vele személyesen, mindössze a nevét ismerték. Emiatt zavart okozott

⁴⁹ MARGÓCSY 2020, 55–56.

⁵⁰ SCHÖPFLIN 1930.

⁵¹ KERÉNYI 2022b, 170–171. KERÉNYI 2022c, 379. KERÉNYI 2008, 488.

⁵² *PAI* I. 309–310.

például, hogy Petőfi Sándor mellett bizonyos Petőfy Ignác is részt vett a fehéregyházi ütközetben. Mindemellett az sem elképzelhetetlen, hogy talán más helyi versírókkal keverték össze a forradalmárt. Ebből következően a költő eltűnéséről szóló legkorábbi forrásanyag mindössze ingatag feltételezésekből és szóbeszédéből áll. Mivel e politikailag érzékeny kérdést nem lehetett nyíltan megvitatni és konszenzusra jutni, a különböző életrajzkísérletek egészen eltérően foglaltak állást. Érzékletesen szemlélteti a költő körüli kétségeket az 1856-ban megjelent Ferenczy–Danielik-féle életrajzgyűjtemény:⁵³ „[Petőfi] kapitány lett az erdélyi seregnél, hol nyom nélkül eltűnt. Sokan halottnak hiszik; mások állítják, hogy Amerikába menekült.”

Nyilvánosan elsőként a Vasárnapi Ujság szerkesztője, Pákh Albert foglalkozott Petőfi sorsával 1860–61-ben, amikor a politikai viszonyok ideiglenes enyhülésével erre elérkezettnek látta a pillanatot. A politikai körülmények okozta nehézségekről maga a cikksorozatot meghirdető szerkesztő vallott: „[...] Petőfi halálának körülményei oly tényekkel valának összefüggésben, miknek megemlítését a közel lefolyt időkben még mindig tiltották a viszonyok, s melyek előadása balmagyarázatokra szolgáltatott volna ürügyet.”⁵⁴ A Vasárnapi Ujságban – mely a korszak legolvasottabb lapja, a nyilvánosság elsőszámú fóruma volt – szerkesztői jegyzetek kíséretében adta közre a Petőfi eltűnéséhez köthető híreket, visszaemlékezéseket, véleményeket. 1860. október 14-én, a szövegek publikálásának megkezdésekor meglehetősen optimista hangnemben nyilatkozott: „Addig nem fogunk nyugodni, míg az igazság itt is kiderül. [...] Tudni akarjuk, tudnunk kötelesség: Petőfi Sándor hol és mikor halt meg!”⁵⁵ Pákh változó megbízhatóságú, olykor egymást cáfoló leveleket tárt a nyilvánosság elé. Egy részüket, melyeknek egyáltalán nem tulajdonított hitelt, nem is közölte. E nemrégiben előkerült, eddig részben ismeretlen teóriákat megörökítő levelek azonban jelen fejezet szempontjából gazdag forrásértékű – tehát később bemutatandó – dokumentumok.⁵⁶ Végül Pákh 1861. március 17-én egy apróbetűs szerkesztői megjegyzésben berekesztette a széleskörű érdeklődést kiváltó vitát, mondván: „a közzétett 40 levél tartalma napnál világosabbá teszi Petőfi elhunytát”.⁵⁷

Az eltűnéséről szóló irodalmat bővítették a későbbi évtizedekben intézményesedő Petőfi-emlékezet kutatásai, illetve a különböző szélhámosok által gerjesztett botrányok is. Országos figyelmet váltott ki például egy Manasses Dániel álnevű csaló története, aki az 1870-es években azzal a történettel járta végig az erdélyi úri házakat, hogy együtt raboskodott Petőfivel egy szibériai ólombányában. Az elbeszélések gyarapodásában és terjedésében jelentős szerepe volt a városi-mezővárosi-falusi orális kultúrának is, melynek köszönhetően a költő haláláról és megmeneküléséről rengeteg – sokszor minden realitást mellőző – elbeszélés született.⁵⁸ (A néprajzi jellegű források keletkezési ideje a legtöbb esetben meglehetősen bizonytalan, e szűkös időkeretű vizsgálatban azonban csak azok hasznosíthatók, melyek keletkezése bizonyíthatóan az általunk vizsgált, szűkös időkeretbe esik.)

E komplex forrásanyag földolgozásában (és közlésében) alapvető jelentőségű Ferenczi Zoltán, Csernátynyi Gyula, Korbuly József 1888-ban megkezdett gyűjtőmunkája, melyet később Ferenczi szintetizált *Petőfi eltűnésének irodalma* című, nagyívű, 1910-ben publikált tanulmányában. Az értekezés – Pákh, Haller József, Török Aurél, Imreh Sándor, Farnos Dezső

⁵³ FERENCZY, DANIELIK 1856, 367.

⁵⁴ PÁKH 1860.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Ezek az olvasói levelek a Vasberényi Géza-féle gyűjtemény részét képezték, a dokumentumokhoz való hozzáférésben Szilágyi Márton és a Hereditás Antikvárium munkatársa, Pipicz Illés segített, köszönet illeti őket.

⁵⁷ Vasárnapi Ujság 1861. márc. 17., 127.

⁵⁸ A legfrissebb gyűjtés: MAGYAR 2023.

nyomán⁵⁹ – a századfordulóig ismertette és rendszerezte a költő eltűnését tárgyaló kiterjedt elbeszélésanyagot.⁶⁰

A huszadik század derekán Dienes András *Petőfi-titok* (1948) és *Petőfi a szabadságharcban* (1958) című, lenyűgöző – részben Illyés Gyula ihlette⁶¹ – könyveiben valósította meg Petőfi utolsó napjának máig legrészletesebb, talán legnagyobb hatású rekonstrukcióját.⁶² Egy román-magyar kutatócsoporttal közösen bejárta a csata helyszíneit, elbeszélgetett a valamikori szemtanúk utódaival, percről percre követve Petőfi menekülését.⁶³ Dienes eredményeit azonban hamar komoly kritika érte: Mezősi Károly vitatta azokat, átértékelve az érvelést megalapozó koronatanúk vallomásának megbízhatóságát.⁶⁴ A rendszerváltás éveiben a kutatásnak két laikus Petőfi-kereső, Morvai Ferenc és Kiszely István botrányos „expedíciója” adott lendületet. 1989-ben egy szibériai faluban, Barguzinban vélték megtalálni Petőfi hamvait, azonban az antropológiai és csontkémiai módszerek hamar bizonyították, hogy valójában egy ismeretlen nő maradványait tárták föl. A kutatás körüli, évtizedekig elnyúló polémia tovább terebélyesítette a szerteágazó (a hadtörténettől az antropológiáig terjedő) irodalmat.⁶⁵ Legutóbb Szűcs Gábor kavarta föl a téma körüli állóvizet 2011-ben, amikor új perspektívából tekintette át a költő eltűnéséről szóló dokumentumokat egy plágiumgyanús, valószínűleg Papp Kálmán, amatőr Petőfi-kutató jegyzetein alapuló dolgozatában, mely természetesen továbbra sem tudta megnyugtatóan rekonstruálni a költő halálát.⁶⁶

A sokakat foglalkoztató kérdéstről mindössze annyit tudunk bizonyossággal kijelenteni, hogy Petőfit nem találták a sebesültek vagy a foglyok között a csata után. Hitelt érdemlően senki sem látta később sem, így vélhetően a fehéregyházi-segesvári csatában esett el 1849. július 31-én, Fehéregyháza és Héjjasfalva között. E következtetést azonban minden kétséget kizáróan igazolni csak régészeti módszerekkel, a holttest megtalálásával lehetne. Ennek hiányában időről időre megjelennek tudományos teóriák,⁶⁷ s még gyakrabban laikus koholmányok, amelyek megkérdőjelezzik a költő fehéregyházi elestét. Kerényi Ferenc szerint Dienes András 81 különböző változatot gyűjtött össze Petőfi haláláról.⁶⁸ A legkurrensebb szintézist Hermann Róbert készítette, aki egyértelmű állásfoglalás helyett bemutatta az eddigi kutatás fontosabb sarokköveit és azok anomáliáit.⁶⁹ Szerinte a rendelkezésre álló forrásanyag egyelőre nem alkalmas egy megingathatatlan rekonstrukció fölállítására: ehhez a Petőfi körüli érdemi forrásanyag (nem várható) bővülésére s főként régészeti feltárásokra volna szükség.

⁵⁹ TÖRÖK 1885. HALLER 1888. FARNOS 1889. IMREH 1892.

⁶⁰ Megjegyzendő, hogy a tanulmány első felét már 1894 januárjától folytatásokban közölte a Ferenczi által szerkesztett Petőfi-Múzeum. A negyedévente megjelenő lap – öndefiníciója szerint – szigorúan tudományos folyóirat volt, mely a költőre vonatkozó adatokat kívánta összegyűjteni és feldolgozni egy reménybeli kritikai kiadás, illetve egy tudományos igényű Petőfi-életrajz céljából. FERENCZI 1910.

⁶¹ ILLYÉS 1937,770–775.

⁶² DIENES 1958.

⁶³ A kutatómunkához kapcsolódó sajtóközlemények, úti jegyzetek, jelentések, jegyzékek, szépirodalmi alkotások stb.: Fond personal Culcer Alexandru [Culcer Alexandru személyi hagyatéka], Serviciul Județean Mureș a Arhivelor Naționale, [Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala], Fond 1252 dos. 20f, 16f. A dokumentumokhoz való hozzáférésben Sárándi Tamás segített, köszönet illeti.

⁶⁴ MEZŐSI 1958.

⁶⁵ E rendkívül kiterjedt vitaanyagból néhány fontosabb munka: FEKETE 1990. KOVÁCS 1990. KOVÁCS 2003. KOVÁCS 2015. HERMANN 2015b. POLGÁR 2015. MENDE 2015.

⁶⁶ SZÜCS 2011. A plágiumról: KOVÁCS 2012.

⁶⁷ Vö. HAMVAS 2010, 445.

⁶⁸ KERÉNYI 2022b. 128.

⁶⁹ HERMANN 2012. HERMANN 2015a. HERMANN 2015b.

Addig maradnak a tetszetősnél tetszetősebb elméletek, a tucatnyi szereplő által majdnem megmentett, illetve eltérő helyszíneken és eltérő módon hősi halált halt költőről, aki, mint tudjuk, három helyen született, s legalább hat helyen halt meg.⁷⁰

B) Az első év hírei (A költő halálának tudatosulása)

Érdeemes szem előtt tartani, hogy a továbbiakban ismertető derülátó vagy borús narratívák nem csak Petőfi sorsáról (hősi haláláról, bujdosásáról vagy börtönfogságáról) mesélnek: egy életrajzról, pontosabban különböző életrajzok párhuzamos formálódásáról is tudósítanak. Egy történeti konstrukciósorozat ősprblémája mutatkozik meg bennük: azaz, hogy nem voltak biztosra vehető, készen kapott információk a kardinális pontot jelentő „nagy” napról, délutánról, két óráról. Másrészt az is látható, hogy a költő sorsa körüli kétségek – és a diktatórikus sajtóviszonyok – visszavetették a halál eseménye köré szerveződő hőskultusz kibontakozását. Átmenetileg megakadtak a költő körüli emlékezeti (gyász)folyamatok. Petőfi alakja – a meginduló nemzeti gyász mellett – a fantáziadús szóbeszéd és a napi sajtó botrányra éhes hírei között formálódott. Emléke az elhunyt dalnokot övező tisztelet, a legendák költőjét körülengő szóbeszéd és az élő poéta magánéletére kíváncsi közfigyelem között rekedt.

a) „a segesvári csata alkalmával elhalt” (A költő haláláról szóló hírek)

Egy Vasárnapi Ujságnak küldött visszaemlékezés tanúsága szerint Petőfi halálhíre már a csata napján terjedni kezdett.

Nekem tiszta hitem az, hogy Petőfi a segesvári csata alkalmával elhalt. Ezalatt Kolozsvárt voltam, s a végzetes csatából egy pajtásom idejött; ez beszélt nekem, hogv miképen történt az, hogy menekült meg Bem tábornok, melyik huszár pajtásunk adta át a lovát neki, és hogy *Petőfi is elesett.*⁷¹

E halál mellett érvelő források közül az August von Heydte, császári összekötőtiszt és Lengyel József, erdélyi felcser által elbeszél narratíva, s a körük csoportosuló további történetek bizonyultak a legnagyobb hatásúnak. (Dienes András voltaképpen ezt a verziót fogadta el Petőfi halálának hiteles elbeszéléseként, noha már a 19. században is megkérdőjelezték a két „koronatanú” szavahihetőségét.)⁷² Lengyel József úgy tartotta, ő látta utoljára életben a költőt: a sír helyét is pontosan meg tudta határozni. Pákh Albertnek írott levelében részletesen értekezett a halál körülményeiről, báró Heydtére hivatkozva, akitől személyesen szerzett tudomást a költő haláláról. Heydte ellenőrizte az ütközet utáni csatateret: emlékei szerint akkor látott egy Petőfire hasonlító személyt a halottak között. Az összekötőtiszt több alkalommal is megemlékezett az ott történekről. Először 1849 telén, amikor a férjét kutató Szendrey Júlia kereste föl; majd 1854-ben, amikor az osztrák titkosrendőrség kutatott az eltűnt költő után;⁷³ később 1863-ban álnéven könyvet publikált az 1848–49-es szabadságharcról,⁷⁴ mely munkában már változtatott korábbi álláspontján, arról írva, hogy Petőfi egy környékbeli mocsárban tűnhetett el, amikor Bemet követve az oroszok elől menekült. Egy évvel későbbi könyvében már a mocsaras teória forrását is megjelölte egy Matskasi (Macskásy Lajos) nevű, udvarhelyszéki főkirálybíró elbeszélésére hivatkozva, a költő halálának egyéb teóriáit „költészetnek” titulálva.⁷⁵ Végül 1877. augusztus 15-én mégis visszatért a korábbi, Lengyel által is vallott véleményéhez: hosszabb írást közölt a Neue Temeswarer Zeitungban, melyet

⁷⁰ HERMANN 2012. 460.

⁷¹ KÖRÖSI 1860.

⁷² SZENTMÁRTONI 1973.

⁷³ Idézi pl.: HAMVAS 2010, 441–442.

⁷⁴ HEYDTE 1863, 88.

⁷⁵ A hivatkozás és többi hír cáfolata csak az 1863-as könyv egy évvel későbbi, teljes kiadásába került bele. HEYDTE 1864, 111.

akkor magyar nyelven ismertetett a *Közvélemény* rövidített, kivonatos formában.⁷⁶ Hangsúlyozandó tehát, hogy Heydte visszaemlékezései sem teljesen problémátlanok; az osztrák tiszt a halál körülményeit következtlenül idézte föl, sőt, időről-időre eltérő személyleírást adott a költőről.⁷⁷ Összegezve az elmondottakat: Lengyel (és *általában* Heydte is) úgy tartotta, hogy a költő a Fehéregyháza feletti országot mellett hunyt el:

Egy alkalommal a báróval [Heydtével] találkozáskor a beszédet a csatára veztettem, s tudakoltam tőle Petőfiről. Tőle hallottam, miszerint igen jól emlékezett, hogy egy hegyes álszakálu szőke egyént látott az országot mellett egy mellén kapott dsidaszurás miatt elesve, [...] A helyet, hol ez lehetett, megmagyarázva bizonyos valék, hogy Petőfi volt, mert az alig volt 100 lépéssel idebb, hol utolszor láttam. – Sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett. A sírhalomra arra járó székely utasok soha sem feledik, egy-egy kódarabot vetni, s ha azt évente rendszeren ki nem egyengetnék, eddig óriási halomná lett volna.⁷⁸

Kőváry László 48-as honvéd, erdélyi történész egy 1888-as nyílt levelében arra emlékezett vissza, hogy mikor az augusztus 25-i zsibói kapitulációt követően (az osztrák hatóságok miatt meghíúsult) kísérletet tett Petőfi fölkkutatására a csata helyszínén, a helyiek a felcser által leírt helyre vezették őt. Tehát a környékbeli lakosság ismerte a Heydte-féle teóriát.⁷⁹

Apró eltéréssel Dané Károly ügyvéd is Lengyel József narratíváját mondta el 1860-ban: még a felcser által emlegetett, Petőfi feltételezett „sírhelyén” kialakult spontán kegyeleti helyről is beszámolt.

A helyet könnyű megtalálni: egy nagy sír domborul az út mellett, mely mindig nő az utazók kegyeletos figyelme miatt, mintha éreznék, hogy az nem elég nagy, a nagyszerű vesztés méltó jelölésére.⁸⁰

Barabás Károly, a Petőfit többször megörökítő festőművész szintén a halál mellett foglalt állást a Vasárnapi Ujságban. Ő azonban 1849-ben egy regényesebb változatot hallott a csatában résztvevő Albisi Bartos Zsigmondtól, aki állítólag saját szemével látta, hogy Petőfit egy lelkesítő beszéd közben orosz golyózápór érte:

Erdélyben a segesvári csatában, melyben egy orosz tábornok is elesett, jelenvolt s látta, hogy Petőfi, midőn az illetőket kintartásra lelkesítette, a golyózápór között, egy orosz golyó által halálosan megsebesítve, a csatatéren maradt.⁸¹

Némileg másként értesült Gobóczy Károly kertész-gazdászati szakember 1849. augusztus 2-án. A Pákh-féle vitarovatban közölt visszaemlékezése szerint a költő megmenekült a csatából, azonban később száz katonák meggyilkolták a (Fehéregyházától gyalogláb irreális távolságban fekvő) Nagyselyk melletti úton, majd magyar huszárok megtalálták és eltemették, a körmükkel és a kardjukkal ásva neki sírhelyet.⁸²

Az első sajtóhírek szintén komoly információzavarban születtek. A Krizbay Miklós-féle Szabadság elsőként tudósított a költő haláláról 1849. augusztus 7-én, ám a szerkesztői

⁷⁶ A cikk teljes terjedelmű, magyar nyelvű fordítása: DIENES 1958, 316–320.

⁷⁷ MEZŐSI 1857. KERÉNYI 2008, 463–465. HERMANN 2012, 440–445.

⁷⁸ LENGYEL 1860.

⁷⁹ KŐVÁRY 1888.

⁸⁰ DANÉ 1860.

⁸¹ BARABÁS 1860.

⁸² GOBÓCZY 1860.

megjegyzésben rögtön cáfolta az általa közölt tudósítást.⁸³ (Kerényi Ferenc adottnak vette, hogy a közlemény Petőfi haláláról tudósított, de talán érdemes azzal is számolni, hogy az *elveszett* szó esetleg Petőfi eltűnésére utalhat.) Augusztus 31-én a Komáromi Lapok különös féligazságról adott hírt, összemosva Vasvári Pál valószínűleg Temesváron történt – megbízhatóan szintén nem adatolt – halálát Petőfi hasonló kontextusú eltűnésével: „*Petőfi, Vasváry* nincs többé. A Temesvár alatti ütközetben estek el.”⁸⁴ A pályatársak a nyilvánosságban is elbúcsúztatták a költőt; elsőként 1849. szeptember 14-én Bulcsú Károly emlékezett meg *Petőfi sírján* című költeményével, másnap Hencz József búcsúzott *Petőfihez* című gyászversével.⁸⁵

b) „*hátha valahol meghúzta magát?*” (A kételyek és a remény dokumentumai)

József Bem táborra csak a vesztes csata után, tábori pletykának tartott hírekből értesült arról, hogy Petőfi részt vett az ütközetben, hiszen a költő a lengyel tábornok tiltása ellenére tartott a Marosvásárhelyről Fehéregyházára vonuló sereggel, amely nem ismerte (személyesen) a hónapok óta távol lévő poétát. Maga Bem mindössze július 30-án, a csata előtti napon tudta meg, hogy a költő követte seregét.⁸⁶ Több forrás említi, hogy a tábornok nyugtalanul várta és kereste Petőfit a csata után – talán önmagát is vádolva eltűnése miatt.⁸⁷ Marosi János idézett levele szerint, mivel Petőfi nem érkezett vissza a csatából Székelykeresztúrra, csak a fogság és a halál lehetősége volt elképzelhető:

Másnap minden jóra való ember Petőfi után tudakozódott, de nyomára nem jöttünk annak, hogy visszajött volna Keresztúrra. A ki pedig akkor a csatából Keresztúrra vissza nem jött, bizonyosan vagy elesett, vagy pedig fogságba esett, mert tudni kell azt, hogy sem lefelé – mert ott volt az orosz tábor, és Segesvárnak szász és oláh lakossága – sem pedig balra menekülni nem lehetett, mert mindenütt akkor az ellenséges érzelmű oláh és szász lakossággal találkozott.⁸⁸

A ködös napokról tanúskodnak a szorosabb hozzátartozók, például Egressy Gábor 1851-ben kiadott, közvetlenül a szabadságharc után írt *Törökországi naplójának* végletek közt csapongó sorai is. Egressy 1849. augusztus 9-i mondataiból bizakodás olvasható ki:

Bem másik segéde, Lőrincz, megkerült. Ez azt mondja, hogy az általános zavar perczében látta Sándort, vászon kabátjában, gyalog, az ország uton keresztül futni, s a kukoricza földek felé tartani. Talán mégis sikerült megmenekülnie s eddig alkalmasint Tordán, családjánál van. Hiszen naponként kerülnek elő olyanok, kiket elveszetteknek tartottunk.⁸⁹

A következő napon viszont már egészen kétségbeesett hangnemben írt, miután kiderült, hogy Petőfi nem volt a Fehéregyházán ejtett foglyok között.

Már 10 napja, hogy Sándor oda van. Ez borzasztó!... Elfogva nincs, mert Bauer, kit a muszkák Segesváron elfogtak, ide vissza szökött, s ez ott Sándort a foglyok között nem látta, róla nem hallott... Már bizonyosan vége van... Vagy kozák döfte le, vagy az oláhok verték agyon...⁹⁰

⁸³ Szabadság 1849. aug. 7. ENDRÓDI 1910, 536–537.

⁸⁴ *PAI* I., 337–340. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁵ Megjegyzendő, hogy Ferenczi Zoltán tanulmánya óta tévesen elterjedt egy szeptember 11-i dátum is az első gyászvers megjelenését illetően. BULCSÚ 1849. HENCZ 1849.

⁸⁶ DIENES 1958, 193.

⁸⁷ Elsőként Pataky Ferenc írt erről 1850-ben (amennyiben nem téves a Pécsi Lapok és a Vasárnapi Ujság datálása): PATAKY 1860. vö. P. SZATHMÁRY 1860. LŐRINCZ 1861. K. PAPP 1878.

⁸⁸ MAROSI 1861.

⁸⁹ EGRESSY 1997, 6.

⁹⁰ Uo.

Az Arany Jánosnak írott, 1850. szeptember 23-i (1860-ban közölt) levelében viszont újra fölmerültek benne reményeket adó eshetőségek: „De hátha még Tordára eljutott?...hátha valahol meghúzta magát?...reméljük.”⁹¹

A (Világos után is bevehetetlen) Komáromban közölt gyászverseken kívül csak elvétve írtak Petőfiről a szabadságharc utáni időszakban. Aranyon és Szász Károlyon kívül szinte mindenki hallgatott.⁹² 1850 decemberében Szilágyi István Aranytól érdeklődött a költőről, azonban nem érkezett válasz a kérdésére.⁹³ Esetleg e rejtélyes megjegyzés válaszolhatott Szilágyi kérdésére: „tőlem körülményes választ ne várj, mert a körülmények nem engedik.”⁹⁴ Arany töprengéseit leginkább a költeményein keresztül követhetjük nyomon: 1849 őszén kelt *Lantos* című versében ugyan pesszimista hangnemben, de a bujdosó dalnok képében idéződött meg Petőfi: „S ő bujdosik hazátlan, a dalnak férfia”.⁹⁵ A 1849. decemberi *Névnapi gondolatokban* a „lángszellem” üstökösként való eltűnésének toposzaként jelent meg. „Lángszellem! ki jövel s eltűnél... de hova?” – találgat a lírai én.⁹⁶ Majd az 1850 februárjában íródott, Szendrey Júliának dedikált *Emléklapra* 7–8. strófájában Arany egymás után vázolta föl a költő halálának gondolatát és a kényszerű bujdosás lehetőségét. A szintén februári *Évek, ti még jövődő évek* pusztán a barát hiányát (illetve a hiány lélektani hatásait) illusztrálhatja egy esetleges biografikus olvasatban,⁹⁷ ahogy a márciusi *Letésem a lantot* 3. strófája – amennyiben elfogadjuk, hogy Petőfire utalhat⁹⁸ – is csak találgat a költő sorsát illetően, az eltűnt barát sorsára vonatkozó jelentéstartalommal gazdagítva a refrént: „Hová lettél, hová levél / Oh lelke ifjúsága!”. Arany ekkori líratermése tehát még a költő sorsa körüli töprengő bizonytalanságot dokumentálta, s nem foglalt egyértelműen állást: a poéta halálának gondolata rendszerint az életben maradás és a bujdosósors eshetőségével ellenpontosodott. Hasonlóan plasztikus képet vázolt föl Jókai Mór későbbi, *Petőfi-keresők* (1861) című költeménye, melyet épp a Vasárnapi Ujság levélsorozata ihletett:

Itt látta az egyik a földre leesni;
Ott szólt vele más a csatában;
Sirjához az útfelen búcsura járnak;
Másutt még visszakerültire várnak:
Itt él, ott holt hire támad.
Meg-megjelen! s nyomtalan úgy elenyész;
Népajk szövi róla regéit;
Itt vérnyoma; – lábnyoma ott! [...]⁹⁹

Jóval derülátóbb vélekedések is voltak az időszakban. Egy titokzatosan fogalmazó K.S.K. álnévű, csongrádi levélíró arról értesítette a Vasárnapi Ujságot, hogy 1849 augusztusában Aradon találkozott a költővel, aki tudomása szerint később Bihar és Veszprém megyében bujkált.¹⁰⁰ A Bem alatt szolgáló, segesvári csatában végtagját veszítő Bartha János honvédtiszt arról számolt be Pákh Albertnek, hogy a csata utáni harmadik héten Segesvárott találkozott egy verebélyesi székely atyafival, aki – állítása szerint – a házi kertjében talált Petőfire. Egy hétig ápolta a költőt, aki csak a felépülését követő elválásukkor árulta el a nevét:

⁹¹ EGRESSY 1860.

⁹² HÁSZ-FEHÉR 2010, 48–54.

⁹³ Szilágyi István Arany Jánosnak, Szigeth, 1850. jan. 4. = *AJÖM XV.* 257.

⁹⁴ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1850. jan. 19. = *AJÖM XV.* 258.

⁹⁵ A kritikai kiadás jegyzetanyaga: *AJM Kisebb Költemények I.* 505–506.

⁹⁶ A kritikai kiadás jegyzetanyaga: *AJM Kisebb Költemények I.* 515–517.

⁹⁷ „Szétnéztek és többé körültem / nincs a néhány kedves barát, / Aggódtatóan rám függeszti / Szemét egy könnyező család.”

⁹⁸ MILBACHER 2009, 147–167.

⁹⁹ JÓKAI 1861a.

¹⁰⁰ [K. S. K.], *XXVI. Csongrádi névtelen levél*, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 23, 635.

*mire fölocsudván, pörgunyába öltözteté s napokig tartó járatlan utakon, rengeteg bérczeken keresztül az oláhországi határszélre kivezeté, s csak ott, az elváláskor mondá meg nevét... Petőfi volt.*¹⁰¹

A bujdosó honvédköltő legendáját erősítették az országban csavargó, Petőfi nevéből hasznot húzó ál-Petőfik, akik közül a legnagyobb karriert egy Sarlay nevű takácslegény futotta be. Jókai Mór az *Az új földesúr* (1863) című regényében örökítette meg, s később Krúdy Gyula 1922-ben megjelent *Ál-Petőfijét* is ő ihlette. Lauka Gusztáv 1849 őszén, Erdélyben és az ország keleti megyéiben kezdte keresni a költőt az özvegy Szendrey Júlia kérésére. Ekkor több olyan személlyel beszélt, aki azt állította, hogy találkozott Petőfivel, azonban nem hitt nekik, hiszen e kóborlegények – a Pákh Albert-féle sajtóvitáig – számtalan tévhit és félreértés okozói voltak. Lauka beszámolója szerint a szabadságharc után például egy Szatmár megyei kocsmá „Ma éjjel itt hált Petőfi Sándor” fölirattal próbálta növelni a forgalmát.¹⁰² Lauka mellett Kőrösi Csoma József levele is arra utal, hogy bizonyos fokú tájékozottsággal, tájékozódással hamar leleplezhetőek voltak a kisközösségekben terjedő történetek.

Igaz ugyan, jól emlékszem, hogy egyszer az a hír terjedt el a vidéken, hogy Petőfi egy szomszéd falusi bizonyos úriembernél megfordult volna. Én, ki forradalom előtt Petőfit ismertem (ezalatt nem találkoztam vele), sorsa igen érdekelt, alaposan tudakozódtam és utána jártam, végtére is csak az jött ki, hogy nem igaz.¹⁰³

Marosi János két személytől hallott egy-egy történetet a Marosszéken drótostót álruhába öltözött Petőfiről, azonban – mint megírta a Vasárnapi Ujságnak – nem adott azoknak hitelt, hiszen akkoriban egyesek megélhetésként használták Petőfi (és Vasvári)¹⁰⁴ személyazonosságát: „Láthattak ők oly menekvőt, ki fölhasználta a Petőfi nagy nevét, hogy annálinkább részvétre gerjeszse maga iránt az embereket.”¹⁰⁵ (A „drótostót” álruha visszatérő motívum: egy nagyszombati adatközlő, Géczy Alajos is egy efféle szegény vándoriparosban vélte fölfedezni a költőt.)¹⁰⁶

A megtévesztés azért is sikerülhetett, mert a jószándékú segítők meglehetősen tapintattal fogadták a bujdosókat, és érthető okokból nem föltétlenül firtatták a kilétüket. Osváth Rafael levele arról mesélt Pákh Albertnek, hogy 1849 decemberében ráismertek a költőre egy diószegi (ma Bihardiószeg) kovácsműhelyben, azonban miután az letagadta személyazonosságát, nem háborgatták tovább.

Én nekem is van egy jó barátom, ki állítja, hogy 1849. decemberben mint menekültet felismerte Petőfit Diószegen egy kovácsmesternél, meg is szólította, de miután nevét tagadta, ő maga is sebesült volt, nem akarta tovább sürgetni. [...] *Én hiszem, hogy Petőfit még látni fogjuk.*¹⁰⁷

E megtévesztő pletykáknak eltérő motivációi lehettek: Kőrösi Csoma József idős ismerőse, Hatfaludi Elek például azzal szeretett dicsekedni, hogy a megtorlás alatti vészterhes időkben

¹⁰¹ BARTHA 1860. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰² LAUKA 1861, 32. A költő nevével és személyazonosságával visszaélő csalókról Erdélyi János is beszámolt Szemere Miklóshoz írott levelében, mely szerint Kazinczy Gábor szintén hitelt adott a bujdosó Petőfiről szóló híreszteléseknek. *Erdélyi János levele Szemere Miklóshoz*, Pest, 1851. ápr. 10. 27. = *Erdélyi Lev II.* 27.

¹⁰³ KÖRÖSI 1860.

¹⁰⁴ Vö. Pesti Napló 1850. nov. 21.

¹⁰⁵ MAROSI 1861.

¹⁰⁶ *Géczy Alajos tanító autográflevele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez*, Nagyszombat, 1861. febr. 18, kézirat, Vasberényi-hagyaték 3 beírt oldal, hajtogatva, szakadásokkal, apró szöveghiánnyal. A levelet Pákh Albert nem közölte.

¹⁰⁷ OSVÁTH 1861. Kiemelés az eredetiben.

sok embernek nyújtott menedéket. Szöllősi Baláznak becsületszavát adta, hogy Petőfi Sándort is vendégül látta 1849 késő őszen szilágysági házában.¹⁰⁸

Elsőként Kocsár Mihály közjegyző osztotta meg saját, személyes tapasztalatait a nyilvánossággal, miután a másoktól hallott, közvetett vagy álnéven írt találkozástörténetek nem vezettek nyomra. 1861. február 15-én vallotta meg, hogy 1850 tavaszán alaposan átverte egy magát Petőfinek valló személy, aki állítólag egy „pesti úrnő” intézkedése nyomán került Bihar megyébe. Kocsár története esetében a téves információ kiterjedtségéről is vannak ismereteink: bizonyosra vehető, hogy a történetét különböző magasabb bihari körökben mesélte, és igaznak is vélte azt majd egy évtizeden keresztül.

A biharvármegyei körökben, hol megfordultam, a fentebbieket elbeszéltem, és midőn Petőfi eltűnt s halála szóba jött, azokhoz ragaszkodva állítottam, miszerint ő 1849. évi október közepétől 1850-ik évi márczius elejéig a székelyhídi hegyen egy urnő pajtájában tartózkodott, s nálam is megfordult.¹⁰⁹

A különböző dezinformációk a fővárost is megtévesztették. 1850. márciusában Csengery Antal írt optimista levelet Pákh Albertnek: „Petőfi maga is él, nem csupán neje. Hol van, bizonyosan nem tudom. De kétségtelen, hogy él...”¹¹⁰ Ugyanekkor Vachott Sándor arról hallott, hogy a költő földművesként rejtegeti magát: „P. S. ról azt hallottam, hogy szánt-vet, gubában és széles kalapban.”¹¹¹

A csalók mellett a tévesen Petőfinek tulajdonított versek is megerősítették a bujdosó Petőfi legendáját,¹¹² melyek szintén bizalmas, szűk körökből terjedtek további szűk körű társaságokba – valószínűleg épp emiatt keringhettek évekig. 1850-ben Boér Antal, a későbbi neves politikus Sárosi Gyula kéziratban terjedő, *Farsangi dal* című versét hitte Petőfi költeményének, melyet később Lipcsében csakugyan Petőfi neve alatt publikáltak.¹¹³ A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára őriz egy Görgeit átkozó *Világos éjel* és egy „*Bort fiúk, bort...*” kezdetű, császári „köszöntőt” is, mely utóbb Petőfi állítólagos orosznyelvű versei közé is bekerült.¹¹⁴ Az előbbi Görgei-poéma egy változata Waltherr Imre 1888-ban közreadott naplójában is szerepel a következő korfestő kommentárral:

[1850.] Január 29. A katonai hatalom keze a sajtóra is reá nehezedvén, nagyon természetes nyomtatás alá csak az bocsájtható, mi beleegyezését megnyeri, s nagyon természetes az is, hogy a szabadirányú jobb műveket csak lopva, titkon keringő kéziratokból olvashatjuk. Az alább közlendő költemény, a közvélemény szerint genialis forradalmi költőnk, Petőfi tollából folyt.¹¹⁵

Az utóbbi császárt gyalázó költemény folklorizálódott változata pedig *A pataki diákvilág anekdotakincsei* között is megtalálható Maklár Pap Miklós közlésében, az alábbi megjegyzéssel: „Azokban a szomorú években sokat szavaltuk e haragos költeményt.”¹¹⁶

¹⁰⁸ SZÖLLŐSI 1860.

¹⁰⁹ KOCSÁR 1861.

¹¹⁰ DIENES 1958, 284.

¹¹¹ *Vachott Sándor levele Erdélyi Jánoshoz*, Pomáz, 1850. márc. 28. = *Erdélyi Lev. II.* 17.

¹¹² A Petőfi-álversekről részletesebben: KERÉNYI 2022b, 173–174.

¹¹³ BOÉR 1860.

¹¹⁴ A dokumentumokhoz való hozzáférésben, megismerésében Lapis József segített. Köszönet illeti. *Hangok a múltból, Arany Trombita*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kt. 1999. *Petőfi Sándornak és Vörösmartynak tulajdonított versek: Bort fiúk, bort...*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kt. 3158. A magyar nyelvű kézirat orosz fordítása: NEHÉZ 1990.

¹¹⁵ WALTHER 1888, 94–95.

¹¹⁶ PANKA 1927, 131.

Nem véletlen, hogy a hatóságokat is tévútra vezették e Petőfire (és Vörösmartyra) hajazó¹¹⁷ költemények. Egy Császári Királyi Megyehatóságtól fennmaradt irat rögzíti, hogy a nagyváradi főispán körözést adott ki a költő ellen 1851 februárjában, mondván, „egy idő óta Austria jövője felett gúnyiratok és versezetek jöttek forgalomba s ezeknek egyikét gyanítólag Petőfy szerkeszteté...”¹¹⁸ (A rendőrség még 1853. júliusában is „rendőri és csendőri akciót” folytatott az állítólag Pest megyében tartózkodó költő hollétének föl kutatására, s csak Heydte ezredes 1854-ben tett nyilatkozatával zárták le az aktáját.)¹¹⁹ Hasonló esetet rögzít Lévay József egy levele, mely arról tanúskodik, hogy olykor nagy port kavartak a csakugyan Petőfitől származó, ám a fehéregyházi csata után publikált versek is, mivel azokat sokan a költő életben maradása bizonyítékaként fogadták.¹²⁰

A bujdosó életmód mellett a nyugat-európai vagy törökországi emigráció, esetleg az eltitkolt börtönfogság teóriája merült föl Petőfi túlélése kapcsán. A Pesti Napló 1850. április 25-én tudósított a költő (később megcáfolt) külföldi emigrációjáról: „*Petőfi, Ludwig és Kálóczi* is megérkeztek külföldre.”¹²¹ Ugyanazon a napon a Hölgyfutár arról írt, hogy a költőnek Pálffy Alberttel sikerült külföldre menekülnie.¹²² Az éppen Lipcsében tartózkodó Kertbeny 1850 októberében még Petőfi párizsi tartózkodásáról, majd 1851. január 1-én már a magyarországi bujdosásáról mesélt Arany Jánosnak.¹²³ Bogár Zsigmond negyedi lelkész arról adott hírt, hogy Bécsben Petőfi Istvánnal találkozott, aki a költőre vonatkozólag elmondta, hogy „él, és pedig itt Bécsben van s azér itt, mivel ily közeli lehetése nem is gyanítván annál kevésbé legyen kiteve az üldöztetésnek”.¹²⁴ Később, 1851-ben Tompa Mihálynak egy borkereskedő azt újságolta, hogy Bécsben látta Petőfit.¹²⁵ Előfordult, hogy a hazai optimista teóriákat Franciaországból cáfolta meg egy-egy hazai sajtóval kapcsolatot tartó emigráns: „Hogy Petőfi és Pálfi ide megérkeztek volna, eddig nem valósul; ha úgy volna, bizonyosan találkoztam volna velök.”¹²⁶

Az újonnan előkerült, Pákh által nem közölt levelek között szerepel néhány Petőfi rabságával kapcsolatos szóbeszéd is: például Bibok [Bátorfi] Lajos költőé, aki még 1861-ben is elhitte Horváth Fábrián dunakeszi kántortanító – talán Petőfit a letartóztatott Czuczor Gergellyel összetévesztő – híresztelését, miszerint „Petőfi él”, méghozzá „véghetlen szigorú felügyelet alatt”. A kántor úgy tartotta, a költő Kufsteinban raboskodik, csakhogy ezt a „kormány legmélyebb titokban tartja”.¹²⁷ Bizonyos „N. Kálmán” pedig azt terjesztette, hogy „Petőfi Sándor a segesvári csata után még életben volt”, méghozzá Nápolyban raboskodott.¹²⁸ Végezetül megemlítendő, hogy (máig) népszerű elméletek születtek például Petőfi oroszországi

¹¹⁷ A „Bort, fiuk...” kezdetű versnek elérhető egy Vörösmartynak tulajdonított (a költő Görgei-átokversére hasonlító) változata is. JULOW Viktorné 1982.

¹¹⁸ KISS Dezső 1944, 52.

¹¹⁹ Uo. 56–57.

¹²⁰ Lévay József levele Arany Jánosnak, Pest, 1850. máj. 27. = *AJÖM XV.* 276–277. Jegyzetanyag: 666.

¹²¹ Pesti Napló 1850. ápr. 25. Kiemelés az eredetiben.

¹²² Hölgyfutár 1850. ápr. 25, 403.

¹²³ Kertbeny Károly Arany Jánosnak, Lipcse, 1850. okt. 28. = *AJÖM XV.* 679. Kertbeny Károly Arany Jánosnak, Lipcse, 1851. jan. 1. = *AJÖM XV.* 691–693.

¹²⁴ Bogár Zsigmond református lelkész levele feltehetőleg a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Negyed, 1861. febr. 18, kézirat, Vasberényi-hagyaték, 4 beírt oldal.

¹²⁵ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. júl. 13. = *AJÖM XV.* 352.

¹²⁶ Pesti Napló 1850. jún. 8.

¹²⁷ Bibok [Bátorfi] Lajos (1835-1896) költő, szerkesztő autográf levele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Pest, 1861. jan. 21, Vasberényi-hagyaték, kézirat, 4 beírt oldal.

¹²⁸ N. Kálmán levele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez Pest, 1860. nov. 14., Vasberényi-hagyaték, kézirat, 1 beírt oldal, a hajtás mentén szakadással, apró szövegkiárással

fogságáról is: P. Szathmáry Károly irodalmár elsőként honvédektől, majd a szebeni foglyoktól hallott két történetet 1849 augusztusában, melyek már a költő eltűnésének folklorizálódását jelzik. Az egyik narratívában Petőfi túlélte a csatát, majd orosz tisztek fogták el, és Szibériába szállították. A másik elbeszélés szerint a költő csakugyan túlélte a csatát, azonban nem Szibériába, hanem egyenesen I. Miklós cár elé vezették, aki „miután megtudta, hogy kivel van dolga, a nagy költőt gazdagon megjutalmazva, szabadon bocsátá.”¹²⁹ (Ezek a szibériai legenda első dokumentumai, melyek vélhetően a Csengey Gusztáv *A fogoly lengyel* című 1861-es költeményében is megverselt, a korban közismert, lengyelországi Tadeusz Kosciuszko-legendával is rokoníthatók.)¹³⁰

c) „*Eldobtad a tiszteletes gyászt*” (Szendrey Júlia újraházasodása és a „hivatalos” halálhír)
Nem tudható, hogy Szendrey Júlia miként vélekedett a költő eltűnéséről. Annyi elmondható, hogy augusztus elsején, Tordán hallott róla először, s vélhetően egymásnak ellentmondó információkról értesülhetett. Hosszú hónapokon keresztül kutatott férje után Erdélyben: a kolozsvári városparancsnokon keresztül a hadifoglyokon át egy Lengyel Sámuel¹³¹ nevű gyógyszerésszel és magával Heydtével is beszélt. Az egyre zavartabb lelkiállapotú özvegy később Törökországba készült férje földelérése érdekében, utazási kérelmét azonban elutasították.¹³² Egy 1850. április 17-én kelt levélből kiderül, hogy a fehéregyházi sírok exhumálását is kérte az osztrák hatóságoktól – szintén sikertelenül.¹³³ A több hónapos keresés során számos elbeszélés változatot megismert Petőfi haláláról, azonban nem nyugodhatott bele az ellentmondásos hírekbe: valószínűleg az új házassága után sem.¹³⁴

A sokat vitatott újbóli házasodás pontos okai és körülményei ismeretlenek. Mindössze arra következtethetünk, hogy nem tudható mi okból, de meglehetősen sürgős lehetett a házasságkötés. Dernői Kocsis László és Mikes Lajos (nem bizonyítható) vélekedése szerint Friedrich von Liechteinsten herceg megszarolta a kiszolgáltatott nőt, hogy amennyiben nem megy vele Bécsbe a szeretőjeként, kiutasítja Pestről a májusban lejárt útlevele miatt. Mások az özvegy anyagi helyzetével, szociális elszigeteltségével, feltételezett legyengült mentális állapotával érvelnek. Egy harmadik vélemény szerint az özvegy fővárosi, értelmiségi, polgári identitású nőként nem akart visszatérni édesapjához, az anyagilag biztonságos, de más tekintetben sivár és meglehetősen nyomasztó környezetbe.¹³⁵ A fővárosi boldogulás és a polgári életmód megőrzése érdekében viszont – már csak a tartózkodási engedélyét biztosító útlevele lejártja miatt is – muszáj volt férjhez mennie.¹³⁶

Ha Szendrey Júlia véleményét nem is ismerjük, annyi kijelenthető, hogy az özvegy szembesítette a társadalmat elsőként Petőfi halálának realitásával, amikor házasságot kötött Horvát Árpáddal 1850. július 21-én a pestlipótvárosi plébánia kápolnájában. Szántófy Antal plébános a hivatalos ceremónia jogi érvényessége érdekében egy Petőfi halálát igazoló

¹²⁹ P. SZATHMÁRY 1860.

¹³⁰ A lengyel párhuzam: DIENES 1957, 281.

¹³¹ Megjegyzendő, hogy Lengyel Sámuel Dienes András kutatásáig Lengyel Józseffel azonosították, hiszen ő is a felcsér történetét mesélte el az özvegynek.

¹³² LAUKA 1879, 146–149.

¹³³ RATZKY 2018, 78-79.

¹³⁴ Erre utalnak azok a – Dienes András által is hitelesnek tekintett – visszaemlékezések, melyek arról szólnak, hogy az özvegy nem hordott gyászruhát a szabadságharc után, s hogy még az újraházasodást követően is hitelt adott egy-egy Petőfi életben maradásáról szóló pletykának.

¹³⁵ Szendrey Ignác alakjának, apa-szerepének új szempontú értékeléséhez: GYIMESI 2020. Gyimesi Emese idéz egy Szendrey Mária által írt, Gyulai Pálnak küldött levelet, melyben a feleség egy testvérével való – édesapjukkal kapcsolatos – vitáról számol be. E vita tanúsága szerint Szendrey Júlia még 1860-ban is neheztelhetett édesapjára. *Gyulai Pálné Szendrey Mária Gyulai Pálhoz*, Pest, 1860. jún. 24. = *Gyulai Lev I.* 420–421.

¹³⁶ DIENES 1962, 318.

nyilatkozatot kért a menyasszonytól. E nyilatkozatban Szendrey Júlia a csata napjára helyezte elveszett férje halálának időpontját, Heydte és Lengyel Sámuel beszámolóira hivatkozva. Ez helyettesítette az új házasságkötéshez szükséges halotti bizonyítványt: bizonytalan, hogy a benne található adatok mennyiben tükrözik az özvegy (akárcsak pillanatnyi) meggyőződését, és mennyiben íródtak inkább az új házasság egyházjogi feltételei miatt; az viszont közismert, hogy a házasságkötés szembement a korabeli konvenciókkal, hiszen a gyászév lejárta előtt tíz nappal történt meg.

Úgy tűnik, ekkoriban a második házasság és a Petőfi-kérdés szorosan összekapcsolódott: a házasság a különböző eltűnés-narratívák tükrében volt megítélhető, míg a költő eltűnése az új frigy megítélésén keresztül vált értelmezhetővé. 1850. augusztus 5-én jelent meg az első, (még) mérsékeltebb, ironikus hangnemű híradás a *Hölgyfutárban*: „*Petőfi S.* hitvese e napokban másodszor férjhez ment, Horváth Árpádhoz, s e szerint már most bizonyosnak tarthatjuk, hogy letűnt gyásznapjaink folytán jobblétre költözött derék költőnk.”¹³⁷ A sajtóforrásból látható, hogy a nyilvánosság előtt az özvegy új élete lett a férj sorsának reprezentánsa, így a jól megfogható botrányon keresztül lehetett beszélni a rendkívül bizonytalan Petőfi-kérdésről is. Ebből következően Petőfi *magánélete* került előtérbe: privát és bulváros kontextusban láttatták a költőt. Jól látszik ez a *Hölgyfutár* későbbi, immáron maró hangnemű beszámolójából:

Egy barátunk szép özvegye nemrég második házasságra lépve egy élő barátunkkal, azon tanakodtunk, hogy a menyasszonyt tartsuk-e boldogabbnak, vagy a vőlegényt. E habozás közt végre azon határozathoz jutánk, hogy alkalmasint legboldogabbnak tarthatjuk barátunkat; ámde nem az élőt, hanem az elhunytat.¹³⁸

A Pesti Napló felszarvazott, hazatérő honvédként jelenítette meg az eltűnt költőt, párhuzamot vonva Petőfi és egy felesége családságával szembesülő katona között. „A honvéd nemsókára előjött. Láta, mi történt s nagy fájdalomnak miatta, csak annyit birt mondani, hogy semmit sem mondott; hanem kárörömmel odább állott s többé meg nem házasodott.”¹³⁹ Ismeretes, hogy Arany a házasságkötésre reagálva írta meg *A honvéd özvegye* (1850) című költeményét; a költő életében nem publikálták, azonban – ahogy az azt 1882-ben közlő Pesti Napló megjegyzi – kéziratos formában országszerte terjedhetett az 1850-es években.¹⁴⁰ Noha nem tudható, hogy a vers milyen mértékben játszhatott szerepet Szendrey Júlia negatív megítélésében,¹⁴¹ fontos megemlíteni az *Árva fiú* című, 1855-ös Arany-költeményt, amely a korábbi ballada egy még kritikusabb változataként is olvasható.¹⁴²

Szendrey Júlia nyílt levélben utasította vissza a sajtótámadásokat: egyértelműen, minden kételyt mellőzve írt férje haláláról, és a nemzet szabadságáért elhunyt katonaköltő *emlékének* tiszteletére intette a *Hölgyfutár* szerkesztőségét.

Szerkesztő úr, nem azon gyöngédségre és lovagiasságra akarom önt felszólítani, mellyel minden mívelt férfi nők irányában tartozik, – ha csak mentségül ön a szerkesztőket ki nem veszi – hanem azon loyális méltánylatra emlékeztetni és felkérni, a melly nem engedi meg, hogy nevetséges modorban beszéljünk elhunyt barátunkról, kivált, ha az azért halt el, minnek előttünk a legszentebbnek kellene lenni: a hazáért. Nemcsak mint ember, ember iránt, hanem mint író a költő iránt tartozik ön evvel! Ha már – ámbár érdemtelenül – magunkra vontuk önnek figyelmét, tetszése szerint tehet illynemű észrevételeket szép özvegyekről és élő barátairól, ez nekünk csak hízelegni fog olly tollból eredvén mint az öné, de hogy elhunyt

¹³⁷ *Hölgyfutár* 1850. aug. 5, 123.

¹³⁸ *Hölgyfutár* 1850. aug. 6, 127.

¹³⁹ Pesti Napló 1850. aug. 6.

¹⁴⁰ GYIMESI 2018, 142–147.

¹⁴¹ SZILÁGYI 2019, 9–12; SZILÁGYI 2023, 338–347.

¹⁴² HÁSZ-FEHÉR 2019b, 120.

barátját minden efféle nevetséges elménckedésből hagyja ki, s annak emlékeztétét őhozza s önhöz méltóbb módon szentelje, arra önnök szíve is megtaníthatta volna önt, s nem kellett volna kitennie magát annak, hogy az elhunytnek másodszer férjhez ment özvegye figyelmeztesse és kérje önt arra.¹⁴³

A levelének azonban csekély hatása volt. A közvélemény továbbra is reménykedett Petőfi visszatérésében, és ízetlen teóriákat gyártott a költő hazaérkeztét követő perpatvarról, előrevetítve a nő megszégyenülését.

A P. M. írja azon örvendetes hirt, hogy Petőfi Sándor nemcsak él, de rövid időn meg is fog jelenni a fővárosban. Kimondhatlan óhajtanók, ha e tudósítás mielőbb megczáfolhatlan valósággá lenne. Úgy hisszük velünk együtt sokan óhajtják, bár némellyek furcsán vannak vele.”¹⁴⁴

A Localblatt szerint furcsa vigjáték fog kerekedni, ha Petőfi Pestre érkezvén nejét második férjének oldala mellett találandja¹⁴⁵

Az özvegy megítélését és új házassága fogadtatását tehát az befolyásolta a leginkább, hogy az egybekelés időpontjában Petőfi halála még nem volt általánosan elfogadott tény. Szendrey Júlia viszont már akkor halottnak nyilvánította a költőt, amikor még a közvélemény bizakodott a túlélésben. Emiatt az egybekelés sokak szemében erkölcsi vétkeknek: megcsalásnak, árulásnak minősült. Szemléletes az egykori barátnő és vetélytárs, Vachottné Csapó Mária igen kései, maliciózus, 1887/89-es visszaemlékezése férje, Vachot Sándor korabeli reakciójára: „Az a szomorú a dologban, Mariskám, hogy mit mindenkinek jól esett kétségbe vonni, mit most is még tagadni szeretnénk: Petőfi halálát először a hazában épen felesége hitte el.”¹⁴⁶

E botrány reflektorfénybe állította az özvegyet érő korábbi (nem publikus) vádakat is, melyek a nő (vélelmezett) erkölcstelen özvegyi napjairól szóltak.¹⁴⁷ Sőt, az ellenséges hangulatot tovább korbácsolta a nő Petőfi Julia név alatt folytatott irodalmi tevékenysége: főleg egy asszonyi hütlenségről szóló *A huszár boszuja* című novellaközlés.¹⁴⁸

Ebben az esetben Szendrey Júlia sokat emlegetett „bűnbakszerepe” abban a (napjainkban jól ismert) kontextusban értendő, hogy a szerzőnő – többek visszatetszését kiváltva – már korábban, Petőfi oldalán is betekintést engedett privát házaseletébe a szélesebb nyilvánosság számára; maga keltve föl a kíváncsiságot magánélete iránt az intimitás és nyilvánosság közötti határokat feszegető naplói publikációival.¹⁴⁹ Így a közvélemény az új házasság kapcsán is jogot formált annak (akár kaján hangvétele) megtárgyalására. Azaz a „nemzet gyászát” emlegető szociálpszichológiai megközelítések mellett médiatörténeti szempontokkal is magyarázhatjuk a Szendrey Júlia új házasságát övező fölháborodást.¹⁵⁰

¹⁴³ Hölgyfutár 1850. aug. 8, 135.

¹⁴⁴ Pesti Napló 1850. szept. 18.

¹⁴⁵ Hölgyfutár 1850. szept. 21, 211.

¹⁴⁶ VACHOTT Sándorné 1888, 166.

¹⁴⁷ *Gyulai Pál Szász Károlynak*, Gyömrő, szept. 14. = *GyulaiLev. I.* 56. VACHOTT Sándorné 1888, 169. LAUKA 1879, 150. *Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér*, 1850. okt. 27. = *AJÖM XV.*, 297. Ld. még: GYIMESI 2015a, 229–230. DIENES 1962, 309–312.

¹⁴⁸ Hölgyfutár 1850. nov. 23, 492. *Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér*, 1850. nov. 30. = *AJÖM XV.* 305. GYIMESI 2018, 142–147.

¹⁴⁹ „[...] helyes volt-e kiadni, de illet-e Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolta meg keztyüét. Még képét is kiadatja! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni mindezt el a közönségnek?” *Gyulai Pál Szász Károlyhoz*, Kolozsvár, 1847. dec. 1. = *GyulaiLev. I.* 33 Szendrey Júlia naplópublikációról: GYIMESI 2014.

¹⁵⁰ Vö. 312–313.

A botrányt követően hamarosan lecsillapodott a Szendrey Júlia körüli ellenséges légkör.¹⁵¹ Csak a második házasság megromlásával és a válással élénkült föl újra, hiszen annak – mára közismert – okai nem voltak nyilvánosak: Horvát Árpád házastársi magaviselete Mikes Lajos és Dernői Kocsis László nagy hatású, 1930-ban kiadott *Szendrey Júlia levelesládájának kincsei* című kiadványával vált széles körben tudottá.¹⁵² A „feleségek feleségét” bíráló vélemények azonban leginkább a Petőfi-kultusz intézményes kibontakozásával – különösen az 1880-as évektől, Vachotné és Vadadi Berta elbeszélései nyomán – eszkalálódtak igazán:¹⁵³ a nő immáron nemcsak *hűtlen özvegyként*, hanem *hiú feleségként* is szerepelt a visszaemlékezésekben. E vélekedés persze már a kortársakban – például Arany Szendrey Júliáról írott magánleveleiben, Jókai Petőfiről szóló memoárjaiban vagy a Gyulai-féle nőíróvitában – ott lappang(hat)ott.¹⁵⁴ A feleség hiúságáról szóló beszámolók, akárcsak a kicsapongó életéről szóló történetek, végül Ferenczi Zoltán nagy hatású, 1896-ban megjelent életrajzában kanonizálódtak. Csakhogy míg a feleség ledér és excentrikus viselkedéséről szóló állításokat a későbbi emlékezet (például Hatvany Lajos) jóval megengedőbben értékelte,¹⁵⁵ addig a Petőfit veszélybe sodró becsvágyat nem bocsátotta meg.¹⁵⁶ Harminc év elteltével tehát Szendrey Júlia negatív megítélése („bűnbak szerepe”) új érvelemmel bővült: ekkor már nem a szabadságharc utáni magaviseletét tekintették fő bűnének; annál meghatározóbb volt, hogy az 1848/49-es alakját egy veszélybe sodró, manipulatív, Lady Machbeth (esetleg Poppaea) szabású perszónaként képelték el.

A kommunikatív emlékezet (olykor talán lappangó) indulatai később a kulturális emlékezetben értek tetőpontra: ekkor indultak meg a bűnbakképzés jól fölismerhető mechanizmusai. A Pesti Napló egy 1909-es cikke ekképpen foglalja össze a századforduló Szendrey Júlia-képének neuralgikus pontját: „Petőfi jóformán maga kereste a vesztét, habár sokan azzal vádolják Szendrey Júliát, hogy az ő vak szerelme és ebből fakadó hiúsága is hozzájárult Petőfi tragédiájához.”¹⁵⁷ Hasonlóképp fogalmaz Ady Endre hírhedt, *Petőfi nem alkuszik* című esszéjében: „[Petőfi] Nagyszerű szereplése még nagyszerűbb lett volna a szabadságmozgalmakban, ha nem a Júlia féktelen nagyravágya kontárkodik belé...” A bűnbakképzés közvetettebb megnyilvánulásai után Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* (1957) című, korszakos könyvében, a „mezőberényi pörben” fogalmazódott meg expliciten a feleség Petőfi eltűnésében való bűnössége – több mint száz évvel a szabadságharc leverése után. Hatvany Lajos mindenkit felelőssé tett, aki Petőfi Mezőberényben töltött napjai alatt – amikor a költő a Bemhez való visszatérés mellett döntött – nem tiltakozott a végzetesnek bizonyuló erdélyi út ellen. Még a csecsemő Zoltánt is jobbnak látta volna meghalni a költő ellenében.¹⁵⁸

¹⁵¹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1858. ápr. 11. = *AJÖM XVII.* 178–179. Igazat adhatunk Gyimesi Emesének, aki szerint szerint a levélszöveg nem személyes érzelmeket fejezett ki, hanem csupán a nő bizonyos anyai szerepköreit minősítette, illetve a házasodni kívánó Gyulait nyugtatta meg.

¹⁵² Arany Juliska Rozvány Erzsébetnek, Pest, 1861. márc. 10. = *SÁFRÁN* 1960, 91. Lásd még: MIKES, DERNŐI 1930.

¹⁵³ Vö. VADADI 1889. HATVANY 1967, 850.

¹⁵⁴ „Petőfiné minden *hiúsága* daczára sem rosz nő” *Arany János Gyulai Pálnak*, Nagykőrös, 1858. ápr. 11. = *AJÖM XVII.* 178–179. Kiemelés O.O. JÓKAI 1858a, 42. JÓKAI 1871–1872, 239–280, 274–275. Megjegyzendő, hogy Jókai Prielle Kornéliával kapcsolatban egészen hasonló gondolatokat fogalmazott meg 1891-ben: „Nem lett volna-e jobb, ha Petőfi megtartotta volna az új jegygyűrűjét?” JÓKAI 1898.

¹⁵⁵ GYIMESI 2015b.

¹⁵⁶ FERENCZI 1896, 289–295.

¹⁵⁷ LONDESZ 1908, 18.

¹⁵⁸ HATVANY 1967, 775.

Mindenekelőtt azonban Szendrey Júliát (és Egressy Gábort)¹⁵⁹ jelölte ki fő felelősként, hiszen ők voltak a legnagyobb befolyással Petőfire a végzetes döntéshozatalkor.

Most, most óh ha most egy nő áll Petőfi mellett, nem is valami kivételes, hanem csak olyan feleségnek való, amelyet tucatszámra kaphat minden filiszter, akkor egy ilyen derék jó, gondos asszony bizonyára nem mondhatott volna mást, mint hogy „Ugyis veszve minden! minek mennél?” Ezt, ennyit, Júliának egy szóval sem kellett volna többet mondania, és Petőfi mentve van. Aminthogy ő valóban, kiérezni a kérdéséből, ellenkezést várt a feleségétől, mire biztatást kapott.¹⁶⁰

A szabadságharc után nem alakult ki széleskörű, nyilvános párbeszéd a költőről, azonban a politika által korlátozott nyilvánosságot erősen foglalkoztatta az eltűnés rejtélye. A haláláról és az életben maradásáról egyaránt sok információ terjedt, mint látható, lényegében már ekkor fölmerült a költő halálával kapcsolatos valamennyi ma ismert hipotézis. Az életben maradás különböző teóriáit (hamisan) igazolták Petőfi hátrahagyott költeményeinek megjelenései, a tévesen Petőfinek tulajdonított kéziratok versek, valamint a költő hírnevéből hasznot hajtó ál-Petőfik ténykedései. Ezek az eltérő információk egyszerre mozgósítottak különböző képzeteket és nyelvezeteket a költő életrajzának korai hatástörténetében. A magyar szabadságért vérét hullató mártírra emlékező nemzeti kegyelet, a bujdosó, fogoly vagy emigráns poétáról suttagó legendásítás és a közéleti-irodalmi celebritás magánéletét fürkésző korabeli bulvár egyszerre, szétválaszthatatlanul hatott a költő korai emlékezetében.

Az utóbbinak volt áldozata Szendrey Júlia, akinek újbóli házasságát nem tolerálta a Petőfit még visszaváró közvélemény: úgy vélték, túl hamar mondott le eltűnt férjéről. Emellett az özvegyesége napjairól is pletykák terjedtek, s az irodalmi publikációi szintén fokozták a körötte kialakult ellenséges hangulatot. A Szendrey Júliát bíráló értelmezések azonban csak a Petőfi-emlékezet 1870-es évekbeli intézményes kibontakozásakor erősödtek föl igazán, amikor a nő hiúsága az életrajzi elbeszélések részévé vált, melyek azt sugalmazták, hogy a feleség dicsvágya okozta a költő halálát. Ezt követően egyre egyértelműbb és közvetlenebb formában fogalmazódtak meg a Petőfi halálában való felelősségét firtató vádak, az özvegy alakját modern női szerepeken keresztül értelmező rehabilitációs kísérletekkel párhuzamosan.

A továbbiakban e kaotikus diskurzus lassú letisztulását és differenciálódását követjük nyomon. Visszatérünk az 1850-es évek első feléhez, és a korai Petőfi-emlékezet két legnagyobb hatású alakítójának vizsgáljuk a korabeli életrajzi írásait.

¹⁵⁹ Kerényi Ferenc szerint egy ideig Egressy Gábort is fenyegette a bűnbak szerep, azonban a színész megbocsátást és visszafogadást nyert az *Egressy Gábornak* című Arany-költemény megjelenésekor. A színész önfelmentő törekvéseként értelmezhetők a *Törökországi napló* Petőfi erdélyi útjáról szóló oldalai, valamint Egressy Ákos Petőfi szellemének megidézéséről szóló visszaemlékezései is, mely során állítólag a költő maga nyilatkozott színész barátja ártatlanságáról: „Oh, te nem, Gábor; lelkedet látom én; az Isten akarata volt; téged vádolnom nem szabad, barátom!”. EGRESSY Ákos 1909, 100.

¹⁶⁰ HATVANY 1967, 776.

2. KÉT PETŐFI (A PETŐFI-DISKURZUS DIFFERENCIÁLÓDÁSA)

Petőfi sorsáról és a fehéregyházi csatáról nem lehetett nyíltan beszélni a szabadságharc utáni esztendőkből. Csak a politikai viszonyok lassú enyhülésével, pusztán az 1850-es évek derekán jött el az ideje, hogy a forradalmár költő életéről – ha szükséztől is – értekezni lehessen. Természetesen a politikailag kényes témák mellőzése mellett, hiszen az életűnek nemcsak az utolsó mozzanata, hanem a teljes egésze tisztázásra és megírásra várt. S még ezekben az években is sok gonddal járt egy-egy Petőfiről szóló írás megjelentetése, mivel a szerkesztők és kiadók joggal tartották az utólagos cenzúra és a rendészeti ellenőrzések (kiszámíthatatlan) szigorától.¹⁶¹

A továbbiakban e lassan és nehezen kibontakozó párbeszéd kezdeti törésvonalait kívánjuk mélyebben megérteni, tudomány és kollektív emlékezet különállását és kapcsolódási pontjait vizsgálva. Pontosabban szólva azt az időszakot mutatjuk be, amikor az (irodalom)történet-írás megkezdte a Petőfi emlékezetét formáló tevékenységét: arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon milyen „belső” (módszertani) és „külső” (társadalmi) kritériumoknak kívánt megfelelni a 19. század közepén elkülönülő (nemzeti) történettudomány, mely vizsgálathoz az irodalom alrendszerének emlékezetalkító működését vesszük kontrollanyagként.

A) Gyulai Petőfije (A ténykonstrukciók körvonalai)

Gyulai Pál két részletben jelentette meg *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című, diskurzusteremtő esszéjét a Toldy Ferenc által szerkesztett *Új Magyar Múzeum* 1854-es számaiban. A szerző igen nehezen talált olyan sajtóorgánust, amely elvállalta volna a publikálását, hiszen nemcsak a megtorlások időszakában, de a Bach-korszak sajtó- és kultúrpolitikája alatt is komoly kockázattal járt a költő forradalmi tevékenységéről nyilvánosan beszélni. Márpedig Gyulai írása nem csupán esztétikai érdeklődésű volt, de az életrajzot is rekonstruálni kívánta,¹⁶² noha csak 1847 februárjáig, az Arany Jánossal való barátságkötésig merte bemutatni az életutat. A *Pesti Napló* elutasította a téma érdektelenségére és a munka terjedelmére hivatkozva; Jókai Mór pedig bevallottan a sajtórendőrség miatt nem merte kiadni, hiszen az általa szerkesztett *Délibáb* előző számaiban éppen egy Petőfire (és Kerényi Frigyesre) utaló Tompa Mihály-költemény miatt kobozták el.¹⁶³ A kiadás körüli nehézségekről maga Gyulai panaszkodott Arany Jánosnak:

Petőfi életét 1847 végeig per longum et latum megírtam. Négy nyomtatott iv, egy hónapi törődés műve. A „Pesti Napló” biztosított, hogy megveszi. Tegnap azt izente, hogy igen hosszú, hogy Petőfi nem is olly nevezetes egyeniség, sat. Jókaihoz vittem. Ő meg nem meri közölni a cenzura miatt. Egy hónapig ingyen dolgozni, se pénz, se posztó – nem tréfa, hanem azért nem ölöm meg magam, habár rettentő czudar állapottal vagyok.

Ami a munka forrásait illeti, tudható, hogy Gyulai az 1847-es *Összes költemények* mellett Petőfi kiadatlan és össze nem gyűjtött verseit is olvasta.¹⁶⁴ Úgy tartotta, hogy Petőfi életrajza és költészete szerves egységet alkotnak, tehát egyik a másikat értelmezte számára: „[k]ölteményeiből csaknem megírhatni életrajzát.” (45) Gyulai mindössze néhány alkalommal látta személyesen a költőt, de lehetett számos vele kapcsolatos benyomása a sajtóból, és

¹⁶¹ A korszak kiszámíthatatlan és jelentős szerzői-szerkesztői öncenzúrárt eredményező művelődéspolitikájáról összefoglalóan lásd: BUZINKAY 1974.

¹⁶² GYULAI 1854. A továbbiakban a tanulmány főszövegben megadott oldalszámait – a könnyebb idézhetőség és követhetőség végett – egy 1908-ban megjelent gyűjteményes kötetből származnak.

¹⁶³ Erről lásd Arany János levelezését: *Gyulai Pál Arany Jánosnak* Pest, 1853, nov. 15. = *AJÖM XVI.* 1982, 327. A *Délibáb*ot ért sajtórendészeti eljárásról: *Tompa Mihály Arany Jánosnak*, Hanva, 1853. nov. 25. = *AJÖM XVI.* 341.

¹⁶⁴ SOMOGYI 1961.

valószínűleg eljutott hozzá rengeteg hallomás és legenda is, melyet forráskritikailag megrostált.¹⁶⁵ Egy későbbi nyilatkozata szerint fölhasználta Petőfi néhány levelét és a korabeli sajtóközléseit is.¹⁶⁶ Mindenekelőtt azonban egy meglehetősen gazdag, egykori barátoktól származó emlékanyag állt a rendelkezésére. Egy Szász Károlyhoz írt leveléből kiderül, hogy hosszú órákat, éjszakákat töltött Pákh Alberttel, aki sokat mesélt neki az eltűnt költőről; nagy valószínűséggel ezek az élmények adták az első inspirációt az életrajz megírásához. Sőt, Gyulai kifejezetten az ő fölkérésére írta meg a munkát, amely a tervek szerint jóval rövidebb lett volna, s a Pákh által szerkesztett Ujabbkori Ismeretek Tárában kívánták megjelentetni. Roppant érdekes, a továbbiak tekintetében is igen fontos dokumentum a Szász Károlyhoz írt levél, ugyanis kiderül belőle, hogy Gyulai milyen kihívásokat látott a Petőfi-portré elkészítésében. S ahogy látni fogjuk, a kritikust a későbbi polémiái során szintén ez a feladat foglalkoztatta: egy koherens és kontinuos („megfogható”, „kerek egész”) Petőfi-jellem megalkotása.

Én Pákh-val igen jól vagyok, sok jó órát töltök nála, s kivált, ha Petőfiről beszél, kinek ő legjobb s legrégebb barátja volt, s ki Végszóhoz című költeményét hozzá írta, akár reggelig elhallgatom. A legkülönösebb s legérdekesebb jellem, de annyi ellentmondásokkal teljes, s oly majdnem megfoghatatlan, hogy az egyes vonásokat egy hűn kerek egészé nem tudja olvasztani a legfogékonyabb lélek sem.¹⁶⁷

A biográfia bizonyos pontjain meghatározó forrás lehetett Arany János, akinél a kritikus már az első, 1851-es látogatása alkalmával Petőfiről érdeklődött.¹⁶⁸ Szeberényi Lajos és Orlai Petrich Soma egész füzetnyi emlékanyaggal támogatta munkáját. Emellett forrást szolgáltatott Jókai Mór, Csengery Antal, Pálffy Albert, Lévy Miklós, Bulyovszky Gyula, Bérczy Károly, Emődy Dániel is. Érdekes, hogy sem Gyulai, sem a forrásokat vizsgáló Somogyi Sándor nem említi, hogy Szendrey Júlia vagy a Szendrey-család bármely tagja segített volna a (később, 1858-ban) családba házasuló kritikusként – igaz, a hitvesről és a frigy után történekről alig esik szó az életrajzban. A tanulmány módszertanának pontos föltárásához a források és a publikált életrajz összehasonlító vizsgálatára volna szükség. Annyi talán feltételezhető, hogy Gyulai valamiképpen – a mai oral history vagy a narratív interjú módszeréhez hasonlóan – a Petőfit közelről ismerő személyektől származó szóbeli és írásbeli eszközökkel összegyűjtött emlékanyagokat próbálhatta ellenmondásoktól mentesen összefésülni. Somogyi szerint a kritikus igencsak elmélyült kutatásokat folytatott, és az életút legapróbb mozzanatait is földerítette.¹⁶⁹ Meltzl Hugó nem véletlenül nevezte Gyulai Pált a „Petőfi-irodalom megalapítójának” 1876-ban (egyúttal kritikáját adva Petőfi kizárólag népköltőként való megközelítésének).¹⁷⁰

Gyulai a bevezető soraiban rögtön leszögezte írása tudományos célkitűzéseit: irodalomtörténetet kívánt írni, „[...] mely voltaképpen még nincs megírva.” (19) A biográfus mintha azt sugallta volna bizonyos megjegyzéseivel, hogy kifejezetten a kollektív emlékezet aktuális dinamikájával szembe menve közli adatait: „[...] a történetíró néhány oly adat birtokába jut, melyek könnyen feledékenységre mehetnek”. (20) Hangsúlyozva módszertana tudományos jellegét, 1854-ben már lezártak tekintette Petőfi életrajzát és életművét: „[Petőfi] nincs többé a magyar írók sorában. Minden adatot összevetve, biztosan állíthatni, hogy ő már az irodalomtörténet személye [...]” (19) A korra jellemző tudományosság szellemében elfogadta, hogy vitathatók lehetnek az utolsó fejezetben kifejtett, petőfieskedőket érintő

¹⁶⁵ SOMOGYI 1961, 388.

¹⁶⁶ GYULAI 1862, 4.

¹⁶⁷ Idézi: SOMOGYI 1961, 389.

¹⁶⁸ PAPP 1916, 75–78.

¹⁶⁹ SOMOGYI 1961, 388–389.

¹⁷⁰ Vö. SZABÓ-REZNEK 2016.

esztétikai megállapításai, ám kikötötte, hogy életrajzi adatai megbízható, hiteles forrásokra vezethetők vissza.

De legyenek bár ítéleteim, széptani nézeteim hibásak, adataimnak értéke van, mert azokat gondos utánjárással szedtem össze, ítélettel válogattam meg, s mindegyiket hiteles forrásig tudom visszavinni. (20)

Ugyanakkor jól láthatóan maga is érzékelte az (irodalom)történeti kihívásokat, nem csupán a hiányos adatok, hanem a „történeti objektivitás” és az olvasóközönségnek való megfelelés tekintetében is. Itt említendő, hogy a föl-fölmerülő műfajelméleti problémák ellenére¹⁷¹ bizonyos műfajok (például: biográfia, monográfia) a 19. századtól a napjainkig a tudomány reprezentatív funkcióját látják el. Azaz egyszerre kell megfelelniük szigorú szakmai kritériumoknak és a popularizálás igényeinek. (Ide kívánczok Hász-Fehér Katalin megállapítása, mely szerint a nemzeti nagymonográfia műfaja már születése pillanatától, Toldy Ferenc 1851-es irodalomtörténete óta az irodalomról szóló populáris beszédmódot érvényesítette.)¹⁷² Valamelyest erre a problematikára reflektál Gyulai alábbi megjegyzése:

Sokan talán mondani fogják, hogy eszményi személyt alakítottam belőle; mások, hogy igazságtalan szigorral ítéltem róla. Vádak, melyeket csak a legszárabb biográfus kerülhet el, s melyek ellen tudni fogom magamat védeni. Legyen szabad még annyit bevallanom, hogy semminemű rokon- vagy ellenszenv nem vezetett, s igyekeztem elfogulatlan szempontra emelkedni, amennyiben lehet, sőt kell, oly kort illetőleg, melyben még úgyszólván benne élünk. (20)

Első pillantásra is föltűnő az egész életrajzra jellemző mesélőkedv, a mai szemmel olykor didaktikusnak tűnő stílus, s hogy Gyulai kvázi omnipotens elbeszélőként a hőse minden gondolatáról, lelkének legapróbb rezdüléseiről számot tudott adni. „Egy szép alkonyban a Dunaparton ögyelgett, merengve, bámulva a czifra népet, s gondolkozva, hogy holnap mit eszik.” (28) Arisztotelész fölfogásából kiindulva, mely szerint „az egyik [a történelem] megtörtént eseményeket mond el, a másik [a költészet] pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének”,¹⁷³ ez az eljárás talán problematikusnak tűnhet. Dávidházi Péter azonban arra figyelmeztet, hogy „[...] a történeti művek kettős, tudományos és költői természetének elvét (és értékelésük kettős normakészletét) a XIX. század klasszikusokon nevelkedett magyar literátorai úgyszólván közmegegyezésként alkalmazták, és a történetírás ugyanilyen kettős eszményét hirdették.”¹⁷⁴ A korszak történettudományi szemléletét – melyre Bacon és Macaulay volt jelentős hatással – jelen dolgozatban nincs mód részletesebben bemutatni,¹⁷⁵ az átfogó ismeretelméleti, tudományfilozófiai és módszertani kérdések helyett inkább arra érdemes figyelni, hogy Gyulai a fent illusztrált lélektani megközelítésű¹⁷⁶ elbeszéléstechnikai megoldásaival valójában hiánypótlóan tett eleget a kor tudományos kritériumainak. Ezt igazolja Erdélyi János is, aki ugyan valamelyest kritizálva érezhette magát Gyulai soraiban,¹⁷⁷ azonban a (talán éppen a tanulmányra válaszul írt) értekezésében maga is úgy vélte, hogy az eddig csak

¹⁷¹ Pontosabban: azokhoz folytonosan igazodva. Lásd példaként Szilágyi Márton Arany János bicentenáriuma írt monografikus igényű (a szerző meghatározása szerint) „nem igazi monográfiáját”. SZILÁGYI 2017, 9. A monografikus koncepció problémáját érintő két recenzió: RADNAI 2018. CSÖRSZ 2019, 857–860.

¹⁷² HÁSZ-FEHÉR 2019a, 23–33.

¹⁷³ ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. „Valószerű” és „igaz” kapcsolatáról bővebben: GYÁNI 2004, 78–92.

¹⁷⁴ DÁVIDHÁZI 2004, 359. Persze napjaink történelemfilozófiája sem találja tarthatónak azt az elképzelést, mely szerint *res ficta* és *res facta* teljes mértékben szétválasztható volna. Lásd példaképpen: KOSELLECK 2003.

¹⁷⁵ Gyulai Petőfi-életrajzáról, illetve Tacitus, Bacon, Macaulay és Ranke hatásáról: SÓTÉR 1963, 130–131, 607–628. A korszak irodalomtörténetének eposzi funkciójáról, idővel sztoikus értelemezést is megengedő tacitusi mintáiról, vagy a filológiához való viszonyulásáról lásd: DÁVIDHÁZI 2004, 357–388, 503–518, 578–619..

¹⁷⁶ Erre már Somogyi is fölfigyelt, szerinte Gyulai „szétszórt, hajszálfinom lélektani fejtegetései alapos pszichológiai [!] tanulmányaira és megfigyeléseire vezethetők vissza.”. SOMOGYI 1961, 390.

¹⁷⁷ FERENCZI 1908, 13–14. Az Erdélyi és Gyulai közötti nézetkülönbségről bővebben: SOMOGYI 1961.

saját műveiből (és felesége kiadott naplóiból), illetve a róla szóló ellentmondásos anekdotikus elbeszélésekből megismert, szinte népmesei hősként láttatott Petőfit csak egy, a kalandos életeseményeket hitelesítő és szintetizáló pszichológiai megközelítésben lehet kielégítően bemutatni: „Petőfi, az annyira szeretett költő és sokképpen ítélt egyéniség, összehozhatlan ellenmondásban fog vesztegelni előttünk mindaddig, míg lélektani fáklya nem világít körülötte.”¹⁷⁸ S talán ezzel hozható összefüggésbe, hogy mint később látni fogjuk, rendre számonkérte a későbbi Petőfi-életrajzok esetleges lélektani hiányosságait, melyek a költő kárhóztatott legendákba illő zsáneralakos portréihoz vezettek. Gyulainak tehát egy, ha nem is igazolható, de lélektanilag konzisztens személyiségképpel sikerült fölruháznia Petőfi mitizálódó alakját.

A munka egy bevezetőre és további hat fejezetre tagolódik: az első öt fejezet Petőfi életútját és irodalmi pályáját ismertette, míg az utolsó rész a költészetéről és a Petőfi-utánpótlóknak bélyegzett¹⁷⁹ szerzőkről szólt. Gyulai úgy látta, a tárgyalt költők nemcsak poétikai értelemben követték elődjüket, hanem a személyiségükbe is beépítették a Petőfi életéhez kapcsolódó hamis közhelyeket:

De Petőfinek nemcsak költészete lel követőkre. A maga idejében Byron öltözetét, modorát sem utánozták többen. (76)

Mert Petőfi szegénységét panasolta, ma már minden költő nyomorban él; [...] Mindenik ugyanazon szenvedélyeken és kalandokon megy át, s mindenik ugyanegy egyéniséget tár fel előttünk. (74)

Emiatt a biográfiában újra és újra megjelennek a költő alakjához, életéhez és költészetéhez köthető tévhitek, illetőleg azok cáfolatai. Az első fejezet 1844 februárjáig, a költői „beérkezés” előtti pillanatig tárgyalta az életutat – tehát azon szimbolikus mozzanatig, amikor Petőfi fölkeresi Vörösmarty Mihályt, akinek ajánlására a Nemzeti Kör vállalja a versei kiadását. Gyulai művében egy ambiciózus és öntudatos fiatalember képe rajzolódik ki, aki, bízva képességeiben, szorgalmával igyekszik kitörni viszontagságos élethelyzetéből. Sokszor az lehet az olvasó benyomása, mintha a pálya e szakasza valamiféle fölkészülés volna a későbbi gigantikus sikerre. „Barátja sokszor mosolygott nagyszerű tervein, noha azok valóságát kitelhetőleg segíté.” (30) Gyulai a jókedvű pályatársakat, a karrierút első fázisában segítséget nyújtó barátokat, a zsenyei tehetséget semmibe vevő, közönyös külvilágot teleologikusan, az országos hírnév perspektívájából mutatta be, Petőfi útirajzai és költeményei alapján sorsfordulóként láttatva a kudarcos színészi próbálkozásokat (ideiglenesen) lezáró, nyomorúságos debreceni napokat:

S minő ellentéte a sorsnak! Petőfi 1843-44 telén a debreczeni színházban, kit a jegyszédő csak kegyelemből bocsát be, s minden ember koldusként néz le vagy észre sem vesz; s Petőfi 1847 őszén ugyanott, kit az egész közönség éljennel fogad, mint Magyarország ünnepezt lírikusát. (29)

Petőfi korai színészi próbálkozásai (valamint katonáskodása és későbbi politikai karrierje) tévelygésnéként értelmeződött: „Osztozott sok jeles ember szeszélyében, kik más pályához mutatnak kedvet, mint aminőt tehetségeik kijelöltek.” (28)

¹⁷⁸ ERDÉLYI 1854, 843.

¹⁷⁹ A Petőfi-utánpótlással vádolt szerzőket illetően esztétikai újraértékelésre nincs okunk, azonban életművük nem írható le egyszerűen az epigonizmus fogalmával, inkább egyfajta reflektált irodalmiság kiélése jellemző rájuk. TARJÁNYI 2004. SZAJBÉLY 1988, 58–79. SZILÁGYI 2001, 84.

A második fejezet már a befutott és elismert költőt mutatta be. Petőfi társas érintkezéseire és szerelmi életére került a legnagyobb hangsúly, így Gyulai e ponton már korrekciókkal is élt: elsősorban a hőse korhelységéről és kalandosságáról kialakult képzetekkel kapcsolatban. Beszámolt a költő egykori diákos életviteléről, különölc öltözetéről és elhíresült kicsapongásairól: „Kalandor élete közszájon forgott. Mindenki tudott róla egy mulatságos adomát. Eszménye volt a szilaj magyar ifjúságnak, mely tettszomjtól pezsgett, s hazáját nagy és hatalmasnak álmolta.” (32) Erősen vitatta azonban a bordalok miatt széles körben kialakult bohém Petőfi-képet:

Kik nem ismerték, s némely verseiből ítéltek meg, azt hívék, hogy korhely, részeges és pazar, kit szüntelen hitelezői kergetnek. Pedig csak jó czimbora volt, kit a bor inkább csak lelkesít, mint részeggé tesz. Volt ugyan néha idő, midőn kitörő kedve és bizarr szeszélyei nem ismertek korlátokat, s végletekre ragadták, de ezek csak kivételes percek voltak. [...] Később visszavonultabb életet élt, s mindig inkább csak a társaságért kereste a mulatságot. (34)

Az elfogadható mértékű mulatozások mellett inkább a költő mértékletes életvitelét, rigorózus anyagi kultúráját és szigorú munkaetikáját emelte ki:

Pénzével tudott gazdálkodni, s a kölcsön visszafizetésében a pedánságig pontos volt. [...] Gyermekies tréfái mellett alapjában igen komoly ember volt, [...] Délelőttjeit rendszeren szobájába zárkózva tölté s dolgozott. Akár volt kedve, akár nem, írt: élni kellett költeményeiből. (34)

Mindezt az ötödik fejezetben a Szendrey Júliával kötött házasság kapcsán is nyomatékosította. (67) Petőfi szerelmi életét sem a széles közönséget talán jobban érdeklő kalandok tükrében mutatta be, hanem a költő családcentrikus oldalát domborította ki, megjegyezve, hogy Petőfinek nem volt sikere az udvarlásban, mert ügyetlen volt hozzá:

Benne éppen annyi regényes- és kalandorvágó volt, mint csendes, családias érzés. Amint komolyodott, kedélye mindinkább mélyült. [...] Különben általán véve nemigen udvarolt a nőknek. Nem eléggé ügyes, s egy kissé vadóc volt. Kevés ismeretséget, még kevesebb hódítást tőn. Nem volt sem csinos, sem beszédes fiatalember, kivel jól elmulatnak a nők. (37)

A harmadik és negyedik fejezet leginkább a költő baráti kapcsolatait és konfliktusait szempontjából közelítette meg az irodalmi pályafutást. E témakör elsősorban a természet vadvirága-féle zseni-sztereotípiákat indukálta, melyekkel Gyulainak szintén komoly vitája volt. Az értekezés egy korábbi pontján említést tett arról, hogy Petőfi komolyabb időbefektetés nélkül hozta létre a költeményeit: ebben a fejezetben azonban e rendkívüli munkatempót jelentős erőfeszítésekhez kötötte. „S azon könnyű versek neméppen olyan fáradság nélkül pattantak ki fejből, mint a nyomán induló lángészcsapat hiszi.” (35) Úgy vélte, Petőfi a nyilvánosság előtt csakugyan elzárkózott a kritikáktól, viszont a hiedelemmel ellentétben titokban mégis megfogadta az építő jellegű, „igazságos” bírálatokat. „Ép esze s élénk érzéke hamar felfogott mindent s többet hallgatott az okos szóra, mint általában gondolják.” (45) Gyulai kiemelte, hogy Petőfi baráti körétől távol állt a kritikátlan pajtáskodás, s a társak szigorú kritikai légkört jelentettek a költő számára, akiktől őszinte és elfogulatlan visszajelzéseket kapott.

Pálffy Albert, kire hallgatott, s ki elsőbb éveiben nagy befolyással volt reá, sokszor szigorral monda szemébe véleményét. A baráti kör, melyben néha felolvasta költeményeit, éppen annyira bámulta, mint gúnyt űzött túlságaiból. A *Világ és én* című verseért, melyben az embereket utálja s megveti, és szolgálógukat kirúgni ígéri, sokat bosszantották. (43)

A költőt nem ábrázolta tévedhetetlennek vagy hibátlannak: számos konfliktusára az öntörvényű, uralkodó hajlamú, hektikus természetében találta meg a magyarázatot.

Ugyanakkor a szeszélyes magatartásával kapcsolatban a nyilvánosság előtti szerepjátszás lehetőségét sugallta: „S különösen míg más költőnek a közelben tűnnek fel hiúságai, a Petőfiei a távolban látszottak óriásoknak. Otthon, házi körében sok szerénytelen szerény megszégyenülhetett volna előtte.” (51)

Az ötödik fejezet a nemzeti költészet kialakulásának történetét vázolta föl Csokonaitól és Kisfaludy Sándortól a Tízek Társasága megjelenéséig. Gyulai egyáltalán nem tartotta jelentősnek a rövid életű társulást, s annak *Életképek*beli folytatását. Leginkább a népi irodalom térhódításának kiforratlan, intellektuálisan szegényes előzményeként tekintett rá: „szövetkezésök nem magáért érdekes irodalomtörténeti mozzanat, hanem mert azon [nemzeti] szellem egyik előjelensége volt, mely később szépirodalmunkban mindinkább uralkodó lőn [...]”. (65) Úgy vélte, hogy tehetség, ízlés és irodalmi víziók tekintetében rendkívül széttartó csoportosulás volt. „Nem volt köztök senki, ki összetartsa, fegyelmezzze s zászlójokra írja a jelszót. Inkább a történet és körülmények hozták őket össze [...]”. (64)

A tanulmány életrajzi része Arany János megjelenésével záródott: azaz Petőfi legjelentősebb irodalmi kapcsolatát a *Toldi* írójával kötött barátságában jelölte ki – miután korábban utalt a költő összeveszéssel végződő kapcsolataira, ismertetve például Jókai és Vörösmarty incidensét.¹⁸⁰ Ezáltal Petőfit az Arany (azaz inkább Gyulai) által képviselt irodalmi irányzathoz kapcsolta, megindítva a két szerző kettős kanonizációját.¹⁸¹

Petőfi alig sejté ezt, s mégis a versenytársául kikiáltott költőnek lett legjobb barátja. Tartós barátság fűzte őket együvé, melyet semmi sem zavart meg. Mily érdekes lehetett e két férfiú együtt. Ugyanazon költői korszak, de más irányban képviselve, különböző természet s ugyanazon hű baráti indulat, ugyanazon koszorús pálya s a féltékenységnek alig valami színe. (70)

Az utolsó, hatodik fejezet döntően esztétikai kérdésekkel foglalkozott. Sokat tárgyalt széptani vélekedéseit és kánonfölfogását e ponton nincs mód részletesen elemezni.¹⁸² Petőfi népköltő oldalát tartotta kiemelkedőnek és a nemzeti kánonba illeszthetőnek, megvédte költészetét a póriasság vádjával szemben, még ha jelezte is, hogy a követőire jellemző durvaságok elfogadható mértékben őt is jellemezték. Vitába szállt a nyílt kánon (Petőfi életében megfogalmazott) kritikáival, például a póriasság miatti ledorongoló ítéletekkel (melyeknek alapvető, nemzeti paradigmáját maga sem kérdőjelezi meg);¹⁸³ azonban mivel célja az volt, hogy Petőfi nyílt kánonban való pozícióját definiálja, nagyobbat sújtott az egyre nagyobb teret hódító lappangó kánonhoz tartozó utódok irányába.

Az nem az ő [Petőfi] hibája, ha követői tájszavakkal árasztják el költészetünket, ha az irodalmi nyelvet tájszólássá akarják lealacsonyítani, s ahelyett, hogy fordulatok-, könnyűséges változatosságban gazdagítanák, a korlátlanlanságot, szeszélyt és ízléstelenséget emelik elvvé. (88)

Érdekesebb lehet az, hogy Gyulai olykor szükségesnek érezte, hogy – egy-egy esztétikai megállapítás összefüggésében – Petőfi költői karakterével kapcsolatban is eloszlassa a szerinte téves képzeteket, melyek általában szintén a zseni-sztereotípiákhoz kapcsolódtak. A legkevésbé sem tulajdonított Petőfinek például komolyabb bölcsészeti ismereteket: „[...] ez Petőfinek

¹⁸⁰ Érdekes, hogy ezzel szemben a költő eltűnése után még haragos Tompa Mihállyal kapcsolatban azt írta, hogy Petőfi „Tompával csekély összezőrdülések közben mindvégig fenntartá barátságát.” (22)

¹⁸¹ Gyulai 1854-es írása eddig elkerülte a figyelmét a Petőfi–Arany kettős kanonizációról szóló szakirodalomnak. Vö.: MILBACHER 2009, 145–165. MARGÓCSY István 2011c.

¹⁸² Gyulai esztétikai nézeteiről, nemzeti szempontú kanonizációs stratégiájáról bővebben: SZAJBÉLY 2005, 102–108.

¹⁸³ Uo.

legkevésbé erős oldala. Bölcsészeti kísérletei még kifejtetlen világszemléletre mutatnak.” (77) Azonban a költőről kialakuló „vad kalandor ficzkóképet” (75) mégis igyekezett átrajzolni. E helyütt igazán látványosan mutatkozik meg a költő életének és jellemének Gyulai által vélelmezett normaképző ereje: „Petőfi életéből [az epigonok] még azt is ki nem betűznék: a költőnek nincs szüksége tanulmányra [...] Bizonyos számalommal nézik le, ki tanulmányt emleget, s ha valamely fiatal költő ily hírbe jő, már többé nem lángelme, nem tehetség, nem költő.” (76) Annak ellenére, hogy Gyulai a legtöbbször szarkasztikus értelemben használta a ’zsenialitás’ kifejezést és szinonimáit, egyáltalán nem tagadta azt el Petőfitől. Nem véletlen, hogy számos utalást tett Petőfi alkotásának „öntudatlan” mozzanataira:¹⁸⁴ „öntudatosan vagy öntudatlanul – egyre megy”. (85) Sőt, Gyulai még azt is elképzelhetőnek találta, hogy a költő olykor álmában alkotta meg költeményeit: „Igaz, nem faragta verseit, sohasem javított rajtok, de küzdött, vívott benne az eszme, s nem egyszer feküdt le szülési kínok közt, s álmodta meg reggelre költeményét.” (35) Inkább a zsenialitás végletekig leegyszerűsödött fölfogását bírálta, amely valamiféle kritizálhatatlan, természet vadvirága-féle „művésztípust” ír le. Gyulai elképzelései ezzel egészen ellentétesek voltak, s erősen rokoníthatók Schleiermacher tételével és hermeneutikájával, mely szerint a tudattalan író/zsenit (produkciót) a tudatos kritikusnak (reprodukciónak) „jobban kell érteni, mint ahogy az saját magát értette”.¹⁸⁵ Metsző iróniával mutatott rá a populáris individualista zsenikonceptió anomáliáira, amelyek éppen az eredetiség hiányában érhetőek tetten: „[...] mintha Petőfi csak azért született volna, hogy a genialitást divatba hozza. Minden különcség, minden hóbort annak kereszteltetik. Bővében vagyunk a lángelméknek, s e lángelmék egymáshoz a csalódásig hasonlók.” (74)

Gyulai biográfiájának módszertana – a kor akadémiai normáihoz mérten – megkérdőjelezhetetlenül tudományos igényű volt, s mint látható, törekvései alapvetően kanonizációs jellegűek. E ponton – Takáts József *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* című tanulmányából kiindulva¹⁸⁶ – érdemes lehet összefoglalni, hogy Gyulai mi mindent igyekezett normává alakítani, illetve normaként megerősíteni ezen írásában. 1) Mindenekelőtt affirmálta az irodalomtörténet-írás nemzeti szempontrendszerű narratíváját, mely szemléletének és érvelésének fundamentális alapjait jelentette. 2) Szemléltette (s ezáltal előirányozta) az elhunyt tekintett Petőfiről szóló adekvát beszédmód normáit is, melyek az ismertett tudományos igényű módszertani alapokban ragadhatók meg. 3) A nyílt kánonba Petőfi (nép)költészetét javasolta, fölállítva a hozzá köthető szövegkánont és (életrajzi szempontú) értelmezési kánont, azaz meghatározta a magyar irodalom követendő fejlődési irányát. 4) Végül, elfogadva a költő alakjának normaképző erejét, Petőfi személyét mint nemzeti géniuszt is az irodalomtörténet-írás részévé tette, illetőleg a hozzá kötődő sztereotípiák cáfolásán keresztül meghatározta a korabeli poétaszerep morális, szakmaetikai és életmódbeli kereteit.¹⁸⁷

Gyulai volt – mint az Hugó von Meltzl és Ferenczi nyomán elterjedt – a tudományos Petőfi-irodalom megalapítója. Munkája nemcsak a Toldy Ferenc és a későbbi szakirodalom által méltatott (vagy bírált), epigonokkal hadakozó kritikai potenciálja okán tekinthető korszakos jelentőségűnek, hanem mert „minden előzmény nélkül, elsőként”¹⁸⁸ alkotott irodalomtörténeti igényű képet Petőfi Sándor alakjáról. Ahogy Somogyi Sándor fogalmaz: „a tények, összefüggések és adatok légiójával kell megküzdenie, s tegyük hozzá mi: *minden előzmény*

¹⁸⁴ Somogyi úgy véli, hogy Gyulai „Petőfi ellentmondásos egyéniségének néhol ún. »tudat alatti« rétegeit vette célul s általánosította egy-egy lélektani csomópont”. SOMOGYI 1961, 390.

¹⁸⁵ Idézi: GADAMER 1984, 225. Lásd még: Uo. 218–230.

¹⁸⁶ TAKÁTS 2006b.

¹⁸⁷ Hasonlót fogalmaz meg Takáts József is Gyulai emlékbeszédei kapcsán: „Papp Ferenc szerint Gyulai emlékbeszédei irodalomtörténeti jelleműek – én azt állítom, hogy erkölcsi jelleműek”. Uo. 123.

¹⁸⁸SOMOGYI 1961, 388.

*nélkül, elsőként.*¹⁸⁹ Imre László szerint e munka tekinthető az első magyar nyelvű irodalmi esszének, melyet később is váltig „Gyulai Petőfi-életrajzaként” emlegettek.¹⁹⁰ Arany levelezéséből kiderül, hogy Lévay József épp az életrajzi szál miatt fogadta igen lelkesen az írást:

Engem az első rész kapott inkább meg, hol az embert festi; költészetéről tán hiányosabban szól, – a mit pedig lyránkról atalában mond, nagyon összerántott. De azért irodalmunkban ez az első rajz, mely Petőfit legméltóbban ismertette.¹⁹¹

B) Jókai Petőfije (A regényesítés mintázatai)

Jókai Mór a *Tarka élet* című 1855 tavaszán megjelent, vegyes műfajú könyvében gyűjtötte össze a Petőfi Sándorhoz köthető emlékeinek egy részét,¹⁹² majd 1856 telén – némi késedelemmel – egy második kötetel jelentkezett, mely szintén tartalmazott rövidebb történeteket a költőről. 1858-ban a két kötetet együttes kiadásban is utánnyomták. E Heckenastnál megjelenő, „szokatlanul csinos”¹⁹³ kiadványokban szereplő írások indították el Petőfiről szóló írásainak hosszú sorát.

Az első kötetet a költő életét bemutató *Egy magyar költő életéből* című írás nyitja. Később a költő alakja az *Olyan dolgok amik se nem ártanak, se nem használnak* című szövegcsoporthoz jelenik meg a *Szerkesztési kuriózumok* és a *Magyar színészek életéből* című anekdotákban. Majd a második kötetben a szintén beszédes *Emlékezések* cikluscím alatt olvasható három anekdota a költőről *Petőfi és a censor*, *Petőfi mint keresztapa* és *A veszélyes ügyesség* címen.

A műfajjelölő cikluscímek és alcímek a szórakoztatás és az emlékkörzés irodalmi igényéről árulkodnak: arról, hogy a szerző megtörtént dolgokat kívánt elbeszélni, irodalmi (esztétikai igényű vagy/és szórakoztató) formában. Az *Egy magyar költő életéből* különböző szemelvényeket ismertetett Petőfi életéből, a vándorévektől egészen az 1849-es eltűnésig. Számos tartalmi vonatkozásban igen hasonlított Gyulai életrajzára. A pápai tanulóévek során kialakult Petőfi–Jókai–Orlai hármas barátságáról szóló leírás,¹⁹⁴ Petőfi műveletlenségének cáfolata vagy egy-egy Petőfi-anekdota olykor szinte szövegszintű egyezéseket mutat. (6–7, 19, 33–34) Abban is hasonlítanak, hogy Jókai szintén párhuzamot látott Petőfi élete és költészete között: gyakran egy-egy vers idézésével magyarázott vagy illusztrált egy-egy életrajzi mozzanatot.

Lényeges különbséget láthatunk azonban a költőhöz való kritikai viszonyulás tekintetében. Jókai nem ismerte el teljes mértékben Petőfi vándoréveinek kudarcait, legalábbis azokat nem a költőnek tulajdonította. Petőfi katonai pályán való alkalmatlanságát azzal a történettel ellenpontosította, hogy Petőfi egykori káplárja végül a költő rajongójává vált, s bocsánatot kért korábbi szigorú bánásmódja miatt, melyet a költő nem érdemelt meg. (10) Petőfi színészi sikertelenségét – késői visszaemlékezéseivel egyezően – sem tehetségtelenségével, hanem fiatal korával, a színésztársak és a közönség hatásvadászatra éhes, vásári ízlésével magyarázta. (13) Ő is számot adott Petőfi egy-egy konfliktusáról, az összetűzések okát azonban kölcsönös makacssággént, félreértésként keretezte, s a személyes érintettség ellenére sem tett említést

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ IMRE 2002, 62.

¹⁹¹ Lévay József levele Arany Jánosnak, Miskolc, 1854. márc. 30. = *AJÖM XVI.* 411.

¹⁹² A továbbiakban a főszövegben megadott oldalszámok a következő kiadásból származnak: JÓKAI 2008.

¹⁹³ Vasárnapi Ujság 1855. máj. 20, 160.

¹⁹⁴ Mikszáth Kálmán az elődjéről írott, 1907-es életrajzában igencsak vitathatónak találta a korai szoros Jókai–Petőfi viszonyt, azonban Kerényi Ferenc elfogadta Jókai emlékeit Petőfiről szóló kritikai biográfiájában. KERÉNYI 2008, 72–73. MIKSZÁTH 1960, 46–57.

Petőfi uralkodásra hajlamos, szeszélyes viselkedéséről, mely számos vizsályt eredményezett az élete során.

Jókai olykor a korszak zsenisztereotípiáira erősített rá: elmesélt egy történetet, miszerint, amikor Petőfi a *Pesti Divatlap*nál dolgozott, Pönögei Kis Pál álnéven kifejezetten rossz verseket szeretett volna küldeni a megtréfálni kívánt szerkesztő kollégáinak, ám akarata ellenére mégis kiváló versek születtek. Mintha a költő szándékosan sem tudott volna rossz verset írni, mert elementáris tehetsége, költői tévedhetetlensége korlátozta volna ebben. „Ilyen a fátum, egyik jót akar és rossz sül ki belőle; másik rosszat akar, és nem ért hozzá.” (25) Itt-ott pedig megjegyzéseket ejtett el Petőfi kritikusokkal szembeni általánosan negatív attitűdjéről is. (16) Emellett Jókai hírt adott Petőfi egy-egy sikeres szerelmi kalandjáról is, árnyalva Gyulai Petőfi udvarlásaival kapcsolatos állításait. (28–30)

Az írás igazán szembetűnő mozzanatai azok, melyekben Petőfi irodalmi pályafutása megélhetési törekvésként, egyes irodalompiaci üzletpolitikaként került bemutatásra.¹⁹⁵ Jókai az az irodalmi termelés kulisszái mögé engedett betekintést, s anyagi vonatkozású megjegyzések beékelésével mutatta be a költő látványos karrierépítését. Így amíg Gyulai narratívájának az volt a tetőpontja, hogy Petőfi a nemzet elsőrangú költőjévé emelkedik, addig Jókai a bravúros egzisztenciális fölévelését helyezte előtérbe. Az Emich Gusztávval kötött nevezetes, 500 pengőforintos szerződés történetét például a szülők anyagi nehézségeivel összekapcsolva, anekdotikus formában mesélte el:

Útközben elbúsultában [Petőfi] összevetődik egy emberséges könyvárossal [Emichhel], azt kérdi tőle, hogy mi baja? Petőfi mondja, hogy az atyja tönkrejut, és ő nem tud ötszáz forintot kapni, hogy megsegítse.

– Hisz az legkevesebb – mondá a könyvárus –, vannak önnek művei! – És rögtön *kifizetett neki 500 forintot*, megjelent versei második kiadásáért. [...]

A közönség pártfogása végre képessé tette Petőfit, hogy szülőit magához vehesse, és őket jó módban eltartsa vénségükben. Nyolcszáznegyvennyolcban már öt aranyat fizettek verseiért, és őneki akkor is csak egyetlen fényűzése volt: – édesapja, édesanyja. (27) [Kiemelés az eredetiben.]

Figyelemreméltó, hogy Arany János, aki a *Tarka élet* első kiadásából dedikált példányt kapott Jókaitól, e szövegrész első feléhez polemikus széljegyzetet is fűzött: „Confusio!”¹⁹⁶

Petőfi anyagi-egzisztenciális érvényesülésére erősítettek rá a gyűjtemény további szövegei is: a *Szerkesztési kuriózumokban* az 1840-es évek sajtóviszonyai kerülnek előtérbe. Itt Jókai arról mesélt, hogy az *Életképek* szerkesztőjeként arra kényszerült, hogy maga írja a lap tartalmát, s saját írásait álnéven közölje, mert a társai nem küldtek neki kellő mennyiségű szöveget. Petőfi a lap egyik ilyen számát olvasva meglepetten érdeklődött barátjától a lapban olvasható „abszurdus” poétákról. (75) E ponton említendő *A veszélyes ügyesség* című, rövid anekdota is, amely azt elevenítette föl, hogy Petőfi miként hajtott egy fogadással „[e]gy egész forint hasznot”, azon időben, „amikor a forint nagy pénz volt rá nézve”. (116)

¹⁹⁵ Vö. MARGÓCSY 2021.

¹⁹⁶ JÓKAI MÓR, *Tarka élet*, Pest, Landerer és Heckenast, 1855, 36. PIM Könyvtár C 26. 951-P. Dedikált példány: „Arany Jánosnak barátilag Jókai Mór”. Mikó Pál tintairásos tulajdonosi kézjegye a címlapon, a 75. és a 144. oldalon. Arany János ceruzairásos széljegyzeteivel. Hiányos példány, a 144. oldalnál megszakad. A nagyszalontai könyvtárkatalógus Arany Juliska könyvtárának hiányzó darabjai között említi a kötetet. HÁSZ-FEHÉR 2019d, 1005.

A Petőfi és a censor kifejezetten az 1840-es évekbeli irodalmi rendszer belső viszonyaival foglalkozott. A történetben Petőfi elviszi egy cenzorhoz¹⁹⁷ *A hóhér kötele* című, kiadásra váró regényét, melyet az elbeszélő szerint kizárólag anyagi okokból készített el. A jóindulatú cenzor viszont silánynak találja azt, ezért inkább kifizetné a műért járó százötven forintos díjazást, mintsem kompromittálni engedje szeretett szerzőjét a regény kiadásával. Izgalmasak az elbeszélő aktualizáló kommentárjai, amelyek folyamatosan reflektáltak a korszak irodalmi összetűzéseire. A narrátor bizonyos megjegyzései mintha a minőségigénnyel föllépő alkotók és kritikusok, valamint a kritikaellenes epigonoknak bélyegzett szerzők közötti – Tompa hatására a korban generációs harcként értelmezett¹⁹⁸ – polémiához szóltak volna hozzá:

Abban a régi jó világban, amikor még az ördögök is fehérebbek voltak, mint most az angyalok, amikor még a lapszerkesztők nem mondogatták napról napra tulajdon dolgozó társaiknak, hogy a magyar irodalom süllyed, enyészik; amikor a kritikusok ha ütötték is egymás zsidaját, de a tulajdon magukét legalább nem, amikor még az emberek a jövődők után sóhajtoztak, nem a múltak után, egyszóval, amikor még sokkal több volt a fiatal ember a világon, mint a vén, akkor láttatok megjelenni a magyar népéletben Petőfit, ezt az igaz fiatalság példaképét, aki magában személyesítve hordta mindazon hibákat és erényeket, amikkel félig tűz, félig szél ifjúkort szokták festeni a pogány kritikusok. A kritikus pedig mind pogány. (110)

Majd Jókai Petőfi rendkívüli termékenységet a jelenbeli beszédszituáció, az 1850-es évek irodalmi termelésével hasonlította össze.

Petőfi nem úgy írta a verseket, mint más halandó ember fia, aki elvárja, hogy előbb felszólítsák a szerkesztők, hogy írjon verset; azután kihirdeteti a hírlapokban, hogy írni fog; azután előfizetési íveket bocsát szét arra, amit írni fog; azután kihirdeti, hogy a munka már sajtó alatt van; azután gondolkozik rajta, hogy mit írjon; azután nem talál semmi tárgyat, amiről írjon; azután ír arról, hogy milyen világ ez a világ, amiben semmiről sem lehet írni; azután ír semmiről igen sokat; azután hanyatt vágja magát, és megpihen... (110)

Továbbá megjegyezte, hogy a Petőfi-regény baráti körben tartott fölolvása az aktuális viszonyok között nem valósulhatott volna meg a meglehetősen barátságstalanná, álságossá és rosszindulatúvá vált hazai irodalmi élet miatt.

Hanem akkor más világ volt ám. Most hasonló barátságos felolvasásokra először meg nem jelenénk, másodsor szembe mosolyognánk egy kicsinyt, hát mögött kicsúfolnánk egymást; akkor a közös hibáért együtt lakoltunk, a közös dicsőségnek együtt örültünk, ami persze ifjaknak megbocsátható ostobaság. (112)

Gyulai csekély jelentőségű *előzménynek* tekintette a baráti szövetkezések korszakát, ellenben Jókai mintha az irodalom *hőskoraként* utalt volna rá. A novella keretes szerkezetű: első és utolsó mondata az 1840-es évek cenzorait a szabadságharc utáni legrangosabb irodalmi szereplőkkel hasonlította össze. „Még az ördögök is fehérebbek voltak akkor, mint most az angyalok.” (114)

E sorok mélyebb igényű megértéséhez érdemes rövid kitérőben vizsgálni a korszak egy tünetértékű konfliktusát, a korabeli irodalmi kapcsolatrendszer hétköznapi működését, melynek nyomán 1853-tól a *Délibáb* című folyóiratot szerkesztő Jókai Mór Aranyhoz és Tompa Mihályhoz fűződő kapcsolata egyre feszültebbé vált. Egyrészt, mert Aranyék csalódtak Jókai mennyiségelvű szerkesztői gyakorlatában, másrészt mert idővel az író társ is állást foglalt a Petőfi-epigonok körüli polémiákban. Arany kezdetben Jókai lapműködtetési elveit kritizálta a magánlevelezéseiben, majd később már szóbeli összetűzésbe keveredett vele, amiért a az megvédte az általuk kritizált szerzőket (például Tóth Kálmánt, Lisznyai Kálmánt, Tóth Endrét,

¹⁹⁷ A meg nem nevezett cenzor Reseta János volt.

¹⁹⁸ TARJÁNYI 2004, 300.

Szelestey Lászlót, Székely Józsefet), míg Aranyékat irigységgel vádolta.¹⁹⁹ Később Tompa irodalmi fricskát is talált a *Délibáb* sorai között: „Én Jókayval ott vagyok, hogy igazán nem tudom: barátnak kell-e őt tartanunk vagy ellenségnek.”²⁰⁰ – panaszkodott Aranyaknak 1853 augusztusában.

Nagyon röviden úgy lehetne összefoglalni ennek az irodalompolitikai, irodalomgazdászati és talán csak utolsó sorban esztétikai vagy irodalomtörténeti vitának a lényegét, hogy Gyulai, Arany vagy Tompa egy exkluzív, nemzetépítési célkitűzésű, de magas esztétikai nivójú irodalmi koncepciót képzelt el, ahogy Gyulai életrajzából kitűnik: a *popularizációban* is a szakmai minőség elvét tartva szem előtt. Ezzel szemben a hétköznapi lapszerkesztői gyakorlat egy mennyiségi termelést és „extenzív” fejlődést hirdető nézetrendszer követelt meg, mely az irodalmat inkább egy terjeszkedő piaci rendszerként képzelel el, ahol a szerzők megvalósíthatják az egyéni megélhetési és karrierépítési igényeiket.²⁰¹ „A Délibáb pedig követni látszik Jókai elvét: tücsköt-bogarat, akármit csak sok legyen! mert irodalmunknak extenzív terjedésre van szüksége. Ezért mondta programjában [Jókai], hogy senki sem olly gyenge közöttünk, hogy az irodalom nélkülözhetné”²⁰² – írta csalódottan Arany János Ercsey Sándornak 1853. március 2-án. (Jelen gondolatmenet tárgyán jócskán túlmutat, azonban említés szintjén talán érdemes utalni arra, hogy az 1860-as évek első felében a *Szépirodalmi Figyelő*t és a *Koszorút* szerkesztő Arany egészen hasonló kompromisszumok meghozatalára kényszerült, mint amelyeket korábban bíralt Jókai lapműködtetési gyakorlatában. Emellett az 1850-es évekbeli elképzelések illuzórikus voltát mutatja, hogy a Bach-korszak végére fontos pozíciókba kerülő irodalmi Deák-párt tagjaival szemben megfogalmazott kritikák sok tekintetben megegyeztek az évtizeddel korábban általuk kifejtett bírálatokkal.)²⁰³

Ez a személyes konfliktusokat, irodalmi csipkelődéseket eredményező vita mutatkozott meg tehát Jókai Petőfiről szóló írásaiban is. Jókai írásaiból egy olyan populáris irodalmi program rajzolódik ki, amely a *gazdaság* és a *művészet* alrendszerének *strukturális mozgókapcsolata* következtében alakult ki.²⁰⁴ Ebből következően az eltűnt költő életét az irodalmi pálya egzisztenciális lehetőségeinek perspektívájából mutatta be, melyre a gyűjtemény címét adó Petőfi-intertextus is utalhat. (Petőfi *Tarka élet* című, 1847 augusztusában íródott költeményében a mozgalmas életű lírai én az egzisztenciális helyzetének szélsőséges ingadozásáról, a költősors kalandos változatosságáról vall.)²⁰⁵ Mindebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy Jókai a költő körüli félreértésekben lett volna (anyagilag) érdekelt. Az *Egy magyar költő életéből* zárlatában például Gyulaival párhuzamosan, az elsők között nyilatkozott Petőfi haláláról, megcáfolva a költő túléléséről szóló ellentmondásos híreszteléseket (bár ebben a kérdésben – mint később látni fogjuk – ingadozó véleménye volt).

Hat év óta hat különböző esetét hallottam halálának. Mindegyik elbeszélő merőben ellenkezett a másikkal, s bizonyítja a magáét. Hat közül öt tehát nem mondott igazat, én még azt is merem állítani, hogy a hatodik sem mondott azt. Nem látta őt senki meghalni. De annyi bizonyos, hogy meghalt. (36)

¹⁹⁹ Tarjányi Eszter azt feltételezi, hogy Tóth Kálmán lehetett a Gyulaiék által bíralt, a Hölgyfutár köré csoportosuló irodalmi szerveződés vezető egyénisége a polémiákban. TARJÁNYI 2004, 301–304.

²⁰⁰ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak, Hanva, 1853 aug. 1. = *AJÖM XVI.* 274.

²⁰¹ Erről részletesebben: TARJÁNYI 2004, 292–333.

²⁰² Arany János levele Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1853. márc. 2 = *AJÖM XVI.*, 181.

²⁰³ Az irodalmi Deák-pártot ért 1860-as évekbeli kritikák eszmetörténeti vonatkozásairól: SZAJBÉLY 2005, 309–340.

²⁰⁴ Vö. MARGÓCSY 2011a. GYIMESI 2021, 91–104.

²⁰⁵ *PSÖM* 5. 133.

A Gyulai és Jókai munkái közötti különbség nem az igaz/hamis állítások mennyiségében, hanem az általuk érvényesített perspektívában érhető tetten. Gyulai a nemzeti narratívát szem előtt tartó irodalomtörténet-írás belső kritériumait követte a kollektív emlékezet ellenében is. Míg Jókai irodalmi alkotásai a Petőfi körül kialakult széles körű érdeklődés (a kollektív emlékezet) kielégítését látták el, s nem kívántak a történelemtudomány kritériumainak megfelelő Petőfi-portrét alkotni. Gyulai fenyegetve érezte a szép/csúf és az igaz/nem igaz belső kódok mentén működő művészet és tudomány működését, s e nézetének a nyílt nemzeti kánonon keresztül, az irodalomtörténet-írás korabeli eszközeivel szerzett érvényt. Ezzel szemben Jókai az irodalmi professzionalizáció „külső”, gazdasági feltételeit igyekezett biztosítani, így az irodalomról való közgondolkodás gazdasági aspektusait mozgósította. Ennek eredményeképp Gyulai nemzeti keretek között értelmezte a zseni alakját, míg Jókai egy egyéni karriertörténetbe foglalta a költő életét. Különös, hogy a Gyulai Pál által képviselt „hivatalos” irodalommal szemben tömörülő ellenzéki kör, az 1876-ban alakult Petőfi Társaság éppen Jókai Mórt választotta első elnökévé, mely tisztséget a szerző haláláig viselte. A következő fejezetben e Bach-korszak után formálódó ellenzéki kör, pontosabban annak prominens alakja, Gyulai Pál egyik legharciasabb vitapartnere, Zilahy Károly és az általa készített első, teljes terjedelmű Petőfi-életrajz kerül fókuszba.

3. PETŐFI A POSTÁN (A ZSENI ALAKJA A TELJES ÉLETRAJZBAN)

Petőfi Sándor életútjával sokan és sokféle műfajban foglalkoztak a szabadságharc után. Mint látható volt, Gyulai Pál eredetileg a Pákh Albert által szerkesztett *Ujabb kori ismeretek tárába* (1855) írt volna rövidebb szócikket, végül elkészítette az első tudományos igényű, vázlatos és töredékes biográfiát *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* (1854) címmel, melyben harcba szállt a Petőfi-epigonoknak bélyegzett irodalmi ellenfeivel.²⁰⁶ Hasonló szándék vezette Toldy Ferencet, aki ismeretterjesztő célzattal közölt Petőfi életéről tartalmas fejezetet az 1857-es irodalomtörténeti kézikönyvében.²⁰⁷ Lonkay Antal inkább pedagógiai szándékkal ismertette röviden a költő pályáját az 1855-ben kiadott, felsőbb tanodák használatára készített tankönyvében.²⁰⁸ Emellett a Hölgyfutár 1856-os arcképalbumában, a Danielik József és Ferenczy Jakab szerkesztette életrajzi lexikonban és Heckenast Gusztáv portrégyűjteményében is szerepelt Petőfi életrajza.²⁰⁹ A sajtó rövidebb publicisztikai műfajokban (pl. hír, olvasói levél, szerkesztői üzenet) dolgozta föl és vitatta meg a költő életrajzának bizonyos részleteit.²¹⁰ e forráscsoport egyik legjelentősebb, a regionális emlékezet(ek) megalapozó dokumentuma a szülőhelyről szóló – Petőfi István, Sárkány János, Vörösmarty László részvételével zajló – vita a Vasárnapi Ujság 1857. januári-februári számaiban.²¹¹ A másik fontos forráscsoport a Petőfi eltűnését tárgyaló – többek között Orlai Petrich Somát, Egressy Gábort, Thaly Kálmánt és a koronatanúnak tekinthető Lengyel Józsefet megszólaltató – vitasorozat, melyre a Bach-korszak utáni, átmeneti politikai enyhülés adott lehetőséget, hiszen a kérdést korábban nem lehetett nyíltan megvitatni. Vahot Imre, Szeberényi Lajos, Vadnay Károly, Zalár József és Kovács Pál emlékirat formájában adták közre Petőfihez köthető, olykor magamentő-önfőlnagyító

²⁰⁶ GYULAI 1854. GYULAI 1855a.

²⁰⁷ TOLDY 1857, 789–790.

²⁰⁸ LONKAY 1855.

²⁰⁹ TÓTH 1856, 5–6. FERENCZY, DANIELIK 1856, 365–367. *Magyar írók Arczképei és Életrajzai*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858, 133–141.

²¹⁰ Példaként lásd Petőfi 1845-ös eperjesi köszöntéséről vagy vándorévei alatt használt botjáról szóló írásokat: [G. E.], *Vidéki hírek*, Vasárnapi Ujság 1857. ápr. 5., 116. Vasárnapi Ujság 1857. ápr. 19, 136. Vasárnapi Ujság 1855. okt. 28, 347.

²¹¹ SÁRKÁNY 1857. VÖRÖSMARTY László 1857. PETŐFI István 1857. [PÁKH Albert], Vasárnapi Ujság 1857. febr. 8, 51.

emlékeiket.²¹² Magánemlékezések gyűjteményes kiadását tervezte a Jókai szerkesztette Délibáb a közeli barátok és hozzátartozók (többek között Arany János, Orlai Petrich, Lisznyai Kálmán és Pákh Albert) megszólaltatásával, ám a kiadvány megjelenésének nincs nyoma.²¹³ Jókai Mór szépirodalmi szempontból közelített eltűnt barátja életútjához: egy életrajzi elbeszélést és néhány rövid anekdotát szerzett *Tarka élet* című gyűjteményes köteteibe (1855, 1856), valamint 1856-ban a Vasárnapi Ujságban közölt átfogó életrajzi esszét Petőfiről, illetőleg 1863-ban a *Politikai divatok* című regényében dolgozta föl egykori barátja sorsát.²¹⁴ A kalandos életrajz megörökítéséből a képzőművészet is kivette a részét: 1857-ben Orlai Petrich Soma az unokatestvére nyomorgó debreceni napjait ábrázolta *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című festményén, melyhez Vas Gereben és Székely József készített képkommentárt.²¹⁵ Emellett természetesen több tucatnyi vers emlékezett meg Petőfiről, olykor (közvetetten vagy közvetlenül) utalva az életrajz fontosabb mozzanataira is. Az első teljes biográfia francia nyelven jelent meg *A magyar forradalom költője* címmel a Jules Michelet-tanítvány Charles-Louis Chassin tollából 1860-ban, melynek terjesztését a bécsi törvényszék pár évvel később, 1863-ban betiltotta.²¹⁶ Hangsúlyozandó, hogy noha Arany János és később Pákh Albert szintén tervezett egy teljes, kimerítő, részletes Petőfi-biográfiát, a magyar nyelvű életrajzi szintézis sokáig nem készült el. Arra 1864-ig várni kellett: Zilahy Károly *Petőfi Sándor életrajza* című értekezéséig.²¹⁷

Jelen fejezet e magyar nyelvű biografikus szintézist kívánja mérlegre tenni. Kezdeként a szerző különös és ellentmondásos alakját vizsgálja, majd nemzetközi perspektívában elemzi az életrajzok irodalmi rendszerben betöltött szerepét, jelentőségét és uralkodó tendenciáit. Végezetül a Zilahy-féle életrajzban megképződő zsenimodellre fókuszál, a pályakezdő irodalmár munkáját a zsenialitásról szóló magyar (és nemzetközi) diskurzusban mérőöldkőnek számító Byron-életrajzok tükrében értelmezve.

A) Egy irodalmi ködlovag a kiegyezés előtt (Az életrajzi szintézis szerzője)

A partiumi Zilahon született, középnemesi-polgári származású Zilahy (Kiss) Károly különös jelensége a magyar irodalomtörténet-írásnak. „A szabadságharc kitörésekor 10 éves gyerek, a kiegyezés évében már három esztendeje halott” – fogalmaz róla találóan életművének sajtó alá rendezője, Vargha Kálmán.²¹⁸ A nemzedékén végigsöprő – Bajza Jenő és Tisza Domokos halálát is okozó – tüdőbaj vitte el hosszasan betegeskedés után gräfenbergi gyógykúrája alatt. Állítólag tollal a kezében hunyt el, az *Orlando Furioso* fordítása közben. Nem egyszerű feladat fölmérni és értékelni az ideges természetű, betegeskedő fiatalember tehetségét, irodalom- és kritikátörténeti szerepét, jelentőségét, hiszen életműve torzó maradt.

Jogi tanulmányai alatt folklorisztikai dolgozatokat készített, melyek igen előremutatók voltak abból a szempontból, hogy már a Kriza János-féle *Vadrózsa*-pör előtt fölhívták a figyelmet a regionális (román, szlovák, cigány) fókuszú összehasonlító vizsgálatok jelentőségére.²¹⁹ Munkásságának fontosabb részévé azonban újságírói és lapszerkesztői tevékenysége vált; azon 1850-es évek végén föllépő ifjú zsurnaliszta-literátor generációnak volt tagja, melynek már a

²¹² SZEBERÉNYI 1855. VAHOT 1856. VADNAY 1856. ZALÁR 1858. KOVÁCS 1859.

²¹³ Délibáb – Nemzeti Színházi Lap, 1853. szept. 25, 412.

²¹⁴ JÓKAI 1856. JÓKAI 1858b.

²¹⁵ VAS 1857d. SZÉKELY 1857.

²¹⁶ CHASSIN 1860. A betiltásról: Szegedi Híradó 1863. máj. 5. A könyvről korabeli kritikát Zilahy Károly írt: ZILAHY 1961, 113–115. Chassinról és életrajzáról bővebben: MISKOLCZY 2000.

²¹⁷ PÁKH 1862. Arany János Szilágyi Sándornak, Szalonta, 1850. szept. 15. = *AJÖM XV.* 288, 672.

²¹⁸ VARGHA Kálmán 1961, 5. A továbbiakban a nem hivatkozott életrajzi információk Vargha Kálmán munkájából származnak.

²¹⁹ ZILAHY 1961, 99–100, 101–102.

sajtó volt az evidens kulturális közege („levegője”) és megélhetési forrása.²²⁰ Valamennyi jelentősebb lapnál megfordult. A Vajda János-féle Magyar Sajtó szerkesztője volt, előtte a Vasárnapi Ujság melléklapjában, a Politikai Ujdonságokban önálló rovatot vezetett, ahol többek között Rózsa Sándor peréről szóló tudósításait közölte 1859-ben, jelentős szerepet vállalva az elfogott betyár szélesebb olvasóközönség előtti megismertetésében. Fordítói tevékenysége is figyelemreméltó, hiszen igen korán – Berecz Károllyal párhuzamosan – fordult az orosz irodalom felé, elsőként hasonlítva Petőfit Alekszandr Szergejevics Puskinhoz. Emellett eredeti szépirodalmi kísérletei sem minden érdem nélkül valók. A szakirodalomban visszatérő megállapítás, hogy az orosz és francia irodalom (illetve Vajda János) hatását mutató költői, prózai szárnypróbálgatásokból – az esetlegességek ellenére – egy újfajta, szimbolizmushoz közelítő irodalmi ízlésvilág tárul föl.²²¹ Útirajzai sem utolsó rangúak: sajátos érzékenységről árulkodnak, és igen gazdagok finom, impresszionisztikus megfigyelésekben.

Széleskörű kulturális tevékenysége mellett az 1859-60-as diáktüntetéseknek is szervezője és prominens alakja volt. 1859-ben egy Albrecht főherceg elé álló delegáció küldöttségi tagjaként képviselte a magyar nyelvű tanítás ügyét, majd *Egy szó tájékoztatásul* (1859) című írásában karakteres bírálatát adta az újjászerveződő, a szélesebb művelődési élettől elszigetelődő Akadémiának, az arra érdemes lapszerkesztők és zurnaliszták taggá választását javasolva.²²² (E fölvetés pár évvel később megvalósult.) Később három napos börtönfogságra ítélték, amiért nyilvánosan elégette a kormánypárti Idők Tanúja című napilap egy példányát egy kávéházi demonstráción. Emiatt később kitiltották a magyar fővárosból és Bécsből, ahová csak az 1860-as császári diploma után térhetett vissza. 1863-ban viszont – talán Kemény Zsigmond hatására – már jóval mérsékeltebb politikai magatartást tanúsított: a közbeszéd hazafiaskodó visszáságait bírálta a Magyar Sajtóban, bátran fogalmazva meg véleményét, miszerint súlyosabbnak tartja a nemzetieskedő szövegekre alapozott közvélemény kulturális nyomását a hivatalosan irányított sajtó- és kultúrpolitikai felügyeletnél.

Hírnevét mégis leginkább színház- és irodalomesztéai működésének köszönhetette, hiszen ha nem is ezen a területen készítette legjelentősebb munkáit, a legádázabb harcait itt vívta élete utolsó éveiben. Irodalmi példaképe és szövetségese mindenekelőtt Vajda János volt, akiben Petőfi romantikus *Felhők*-ciklusának eredeti és egyedüli folytatóját vélte fölfedezni – s akinek szeszélyes természetét később személyesen is megtapasztalhatta a Magyar Sajtó szerkesztőjeként.²²³ Kiállt Vajda mellett, amikor a költőt egy (vidéki színházak ízlését bíráló) kritikája miatt támadták, majd később maga is kritikáját adta a kortárs színjátszás és színibírálat színvonalának. Később komolyabb, rendszerező igényű drámaelméleti munkákkal kísérletezett, behatóan elemezte például Teleki László *Kegyencét* (1841). Madách *Tragédiáját* (1862) azonban meglehetősen elutasítóan fogadta. Kissé megkésve, de figyelemreméltó élességgel kritizálta a korabeli irodalom epigonszerű és dilettáns tendenciáit, melynek legékeesebb példáját Tóth Kálmán munkásságában vélte fölfedezni. Arany János megbecsüléssel és rokonszenvvel követte a bátor tollú, ifjú tehetség dolgozatait: a legjelentősebb értekezések a Szépirodalmi Figyelőben és a későbbi Koszorúban – a korszak legszínvonalasabb irodalmi lapjaiban – jelentek meg, melynek Zilahy az egyik legtöbbet közölt szerzője volt. 1862 tavaszán csatlakozott Riedl Szende frissen induló, Kritikai Lapok nevet viselő „ellenzéki” folyóiratához: talán ennek (is) eredménye, hogy Szász Károllyal, Arannyal és a leginkább gyűlölt Gyulaival személyeskedésig fajuló összetűzésbe keveredett. *Az ember*

²²⁰ ZILAHY 1866a, I-XXIII, XXII.

²²¹ Zilahy szépprózai munkáival foglalkozó, azokat Alekszandr Ivanovics Herzen és Visszarion Grigorjevics Belinszkij munkásságával rokonító tanulmány: D. ZÖLDHELYI 1957, 360-364.

²²² KOVÁCS Kálmán 1978, 387-390.

²²³ MIKLÓSSY 1976, 272-277. *VJÖM* 10. 256-258.

tragédiájáról szóló elutasító álláspontját képviselve a művet méltató Szász Károlyt vaksi pöffeszkedéssel és törleszkedéssel vádolta.²²⁴ A *Magyar Koszorúsok Albuma* (1863) című, rövid íróportrékat tartalmazó, képes antológiában Arany János költészetét – elismerése ellenére – ihletetlennek és ridegnek találta egy Petőfivel való összevetésben: „lankadt fantáziája a meglepő jártassággal kezelt technika pórázán kétszeres fáradtságot érez.”²²⁵ Míg *Hívatlan bíró, fogadatlan prókátor* című válaszpamfletjében korábbi pártfogóját, Gyulai Pált cégéres botorkálónak, szélkakaskodó tudatlan szajkónak, előítéletek zsoldjába szegődött rabszolgának, szellemi tányérnyalónak (az ékes minősítések sora folytatható) nevezte egy Tartuffe-ről szóló vita kapcsán, mely komédiát – mint beismerte – mindössze egy német színház számára készült, jelentősen átdolgozott szöveggönyvből ismert.²²⁶ „[Gyulai] kinosan bemagolt és kinyekegett leckéjét azon botor dühvel akarja ránk tolni, mely az ő, egy idő óta szemmeláthatólag jelentkező agyvelő-fogyatkozásával arányosan növekedő tehetetlenségét jellemzi.”²²⁷

A kortársak nemzedékük legjobbját búcsúztatták a tragikusan elhunyt tehetség halálakor. Tolnai Lajos memoárszerű regényében (finom öniróniával) azt írta, „az új magyar irodalomnak ő volt Bajza Józsefje.”²²⁸ Emlékére Dalmady Győző írt költeményt: „Nem könnyű kell, mely el fog múlni, / Hanem fejére koszorú.” Összegyűjtött munkáinak szerkesztői előszavában az angol romantika nagy filozófához, Thomas Babington Macaulayhoz hasonlították, mely gyűjtemény megjelentetéséhez, mint Gyulai Pál gúnyosan megjegyezte, „több író egyesült, épen mint a Kisfaludy Károlyéira.”²²⁹

A tragikus sorsú irodalmár szépirodalmi és értekező életművét egybefoglaló könyvről az egykori ellenfél, Gyulai közölt könyörtelen kritikát a Budapesti Szemle hasábjain 1866-ban. Érdeemes hosszabban idézni a kritikus magához képest is kíméletlen (s talán nem teljesen igazságtalan) értékelését:

[Zilahynak] legjelebb dolgozata is csak tehetségét tanúsítja, egy fejlődésben levő tehetség küzdelmét, mely még nem találta meg útját. [...] eszmeköre sokkal szűkebb, mint a magyar aesthetikai irodalomé, még ebben sem tudja magát biztosan tájékozni, nem hogy szélesbitené. [...] vannak eredeti gondolatjai, de ezek vagy absurdumok, vagy zavaros fogalmairól tesznek tanúságot. [...] Fejtegetése és stylusa nagyon egyenetlen; a helyes megjegyzéseket helytelenek követik, a világos és szabatos mondatokat homályosak, majdnem érthetlenné váltják föl. Fölvet egyegy fontos kérdést, de megfejtetlen hagyja, néha megrója mi nem hiba s dicséri a hibát. Soha sem bocsátkozik valamely író vagy ma derekabb bonczolatába, megelégszik egy pár általános vonással, vagy egy-egy feltűnőbb részlettel s a földolgot ritkán találja el. Keresi a polémiát, néha csak a polémia kedvéért s küzdő bajnok helyett csak fecsegő Thersites. Hajlamból vagy szükségből kedveli az ügyvédi fogásokat; erőlteti a legélesb gúnyt egész az ízléstelenségig, de rosszul esik neki, ha őt is gúnyolni merik. Büszke reá, hogy nem ismer el tekintélyt s mégis panaszkodik, hogy Arany tekintélyével nem lépett föl védeni őt valamelyik polémiájában. Szeretne egy irodalmi új párt vezére lenni, de csak egy kis türelmetlen cotteria élén találja magát, mely doronggal akarná bevenni Helicont; szeretné az új költőkkel megverni az idősbeket, az új nemzedékkel a régit, de nem találván nagy tehetségeket, a kicsinyeket nagyítja; szeretne mint valami új irány képviselője nagy változást hajtani végre a magyar irodalomban, de nincsenek új eszméi s maga sem tudja mily irányt követ.²³⁰

²²⁴ Zilahy *Tragédia*-olvasatáról bővebben: BALOGH 2009, 79–115.

²²⁵ ZILAHY 1863, 110.

²²⁶ ZILAHY 1866b, 249–275.

²²⁷ Uo. 250.

²²⁸ TOLNAI Lajos 1994. 257–259.

²²⁹ GYULAI 1866, 465.

²³⁰ GYULAI 1866, 486–487.

A lesújtó bírálatot követően el is felejtődött a lobbanékony természetű ifjú. Egykori bajtársai sem ápolták emlékezetét, sőt, Tolnai Lajos néhány évtized távlatából – ahogy Balogh Csaba fogalmaz – „rókalelkű barátnak” bizonyult.²³¹ Kissé kegyeletsértő módon, Gyulaira rálicitálva, az önirónia keserű és maliciózus hangján, különös indulatokról árulkodó vitriollal írt egykori harcostársáról (és ezzel együtt talán saját ifjúságáról is):

[...] nyugtalan vérmérséklet, melyet éktelen nagyravágyás és jobb sorsra méltó öntudat izgatott, ha kellett, ha nem kellett; egy csomó innen-onnan hirtelen szerzett esztétikai – rendezetlen ösmeret; reformatori törekvés és meglehetősen jó magyar irány, mint éles bicsak, mely az idegen döfésre állandóan kész: ez volt Zilahy Kiss Károly. [...] Zilahy Károly után az esztétikában egy eszme nem maradt fenn, egy egészséges nézet, melyre az utána jövők építhettek volna. Apró csatározás – ennyi az egész.²³²

A szerzőt a lokális emlékezet, a zilahi gimnázium egy oktatója, Kovács Ferenc emelte ki a teljes elfeledettség állapotából 1901-ben kiadott életrajzában.²³³ Életművének rehabilitációjára azonban ekkor még nem került sor: ez Németh László 1932-es a *Nyugat elődei* című tanulmányáig váratott magára. A beszédes című esszé Vajda János és Tolnai Lajos mellé helyezte (vissza?) a forrongó örök-antagonistát, valóságos „ellen-Gyulaiként”, az irodalmi modernség korai előfutáraként határozva meg az 1860-as évek irodalmi konfliktusaiban betöltött szerepét. Németh László hipotézisét irodalomtörténeti dolgozatok argumentálták részletesebben: Soós Margit és Előd Géza *Arany János irodalmi ellenzéke* (1933) és *Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére* (1935) című disszertációi, valamint Bikácsi László 1935-ös korszakmonográfiájának *A kettészakadó magyar irodalom* című fejezete, illetve Kozocsa Sándor *Zilahy Károly esztétikája* (1936) című értekezése mind egyfajta vezető szerepet vindikáltak a sokoldalú szerzőnek. Noha valamennyien megállapították, hogy a két tábor között nem húzódott markáns esztétikai és teoretikus törésvonal, ebben az új portréban Bajzát és Vörösmartyt tekintették Zilahy elődjének, utódjának pedig – értelemszerűen – a Nyugat nemzedékét. Dolgozatait Gyulai, Arany és Péterfy bírálatai mellett, azok ellenpólusaként emlegették.²³⁴

Komlós Aladár Előd Géza disszertációjához írt elismerő bírálatában és későbbi, 1956-ban megjelent könyvében cáfolatát adta a Zilahy ellenzéki vezérszerepéről szóló teóriáknak, kizárólag lelkes irodalomtörténészek fejében élő, az 1930-as évek viszonyait visszavetítő, anakronisztikus kitalációnak minősítve azokat.²³⁵ Sőtér István a *Madách és a koreszmék* (1965) című tanulmányában egyenesen „túlértékeltnek” nevezte Zilahyt, míg Rónay György az alapvetően elismerő portréjában szövegszerű cáfolatokat fogalmazott meg a szerző Vajda-olvasata és *Tragédia*-bírálatára kapcsán.²³⁶

Az életmű válogatását sajtó alá rendező Vargha Kálmán inkább a Gyulai és „ellenzéke” közötti hasonlóságokra és közeledésekre figyelmeztetett, megállapítva például, hogy a legtöbbet éppen Zilahy publikált Arany lapjaiban. Ugy látta, nem annyira elkülönülő esztétikai fölfogások, inkább két nemzedék, két személyiség életszemlélete, ízlésvilága és kritikai módszere ütközött egymással. (Talán épp ezzel magyarázható a polémiák intellektuális hozadéka és érzelmi fölfokozottsága közötti szakadék.) Árnyalt megfogalmazását adta a sokat vitatott „ellenzéki szerepkör” jelentőségének: szerinte Zilahy elsősorban Vajda János *szövetségese* volt, s ha irodalmi ellenzéki mozgalomnak vagy generációjának nem is volt vezére, saját írói köreinek

²³¹ BALOGH 2009, 80.

²³² TOLNAI Lajos 1994, 258–259.

²³³ KOVÁCS Ferenc 1900–1901.

²³⁴ BALOGH 2009, 81–82.

²³⁵ KOMLÓS 1956, 35–37.

²³⁶ RÓNAY 1974, 135–148.

azért középponti alakja volt, vagyis „némi tábora mégiscsak lehetett”.²³⁷ Ugyanakkor sokatmondó, hogy Szajbély Mihály korábban sokat idézett korszakmonográfiájában már célszerűbbnek tartotta végre nem Zilahyval a középpontban vizsgálni a hatvanas évek irodalmi polémiait, s e célból inkább a sajátosan konzervatív Riedl Szende és lapja hegelianus szemléletét elemezte.²³⁸

Kritikai és esztétikai munkásságával legutóbb Balogh Csaba foglalkozott figyelemreméltó alaposággal *Az ember tragédiája* fogadtatástörténete kapcsán: ő is inkább lemondással összegezte Zilahy Károly munkásságát, meggyőzően mutatva be a fiatal irodalmár önellenmondásait: „műbírálói munkássága nem mérhető jeles kortársainak kritikátörténeti hagyatékához. Hiszen az is kérdéses, esztétikai elveinek volt-e önálló arca”.²³⁹

Fölmerül a kérdés, hogy vajon mit tudhatunk meg e sokféleképpen megítélt szerzőről a legjelentősebb (irodalomtörténeti) vállalkozásából, vagyis a *Petőfi Sándor életrajza* című könyvéből, amely a szabadságharcban eltűnt költő első teljességre törekvő életrajza volt, s amelyet Zilahy és kortársak is a csonka életmű *magnum opus*ának tekintettek. S talán még tanulságosabb lehet fordítani a perspektíván, úgy téve föl a kérdést, hogy a sikeréhes ifjú ambiciózus életrajza miként illeszkedett az egyre differenciálódó Petőfi-diskurzusba. Miként volt képes (képes volt-e) megfelelni a kollektív emlékezet és a tudományosság kettős elvárásrendszerének? Ennek a megválaszolásához először érdemes megvizsgálni, hogy egyáltalán mit jelentett életrajzot írni a 19. század derekán, hogy mely sajátosságok jellemezték a korabeli biográfiákat, s milyen olvasói vagy kritikai elvárások, esetleg látens igények fogalmazódtak meg azok kapcsán.

B) Zseni vagy nyárspolgár? (Életrajzi irodalom, irodalmi életrajz)

Jelen alfejezet címe Babits Mihály híres mondataira utal: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”²⁴⁰ A továbbiakban megpróbáljuk továbbgondolni Babits éles szembeállítását. Abból a hipotézisből indulunk ki, hogy az egyre nagyobb teret hódító modern irodalom többek között épp azon demokratizáló vonásának köszönhetette a 18–19. században látványosan fölülmelő népszerűségét, hogy az ünnepektől lángelméket hétköznapi környezetben is láttatni tudta az életrajzokon keresztül. A biográfiákban bemutatott otthoni („kispolgári”) viszonyok tették a korábban elérhetetlen és éteri romantikus szerző („zseni”) figuráját emberközelivé, érzelmi azonosulásra alkalmas szereplővé, megnyitva az irodalmat a szélesebb olvasórétegeknek, az irodalomtörténetet pedig a kollektív emlékezet számára.

a) Versengő egymásrautaltság (Életrajz és magánélet)

A lángészt köznapi, családi és érzékeny attribútumokkal átlényegítő életrajzok elterjedése és az ezzel járó „életrajzi fordulat” Angliából eredeztethető, noha később az egyetemes irodalmi kultúrát meghatározó (művészet)értelmezési paradigmává vált. Célszerű tehát kissé távolabbról, a 18–19. századi szigetországból indítani, s egy brit irodalomtörténész, Julian North *The Domestication of Genius* (2009) című monográfiája nyomán elkezdni a vizsgálódást. North azt a folyamatot mutatta be könyvében, amely során a zsenik életrajza egyre nagyobb teret nyert az irodalmi piacon. Az 1820-as évektől kezdve az életrajzi műfajok (memoár, gyászjelentés, jellemrajz, anekdota stb.) széles spektruma hatotta át a folyóiratokat és kisebb mértékben a szerzői életműveket egybegyűjtő köteteket. S mivel az olvasói

²³⁷ VARGHA Kálmán 1961, 94-95.

²³⁸ SZAJBÉLY 2005, 327.

²³⁹ BALOGH 2009, 114.

²⁴⁰ BABITS 1910, 1586.

kíváncsiság egyre nőtt az írók és költők magánélete és személyisége iránt, e szövegek idővel versenyre keltek az egyéb irodalmi formákkal is. A sajtó (és a könyvkiadás) egyre több olvasót ért el, így a tiszteletteljes, óvatosan kritikus vagy detronizáló életrajzi szövegek képesek voltak meghatározni az (élő vagy elhunyt) szerzők életművének értelmezési kereteit és kanonikus pozícióját is. Ennek következtében *szerező* és *életrajza* szorosan összekapcsolódott a lapszerkesztési és könyvkiadási gyakorlatban. (Hasonlóképp a korábbi biográfiai megalapozottságú szövegértelmező eljárásokhoz, például az antik eredetű, a humanizmus által újra-fölfedezett szövegmagyarázó tradícióhoz, amely az *accessus* műfajában testesült meg.)²⁴¹ A biografikus előszavak szinte kötelező részei lettek a szépirodalmi („élete és művei” típusú) kiadványoknak. Mindemellett előszeretettel rendezték sajtó alá például a különböző magánleveleket és naplórészleteket, fölismerve az életrajzi narratívákban rejlő kereskedelmi lehetőséget, amely egyben a költők műveinek eladását (és reklámozását) is szolgálta. Ennek nyomán az irodalmi piacot lassan az életrajzi és a szépirodalmi produktumok versengő egymásrataltsága határozta meg.²⁴²

E népszerűvé váló „emberközeli” életrajzoknak a teoretikus megalapozója (a Shakespeare újrafelfedezésében szintén jelentős szerepet játszó) Samuel Johnson volt. 1750-ben közölt írásában úgy ítélte meg, hogy a nyilvános megjelenésre fókuszáló életrajzok (például halotti beszédek) gyakran közhelyes retorikai formulákba fulladnak, s igen keveset mutatnak meg a valódi emberből; holott céljuk éppen az volna, hogy a nagy emberek tetteiben és szavaiban az olvasó/hallgató önmagára ismerhessen. Emiatt a történelmi személyiséget a magánélet szférájában vélte megismerhetőnek:

az életrajzíró dolga gyakran az, hogy [...] a gondolatokat a család privát életébe vezesse, és bemutassa a mindennapi élet apró részleteit, ahol a külsőségeket félreteszik [...] De az életrajzírás gyakran olyan írókra bízta, akik [...] [r]itkán nyújtanak más beszámolót, mint amit a közlőnyökből össze lehetne szedni, de azt képzelik, hogy életrajzot írnak, amikor cselekedeteik vagy előmenetelük kronologikus sorát mutatják be; és olyan kevéssé foglalkoznak hőseik modorával vagy viselkedésével, hogy egy ember valódi jelleméről több ismeretet lehet szerezni egy rövid beszélgetésből az egyik szolgájával, mint egy hivatalos és tanulmányozott elbeszélésből, amely a származásával kezdődik és a temetésével végződik...²⁴³

North szerint Johnson vélekedésének alapja az a hipotézis volt, hogy az életrajzok befogadásakor a társadalmi hierarchiák átmenetileg (akár a nemek között is) föloldódhatnak, hiszen a hős életéből föltárható egyetemes emberi jegyek összekapcsolják a legmagasabb rangúakat az alacsonyabbakkal. Ezt az életrajzi eszményt Johnson tanítványa, James Boswell folytatta nagy sikerrel, a mesteréről írott, világhírű, 1791-ben megjelent életrajzában, mely szintén előszeretettel adott elő aforizmákat és anekdotákat. Bevezető sorai arról árulkodnak, hogy az életrajzírás fokozatosan függetlenedni kezdett az elhunytak emléket állító, hagyományos életrajzi műfajoktól és beszédmódoktól, a nekrológoktól és kegyeleti orációktól:

Mert én nem nekrológot írok, ami illendőség szerint csak dicsőítést tartalmazhat, hanem az életét írom le [...] Sokan a kegyelet aktusának tekintik, ha barátaik hibáit vagy gyengeségeit elrejtik, még akkor is, ha ezeknek a tulajdonságoknak feltárása már nem fájhat; ezért láthatunk különböző jellemeket azonos mintára készült dicsőítőszövegekkel felcícomázva,

²⁴¹ Az *accessus*ok élén általában a szerző életrajza (*poetae vita*) állt, s csak azután következett a mű címe (*titulus operis*), műfaja (*qualitas carminis*), létrejöttének indoka és a költő szándéka (*causa* és *intentio*), a részeinek száma illetve elrendezése (*numerus librorum, ordo librorum*), majd végül a legnagyobb részt elfoglaló, soronként vagy szavanként haladó magyarázat (*explanatio*). JANKOVITS 2002, 15–29. Különösen: 17–18.

²⁴² NORTH 2009, 31–50.

²⁴³ JOHNSON 1825, 287. Eredeti nyelven, másként idézi: NORTH 2009, 11.

amelyeket aztán legfeljebb külsőséges és véletlen körülmények folytán tudunk csak egymástól megkülönböztetni [...]”

[...] mivel [az olvasók] oly nagyra értékelik ünnepezt íróink fehérasztal melletti csevegéseinek morzsáit meg egyéb anekdotáikat, és oly sajnálatosnak tartják, hogy nem maradt fenn belőlük több, bizvást helyesen őriztem meg inkább túl sokat, mint túl keveset [...]”²⁴⁴

E Johnson–Boswell-féle, egyre népszerűbbé váló életrajzi modell azonban komoly kihívást jelentett a *korai* romantikus költők számára. Az angolszász szakirodalom gyakorta értekezik egyfajta „repciók szorongásról” [*anxiety of reception*], melyet a könyvkiadás elterjedése, az irodalmi kultúra demokratizálódása és modern medializációja, a szerzőség és a kritika professzionalizációja, a piac elszemélytelenedése és az olvasóközönség széleskörű bővülése mellett éppen az életrajzok elterjedése váltott ki.²⁴⁵ Az életrajzoktól való berzenkedésnek kettős oka lehetett: egyrészt a biográfiákat kereskedelmi versenytársnak, ráadásul alacsony rangú, populáris és nőies formának tekintették, mely által a szerzők veszélyeztetve látták saját érvényesülésüket. Másrészt az életrajzokban a „transzcendens” és „önálló” romantikus szerzői szubjektum testközelivé vált és társadalmi térbe került, mitöbb egyenesen feminizálódott a privát (hétköznapi, érzelmi, családi, szexuális) élet föltárulása által. Az életrajz egyszerre erősítette és bontotta meg a zseniális-romantikus szubjektum autonómiáját: a magánemberre való összpontosítás megszilárdította a szerző művével való egységét, de egyúttal elveszítette önállóságát (arculatának kontrollálhatóságát), hiszen életének narratíváját immáron egy „külső” személy, azaz nem maga a szerző alakította.

Nem véletlen, hogy William Wordsworth és Samuel Taylor Coleridge kifejezetten elleneztek a „családi élet szentségeit megsértő” népszerű életrajzok térnyerését. Coleridge a magánélet védelmében, kegyeleti szempontokra hivatkozva, igen indulatos szavakkal kárhoztatta azokat a „kufárokat”, akik kereskedelmi célból visszaéltek a modern technika vívmányaival: a „nyelvnek s gondolatnak szárnyakat adó, az egyéni elme jelenlétét megsokszorozó eszközökkel”. Sokatmondó, hogy a nagy érdeklődést kielégítő anekdotavadász kiadványok szerzőit (és olvasóit) a szomszédokról pletykáló nőkhöz hasonlította.²⁴⁶

A tiltakozó hangok ellenére az életrajzok előretörését nem lehetett megállítani. North arra hívja föl a figyelmet, hogy Macaulay és Thomas Carlyle például bizonyos esetekben már az életrajznak tulajdonítottak elsődleges fontosságot az életművel szemben. Macaulay Samuel Johnsonnal, Carlyle Burnsszel kapcsolatban fogalmazta meg azt a később nagy sikerű gondolati formulát, mely egy-egy életművet a szerzője életrajzában vélt kiteljesedni. Carlyle annak adott hangot a biográfia elsődlegessége mellett érvelve, hogy tulajdonképpen az életrajzíró preformálja az önmagában kontextus nélküli és „hozzáférhetetlen” művek interpretációs kereteit, életet és irodalmat egymás összefüggésében értelmezve. Emellett fölfigyelt a szélesebb társadalom irodalomértését meghatározó rituális gyakorlatok (azaz az irodalmi emlékezet) életrajzközpontúságára is, melynek jelentőségét abban látta, hogy az átlagon fölüli kiválóságnak járó hódolat mellett a hétköznapi tapasztalatát, az „egy közülünk” érzetét is föl tudja kelteni. Azt a benyomást, hogy a zsenik egyszerre átlag feletti nagyságok és mindennapi közemberek.²⁴⁷

²⁴⁴ BOSWELL 1965, 9–11.

²⁴⁵ NEWLYN 2000, 3–48.

²⁴⁶ COLERIDGE, 1866, 238. Eredeti nyelven, más részleteit idézi: NORTH 2009, 34.

²⁴⁷ NORTH 2009, 54–57.

A modern híresség-kultusz egyik előfutára, Lord George Byron költői működése fordulópontot jelentett irodalom és életrajz rivalizáló összefonódásában. Byron már kevésbé ódzkodott a magánügyei bemutatásától, sőt, kifejezetten tudatosan élt a lehetőséggel. Aktív szerepet vállalva önmaga vitte a nyilvánosság elé a privát élete eseményeit, mintegy megelőzve a későbbi életrajzírókat. A szakirodalom elterjedt vélekedése szerint a költő éppen versei autobiografikus kódoltságának és magánélete medializációjának köszönhető népszerűségét, s hogy a művekkel összefüggésben rendkívül átgondoltan szervezte nyilvános arculatát. Elég csak a saját portréjával illusztrált, a legszemélyesebb családi titkait, azaz a feleségétől való válásának intim részleteit hírül adó *Poems on His Own Domestic Circumstance* (1816) kötetre vagy a magyar nyelven ismertebb (műfajteremtő) autofikciós verses regényeire gondolni. Később azonban mintha kicsúszott volna a kontroll az életébe betekintést engedő arisztokrata kezéből. Azáltal, hogy fölforgatta a magánélet és közélet közötti határokat, nemcsak az életrajziság intimebb (és piacképesebb) szférájába vezette olvasóit, de utat nyitott a magánülethez való nyilvános hozzáférés egy agresszívebb kultúrájának. Egyszerűbben szólva: a korabeli bulvárnak. Kritikai kommentárok, rokonok és egyéb hozzátartozók megszólalásainak sokasága, sőt parodisztikus alkotások variációi társultak Byron közönség elé tárt (magán)életéhez, mely megnyilatkozások féken tartása jócskán meghaladta a szerző hatáskörét. Olyannyira, hogy a lakhelyét, Angliát is elhagyni kényszerült a fölháborodott közvélemény nyomása miatt. Majd a róla szóló elbeszéléshalmaznak valóságos ipara alakult ki a költő halála után: emlékiratok, aforizmák, anekdoták, fikciós ábrázolások, a költői életmű és az ahhoz tartozó értelmezői és kritikai apparátus, valamint a szerző alakjáról készült portrék, a hozzá kötődő tárgyi emlékek és a byronizmus további produktumai mind-mind arról a különös és újszerű – számos etikai, jogi, esztétikai kérdést fölvető – kulturális fejleményről tanúskodtak, hogy a költő élete és emlékezete áruként forgalmazható (köz)tulajdonná vált.²⁴⁸

b) Az otthon titkos kamrája (Magánélet és anekdotizmus)

A 18–19. század imént bemutatott, magánéleti fókuszú ábrázolásmódja mindenekelőtt az antik, a középkori, valamint a kora újkori biográfia- és memoárirodalom anekdotikus hagyományán alapult.²⁴⁹ Az anekdota, az anekdotizmus és a magánéletiség térnyerése evidens módon, egymást erősítve kapcsolódtak össze az irodalmi nagyságok „társadalmiasítása” során.²⁵⁰ Ahogy Darab Ágnes fogalmaz Plinius *Természetrájzával* foglalkozó könyvének *Az anekdota mint ars memorandi* című fejeztében: „A kultúraelmélet kontextusában vizsgálva tehát az anekdoták olyan narratív alakzatok, amelyekben [...] testet ölt a mindenkori kollektív emlékezet.”²⁵¹

Az anekdota kifejezés a 7. századi bizánci írótól, Prokópiosztól eredeztethető, azonban csak a 17. században terjedt el műfajjelölő terminusként. A kissé megragadhatatlan és igen nehezen definiálható fogalom már jelentésében is (‘kiadatlan írás’) a nyilvánosság előtti ismeretlenségre, a hivatalos történetíráson való kívülállásra utal, arra, hogy megjegyzésre vagy megörökítésre nem méltó eseményt beszél el.²⁵² Általános jellemzőként irányadóként

²⁴⁸ North sokat idézett munkája mellett lásd még: HIGGINS 2005. MOLE 2007.

²⁴⁹ A magyar irodalom anekdotikus örökségéről: GYENIS 1970. BALÁZS 2024. Az antik életrajzokról s azok anekdotikus hagyományáról: ADAMIK 2009, 268–269. DARAB 2020, 248–270. A humanista művészanekdotákról: Uo. 193.

²⁵⁰ Az angol nyelvű életrajzi anekdotizmusra példa lehet néhány Byron-életrajz (pontos bibliográfiai adatok nélkül), amelyek már a címükben is nyilvánvalóvá teszik anekdotikus jellegüket: Alexander Kilgour: *Anecdotes of Lord Byron from Authentic Sources* (1825); John Watkins: *Memoirs of the Life and Writings of the Right Honourable Lord Byron with Anecdotes of some of his Contemporaries* (1822); John Mitford, *The Private Life of Lord Byron, Various Singular Anecdotes of Persons and Families of the highest Circles of Haut Ton...* (1836?)

²⁵¹ DARAB 2020, 257.

²⁵² HÉNAFF 2009, 97.

fogadhatjuk el a néprajzi lexikon megközelítését, miszerint az anekdota „kiemelkedő (történeti) személyiség hétköznapijait, gáláns kalandjait, emberi gyengéit vagy szellemes mondásait” mutatja be.²⁵³ Ami e jól ismert, rövid, csattanós történetek történelemszemléleti sajátosságait illeti, Tarjányi Eszter újhistorista tanulmánya egyfajta ellentörténelemként értelmezi a műfajt, amely a múlthoz való közvetlen hozzáférés illúzióját nyújtja: „az anekdota teoretikusan egymásnak ellentétes elemeket képes összeilleszteni, megengedve a »valóság« iránti vágy megnyilvánulását és egyben azt is, hogy a hivatalos történetírással szembeni alternatív történet elképzelhetővé váljon, »úgy mintha valóban megtörtént volna«”.²⁵⁴ Az anekdota szerkezeti-narrációs ismerévei kapcsán Hász-Fehér Katalin – Alexa Károly, Dobos István és Hajdu Péter alapvető jelentőségű tanulmányai nyomán – az anekdota belső logikájában rejlő rekurzivitást, újhasznosítható „ready-made”-jellegét hangsúlyozza.²⁵⁵ Úgy véli, ez az ismétlődéses sematikus az anekdota műfajiságának egyik legfontosabb hordozója.

Az anekdota értelmezhető tehát tartalomtól független sablonként, »dallamként«, melybe történetek illeszkednek bele, vagy fordítva, melyet egy-egy furcsa, szokatlan, komikus [...] eseményben az anekdotikus látásmód mintegy megtalálni látszik. Az esemény értelmezésének logikája és a szerkezeti mátrix az anekdota esetében tökéletesen fedi egymást [...] Az anekdota szerzőjeként, életrehívójaként e tekintetben magát a szerkezeti és értelmezési sablont kell tartanunk, még akkor is, ha irodalmi műként keletkezik, és szerzői név szerepel a szöveg felett.²⁵⁶

Gintli Tibor anekdota-definíciója e ponton azért lényeges, mert egyrészt rávilágít a zseni életrajzi familiarizációja és az anekdotikus elbeszélői hagyomány összefüggéseire. Azt hangsúlyozza, hogy az anekdota mentális tartalmak hordozója, többek között épp a familiaritásé. Másrészt fontos, hogy megkülönbözteti az anekdota (mint rövid prózai elbeszélés) műfaját a vele kapcsolatba hozható elbeszélésmódtól (az anekdotizmustól), ugyanakkor láthatóvá teszi a kettő közötti genetikus, szerkezeti és narrációs összetartozást is. Magyarán szólva Gintli szerint az anekdotizmus mindenekelőtt *elbeszélésmódként* értendő, amellyel nem csak a rövid történetek, hanem a nagyobb epikai formák is jellemezhetők, azonban a rövid, csattanóval záródó *műfaj* az anekdotikus elbeszélésmódnak igen fontos eleme lehet, nem véletlen, hogy az anekdotikus elbeszélésekben igen gyakoriak az anekdoták. Az anekdotikus elbeszélésmód kifejezés épp az anekdota műfajának narratív, szerkezeti, történelemszemléleti sajátosságainak érvényesülésére utal. (Ugyanakkor nem minden elbeszélés anekdotikus, amiben szerepelnek anekdoták, hiszen a narráció egésze reflexíven és távolságtartóan is viszonyulhat egy-egy szövegbe épített anekdotához.)²⁵⁷ A továbbiakban azt kívánjuk áttekinteni, hogy az anekdotákon (mint műfaj) és az anekdotizmuson (mint narrációs mód) keresztül miként nyert egyre nagyobb teret a magánéletiség a halotti beszédektől és nekrológoktól egyre távolodó hazai életrajzokban.

Kezdeként említendő az első magyar nyelvű életrajzi gyűjtemény, a Bod Péter-féle, 1776/77-ben megjelent, mintegy 528 szerző életét és munkásságát ismertető *Magyar Athenas*, melyet Szerb Antal a benne olvasható, ízes anekdoták miatt kedvelt igazán.²⁵⁸ Az anekdotákkal szembeni korai ellenérzéseket tükrözi Révai Miklós Faludi Ferencről írott bevezető jellemrajza (1786), mely igyekezett távol tartani magát a szonettköltő emlékét sértő történetektől, s mindenekelőtt ünnepélyes komolyságát, erkölcsi feddhetetlenségét, hazafias elkötelezettségét

²⁵³ ORTUTAY 1977, 101–102.

²⁵⁴ TARJÁNYI 2010, 28–32.

²⁵⁵ ALEXA 1983. DOBOS 1995, 41–68. HAJDU 2001.

²⁵⁶ HÁSZ-FEHÉR 2005, 68. Vö. DEUTSCH 2009.

²⁵⁷ Gintli Tibor könyve egyúttal a magyar (és részben nemzetközi) anekdotakutatás eredményeiről is kurrens áttekintést nyújt. GINTLI 2019, 3–28.

²⁵⁸ KOVÁCS Sándor Iván 2002, 26–30.

hangsúlyozta.²⁵⁹ Ennek ellenére maga sem került el teljesen az anekdotikus perspektívát, hiszen érintőlegesen megemlítette, hogy a papköltő is „el szokott vólt a’ köz nép, és tseléd közé járogatni” a magyar nyelv mélyebb megismerése céljából, s említést tett bizonyos „illendőséget értő ártatlan multságokról” is. A különböző, gyakran világtörténelmi személyiségekről szóló „elmés és multságos” anekdoták – amelyek még nem különültek el az elvont karaktertípusokat megjelenítő adomáktól – Hermányi Dienes József, Kónyi János és András Sámuel tevékenysége nyomán gyűjteményes formában jelentek meg a különböző, szórakoztató igényű kiadványokban.²⁶⁰

Talán az anekdoták alacsony presztízsű ponyvairodalmi terjedésével magyarázható Kazinczy Ferenc kifejezetten nyitott, mégis igen óvatos viszonyulása a biográfiák magánéleti érdeklődéséhez. Korábban Szilágyi Márton hívta föl a figyelmet az anekdoták és az anekdotizmus jelentőségére Kazinczy önéletrajzi írásaiban,²⁶¹ melyek, úgy tűnik, az életrajzaiban is igen meghatározó szerepet játszottak jellemábrázoló és „gyönyörködtető” (szórakoztató) hatásuk miatt. (Kazinczy maga is följegyzett „anekdotonokat” a 18. század utolsó éveiben.²⁶²) Ahogy egy Aranka Györgyről szóló anekdota kapcsán megjegyezte az 1816-ban készült *Erdélyi leveleiben*: „Az illy apróságok gyakorta inkább festik az embert mint a’ miket a’ Biographusok feljegyezni méltatlannak nem tartanak.”²⁶³ Ugyanitt viszont e privát történetekkel való üzérkedés morális hátulütőjére is fölhívta a figyelmet:

Igen is, az Anekdotenkrämerey [anekdota-szatócskodás] nevetséges pulyalelkűség, ’s ézenünk kell, hogy tudatni másokkal, a’ mit ez vagy az nekünk bizodalommal mondott, nagy hálatalanság, ’s elárulása a’ barátságának [...].²⁶⁴

Kazinczy 1813-as Dayka Gábor-életrajzának szerkezete is leképezi a nyilvános és privát perspektíva, a kanonikus közösségi hang és az anekdoták személyes és magánéleti beszédmódja közötti törésvonalakat. Az életrajz Dayka életének kronológiája után ugyanis perspektívát vált, hogy személyes emlékeit ossza meg az olvasóval, egy átvezetőben reflektálva szokatlan eljárására: „olly tartózkodás nélkül fogok szóllani, mintha nem egy egész Publicum előtt,, hanem csak barátimnak, kik a’ Megholtat közelebről ismerni kívánják, kiseded körében szóllanék.”²⁶⁵ Ebben a kontextusban (is) érthetők Kazinczy tizenhét évvel későbbi, Ráday Gedeon biográfiájában megfogalmazott gondolatai a magánéleti-anekdotikus életrajziság kapcsán. Sokatmondó a Rádayt ábrázoló rézmetszet fölemlítése, melyet 1790-ben Kazinczy maga sokszorosított és közölt az Orpheusban. A Qurinus Mark által készített grafika az idős bárót otthonias viseletben, például hálósipkában ábrázolta, így annak – engedély nélküli – közzlése miatt kifejezetten neheztelt Ráday, aki meglehetősen ügyelt nyilvános megjelenésére, valahányszor költőként a nagyközönség elé lépett.²⁶⁶

Az Anekdotenkläuberey [anekdota-szedezetés] útalatos dolog, a’ nagy emberek sajtáságaiknak felkapdosása ’s felfedezése pedig büntetést érdemel. De lehet az ollyat szép részről is tekinteni. Az illy apróságok mélyebben bé hagynak látni az előttünk már nem lévők’ karaktereikbe mint a’ fontos dolgok’ előbeszélései, ’s reményilem hogy azt a’ mit itt elmondok, a’ jobb maradék tölem köszönettel fogadja. Nem veszt ez által annak a’ szent tiszteletet érdemlő Öregnek fénye semmit, épen úgy nem, mint képe által nem vesztett, melly

²⁵⁹ RÉVAI 1786, 12–14.

²⁶⁰ Az anekdoták története magyar és világirodalmi kontextusban az ókortól a 19. századig: GYÖRGY 1934, 7–77.

²⁶¹ SZILÁGYI 2017b, 60–63.

²⁶² KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 36–41.

²⁶³ KAZINCZY: *Erdélyi levelek* 2013, 96.

²⁶⁴ Uo.

²⁶⁵ Uo. 141

²⁶⁶ ORBÁN 2013, 58–69.

a' Quirinus Mark' rezén mutatja ugyan fogatlanságát is, de mosolygó szemeiben magát eláruló gyermeki naivetéjét is.²⁶⁷

Igen jellegzetes Domby Márton Csokonai-életrajza (1817), mely szintén a Kazinczy-féle úton haladt, s szívesen élt az anekdotikus jellemzés eszközével,²⁶⁸ bemutatván a zseni különös és bizarr szokásait is: „éjtszaka a' maga különös szobátskájában gondolkodván, a' képzelődés által maga elébe állított dolgoktól, mint jelenlévőktől megijedt és azért mintegy rettegve szaladt a Kollégyiomi strásákhöz”. Fontos azonban – mint már Nabrádi Mihály megállapította –, hogy Domby nem a hóbortos költőt kívánta bemutatni, ellenkezőleg, épp arra hívta föl a figyelmet, hogy a maga korában nem ismerték a nagy költő „originális Lelkét”, pusztán „a minden-zsenik különösnek tetsző úton járását” látták benne.²⁶⁹

A korábbiakhoz képest valamelyest más érveléssel, de az anekdoták mellett foglalt állást Döbrentei Gábor az *Észre-vételek az életírás teoriájáról* (1815) című írásában. Döbrentei a történeti objektivitás jegyében érezte fontosnak bemutatni a szerzők magánéletét.²⁷⁰ Egyetértett Kazinczyval abban, hogy az életrajzírás el kell különíteni a kegyeleti szempontok alapján megírt halotti prédikációktól és orációktól.²⁷¹ a tacitusi objektivitásemény (*sine ira et studio*) és az életrajzírótól elvárt „mélyen beható” pszichológiai perspektíva igényének jegyében fejtette ki az anekdotákról vallott nézeteit Barcsay Ábrahámról írott életrajzában. „Az ilyen kicsinységeknek látszó vonásokat is, úgy véljük, nem kell kihagyni az életírásból.” Jean-Jacques Rousseau Emilje és Plutarkhosz munkái alapján kifejezetten helyeselte, ha az életrajzíró „az otthon titkos kamrájába” vezeti az olvasót, ahol hőse „be nem fedett természetében” mutatkozik meg:

Mert más valakit akkor látni közönséges helyen midőn ő azt tudta, hogy ott megjelenik 's arra készült, s más, várakozásán kívül ajtóján kopogtatni 's meglepnünk. Az Életíró [...] nem Halotti-Orátor kinek gyengeségünk s némiképpen az illendőség miatt kötelességé vált, hogy tárgyáról csak észre-vehetőbbet mondjon 's egyéb olyast, a' mit a' hátra-maradottak kedvtelenséggel hallanának, elhagyjon [...] Neki fel kell fedezni a' rosszat is a' mit mi, tisztelet hamvainak! nem említhetünk, mert senkitől azt felőle nem hallottunk.²⁷²

Az anekdoták az 1820–30-as évtizedekben töretlen népszerűségnek örvendtek, s a folyóiratokban egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg (például éppen Boswellről és Johnsonról szóló) rövid történetek. 1827-ben Döbrentei szintén publikált egy népszerű, „charachtert festő” anekdotagyűjteményt.²⁷³ Hász-Fehér Katalin Gyulai Lajos naplóját vizsgálva ugyanerre a következtetésre jut: „sok bizonyítékot találunk rá, hogy az anekdota a társasági-társadalmi közegben, a sajtóban, az irodalomban az egyén jellemzésének szokásos eszközéül szolgált.”²⁷⁴ Az anekdoták annak köszönhetően sikerüket, hogy a kronologikus történelmi adatoknál és szónokias dicséreteknél lényegesen plasztikusabban és szórakoztatóbban tudták

²⁶⁷ KAZINCZY: *Pályám emlékezete* 2009, 30.

²⁶⁸ Az anekdotikus jellemzésről: DOBOS 1995, 47–48. Szilágyi Márton az életrajz „kultikus” mozzanatait hangsúlyozza a könyv kapcsán: Szilágyi 2014a, 45–46. Lakner Lajos Domby Csokonai-biográfiáját Kölcsey ekkor megjelenő életrajza tükrében olvassa, a következő – Szilágyi Mártonéhoz hasonló – megállapításokra jutva: „Kölcsey arra törekedett, hogy a népszerűséget és a rajongó befogadói magatartást bírálva Csokonait és olvasóközönségét az irodalmon kívülre utasítsa, s megkérdőjelezhetetlenné tegye a racionális gondolati műveletekkel fölépített kritika irodalomtisztító szerepét és a kritikus kizárólagos jogát a művek és az alkotók feletti ítéletre. Domby Márton viszont épp a rajongást igyekezett a jogaiba beemelni, életrajzában ugyanis az olvasó tetszését tette meg az irodalmi művek és alkotók legfontosabb értékjelzőjévé.” LAKNER Lajos 2014, 121.

²⁶⁹ NABRÁDI 1942, 20.

²⁷⁰ DÖBRENTÉI 1815.

²⁷¹ Kazinczy és Döbrentei életrajzírási eszménye közötti különbségekről és egyezésekről: TÓTH 2006, 160–168.

²⁷² DÖBRENTÉI 1814, 22–24.

²⁷³ Hasznos mulatságok 1818/4: 31–32. KIS 1821, 12–13. DÖBRENTÉI 1827.

²⁷⁴ HÁSZ-FEHÉR 2008, 10.

illusztrálni egy-egy tekintélyes ember személyiségét, közelebb hozták az olvasóhoz az egykori nagyságot.²⁷⁵ Kazinczy szavaival: „Semmi sem elégíti-ki kevésbé az Olvasót, mint a’ közönségesen-ejtett magasztalások, hogy jó hazafi volt, nagy katona volt. *Tetteket* kell említeni nem *magasztalást*.”²⁷⁶

A magyar életrajzirodalom fontos mozzanata Petrichevich Horváth Lázár 1842-ben kiadott Byron-biográfiája, mely Margócsy István és Kaszap-Asztalos Emese szerint a magyar romantikus irodalomfölfogás már-már programszerű dokumentumának tekinthető. Kaszap-Asztalos Emese egyenesen az első romantikus életrajznak minősíti a könyvet – noha kérdéses, hogy pontosan milyen szempontok alapján.²⁷⁷ A pionírszerep annyiban mindenképpen igazolható, hogy a Honderű későbbi szerkesztője egészen újszerű és szélsőséges költőszeretet vázolt föl számos Byronról szóló anekdotán keresztül, mely költőimázs elemeit, mint Margócsy megállapítja, később éppen Petőfi karakterében fedezhetjük föl: „Petőfi bizonyos szerepválasztásait (pl. korlátozhatatlan szabadság, normaszegés, rombolva teremtő szenvedélyesség, irónia) akár e műből is összeállíthatta volna.”²⁷⁸

Nos, Byron és Petőfi alakja, élete és költészete összehasonlítható (volna) egy (auto)biografikus perspektívából, hiszen Petőfi a maga korában szintén példátlan módon ismerte föl az (ön)életrajziság és a poézis összekapcsolásából eredő lehetőségeket. Byronhoz hasonlóan ő sem ijedt meg a magánélete megmutatásától: a költészete szerves részévé emelte saját életét, markánsan reprezentálva magát a nyilvánosságban. Nem véletlen, hogy első életrajzírói (például Gyulai Pál) úgy vélték, a költemények alapján akár a teljes Petőfi-életrajz megírható volna. Elég csak családi lírájára, például az életmű egyik legismertebb darabjára, az *Egy estém otthon* (1844) című, szintén anekdotikus ízű zsánerkölteményre gondolni, mely látványosan rávilágít, hogy a magánéleti perspektívához miért kapcsolódtak hagyományosan nőiesnek tekintett társadalmi nemi értékmegfeleltetések. Legalábbis a vers – „anyagias családfő” és „megértő édesanya” ellentétére épülő – kontrasztos szerkezete jól érzékelteti, ahogy a polgári otthon bemutatásával a (nőiesnek vélt) családi tér értékei – például empátia, gondoskodás, családi harmónia, érzelmi támogatás stb. – az irodalmi ábrázolás legitím tárgyává váltak. S nemcsak a családi líra zsánerképei értelmezhetők ebből a szempontból, hanem például az 1848 augusztusi *Vörösmartyhoz* című episztola némely szövegrészei is, melyek a nagy emberek kisszerűségét tételező *minuit praesentia famam* latin bölcsességet visszhangozzák kifejtett metaforákban:

Íme a sas, ha itt alant van
A földön, milyen nagy madár,
S olyan kicsiny, hogy alig látszik,
Midőn a fellegekben jár.
Te fönn valál nagy, s lenn kicsiny vagy;
Az ember ily csodát nem ért. –
Nem én tépem le homlokodról,
Magad tépted le a babért.

Napjainkban igen sokat foglalkoznak Petőfi nyilvánosságban fölépített arculatával, privát és közösségi szférát elmosó gesztusaival. Kevésbé újdonságértékű tehát a feltételezés, miszerint életrajz és biográfia versengő egymásrataltságának árnyoldalai, az irodalmi életrajziság és a nyilvános önreprezentáció determinációi és uralhatatlansága mutatkozott meg a költő hadseregbe vonulásakor is, melyet egy álnév alatt írott, provokatív célú Vahot Imre-cikk előzött

²⁷⁵ A jellemábrázolás kívánalmáról mint a modern életrajz-írás meghatározó tendenciájáról: NABRÁDI 1942.

²⁷⁶ Kazinczy *Ferenc Pataky Mózesnek*, Széphalom, 1815. jan. 16. = *KazLev.* 12., 328. idézi: TÓTH 2006, 165.

²⁷⁷ KASZAP-ASZTALOS 2018, 111–125.

²⁷⁸ MARGÓCSY 2011b, 148–149.

meg. A szerkesztő azt a kérdést intézte a költőhöz, hogy a forradalmi, hazafias dalok szerzője miért nem ragad fegyvert a haza szolgálatára.

...Sándor öcsém, te minden versedben szabadságunk elnyomói, ellenségünk vérét szomjazod; te keservesen panaszkodál, hogy nem akkor születted, midőn alkalma volt a magyarnak dicskoszorút szerezni a harcmezőn. Ime most nyakunkon a háború, minden ép karra szüksége van a hazának – te katona voltál, gyermeked nincs, – s roppant kardod, mellyel a márciusi napokban annyira csörömpöltél, még is hüvelyében rozsdásodik. No de azért édes öcsém, nem irigylem költői babérodát.²⁷⁹

Ahogy, mint korábban látható volt, Szendrey Júlia újraházasodásának botrányos fogadtatása (lásd. a „feleségek felesége” „özvegyi fátyol” toposzokat) szintúgy értelmezhető azon folyamat részeként, mely során az egyre inkább életrajzcentrikussá váló nyilvános (irodalmi) kultúra a szerzők magánéletére is jogot kezdett formálni.

Összeségében elmondható, hogy az anekdoták és az anekdotikus elbeszélés mód nagy mértékben hozzájárult, hogy az életrajzíró „hazavigye” a polgári és női olvasóközönség otthonába a korábban távoli, hermetikus világokban egzisztáló lángelmét. S ugyanígy a privát életébe betekintés engedő szerzők már életükben is mintegy „beköltöztek” az olvasók otthonába. Az életrajzok anekdotizálódásával a génusz alakja a polgári értékrendhez igazodott: magánéleti, családi perspektívában mutatkozott meg; az érzelmek és az érzékenység, az otthoni környezet és a meghittségekre való hajlamok privát és hétköznapi kontextusában. Az életrajzok által a zseni nem-otthonos extravaganciái, különbségei (társadalmi, kulturális, erkölcsi határsértései) is emberközelié váltak: a lángész életkori éretlensége, kompenzatorikus viselkedése, pillanatnyi lelkiállapota magyarázta az atipikus figurák tetteit, melyek alkalmasint komikus keretben, poentírozva tárgyalódtak, s egyfajta sajátosan egzotizáló és familiarizáló (az idegenség és az azonosulás érzetét egyszerre kínáló) diskurzusban értelmeződtek.

Mindezt a kezdetektől fogva számos kritika érte: olykor nőies pletykálásként, közönséges kufarkodásként értékelték; később a kegyeleti és magánéleti jogok nevében tiltakoztak ellene. Előfordult, hogy ideológiai (el)nyomásként: a romantikus eszmék konzervatív „megszelidítéseként”, kiárusításaként, esetleg a biedermeier stílus és életmód térhódításaként értelmezték.²⁸⁰ Azt azonban – mint Julien North kiemeli – érdemes látni, hogy az (anekdotikus) életrajzok nagy mértékben hozzájárultak az olvasóközönség bővítéséhez és a modern irodalmi kultúra demokratizálódásához, hiszen az anekdotikusan ábrázolt zseni alakja társadalmi, kulturális, erkölcsi, társadalmi nemi kapcsolódást hozott létre az olvasórétegek között. A zseni magánéletének közönség elé tárásával egészen újszerű, közvetlen érintkezéssel (annak illúzióján) alapuló kapcsolatot teremtett olvasó és szerző között.

C) Az angol minta (A csiszolt és a póriás zseni familiarizációja)

Zilahy Károly Petőfi-életrajza, annak ellenére, hogy 1864-ben született, kifejezetten illeszkedik a romantikus zseni alakját familiarizáló életrajzírói tendenciába. Kínálja magát tehát az olvasat, hogy Petőfi megszemélyesítésének alakzatait keressük: Zilahy életrajzát a Byronról szóló anekdotikus életrajzok, pontosabban azok Petrichevich Horváth Lázár által magyar nyelvre átültetett életrajzi kompillációja tükrében olvasva.

²⁷⁹ ENDRÓDI 1910, 501–502.

²⁸⁰ A romantika konzolidációjáról magyar nyelven is számos elemzés született, ám egyelőre még kérdéses, hogy mindez folyamatában értelmezve miként írható le. Azaz, hogy milyen szerepek tulajdoníthatók bizonyos szerzőknek, s hogy időben hol húzhatók meg az eszme- és irodalomtörténeti határvonalakat. Amíg Milbacher Róbert szerint a romantika hagyományát éppen Petőfi „szelidítette meg”, addig Margócsy István és T. Szabó Levente a (Vörösmartyt megszelidítő) Petőfi megszelidítése mellett érvelnek meggyőzően. MARGÓCSY 2011b. MILBACHER 2018, 68–78. T. SZABÓ 2014, 158–171.

Összehasonlító módszerünk nem tartalmi szempontok szerint közelít az életrajzokhoz – mérlegre téve az állítások igazolhatóságát vagy histogriográfiai jelentőségét –, hanem a zseni személyiségét megformáló retorikai gyakorlatokra fókuszál. A fentebb bemutatott romantikus-anekdotikus életrajzok eszköztárát vizsgáljuk, illetve Byron és Petőfi emlékezetének párhuzamosságait, melyeket korábban Gyulai a következőképpen foglalt össze:

Épen mint Byronnál, kinek élete nem kevésbé vette igénybe a világ részvétét, mint halála. S mint hasonlít egymáshoz sorsuk is! Mindketten ifjan, hirök délpontján, eszméikért küzdve szállottak sirba, halálukkal engesztelve ki ellenségeiket s pecsételve meg azon költői kijelentést, melynek dalnokai valának.²⁸¹

Petrichevich Horváth Lázár életrajza 1842-ben jelent meg a *Byron lord élete és munkái* című, háromrészes kötet sorozat első darabjaként, Széchenyi Istvánnak ajánlva. Noha tudható, hogy négy-öt évvel korábban már közölt belőle részleteket a *Regélő* és a *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból* című folyóiratok hasábjain, illetve egy lábjegyzet arról árulkodik, hogy bizonyos részlete már 1835-ben elkészült.²⁸² A 169 oldalas, 10 fejezetre osztott, Byron-portréval díszített kötet az angol nyelvű Byron-életrajzok magyarra fordított kompilációja. Petrichevich ismerte a szigetországi Byron-földolgozásokat, hiszen többek között Thomas Medwin, William Parry, Samuel Egerton Brydges vagy J. W. Lake munkáira utalt, de a Rousseau-val való párhuzamok alapján John Watkins Byron-értelemzését is olvashatta. A legtöbbet mégis a Byron kéziratait megöröklő, majd jelentős részét tűzre vető Thomas Moore *Letters and Journals of Lord Byron* (1830) című kiadványából emelt át, mely – a közölt magándokumentumok ellenére – a diszkrét és apologetikus életrajzok közé tartozik, hiszen sok tekintetben inkább csillapítani igyekezett a szenzációra éhes olvasóközönséget, és a kicsapongó szexuális életéről ismert költő kevésbé botrányos oldalát mutatta be.²⁸³

Zilahy Károly *Petőfi Sándor életrajza* című munkája 1864 tavaszán jelent meg könyvben, előtte a Fővárosi Lapok közölte folytatásokban. E kötet volt Zilahy utolsó életében megjelent műve, a betegeskedő irodalmár a megjelenése után néhány nappal elhunyt. A szerző elmélyülő tüdőbaja mellett a cenzúra is megnehezítette a munka elkészülését és megjelenését. Ahogy Vargha Kálmán fölhívja rá a figyelmet: „aligha véletlen, hogy a mű előzetes, folytatásos közlése éppen annál a mondatnál szakadt félbe a *Fővárosi Lapokban*, ahol a szerző Petőfi negyvennyolcas szereplésére tér rá.”²⁸⁴ A hatóságok lefoglalták a kész életrajzot, így a könyv csak Zichy Hermann kancellár és Pálffy Móric helytartó jóindulatának köszönhetően láthatott napvilágot. Az óvatosság talán túlzó volt, hiszen Zilahy kifejezetten forradalomkritikus (annak eredményeit és jelentőségét lekicsinylő) nézőpontból írta meg könyvét, melyet sokat sejtető módon Kemény Zsigmondnak ajánlott.

[...] többiek jó idő óta meg szokták őt [Petőfit] tekinteni az elsőnek maguk közt. Így a forradalomnak nevezett március 15-ki demonstratio szervezése is kiválólag tőle eredt. (Boldog idők mikor még a demonstratiót is forradalomnak tartottuk és a kettőt összetévesztettük!)²⁸⁵

²⁸¹ GYULAI 1854, 39.

²⁸² A továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámai hivatkozás nélkül, zárójelben szerepelnek a főszövegben. PETRICHEVICH 1842, 40.

²⁸³ Erre a kurta terjedelmű magyar Moore-recepció is fölfigyelt: SZOBOTKA 1953. Moore életrajza és valamennyi Byronról szóló angol forrás online elérhető: <https://lordbyron.org/index.php>

²⁸⁴ VARGHA Kálmán 1961, 75. Kiemelés az eredetiben.

²⁸⁵ A továbbiakban az innen származó idézetek oldalszámai hivatkozás nélkül, zárójelben szerepelnek a főszövegben. ZILAHY 1864a, 105.

Érdekes cenzúratörténeti adalékok a szerző könyve ügyében megfogalmazott, Kelemen Mórhoz intézett ironikusan panaszos levelei, melyekből kiderül, hogy mindössze 555 előfizetőt szerzett könyvének. (Noha mint a Vasárnapi Ujság 1866-os cikkéből kiderül, a könyv később igen népszerű lett.)²⁸⁶

Az akadály a forradalmi korszakra játszó részben van, nem azért mintha én valami kifogás alá eshetőt írtam volna, sőt a rendőrség is megvallja, hogy ezt szárazabban és tárgyilagosabban megírni nem lehetett; én P[etőfi] egész politikai és katonai pályáját egyenesen hiba gyanánt fogom föl – így is tractálom. Hanem a kérdés affölött van, vajon megengedjék-e azon korszak említését általában? Holott a múlt évben is több könyv jelent meg, mely azon időt párt-szempontról és pedig a forradaloméból taglalta, pl. b. Kemény Gáboré, Enyed feldúlásáról, Wesselényi levelei az Alf[öldi] Albumban stb., stb. Én nem hiszem, hogy a cancellaria az én száraz chronicámat gátolja; a helytartósági ein. titkár Balajthy – igen derék ember – szintén azt mondta: Bécsben nem fogják azt akadályozni, hanem Pálffyknak, úgymond semmi mérték, sem előzmény nem dönt; ő csak személy szerint jár el. [...]²⁸⁷

Én csak „Petőfi”-met félttem. Pedig isten úgyse kiadhatná, mert nem is história csak chronologia, száz is jött ki ilyen a provisorium óta. Mit gondol ön, remélhetek-e? 555 előfizetőt ugyan kaptam. Nem szeretném visszaadni nekik az előfizetési pénzt, mert akkor, mint facér journalistának fölkapnék az állam. De íme, loyális akarok lenni – egyszer életemben – s „nem vesznek be”, hanem könyvecskémet lefoglalják [...]²⁸⁸

Figyelemreméltó, hogy Zilahy krónikának, illetve kronológiának nevezi munkáját. Nem alaptalanul, hiszen a (tudományos szempontból releváns) célkitűzése elsősorban a Petőfivel kapcsolatos adatok szintézisszerű összegyűjtése és összerendezése volt, olykor szó szerinti (jelöletlen) idézeteken keresztül. Ebből a szempontból alapos munkát végzett, hiszen valamennyi elérhető életrajzi munkát, publikált forrást és újságcikket földolgozott a legapróbb részletekre kiterjedően. Emellett Vörösmarty László, Szeberényi Lajos, Sárkány János, Lisznyai, Jókai, Vahot Imre és Petőfi István szóbeli segítségére is támaszkodott. Sőt, Szendrey Júliával is átolvastatta a kész kompilációt, aki jónéhány ténybeli vagy szövegértelmezési kérdésben korrigálta a munkát.²⁸⁹

a) A „valóság műfaja” (A tárgyilagosság alakzatai)

Figyelemreméltó, hogy Petrichevich és Zilahy egyaránt a *captatio benevolentiae* retorikai hagyományához nyúlt a könyve bevezető előszavában, illetőleg a sajtóban megjelenő előfizetési fölhívásban. Előbbi az angol nyelvű biográfusokra hivatkozva mentegetőzött, mondván, szerény igényű munkája meg sem közelíti az eredeti életrajzi források színvonalát, melyeket lefordított és összedolgozott:

Többen, igen érdemes festők, rajzolák Byron lord' életét; mélyen érzett gyöngeségem azokat el nem érheti. A' vágy oda törni nem is sajátom. Azoknak, kik e' fényes lelkület' festésében előttem jártak, kívántam csak szebb szebb szinezeteit lángpontba egyesíteni, mellyből a' fénysugarak oda, honnan azok kölcsönözve valának, vissza is sugározzanak. Ha ezt tehetém, már elértem volna annyit, minél többre alig vágyakodom. (6–7.)

Zilahy nem tett efféle gesztust a könyve elején, munkája előfizetési felhívásában azonban a kor legnagyobb irodalmi tekintélye, Arany János *Emlények* (1851, 1855) című költeményét idézte, arra utalva, hogy a másfél évtizede eltűnt költőgénusz életrajzának hiánya kegyeleti és nemzeti

²⁸⁶ GYULAI 1862d, 418.

²⁸⁷ Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz, 1864. jan. 11. OSZK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY 1971, 342–343.

²⁸⁸ Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz, 1864. ápr. 24. OSZK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY 1971, 342–343.

²⁸⁹ H. TÖRÖ 1964, 59–61.

ügy. Ezt az úrt Zilahy – bevallása szerint – „átmenetileg” igyekezett pótolni, míg más (tapasztaltabb? nagyobb tudású?) irodalmár nem vállalkozik a feladatra. Megszólalói pozícióját szó szerint a „legkisebb” szerepében határozta meg:

A hon leányai közt mindeddig nem volt, ki sírját fölkeresve, hantot nyessen föléje; nem az ifjak közt, aki a sötét domb fölébe fáklyát emeljen!

Petőfi Sándor terjedelmes és lehetőleg kimerítő életrajza folyvást hiányzik irodalmunkban! Hogy e szegényítő hiányon kitelhetőleg segítsék, hogy ez égető szükségét némileg pótoljam, hogy a nagy genius iránti forró kegyeletemnek eleget tehessek, addig is, míg méltóbb kéz akadna, a legnagyobb életrajzának megírására én, a legkisebb vállalkoztam.²⁹⁰

Az olvasó jóindulatát elnyerni kívánó szófordulatok arra mutatnak rá, hogy az elhunytakról való beszéd – akár a kegyeleti műfajok esetében – egyfajta *fölhatalmazást* igényel, mely szóláshoz való jog az elhunytakhoz való közelség és az életükről való közvetlen tanúskodás révén nyerhető el.²⁹¹ Nem véletlen, hogy Zilahy fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy adatait „a legelső és legközvetlenebb kutatókból” szerezte,²⁹² ahogy az sem meglepő, hogy az életrajzok forrásai, a Byron és Petőfiről szóló memoárok írói is hangsúlyozták a költővel való bizalmi viszonyukat és szoros összetartozásukat. Jellegzetesek Szeberényi Lajos bevezető sorai:

Élete utolsó két hónapjában nem volt olyan ember, akiben jobban bízott volna, mint bennem. Engem alkalmazott, hogy terveit végrehajtsam: Rám bízta a pénzeszközei kezelését, és engem tettek meg kívánságai letéteményesévé. Egy fedél alatt éltem vele, bizalmas megbízottja voltam, és megtisztelt azzal, hogy társává tett.²⁹³

Ezután nem volt nap, hogy vagy nála, vagy – többnyire – nálam ne találkoztunk volna. Együtt olvastunk, együtt tevének észrevételeket az olvasottak fölött, [...] sokszor együtt dolgoztunk; munkáit, részint mielőtt végezte volna, részint mint készeket, velem közli, véleményemet kérte irántok stb.²⁹⁴

Zilahy és Petrichevich azonban már a kívülálló szerepéből készítette az életrajzát, rájuk hárult tehát a feladat, hogy valamiképpen igazságot szolgáltatassanak a különböző narratívák és visszaemlékezések között. Eldöntve, hogy vajon kik voltak a költő igaz barátai, valódi jóakarói, őszinte hívei, s kik a költő ellenségei, a bajban közönyösek vagy épp az őszintétlen haszonlesők. E kritikai gesztus erősítheti meg az életrajzok hitelességét és közvetlenség-élményét, mely kívánalmat még a későbbi Ferenczi-féle Petőfi-életrajz (1896) kritikai fogadtatásakor is fontosnak tartottak kiemelni: „a legtöbb helyen a közvetlenség hatásával van az olvasóra, mint ha csak valami emlékiratot tanulmányozna, a melynek szerzője színről-színre ismerte a mű hősét”.²⁹⁵

Petrichevich a támogató társat a (költővel intim, vérfertőző kapcsolatot ápoló) féltestvérben, Augusta Leighban, valamint a halál perceiben is hűséges William Parry és William Fletcher személyében találta meg. Míg a költőhöz hűtleneket – jellemző módon – a költő társadalmi osztályában, a főúri rétegben, valamint a szűkebb családban fedezte föl, mindenekelőtt az egykori feleségben, Anne Isabellában.

Csak néhány válogatott barátja, 's tisztelője kísérté Byront a' sírhoz [...] hol a' főrangúak, kiknek füstös nemágozatai közé lángelmejének világát szórta el Byron, a' lord, a' fő nemesség' halantékira egy olly dicskört emelvén, melyet az soha nem ösmert? Hol valának

²⁹⁰ ZILAHY 1864b.

²⁹¹ A fölhatalmazás problémájáról bővebben: PORKOLÁB 2005, 121–122. DÁVIDHÁZI 1998, 11.

²⁹² ZILAHY 1864b.

²⁹³ PARRY 1825, vii.

²⁹⁴ SZEBERÉNYI 1861, 9.

²⁹⁵ VÁCZI 1897, 732.

a' hatalmas Whiggek? hol a' jeles Toryk? [...] De mindenek fölött hol voltak a' rokonok, kikhez őt hazassága csatolá? Ah! amaz elhagyott holt testre nem tekintett a' hitves, egy magzat sem öntött de csak egy könnyecseppet is!... (165.)

Zilahy ennél különösebben járt el, hiszen a költő leghűbb barátját egy akkor jóformán teljesen ismeretlen személyben, Petőfi egykori (néhány költeményt ihlető) katonatársában, Kuppis Vilmosban jelölte meg, mely gesztus a költő emlékezete körüli (később részletesebben vizsgálendő) harcokra adott finom reakcióként is értékelhető.

Annak, a ki „naponta négy krajcár díj” mellett hiven felezé vele a nyomornak végső falat kenyerét: neve Kuppis Vilmos volt; igazi jó barát – talán egyetlen; de ha nem is, bizonyosan legjobb a jók között, mert a többiek, a kik később jöttek, nagyjából csak lángelméjének vagy dicsőségének sugaraiban akartak osztozni; ez őt magát, magában szerette, remény és tartalékgondolat nélkül. (24–25.)

Emellett Zilahy számot vetett egy akkoriban megosztó kérdéssel, Vahot Imre szerepével is. Bemutatta a szerkesztő álláspontját, ami a költő karrierjében való kiemelt szerepét hangsúlyozta, de ismertette Jókai és Gyulai Vahot patrónusi szerepét vitató véleményét is. Igaz ugyan, hogy a tények tekintetében az utóbbiaknak adott igazat, azonban elismerte Vahot érdemeit is:

De ha csak a lépcső alatt kapott is lakást Vahot Imrétől; ha költeményei csakugyan 2 ft díjban részesedtek, és ha évi fizetése valósággal nem ment volna többre 400 váltó rhénes forintnál: Vahot annyiban mégis elismerést érdemel, mert rajta kívül volt még lap szerkesztő nem egy, Magyarország fővárosában és pedig olyanok, akik nem kezdő lapok, hanem megállapodott vállalatok élén álltak s mégis egyiknek sem jutott eszébe, hogy a köztudomás szerint nagy tehetségű és köztudomás szerint inséggel küzködő fiatal költő számára – munkájáért – egyptadlásszobáról, 400 váltóforint évi fizetésről és versenkint 2 pengő honorariumról gondoskodják. (57.)

A közvetlen tanúskodás benyomását, a tárgyilagosság illúzióját erősítik az életrajzok stiláris megoldásai is. Meglepőnek tűnhet, hogy Sükösd Mihály – Boswell Johnson-életrajzát elemezve – az anekdotikus életrajzot a „valóság műfajaként” aposztrofálta, melynek poétikáját épp a közvetlenségigényben, a „művészietlen” kidolgozásban, a források erősebb értelmezői gesztusok nélkül való megszólaltatásában ragadta meg.²⁹⁶ (A tárgyilagosság poétikai szerepére Gintli is fölhívja a figyelmet az anekdotizmus kapcsán: „[b]ár az anekdotának nem műfaji követelménye a tényszerű hitelesség, a műfaj mindig igyekszik legalább ennek a látszatát kelteni”).²⁹⁷ Elsőre azt gondolnánk, mindez az anekdotikus bőbeszédűség és mesélőkedv ellen hat, valójában épp e stiláris gondatlanságot mutató (látszólagos) tárgyilagosság és szerkesztetlenség alapoz meg az anekdotikus életrajziségra jellemző kitérőknek és apró részletekbe bocsátkozásnak. Mindemellett az elbeszélés alulretorizáltsága is a közvetlen megismerés illúzióját tudja kelteni.

Ebből a szempontból különös Gyulai Zilahy könyvéről szóló kritikája is, mely erősen bírálta az egyébként jó (legalábbis „törekvő”) tollúnak ítélt szerző életrajzának nyelvi kidolgozottságát:

Egyaránt hiányzik belőle [...] a művész alakító ereje, sőt a nyelv gondossága, a styl szépsége is, melyre Zilahy másutt észrevehető törekvést tanúsít. Itt csak újdonságírói, tudósítói előadással találkozunk, mely a történetírás alantibb színvonalára sem emelkedik.²⁹⁸

²⁹⁶ SÜKÖSD 1965, XV—XX.

²⁹⁷ GINTLI 2019, 8.

²⁹⁸ GYULAI 1866, 477.

Ugyanezen közvetlenség-igény jegyében Petrichevich nemcsak Byron költeményeit, leveleit, naplóbejegyzéseit idézte hosszú oldalakon keresztül, hanem a költő olvasmányait felsoroló jegyzeteit, a műveiből származó bevételeinek (pengőforintra is átszámított) lajstromát, az udvarmester napi (kenyérre, borra, halra és olajbogyóra fordított) költségeinek kimutatását, sőt a sírfelirata magyar nyelvű fordítását is közölte lakonikus kommentárok kíséretében.

Ekként járt el Zilahy Károly is, aki szintén igyekezett a színről színre láttatás élményét nyújtani az olvasónak, melyhez fölhasználta saját, töredékes gyermekkori élményeit is: „Mi a Német-utcában lakván, később gyakran láttuk a mint a postára haladt; lapjait és leveleit maga szokta kivenni”. (139.) E célból előszeretettel illesztett könyvébe elsőként közölt vagy a sajtóból már ismert dokumentumokat: Petőfi visszaemlékezéseit, leveleit, kortörténeti értékű cikkeket, a szülők esketési anyakönyvét vagy akár a selmeci iskola (korábban Szeberényi által publikált) Petőfire vonatkozó jegyzőkönyvét.

Az első (téli) félévi közvizsgálat bekövetkeztével Petrovics Sándor következő osztályban részesült:

- Ex moribus: classis 1-ea
- Ex poëtica: classia 1-ae
- geographia antiqua: cl. 1 ae.
- exercitiis styli: classis 1-ae.
- doctrinafidei: el. 1-aeexult.
- antiquitatibusromanis: cl. 1-aeexult.
- historia patriae : classis 2-ae. (A selmeci iskola jegyzőkönyvéből kiirva.) (13–14.)

Ez utjának költségére Várgedén lakóbarátjától Kubinyi Rudolftól vett kölcsön 200 pengőforintot, a mint Pesten máj.4-n, 1847-ben kelt és eredetiben kezem azt levő levele bizonyítja, melyet itt közlök:[...] (91.)

Ebben a kontextusban természetesen az idézett versrészletek szintén az életrajzi fókusz elmélyítését szolgálták: azt az (általában a pozitívizmussal azonosított) értelmezői gyakorlatot, amely, mint Szilágyi Márton fogalmaz, „voltaképpen az életrajz és a műértelmezés reflektálatlan egymásra vonatkoztatását elvégző módszertannal volt egyenértékű”.²⁹⁹ Petrichevich és Zilahy életrajz és életmű szerves egységét hangsúlyozta, így nemcsak az alanyi hangoltságú verseket és az életmű alakulását értelmezte életrajzi szempontból, de még az epikus költemények esetében is az életmű biografikus értelmezhetőségét hangsúlyozta legfőbb poétikai erényként: „Élet és költészet nála [Petőfinél] minden költőnk közt legszorosabban ölelkezett és ő egyikből a másikba legtöbbet tudott általolvasztani [...] az idegen alakokban mind csak saját egyéniségét, kedélyét, jellemvonásait tükrözik vissza.” (IV.)

b) „Két külön embert találunk” (Külső és belső, közeli és távoli perspektíva)

Lényeges kérdés, hogy a tárgyilagosság benyomását keltő életrajzok a zseni életének és személyiségének mely oldalát mutatják be, s hogy milyen narratív szerkezetbe rendezik a látszólag evidensen föltáruuló biografikus tényeket. A Zilahy-mű sarkalatos pontjain (például a bevezetőben és a zárlatban) ugyan megjelennek a dicsőítő ékesszólás formulái: „a muzsák leeresztett fáklyával állnak emléke mellett s a hír gloriát vont homlokára!” (159.) A két életrajz azonban a nagyszerű tettek laudatív elbeszélése helyett gyakorta inkább a költők anyagi körülményeire fókuszál meglepő aprólékossággal, melyekből a zseni archetípusának eltérő konfigurációi rajzolódhatnak ki. Kissé szárazon és tömören fogalmazva: a két biográfiában egészen hasonló fabulával (befejezetlen tanulmányok, vándorlás és útkeresés, hírnév, hősi halál) találkozhatunk, a szüzsé tekintetében azonban lényeges eltérésekre figyelhetünk föl. Míg Byron esetében egy zárkózott arisztokrata meg-nem-értettségek és atipikus társadalmi

²⁹⁹ SZILÁGYI 2010a, 5.

viselkedésének narratívája, addig Petőfinél egy talpraesett legény szegénységből való fölemelkedésének története formálódik meg.

Petrichevich életrajza szerint Byron gyermekkorát a 13. századig visszavezethető, ősi nemesi családi származása és az ötéves korában nagybátyjától háramlott öröksége határozta meg, melynek a roppant jólét mellett hátulütői is voltak a neveltetése tekintetében: a társak közé való nehéz beilleszkedés, az elkényeztetettség és a hóbortos ősök pazarlásra és különködésre csábító negatív mintái.

a költő e' szókkal fejezte [!] volna ki magát: „Hat éves koromban már elvesztém atyámat. Anyám, midőn megmérgeződött (okot pedig eleget szolgáltaték) azt szokta mondani: „Hej te kutya fajzat! valóságos Byron vagy, 's épen olly semmirekellő, mint apád! 'S tovább így szól: „Atyám három vagyont pazarolt el, és három asszonynyal kelt össze, vagy szökött el' (11.)

Igaz ugyan, hogy gyermek korában olly kevésbé valának eltitkolva rang és születés iránti magas képzetei, hogy, ős angol baronátusi származásának gyakori dicsekedésiért, tanuló társai által „ócska angol bárónak“ csúfoltatott; sőt egyszer, midőn lordi címje rászálla, 's tanítójától felszólítván „Dominus de Byron“ nevezettel tiszteltették, az egész oskola hangos kaczajra törvén, a' kis lord keserű könyűkre fakadt (8.)

Azon csudás történetek, miket atyjáról a' környékben rebesgettek, élénk figyelemre feszíték gyermeki tüzes képzelődését, 's őseinek különcségei nagy mértékben folyávak be izlésére' s képzőtehetsége' kifejtésére. Illy korán beszivott, s egész életen át megtartott követnivágyból eredt szokásai közül vala p. o. az is: hogy szüntelen volt vele, vagy mellette fegyvernek mi neme, még gyermekkori szokása levén kicsiny töltött pisztolyokat mellénye' zsebében hordozni. (12.)

Illy kora rangrajutás, még kedvezőbb körülmények között is, hihetőkép veszélyes befolyásu lesz vala a' gyermek' lelkületére, a' fiatal lordot új helyzetére átvezető kéz pedig, mások közül legkevésbé ollyan, melly őt annak veszélyei és kisértetei közt baj nélkül épen átvezetni tudta volna. Anyja ítélőtehetség' és magánuralkodás' hijával majd ronta engedékenységevel, majd pedig ingerlé, vagy a mi még rosszabb, mulattatá mérgessége által. (22.)

Ezzel szemben a Petrovics család ugyan egy ideig kifejezetten jómódban élt, a (bizonytalan születéshelyű) költő sorsára és személyiségére mégis az 1838-as csőddel járó családi tönkrementés és deklasszáció szegényérzettel járó tapasztalata volt elemi hatással: „Különben maga Petőfi nem beszélt szívesen szülőinek viszontagságai felől; a fennebbi [a család elszegényedéséről szóló] részleteket is nagyobbára rokonai elbeszélése után tudjuk.” (8.)

Beszédek e tekintetben a Byron és Petőfi utazási lehetőségeiről szóló anekdotikus leírások. A Byron-életrajz esetében egy szeszélyes arisztokrata nem mindennapi úti szükségleteit ismerheti meg a kíváncsi olvasó:

Uti kiséréte, különössége miatt, érdemli az említést. Tette azt hét szolga, őt szekér, kilencz ló, egy majom, egy szelindek, egy lánczos kuvasz, pár macska, két kakas páva, 's néhány tyuk. Ezen kívül meg sok kényelmi bútor, 's egy a legújabb' s válogatottabb munkákból összeállított könyvtár. (110.)

Petőfi vándorlásai – melyek ismertetésében Zilahy könyve bővelkedik – szintén végletesek, ám egészen eltérő körülmények között történtek. A költő számára olykor egy-egy úti vállalkozáshoz a minimális feltételek sem voltak adottak, így azok megtételéhez nem mindennapi leleményességre, talpraesettségre vagy az inséges úti viszonyok kitartó elviselésére volt szükség.

– Hát pénzt hol veszsz az utra [Pestre]? kérdé Szeberényi. – Elmegyek a plebánushoz, ugymond, s utiköltséget kérek tőle, azt mondván, hogy Vácra szándékozom s a püspöknél át akarok térni a catholicus vallásra. (15.)

Igy ért Pestre, egy krajcár pénz és egy csepp kilátás nélkül. (18.)

A korabeli olvasó számára talán még különösebbek lehettek a költők lakhatási lehetőségeibe, pénzügyi viszonyaiba betekintést engedő részletek. Hiszen Byron életrajzát olvasva egy dőzsölő angol főúr fényűző, pazarló, végletesen költséges életvitelére láthatott be az olvasó.

Egybekelésük után Byronék fényes házat tartanak, az pedig Londonban mennyibe kerül, mindnyájan tudjuk. Pompás ebédeket adtak, külön szekeret tartanak, szóval, az ugynevezett „fashionable” világnak minden kicsapongásiban részesülni vágytak. Ez soká nem tarthatott. Azon tizezer font st. mellyet felesége után kapott, csakhamar leolvadt annyira, hogy végre lakának bútorai is törvényes kielégítés alá estek. (96.)

Mint sok gazdag ember, úgy Byron lord is néha több mint nagy lelkű, néha pedig csaknem farkarig fősvény volt. Ezer fontot ajándékozott egy Yachtért (csólnok' neme), s vonakodott kiadni másfelől a' hajóslegények' vászon mellényeit. Ötszáz fontot ajándékozott egy néhai ösmerős' özvegyének, 's czudarkodott egyszer ebéde' áráért, magát megcsalvatva lenni állítván. (128.)

A Byron-életrajz könyvformátumú kiadásában már nem olvasható, de Petrichevich a Rajzolatok a társas élet és divatvilágból című folyóirat 1836-os számában ismertetett egy jellegzetes leírást Byron mindennapjairól Thomas Moore munkája alapján, mely utalt többek között arra a magyar nyelven is nevezetessé vált történetre, mely szerint a polgárpukkasztó poéta legkedveltebb „társalkodója” egy medve volt:

Atyai ősjóságán lakott, melly egykor monostor volt 's rajta ebbéli szerkezetének sok maradványit szemlélteté. Itt lakott Byron szilaj pajtásival szerzetes csuklyába öltözött. Ha az épület udvarába lépett az ember, szükség volt óvakodni nehogy igen jobbra térjen, különben egy kunyhójában szabadon heverő medvének körme közé jutott. Balra sem volt tanácsos félre hajlani, mert ott egy dühös farkas volt lelánczolva. De ha a' medvét 's farkast kikerülte is az ember, élete nem volt azért még veszedelmen kívül. Szükség volt a' lépcsőkhöz jutván elővigyázólag jöveteléről hangos kiabálással jelt adni, különben agyon löhették volna, mert az előcsarnokon Byron 's pajtásai gyakorlásul pisztolyt lődöztek egy régi fal fölé. A reggeli, délutáni két óráig tartott. Ki tizenegy órakor kelt-föl semmit sem kaphatott, mert a cselédek még mind ágyban voltak. Az ebéd éjfél két órakor végződött. Hol végáldomásul ezüstbe foglalt halálkoponyából burgundit ittak. Mire az ittas czimborák csuklyába öltözve egyenkint czellájukba mentek...³⁰⁰

Zilahy Petőfijének ezzel szemben számos élethelyzetben a valóságos nyomor jutott osztályrészül, mely ellen sokszor csak a művészet fölszabadító ereje, némi leleményesség és költői tehetsége nyújtott pillanatnyi oltalmat. A nincstelenséggel küzdő zseni jellembeli formátuma – melyet mutat az adósságok lelkiismeretes törlesztése is – épp e kihívások során mérettetett meg igazán:

[Petőfi] mesélte barátainak, mint kellett csikorgó hidegben, csattogó téli időben lapátolnia a havat a kaszárnya udvaráról [...] menni strázsára éjszaka, egyvégtében két óra hosszát. Ilyenkor lépéseit számítgatta vagy Horatiusból szavalt [...] (23.)

[Pesten] Nappal az ügyvédnek sok dolga volt, ezt Petőfi jól látta s azt mondta, hogy neki nincs semmi dolga. De éjszaka Várady, ha fölébredt, látta hogy vendége fönnül és dolgozik. Nem háborgatta, úgy tett, mintha aludnék. Ebédre is elhitta volna, de Petőfi azt mondta : köszöni, már máshova ígérkezett. Nemvolt igaz; az első napok nagyobb része ebéd nélkül mult el tőle. Csak nagy unszolással tudott vele Várady pár forintot elfogadtatni kölcsön.

³⁰⁰ PETRICHEVICH 1836.

Másnap azt is visszafizette Petőfi : éjszaka két költeményt írt s valamelyik lapnak eladta annyíért, a mi épen elég volt adóssága lefizetésére. (52.)

A jó Petőfi akkor Kecskeméten ismét oly szorult körülmények között volt, hogy kosztját – szállását már régóta nem tudta fizetni, hitelét pedig igen sajtóságos és nem kis mértékben elmés uton tartotta fenn. Egy paraszt családnál lakván tudniillik, a háziaknak néha nagy rejtélyesen egy vaskos öreg könyvet mutogatott oly megjegyzéssel , hogy ő ezt a világ minden kincseért sem adná. Mikor aztán Vahot Imre meghívása következtében induló szándékát kijelentette , hiába fogadkozott gazdasszonya előtt, hogy tartozását legelső alkalommal becsületesen megadja : az erre semmit sem hajtott , hanem a nagy könyvet zálogképen letartóztatta s rendkívül örvendett, milyen becses szerzeményhez jutott ezáltal. (55.)

Ebben a kontextusban válik értelmezhetővé a nehéz sorsú, szilaj magyar költő atipikus viselkedése: az életrajzban egy zabolátlan természeti zseni elevenedik meg, akinek faragatlan természete a nőekkel és gyermekekkel való vad bánásmódjában is megnyilvánul.

Gondviselőnk – egy kiszolgált tisztartó – hallván, hogy Petőfi esténként a Bikába jár billiárdozni, egyszer elment, hogy találkozik vele. A mint hazajött, már nővéremmel együtt futottunk elébe : mit csinál Petőfi ? mit beszélt – kivel van? A vén tisztartó csak hümmögött: – Ejha ! Csúf ember az, a féreg egye meg! Ott billiárdoz, aztán ha vesz, káromkodik, mint a veszekedett mennykö!... (139.)

Na hogy különös modora is volt, tagadhatatlan. Azt mondja Vahot: kis gyermekeinek, kik oly örömet barátkoztak volna vele, soha egy jó szót sem adott, sőt gyakran mindenféle grimace-okkal, vadállati fogvicsorgatással és szemhunyorítással ijesztette őket. (67.)

A nők irányában nem tudott szeretetreméltó lenni ; ha jól találta magát, mindjárt lelkenek – galambomnak cimezte s minden előljáró beszéd nélkül össze-vissza ölelgette őket (68.)

E ponton érdemes szemügyre venni a két zseni testi adottságairól, külső megjelenéséről szóló, „közeli” leírásokat és történeteket. Petőfi kinézete, mint számos anekdota beszámol róla, egyáltalán nem árulkodik zsenialitásáról. Az idézett tanúk általában a költő szokatlanul szegényes, hanyag, illetetlen, sőt botránys viseletéről számolnak be, mely nemcsak a vándoréveket, hanem a befutott költő pesti írói működését, de – gondoljunk a nyakravaló-ügyre – a szabadságharc alatti napokat is jellemezte.

Az ifju papoknak eleinte nehezen fért a fejökbe, hogy ez a mód nélkül ütött-kopott vézna ember legyen Petőfi Sándor. (50.)

Egy estve, amint ment haza Pákh, a kapu előtt egy sáros, fáradt embert látott ülni, kopott szakadozott gubában, átázott kalappal, – kezében egy nagy vándorbottal. Alig ismert reá. Petőfi volt. (45.)

Vahot a „Budapesti Viszhang” 1856-ki folyamában leírja, hogy állított be hozzá. Mindenekelőtt borzoshajjal – hajának minden szála mindéig az eget fenyegette; – aztán világos színű, kopott kabát-és nadrágban, fehér magas tetejű kalappal. (56.)

Ebben a nemzeti ruhában is csaknem egy esztendeig járt-kelt a pesti utcákon; egyik bolondnak, a másik ripőknek nevezte; sokan csak Peleskei Notáriusnak csufolták: ő mindezzel mit se gondolt, hanem magyar ruhájában egyremásra írta a legszebb magyar verseket – csak úgy ontotta őket. (69.)

Míntha most is előttem állana a kis fűrge ember, tömött gesztenyeszin kecskeszakálával; hónya alatt kurta nádpálca (tőrrel) ; nyakkendő nélkül, szélesen kihajtott inggallérral, mely meztelen barna nyakát egészen szabadon hagyta – brrr ! ezen legjobban csudálkoztam, a szél mennykö mód’ hűvösön füttyörékelt be a Hortobágyról, – mi fülig huzott köpenyegünkben is fáztunk [...] (138.)

A Byron megjelenéséről szóló leírások szintén a tökéletlen anyag és a zseniális szellem ellentétének toposzaira épültek: a porhüvellyel való küzdelem mindenekelőtt a költő sántaságában mutatkozott meg. „–Ah kedves barátom – mondá Byron busan – ha ez (kezét homlokára tévén) engem emberek fölébe helyez is, amaz (lábára mutatva) nagyon, nagyon alájok vet.” (24.) Byron önmagával küzdő, arisztokratikusan hüvös, beteges alakja – magyar utódjával ellentétben – összeségében mégis igen megnyerő benyomást tett Petrichevich biográfiájában: a borzongatóan s ellenállhatatlanul érzéki, diabolikus génius szótén erotikus archetípusára erősített rá.

[...] ő a születés, meg rangnak öröklött jogaival is birt, azonban az érdem, mit megjelenése' s társalkodásához a' zseni aggatott, sokkal magasb nemű volt, mind leendhetett az, mit csupán ama' (magán állva haszontalan) kiváltságok adhatának. [...] s akár nemies külsőjének tekintetét, akár pedig társalkodási szokásainak simaságát tekintsük, a művelt ember mindenhol, és mindig kitűnik belőle [...] (70.)

A' fiatal emberek komolyan vették bűvös mondásait, a' nők készek valának magokat iszonyodva is elcsábíttatni engedni ama' szörnyeteg által, ama' magános, ama' boldogtalan sántát vizsgálandók [...] (106.)

Petrichevich életrajzában tehát nem a Petőfi-féle naiv emberideált leképező „természet vadvirága”-féle képzetek érvényesültek, hanem az ezzel ellentétes, túlfinomodott, beteges (sőt perverz) zsenitípus alakja jelent meg. Ám az életrajzok nem elégedtek meg az excentrikus zsenik külső megfestésével, be kívántak látni a kéjvágyó arisztokrata és az ágrólszakadt vadember zsáneralakja mögé is. Ezért a zseniket olyan perspektívából mutatták meg, amely rávilágított a hétköznapi, esendő és emberi oldalukra is.

Nem véletlen, hogy Petrichevich biográfiájának negyedik fejezetben közölt naplórészletei és más szerzői kommentárjai az elegáns angol lord (arisztokratikus életmódjával összefüggő) testsúlyával kapcsolatos küzdelmeiről, hízekony hajlamairól árulkodó sportolói és étkezési rutinjáról is tudósítottak. (E toposzra akár a népszerű Napóleon-ábrázolásokban is ráismerhetünk.)

[...] négy napja, hogy szobámból ki nem mozdultam; hanem viaskodtam mozgás helyett Jacksonal (nyitott ablakoknál) naponkint egy órát, a' bennem létező aetheri rész' vékonyítása- és fenntartására. [...] hat kétszersültet megettem' s négy palaczk sodavizet üritettem. (89–90.)

A zárkózott arisztokrata belső természetének legmélyebb (érzelmi és mentális) rétegeibe is betekintést nyerhetett a korabeli olvasó: a Byron-portré központi eleme ugyanis az az észrevétel volt, hogy a külön költőt a vonzó külső mögött fekete epe, vagyis *melankólia* gyötörte.³⁰¹

[...] kiknek alkalmuk vala húzamosb ideig tanulgatni vonásait, különféle körülmények' s mind nyugodt, mind pedig felindult állapotukban: azok mondom, jól tudák, hogy melancholia volt arcz vonásinak sajátságos kifejezése. (71.)

Ezzel szemben Zilahy Petőfijének egyszerű alakjában egy egészséges, gyermeki és *naiv* személyiség rejlett.

Villogó szemei első tekintetre haragos kifejezést kölcsönöztek sápadt arcának, de a mit a keskeny ajkai körül játszó kedélyes, sőt gyermekies vonás első szóra mérsékelt. (69.)

Sokatmondó, hogy Zilahy a költő sötét tónusú költeményeit (is) épp az angol előd hatásának tulajdonította. (82.) A válságkorszak (melyet az életrajz Csapó Etelka halálával magyaráz)

³⁰¹ A melankólia és a romantikus zseni viszonyáról: FÖLDÉNYI 2003, 197–234.

azonban csak átmeneti volt a költő életében, hiszen a gyász, a harag, a bánat idegenek voltak az alkatától.

[Petőfi szavai Jókaihoz:] Lásd, milyen silány az ember! Etelke sirjától jöttem; sirtam, mint az örült. De visszatértemben egy leány jött velem szembe; szép volt s a mint el haladt mellettem, utánanéztem! Pedig akkor jöttem a temetőből. (83.)

E közeli és távoli, külső és belső perspektívával való játékot – Petőfi és Byron esetében egyaránt – az a megfigyelés alapozta meg, mely a költők nyilvánosság előtti viselkedésében egyfajta szerepjátszást érzékel. Petrichevich kifejezetten demitizálta a Byronnal kapcsolatos pletykákat, a romantikus zseni egészen hétköznapi és esendő arcát rajzolva meg. Az életrajz „közeli” perspektívájából például a szerepet játszó költő mizantrópiája és egyéb különlegeségei voltaképpen eredendő jóságát és érzékenységét igazolták:

A' költő [Byron] észrevéven a' szerepet, mit vele a közönség játszottata, elfogadta azt, s átkozni kezdé a' világot, mi ellen előbb csak szeszélykedett. (125.)

Embergyűlölségét vetik némelyek szemére. Byron lord csak úgy gyűlölte az embereket, mint a nőnemet: t. i. szájával. [...] Olyanoknak, kik igazán rosszak, 'amúgy könnyű szerrel, bizony eszök' ágába sem jut, hogy azzal kérkedjenek! (154.)

Petrichevich hosszan értekezett a költő vallásos lelkületéről és családcentrikus oldaláról is. Erős hangsúlyt kapott az édesanyjával való terhelt viszony, mely a költő ellentmondásos személyiségét a gyermekkori élmények tükrében engedte értelmezni:

Gyermekségének azon néhány történeteiből, mik memorandáiban elbeszélvék (noha anyja' neve soh'sem említettik tisztelet nélkül) könnyen láthatni, mikép a' maga után hagyta viszemlékek [...] fájdalmas természetűek valának. Nevezetesen, 's tán említésre is méltók fenebb érintett naplójának azon sorai, hol nyomorék lábáról' s miatta érzékenységéről szólva, az iszony és megaláztatás érzését írja le, mit tapasztalt, midőn anyja, mérgének egyik kitérése alkalmával, őt sánta kölöknek nevezé [...] (23.)

Meglepő érvelésen alapultak a költő szexuális kicsapongásait magyarázó, apologetikus szövegrészek. Petrichevich úgy látta, a külvilág szemszögéből bujaságnak, kéjvágyásnak, perverzióknak tűnő vonások is valójában Byron (zsenialitását adó) szenzitív alkatának bizonyítékai. Eszerint tehát az esetlegesen helytelennek ítéltető tettek is – ha közelebbről vizsgáljuk őket – azt mutatják, hogy a nagy angol költő valójában az olvasóhoz hasonló, esendő *ember* volt. Csakhogy ezek a sajátságok az idő és térbeli távolság által mitikus jegyekké stilizálódtak a közbeszédben: az életrajzíró feladata ebből következően egy olyan (ember)közeli perspektíva megteremtése, melyben újra olyannak látszhat a költő, amilyen valójában, a mindennapi életben volt.

Illy véralkat, illy érzések, 's illy lángésszel olyan viasz körülmények' őszthatásának kitéve, valóban rendkívül dicséretes dolog lesz vala, ha Byron lord mindig bölcs, okos, nyugodt, hibátlan, erényes, és feddhetlen lehetett volna; ha hatalmas költői energiáinak teljes erejét, 's fényét kifejthette volna minden szelíd, és nemes szenvedély iránt, 's azután még is nyugodt, 's minden kárhuzatos szenvedély' megtámodásától mentt maradhatott volna; azaz: igen-igen bámulandó lesz vala, ha hogy Byron lord angyal, 's nem ember lett légyen. (105.)

Senki, a' kinek élni kell, át nem száll jövő ivadéokra úgy, mint millyen a' valóságban volt; bizonyos távban tőle Epepeája kezdődik. Az emberek idealizálják, átalakítják őt, 's tulajdonosává teszik hatalom- hibák- és erényeknek, mikkel soha sem birt vala; azt, mi életében csapa véletlené, elrendeztetik, megfertőztetik, rendszerré idomítják. Életirók ismétlik e' hazugságokat, a' festők vászonra teszik át, 's az utókor elfogadja az agyrémet. (107.)

Itt említendő Byron utolsó óráinak jelenete is, melyből kiderül, hogy a gótikus (vámpír)regényeket ihlető lord tulajdonképpen halála perceiben is közeli hozzátartozóira és szeretteire gondolt:

[...] többször is erőlködék szólni, de két három szót mondhatott csak egymás végétben, mint p. o. Hitvesem! gyermekem! testvérem! te mindent tudsz mindent meg kell mondanod ösmered kívánságim’– többi teljes érthetlen volt. (160.)

Petőfi esetében még erőteljesebben érvényesültek a költő családcentrikus vonásait kiemelő gesztusok, noha a gyermek- és ifjúkori események tárgyalásában – akárcsak angol elődjénél – szintén jelentős hangsúlyt kaptak a gyermekkori szabályszegések, iskolai és családi (főleg az édesapával való) konfliktusok.

Karonfogva haladtak végig több utcán, míg végre elérték a kijelölt házat. A fiu kinyitotta a kaput s atyját előrebocsátá. A mint azonban ez belépett, és a kaput becsapta, illaberek, nádak erek, odábbállt és csak hónapok mulva találkozott ismét atyjával. // Már hogy ne erősödött volna meg ilyenek után az öreg mészárosabbeli szomorú meggyőződésében, hogy az ő fia a legjavithatlanabb, legelvetemedettebb gyermek az egész világon?! (19–20.)

A „felnőtt” Petőfi portréjában azonban már a szülők iránti odaadás és elfogult szeretet jegyei domináltak: az a „változatlan melegségű gyermeki indulat”, „melylyel Petőfi öreg szüleihez viseltetett s melyhez neje is egész gyöngédséggel csatlakozott”. (141.)

A házasság előtti szerelemkeresés időszakára vonatkozó szövegrészekben szintén a költő édesanyjához való hűsége került szóba, emellett az ismerkedés terén mutatott esetlensége könnyed és komikus árnyalatokban ábrázolódott:

Mások később szívét állandóbban is lebilincseltek. Egy reggel vidámarccal köszöntött be Vahothoz, lelkesedve beszélt bizonyos szép hölgyről, ki egy azelőtt-esti házimulatságban kiváló bájai-, s főleg elragadó mazurtáncával egészen lebilincselte. A hamis Terpsychore annyira megzavarta fejét, hogy noha azelőtt soha sem táncolt, egész poetai ügyetlenséggel ugrálni kezdett s Vahot Imrét – ki híres táncos volt (a csárdásnak mestere) – némi szégyenkedő aggodalommal arra szólította föl: tanítsa meg őt táncolni. De szerkesztő barátja a szép mesterségek ezen fajára semmi hivatást nem látott benne (83–84.)

A költőt e vesztett szerelmi hadjárat másképp is nagyon elkészerítette. Jókainak – tőle tudom – egyszer azt mondta: ezen túl még csak egy kötet szerelmes-verset fog írni és az „anyjához” lesz intézve. Ez szülői iránti forró szeretetének is jellemző vonása. (84–85.) [Kiemelés az eredetiben.]

Zilahy meleg, élénk, vérbő színekkel festette a költőt apai szerepében is. Példaképpen említhetők a biográfus személyes emlékei, melyek Petőfi 1849-es debreceni mindennapjainak egészen intim részleteiről – még az újszülött Petőfi Zoltán táplálásának nehézségeiről is – beszámoltak.

Ezután még elbeszélte: milyen semmirekellő haszontalan fattyu az az ő fia, bög örökké és harap – az anyját össze-vissza harapta; hogy pogány, de a napokban meg fogják keresztelni, Zoltánnak, csak a mamája legyen jobban; anyám, mint tapasztalt asszony erre nézve néhány jótanácsot adott neki, ő avval sebesen elment; mert mindig úgy járt, mintha valakit üzne. (139.)

Összefoglalva elmondható, hogy a két zseni karaktere bizonyos szempontból szimmetrikus pályát jár be a két életrajzban, s a bennük megjelenített (eltérő) anyagi és egzisztenciális szélsőségek – a vándorlegény és az arisztokrata életmód – egyaránt egzotikusak lehettek egy korabeli olvasói perspektívából. A biográfiák egyszerre mutatták *távoli idegenként* és *közeli*

ismerősként a zseni alakját: egyszer a géniusz egzisztenciális, életvitelbeli, szellemi és erkölcsi kívülállását, máskor egy közönséges ember átlagos mindennapjait.

D) A „hívatlan bíró” (Gyulai és a pozitivista életrajz kontúrjai)

Zilahy életrajzi munkájának meglehetősen vegyes fogadása volt. A szerző közeli barátja, a szintén zilahi kötődésű Mezey Albert nem fukarkodott a dicséretekben a Kalauzban megjelent bírálatában. Méltatta a szerző nagy műveltségről árulkodó esztétikai értékítéleteit, s az életrajz teljességét, adatgazdagságát és „kerekded” kompozícióját. Részletesebben értekezett Zilahy elfogulatlanságáról és plasztikus ábrázolótehetségéről: vagyis az utóbbi pontokon az életrajz azon vonásait méltatta, melyek korábban fölmerültek az életrajzi anekdotizmus kapcsán.

[...] sem fényoldalait idéetlen magasztalásokkal nem halmozza, sem rész oldalát menteni vagy elismerni nem akarja. Ugy tökéletesen [!] a rajz, ha árnyék is van benne. Koborgó diák vagy színész korában is olyan elfogulatlanul festi, mint mikor a nemzet első költőjévé lett. Előnkbe adja Petőfit – az igazi Petőfit – s aztán tessék akárkinek rokon vagy ellenszenvvel lenni iránta. [...] A ki olvasta, megláthatja Petőfit – jellemének minden feltűnő sajátságait éles körvonalakkal rajzolva, ugyannyira, hogy már jobban ismerni és helyesebben felfogni alig lehet. Folytonosan előttünk mozog, él, beszél és cselekszik, előlünk ragadja el a vihar.³⁰²

Kun Pál recenziója az elhunyt Zilahyt búcsúztatta és röviden ismertette az életrajz tartalmát, visszafogott kritikaként esztétikai értékelésének vázlatosságát róva föl. Pásztor Ferenc Szegedi Híradóban megjelent harcias írása az életrajz Petőfi szülőhelyével foglalkozó állításaival kezdeményezett (újabb) vitát, a költő félegyházi származása mellett törve lándzsát.³⁰³ A munka koncepciózus és átfogó bírálatát azonban – nem meglepő módon – Gyulai Pál fogalmazta meg a már idézett 1866-os bírálatában. Noha a sajtóban megjelenő részleteket olvasva már a könyv megjelenése előtt, 1864-ben tollat ragadott, hogy kifejezze a vállalkozással kapcsolatos előzetes skrupulusait:

Zilahyban méltányolnunk kell a fáradhatlan kutatást, de egyszersmind hibáztatnunk az ittott nagyon kritikátlan eljárást, valamint azon módot is, hogy apróságokra, esetlegességekre, sőt pletykákra kelleténél több súlyt helyez, s ez által a jellem lényegét akaratlanul is elferdíti. Egyébiránt nem az egészről ítélünk, melyet nem ismerünk, hanem csak a megjelent részekről; óhajtjuk, hogy a nemsokára megjelenő füzet megcáfolja ítéletünket.³⁰⁴

Az elkészült kötet megerősítette Gyulai korábbi elmarasztaló ítéletét. A Zilahy-életművet összegyűjtő, kétkötetes kiadásról írott, Budapesti Szemlében megjelent kritikájának csaknem egyharmada foglalkozott a népszerűvé vált Petőfi-életrajzzal. Az írás érvelésmenete kissé csapongó, a főbb állításai mégis jól elkülöníthetők egymástól.

Kiemelendő, hogy Gyulai – mint a fenti részletben olvasható – összeségében elismerte Zilahy adatgyűjtésben és szintetizálásban tett erőfeszítéseit, ugyanakkor temérdek tárgyi kérdésben pontosította állításait, illetőleg számos elnagyolt szövegrészre és hézagosan bemutatott életszakaszra – például a házasság történetére – rámutatott. Az apró korrekcióknál azonban fontosabbnak tartotta, hogy az életrajz alapvető koncepciójának adja bírálatát: „annyival inkább mert hibája nem egyes részletekben rejlik, még kevésbé az adatok pontatlanságában, mint az egészen elömlő szellemen”.³⁰⁵

Mindenekelőtt az életművet érintő esztétikai ítéletek terén oktatta ki fiatal kollégáját: míg Zilahy a legnagyobb lírikusként méltatta Petőfit, addig Gyulai kizárólag dalköltőként tartotta

³⁰² MEZEY 1864.

³⁰³ PÁSZTOR 1864.

³⁰⁴ GYULAI 1864, 258.

³⁰⁵ GYULAI 1866, 481.

igazán kiemelkedőnek, s amíg Zilahy értékesnek fogadta el Petőfi regény- és drámakísérleteit is, Gyulai határozottan elutasította azokat. Ennél fontosabbak azonban az életmű életrajziségének értelmezésében fölfedezhető ellentétek. Közös volt bennük, hogy Gyulai és Zilahy *per excellence* biografikus poétaként tekintettek Petőfire. Csakhogy Zilahy egy életrajztól különálló, igen rövid, áttekintő mélységű bevezetőben értékelte a költői munkásságot *Petőfi álláspontja* című fejezetében; ezzel szemben Gyulai szerint életrajzot és életművet nem lett volna szabad különválasztva tárgyalni, hiszen azok kizárólag együtt, egymás tükrében értelmezhetők. Úgy vélte, Zilahy koncepciója „egészen elhibázott”, hiszen az életrajz önmagában, az életmű nélkül csak adatok halmozása, mely „se tanulságot, se gyönyört” (*utile et dulce*) nem kínál az olvasójának:

Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, ami az író irodalomtörténeti személylyé emeli s érdemessé teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? (...) Zilahy sok mindent elmond Petőfiről, még azt is hányszor volt ittas, azt is, hogy 1849 ben kinek a lovain ment a Székely-Keresztúrról Bem főhadi szállására, de költői alakját egy pillanatra sem tünteti föl.³⁰⁶

Még érdekesebb, hogy Gyulai szerint, ha Zilahy ki is tért itt-ott a költő irodalmi pályafutására, nem sikerült a lényeges dolgokról, azaz magukról a művekről értekeznie: „[h]űségesen följegyzí, hogy ez meg amaz munkáját mikor írta vagy adta ki, magáról a munkáról csak egy pár sort ír, ezt is csak néha, a legtöbbször hibásan.”³⁰⁷ Különös, hogy Zilahy életrajza csakugyan gyakran említette az életmű egyes darabjait, azonban sokszor csak anekdotaszerű információmorzsákat hintett el róluk: „a Hóhér kötele című regényét a kocsai párkányán és a korcsma falán írta s több ilyes”.³⁰⁸ A Zilahy és Gyulai közötti koncepcionális ellentét abban mutatkozik meg igazán, hogy előbbi egyfajta explicit párhuzamot feltételezett az életmű alakjai és cselekménye, valamint a szerző élettörténete között; olyannyira, hogy a *János vitéz* (1844), a *Szilaj Pista* (1846) és a *Salgó* (1846) hőseiben is a költő egyéniségének vonásait vélte megtalálni. Ezzel szemben Gyulait nem az élettörténet versbeli tükröződése érdekelte, hanem a műveket körülvevő élethelyzetek hatását kutatta volna, azaz egyfajta életrajzi kontextust kívánt rajzolni az életmű köré.

Zilahy híven leírja, hogy Petőfi szülei honnan származtak, hány hold földjök volt, de hogy mily jelleműek voltak s mily befolyást gyakoroltak fiókra (...) Hogy a hely, hol született, a családi körülmények, melyek közt felnőtt, a hányt vetett élet, melybe korán belé sodródott, mennyiben hatottak költészetére, szintén mellőzi Zilahy.³⁰⁹

Árulkodók a költő népiességével kapcsolatos értelmezésbeli ellentétek is. Zilahy megközelítése a mai intertextualitás-elméletek tükrében *látszólag* korszerűbbnek (szövegközpontúbbnak) tekinthető, hiszen a költő kedvelt olvasmányélményeivel, azaz Csokonai és Gvadányi József hatásával magyarázta a költői népies nyelvezetét, észjárását és „zamatát”. Gyulai viszont az irodalom- társadalom- és politikatörténeti viszonyok jelentőségére hívta föl a figyelmet. A kritikus érvelése nemcsak azért tanulságos, mert újabb megerősítést nyert benne a Byron–Petőfi-párhuzam, hanem mert az életmű alakulását 1) a költő származásával, 2) a történelmi és természeti körülmények hatásával, valamint 3) a pillanatnyi idő, a korszellem összefüggésrendszerében kívánta magyarázni.³¹⁰ E koherens és következetes szempontok pedig erősen rokoníthatók a Gyulainál két évvel fiatalabb Hippolyte Taine irodalmi detereminizmust képviselő, ugyanezen kritériumokra építő milliő-elméletével:

³⁰⁶ Uo. 477.

³⁰⁷ Uo. 478.

³⁰⁸ Uo. 481.

³⁰⁹ Uo. 479.

³¹⁰ HORVÁTH Károly 1959.

Nem Csokonai, ki csak kivitelkép ereszkedett le a néphez, nem Gvadányi, kinek nem volt ízlése, keltették föl Petőfi népies irányát, hanem az irodalmi és politikai viszonyok összes hatása és saját egyéni körülményei. Az alföldön született, Kis-Kunságon töltötte gyermekségét, a nép közt nőtt fel, sokat hányódott, megfordult Magyarország majd minden vidékén, sokat érintkezett a néppel. Gyermeksége és ifjúsága benyomásai, emlékei, kalandjai, hajlamai, szenvedései mintegy a magyar népszellem képviselőjévé avatták föl. Ha grófnak születik, ha a fensőbb körökben nő fel, bizonyára inkább válik belőle magyar Byron, mint magyar Burns.³¹¹

E rokonítás nem teljesen előzmény nélküli. Fried István szerint Gyulai irodalomtörténeti gondolkodása igen távol állt a korabeli nemzetközi tendenciáktól: „Toldy Ferenc és Gyulai Pál igen kevésbé reagálnak korszakuk irodalomelméletére és filozófiájára, kiváltképpen kevés figyelmet fordítanak arra, hogy a francia pozitivizmus rendszeralkotó törekvéseit alkalmazzák irodalomtörténeti áttekintéseikben.”³¹² Korábban azonban már Nabrádi Mihály is utalt a Gyulai és Taine közötti lehetséges párhuzamokra idézett doktori disszertációjában.³¹³ Tolnai Vilmos pedig az 1922-ben megjelent, irodalomtudományi tankönyvében mutatott rá, hogy Gyulai a *gyakorlatban* már többek között az író származása, körülményei és korviszonyai tükrében készítette jelentősebb munkáit, ám a (Taine-i milliőelméletet korrigáló) elméletalkotás érdemét mindenekelőtt Beöthy Zsoltnak tulajdonította.³¹⁴

Gyulai kritikájából – s más későbbi írásaiból – tehát egy korai pozitivisták műbölcséleti eszmény körvonalazható. Nem csoda, hogy a kritikus a Zilahy-féle életrajz legnagyobb hibájaként a Petőfi-karakter anekdotikus megformáltságát jelölte meg. „Kedveli, halmozza a felöltő, bizarr, adomaszerű vonásokat, de nem tudja kapcsolatba hozni a jellem belső mivoltával, s el-eltorzítja a költő nemes alakját.”³¹⁵ Az anekdotikus jellemzés alapvető elhibázottságát bizonyítandó valóságos katalógusát állította föl a Zilahy által alkalmazott, szélsőséges zseniképet létrehozó módszertani eszközöknek.

Megjegyzendő, hogy Gyulai vélhetően nem volt teljesen elfogulatlan a munkával: valószínűleg kegyeletstörténet látott a Zilahy által előadott szeszélyes történetekben: „[e]gy párnak cáfolatát ide jegyezzük, leginkább Petőfi emléke iránti kegyeletből. [...] Nem valóságos torzvonások-e ezek? Lehet e jobban rágalmozni Petőfit, mint ahogy ott dicsőítője Zilahy teszi?”³¹⁶ Úgy tűnik, a kritikus nem érzékelte a fentebb bemutatott távoli (vadzszenit bemutató) és közeli (családias magánembert ábrázoló) perspektívák közötti perspektivikus oszcillációt. Fölfigyelt azonban az életrajz elején és végén található, formális, magasztaló tónusú frázisok és az anekdotikus ábrázolásmód közötti feszültségre: „mit ér a lelkesülés, ha a dicsőített költő hóbortos alakként tűnik föl, kit se mint embert, se mint költőt nem érthetünk?”³¹⁷ Emellett láthatóan idegesítette a szerző anekdotikus életrajzokra jellemző fraternizáló hangneme is: „Zilahy mindemellett *con amore* beszéli el az ifjonc, Petőfi vásott csínyeit”.³¹⁸

Az életrajz gazdag adatoltságát és tárgyilagosságát is erősen kritizálta. E ponton azon vonást emelte ki, mely az anekdotikus életrajzok lényegi sajátossága: az adatok és dokumentumok előzetes értelmezői közvetítettség nélküli, strukturálatlan, mellérendelő viszonyban való

³¹¹ GYULAI 1866, 479.

³¹² FRIED 2004, 51.

³¹³ NABRÁDI 1942, 29.

³¹⁴ TOLNAI 1922, 132.

³¹⁵ GYULAI 1866, 478.

³¹⁶ Uo. 482.

³¹⁷ Uo. 476.

³¹⁸ Uo. 480.

tálasát, mely – mint korábban kifejtettük – többek között az olvasó közvetlen jelenlétének illúzióját szolgálja.

Néha lapokon át nem is találunk benne egyebet adatról, csoportosítás és minden behatóbb lélektani fejtegetés nélkül, roszul elbeszélve. S mennyi aprólékosság van itt minden lapon. Zilahy fontosnak tartja följegyezni, hogy 1841-ben Káplai Lajos Sopronban a Maurer vendéglőben miért 6 krajczárig rugó vacsorát fizetett Petőfinek, hogy egész 1847-ig kitől és mennyit kért kölcsön, egész addig, hogy Pozsonyban mikép öltöztette ki Lisznyai, ócska ruháját hogy szerezte meg Wilim szabó az Apáczasoron, ki azt ma is mint szent ereklyét őrzi.³¹⁹

Szemléltetésképpen – Kazinczyéktól eredeztethető – portréesztétikai nézetekkel állította párhuzamba Zilahy eljárását.³²⁰ Eszerint a jó portréfestőnek a túlzott eszményítéstől és a túlzott valóságtükrözéstől egyaránt tartózkodnia szükségeltetik. Gyulai szerint azonban a Petőfi-életrajz az idealizáló és fiziognómiai ábrázolásmód végletei közül az utóbbi hibájába esett:

Az ily aprólékosságokkal teljes életrajz hasonlít az oly arcképhez, melyen a képiro minden pórust, pattanásocskát megjelöl. Vásznán vagy könyvben semmi sem árt annyira, mint a lényegtelen dolgok halmozása.³²¹

Szorosan ide kapcsolódik a kritikus azon megfigyelése, hogy Zilahy mintha a szélsőséges személyiségegyeket és élethelyzeteket helyezte volna előtérbe a költő jellemvonásainak megrajzolásakor: „mindazt, ami felöltő, bizarr, kiszínezve írja le.”³²² A Zilahy-féle portét ellensúlyozandó igyekezett rávilágítani a költő magasztos, nemzeti panteonba illő tulajdonságaira, melyet hiányolt az életrajzból:

[...] hogy szerzett pénzt az útra a katolikus papoktól, hogy szedte reá atyját, mily kóbor életet élt Pesten. Mindezt Zilahy helyesnek, derék dolognak látszik találni, kiszínezve adja elő, de azt csak érinti, hogy mily lelki és erkölcsi erővel emelkedik ki Petőfi ifjúsága és csavargó élete tévedéseiből, megtalálva pályáját, mily szorgalmat és munkásságot fejt ki, mint kíséri folyvást anyja képe s mily szeretettel fordul szüleihez, hogy végnapjaikban gyámolult legyen. Nemcsak itt, hanem másutt is hibája az életrajznak, hogy az ilyesmiket csak mint száraz adatokat adja elő [...].³²³

Másrészt konkrét cáfolatát adta egy-egy történetnek, esetleg árnyaltabb módon, kontextusba helyezve mutatta be azokat. Cáfolta például azt a Vahot Imrétől származó állítást, miszerint a költő a gyerekekkel és a nőkkal gorombán viselkedett volna, majd a költő iskolai életéről, öltözetéről és könnyelmű jelleméről szóló ferdítéseket is helyreigazította. Különösen érdekes a Prielle Kornéliával történt eset magyarázata, melyben a kritikus azt kifogásolta, hogy az ehhez hasonló történetek – lélektani kontextus hiányában – a költői jellemrajz és az életút általános vonásává emelkednek Zilahynál:

De vajjon nem volt-e ez eset kivételes, sőt egyetlen egész életében, valamely gonosz óra kísértése, melynek nem tudott ellentállani? Vajjon igaz e, hogy gyakran tett ilyesmit s ez volt fő jellemvonása barátságban, szerelemben, mint Zilahy állítja? Vajjon nincs-e ez eseménynek lélektani kulcsa, mely megfejt nekünk e hallatlan könnyelmű, sőt érthetlen tettet?³²⁴

³¹⁹ Uo. 481.

³²⁰ BÓDI 2020, 67–78.

³²¹ GYULAI 1866, 481.

³²² Uo.

³²³ Uo. 480.

³²⁴ Uo. 485.

A költő barátságai kapcsán is rávilágított az életrajzi anekdotizmus hátulütőire: arra, hogy az életút egészének összefüggéseiből kiemelt képek gyakran nem állnak logikai összefüggésben egymással, emiatt nemhogy lélektani, de értelmi ellentmondásokat eredményeznek a jellemrajzban.

Zilahy Petőfit a barátságra méltatlannak rajzolja s mégis egy helyt így kiált fel: „Igazi ragaszkodó, ily nagy szellemhez méltó vele élő-haló barátja nem is volt senki”. De ennek ellenére ugyanazon lapon mégis idézi Petőfinek egyik levelét, melyben ez Emódyt leghívebb, legönzéstelenebb és legtisztább lelkű barátai egyikének nevezi. Ki érti meg ebből, hogy mily barát volt Petőfi s milyenek voltak barátai?³²⁵

Elmondható tehát, hogy Zilahy életrajza – mint azt igyekeztük bemutatni – elsősorban *fokalizációs* műveletekkel hozta létre a zseni alakját: egymással laza, mellérendelő viszonyban álló külső és belső, közeli és távoli képek megvillantásával mutatta be a költőt. Ennek oka abban keresendő, hogy az életrajzi elbeszélés alapjai nála a magyar irodalom anekdotikus hagyományára épültek, legalábbis az általa alkalmazott módszer erősen emlékeztet Hajdu Péternek az anekdota (mint műfaj) perspektivikusságával kapcsolatos megfigyeléseire, mely Zilahy anekdotikus életrajzára is érvényes.

De hogyan értelmez az anekdota? [...] kimetsz valamit a történelem, illetve a lét folyamatából, és egyszeri, önálló eseménnyé kerekíti. [...] egyrészt leírja a szituációt azáltal, hogy bizonyos elemeit kiemeli (ami természetesen már része a szituáció értelmezésének is), másrészt megad vagy inkább létrehoz egy nézőpontot, ahonnan a szituációt nézünk kéne.³²⁶

Hász-Fehér Katalin kérdésként megfogalmazott megfigyelése szintén az anekdota perspektivikusságát emeli ki:

Megkockáztatható-e a feltevés, hogy az anekdota, struktúráját tekintve nem más, mint jelentésképzés szintjén a mellérendelés, értelmezés szintjén pedig az áthajlás, a *nézőpont-dinamizálás* univerzális retorikai alakzata?³²⁷

Ezzel szemben Gyulai életrajzi eszménye *kontextualizációs* eljárásokon alapul(t volna): a zseni jellemének alakulását és pályája ívét irodalomtörténeti, társadalomtörténeti és lélektani körülmények között akarta láttatni, ezáltal egy koherens és kontinuos személyiségképet hozva létre. Az általa kifejtett, életrajzírástól elvárt módszertani követelmények – a dekontextualizáló anekdotizmussal szemben – a szintetizáló pozitívista biográfia előzményeiként értékelhetők:

[Az életrajzíró] Fő feladata, hogy az embert és írókat együtt rajzolja, magán- és közéletet kölcsönös egymásra hatásával, hogy kísérelje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt, s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét.³²⁸

Zilahy zseniképe a határsértő individuumot mutatta be, hiszen az életrajzi személyiség különös tetteit a környezete láttatása nélkül, kizárólag a géniusz sorsa tükrében ábrázolta. Ezzel szemben Gyulai a hagyományközösségi paradigma keretein belül a zseni közösségi-kulturális alapjait hangsúlyozta.³²⁹ Úgy vélte, a történelmi kontextusban értelmezett géniusz egy kollektívum

³²⁵ Uo. 484.

³²⁶ HAJDU 2001, 74.

³²⁷ HÁSZ-FEHÉR 2005, 69. Kiemelés O. O.

³²⁸ Uo. 477.

³²⁹ A zseni értelmezésének Kölcseyhez köthető előzményeiről, zseniesztétikai és hagyományközösségi megközelítéséről: S. VARGA 2005. Különösen: 399–410. Továbbá: 498–512.

lenyomata, a nemzeti szellem képviselője.³³⁰ Szigorúan eszerint képzelte el a költő életútjának értelemezési kereteit, és ennek a jegyében mérlegelt és szelektált (volna) az adatokból.

Az 1864-es életrajz tudományos értéke az adatok és források gondos (mint Zilahy fogalmazott Kelemen Mórhoz írt leveleiben: *krónika* típusú) összegyűjtésében rejlett,³³¹ míg a közönségigényeknek azáltal tett eleget, hogy szórakoztató életképeken keresztül, testközeli perspektívából *láttatta* a zseni alakját. Gyulai azonban másban jelölte ki egy korszerű életrajz feladatát, kiemelve a műfajt az anekdotizmus („ellen-történelmet” képviselő) regiszteréből. Szerinte az írói biográfia célja egybeesik a történetírással, azaz hogy – az anekdotizmuson túllépve – történelmi és bölcséleti kontextusban *értelmezze* a zseni életét és művészetét. A közönségigényeknek való megfelelés pedig a munka nyelvi megformáltságán múlik, vagyis az életrajz-írónak esztétikai igényességű szöveget kell létrehoznia:³³² „Az életrajz is történetírás, nem krónika, s épen úgy megkívánja a történelmi kritika, a filozofiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű.”³³³

Az első teljes Petőfi-életrajz tükrében úgy látszik, amennyiben az 1860-as évek korszerű, nemzetközi tendenciákkal egyidejű („modern”) irodalomtudományos fejleményeit keressük, érdemesebb lehet Gyulai Pál munkásságára fordítani a figyelmünket, mintsem a Nyugat elődjének titulált Zilahy Károly kísérleteire. Az 1864-ben megjelent biográfiának ugyan számos vonása emlékeztethet a szintetizáló értelmezés igényéről lemondó, az intertextualitást és az anekdotizmust újra-fölfedező posztmodern elméletek megfontolásaira, az életrajz – a maga korában vizsgálva – inkább anakronisztikus vállalkozásnak tekinthető; hiszen mint láthattuk, valójában a reformkori (Petrichevich Horváth Lázár-féle) zseniábrázolások szemléleti, koncepcionális és elbeszéléstechnikai nyomvonalán haladt. Zilahy életrajza mégis igen fontos állomás a Petőfi-életrajzok történetében, hiszen komoly előrelépést jelentett a Petőfivel kapcsolatos adatok összegyűjtése és csoportosítása tekintetében. Az elmúlt 160 évben természetesen pontosításra szorult jónéhány megállapítása, ám – lássuk be – egy középiskolás diák akár ma is jelesre felelne a költő életrajzából Zilahy biográfiája alapján. Ráadásul a könyv történetéhez szorososan hozzátartozik Gyulai Pál recenziója is, melyből már egy olyan módszertani eszmény bontakozott ki, melynek megvalósulására Ferenczi Zoltán század végén megjelenő Petőfi-biográfiájáig várni kellett. Zilahy adatgyűjtő munkája és Gyulai metodikai kritikája *együtt* igen jelentős mérföldkönek tekinthető a Petőfi-szakirodalom történetében.

Zilahy a Petőfiről szóló korábbi elbeszéléseket kompilálta, ezáltal kívánta fölfejteti az evidens értéként kezelt (s épp ezért kevésbé vizsgált) életmű mögötti életutat, ám az életrajzi konstrukció megalkotásakor, az adatok láncolatba rendezése során nem munkált benne előzetes elvárásrendszer. Gyulai is elsődleges fontosságúnak tartotta az irodalmi munkásságot: abból kiindulva rendelt az életút mögé szerves és egységes (nemzeti fókuszú) értelemezési keretet, melynek kialakítása – ahogy egy korábbi fejezetben idézett, Szász Károlyhoz írt leveléből láthattuk – komoly kihívást jelentett számára Petőfi ellentmondásos életrajza és személyisége

³³⁰ Vö. Szilágyi Márton Sabina Loriga tanulmányán alapuló megkülönböztetésével: „a történelem mint egységes, kollektív folyamat és a biográfia mint az egyéniség, egyediség megragadására alkalmas narratív szerkezet [...]”. SZILÁGYI 2014b, 22.

³³¹ *Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz*, 1864. jan. 11. OSZK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY 1971, 342–343. *Zilahy Károly levele Kelemen Mórhoz*, 1864. ápr. 24. OSZK Kézirattár, idézi: MIKLÓSSY 1971, 342–343.

³³² Megjegyzendő, hogy a történetírásban megfigyelhető irodalmiság igénye T. Szabó Levente szerint a történeti hitelesség kritériumaként is értelmezhető: T. SZABÓ 2001.

³³³ GYULAI 1866, 481. Kiemelés O. O.

miatt. Gyulai nem írt végül teljes és részletes Petőfi-életrajzot, emiatt csak feltételezhetjük, hogy csak igen markáns narratívakonstruáló gesztusokkal lett volna képes megfelelni saját – nemzeti értékalakító, az individuális zsenit társadalmiasító – elvárásrendszerének. (Azaz bizonyos szempontból Zilahy adatösszegző munkája – az esetlegességek ellenére – mégiscsak az igazolhatóságot és tárgyyszerűséget képviselte Gyulaival szemben.) E ponton érdemes volna az 1866-ban megjelent Vörösmarty-életrajzát beemlíteni a gondolatmenetbe: kérdéses ugyanis, hogy a szigorú kritikusnak miként sikerült megvalósítania a maga által megfogalmazott életrajzírói kritériumokat a nagy hatású biográfiájában. Mindez azonban jócskán meghaladná e hosszúra nyúlt fejezet kereteit. Árukkodó azonban, hogy később Gyulai nem az írói biográfia műfajában bontakozott ki igazán, hanem az emlékbeszéd műfaját igyekezett megújítani: épp azt a formát, melytől a 18. században az anekdotikus életrajzok megkülönböztették magukat a magánéletiség igényének jegyében, s amely emlékbeszédeket Takáts József nem annyira „irodalomtörténeti”, inkább „erkölcsi jellemű” munkáknak titulált.³³⁴

Az anekdotizmus természetesen később is tovább élt (implicit vagy explicit módon) a Petőfi-életrajzokban: például Gyulai tanári gyakorlatában is. Valódi revitalizációját mégis az esztétikai igényű ábrázolásoknak köszönhette. Ahogy korábban a *Tarka élet* esetében látható volt: a legtöbbet talán Jókai Mórnak.³³⁵ A továbbiakban e művészeti alkotások Petőfi-ábrázolásait vesszük közelebbről szemügyre, melyeknek a társadalmi emlékezethez való viszonya legalább oly bonyolult és ellentmondásos volt, mint az imént bemutatott, szabadságharc után elkülönülésre törekvő történetírásé.

³³⁴ TAKÁTS 2006b, 123.

³³⁵ HAJDU 2007, 418–429. LANDGRAF 2013. BALÁZS 2024.

IV. PETŐFI-ÁBRÁZOLÁSOK (A KÖLTŐ MEGJELÉNÍTÉSEI A KULTÚRA REGISZTEREIBEN)

Jelen fejezet – a tudományos életrajzi földolgozások után – a művészi megközelítéseket helyezi fókuszba. Míg korábban egy diakrónikus folyamatot vázoltunk föl, bemutatva a költő életéről szóló tudományos párbeszéd főbb állomásait, ezúttal szinkronikus módon közelítünk Petőfihez. Az emlékezet „függőleges” mozgását igyekezzük megjeleníteni, művészet és emlékezet viszonyát a maga rétegzettségében bemutatva. A költő életét ábrázoló alkotások egymás mellett való tárgyalása remélhetőleg egy holisztikus(abb) képet rajzol ki, mely képes a kulturális regiszterek együttes láttatására: nem dichotomikus-oppozicionális (esetleg antagonisztikus) viszonyban, egyfajta minőségbeli szembeállításaként, sokkal inkább a kettő közötti (technikai, mediális, műfaji, befogadói stb.) határhelyzetek árnyalataiban, a regiszterek közötti átjárási lehetőségek bemutatásának igényével. A szinkron átláthatóság érdekében eltérünk a korábbi kronologikus elbeszélsmódtól, helyette „lentől” „fölfelé” haladunk, vagyis a népszerű kultúra szférájától a („magas”) művészetig.

Kezdeként az első nagyobb lélegzetvételű prózai vállalkozást, Szokoly Viktor szórakoztató igényű, Petőfi színészeit bemutató regényét vesszük szemügyre. A keletkezés-kiadás- és recepciótörténeti tudnivalók fölvázolását követően a mű lehetséges műfaji mintáit, a korábban bemutatott életrajzokhoz való viszonyulását, valamint narratológiai szerkezetét és cselekménybonyolítási sajátosságait mutatjuk be. Végül arra leszünk kíváncsiak, hogy mely irodalmi (szelekciós és kombinációs) alapműveletek segítették a pályakezdő író Petőfi irodalmi megjelenítésében (fikciós alakzattá formálásában), s mely korszaksajátosságok akadályozták ambiciózus vállalkozását.

A második rész két egyidejű történeti folyamatnak: a Petőfi-emlékezet kibontakozásának és a hazai illusztrált sajtó föllendülésének a metszéspontjait keresi. Szűkebb tárgya Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című, a Pesti Műegylet 1857-es tárlatán sikert arató olajfestménye, valamint egy abból készített sokszorosítás, melyet a Hölgyfutár nevű hetilap ajándékozott az 1857–58 telén előfizető olvasóinak. Orlai műve emblematikus példa populáris kultúra és magasművészet dinamikus kapcsolódási lehetőségeire, a két regiszter közötti éles cezúra elvi fönntarthatatlanságára. Érdekességét éppen a többféle kulturális kódot, például képi műfajt keverő képlékenysége adja – melyet talán a *middle culture* regiszterével rokoníthatnánk. A beható vizsgálatán keresztül reményeink szerint megragadhatóbbá válhatnak a Petőfihez kapcsolódó korabeli (vizuális) viszonyulási módok és emlékezési formák.³³⁶

Végül az utolsó egység Jókai Mór *Politikai divatok* című regényével foglalkozik, melyet a szerzőt érő „populárisvádról” ellenére is esztétikai irodalomként értelmezzük: a populáris irodalmi nyilvánosság s a kibontakozó Petőfi-emlékezet keretei között.³³⁷ A megosztó regény olvasástörténetének és keletkezéstörténetének ismertetése után Jókai Petőfi eltűnésével kapcsolatos ellentmondásos megnyilvánulásait tekintjük át, majd a szabadságharc után kibontakozó Petőfi-diskurzus tükrében járjuk körül bizonyos regényszereplők kulcsregény-típusú, (auto)biografikus olvashatóságának kérdését. Arra keressük a választ, hogy Petőfi emlékezete milyen hatással lehetett a *Politikai divatok* karakterábrázolására és cselekményszerkezetére; illetőleg fordítva, hogy a költő regénybeli megjelenítése miként illeszkedik a kiegyezés előtti Magyarország Petőfi-diskurzusába. Figyelmet szentelve az oroszországi fogság teóriájának s főként a „ha Petőfi élne” típusú gondolatkísérleteknek, melyeknek épp Jókai volt a legnagyobb hatású kezdeményezője.

³³⁶ Populáris irodalom, midcult és művészet elhatárolásához bővebben: HANSÁGI 2019, 10–35.

³³⁷ A Jókait ért „populárisvádról”: Uo.

1. PETŐFI, A REGÉNYHŐS (AZ ELSŐ PETŐFI-REGÉNY)

Petőfi Sándor életrajza eltérő alkotói szándékok, beszédhelyzetek és műfaji elvárások alapján, erős politikai nyomás alatt formálódott és egyezményesült – emellett sokáig számtalan vakfolt tarkította. Jelen fejezet főszereplője, Szokoly Viktor írói érdeme, hogy ő jegyzi a legelső Petőfiről szóló, magyar nyelvű regényt.³³⁸ Egy kifejezetten szórakoztató igényű, széles olvasóközönséghez szóló, populáris munkával kísérletezett, melynek eredménye vizsgálatunk tárgya, az 1858-ban megjelent, mára teljesen elfeledett *Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből*. Adódik az egyszerű kérdés: vajon milyen volt az első Petőfiről szóló regény? Hogyan viszonyult a populáris mű a korábban bemutatott tudományos életrajzi és kanonizációs kezdeményezésekhez? Milyen helyet és funkciót tölthetett be a többi Petőfi-biográfia között? Egyáltalán miként lehetett elbeszélni a költő életrajzát a Bach-korszak végi cenzurális körülmények között? Nem volt-e eleve kudarcra ítélt vállalkozás egy ilyesfajta kísérlet?

A) Sajtó sebek (Keletkezés-, kiadás- és recepciótörténeti kontextusok)

Szokoly Viktor (1835–1913) személye és munkássága mára alighanem teljesen ismeretlen egy átlagolvasó előtt, annak ellenére, hogy igen aktív és sokoldalú szerepet töltött be a szabadságharc utáni évtizedek kulturális életében. Irodalomtörténeti igénnyel kizárólag Szinyei Ferenc írt róla érdemben a szabadságharc utáni novella- és regényirodalmat tárgyaló összefoglaló munkájában, melyben részletesen ismertette életrajzát és fontosabbnak ítélte irodalmi munkáit.³³⁹ Szokoly sokoldalúságát mutatja, hogy ő rendezte sajtó alá Mészáros Lázár 48-as hadügyminiszter emlékiratait, melyben Hermann Róbert a magyar történeti delfinológia egy korai esetét fedezte föl. Hermann tanulmányából az is kiderül, hogy a nagy munkabírási, szünetet nem ismerő szerzőnek rendkívül produktív, ám emiatt kissé rövid médiavállalkozói, szerkesztői tevékenysége erősen kötődött az 1848–49-es eszmekörhöz. Ennek legismertebb produktuma az általa szerkesztett – 2018-ban újra kiadott – *Honvéd album* (1868) című, karitatív célú képeskönyv.³⁴⁰ (Kevésbé ismeretes, hogy az ő pénzgyűjtői kezdeményezésének eredménye volt az 1883-ban Tinnyén fölállított, első Kossuth-emlékmű is.)³⁴¹ Emellett a jogász végzettségű szerző a képes sajtó és a képzőművészeti intézményrendszer meghatározó alakjaként, laptulajdonosként, szerkesztőként, tárlatkritikusként, valamint festészetről, sajtóillusztrációkról és képkommentárokról értekező esszéistaként,³⁴² sőt a Lavater-féle arcisme és koponyatan hazai fordítójaként, illetve a Természettudományi Társulat rendes tagjaként is tevékenykedett.³⁴³

Irodalmi pályája a Bach-korszak elején indult iskolai barátaival, Dalmady Győzővel és Győry Vilmossal „hármasszövetségben”. Első szépirodalmi dolgozatát rossz emlékü „pártfogója”,³⁴⁴ Vas Gereben közölte két részben a Budapesti Viszhang márciusi számaiban. Ismeretterjesztő cikkeket, humoros életképeket és hosszabb elbeszéléseket közölt a Friebeisz István-féle Délibáb Képes Naptárban, a Családi Lapokban, a Hölgyfutárban, a Budapesti Viszhangban, a Napkeletben. A lapokat hosszan lehetne sorolni, hiszen pályafutása végére szinte

³³⁸ A magyar nyelvűség azért hangsúlyozandó, mert Petőfi mellékszereplőként már Kovács Imre német nyelven író, magyar emigráns *Kampf und Verrath* és *Palatin und Insurgent* című, 1850-ben írott, szabadságharcot bemutató könyveiben is feltűnik. TURÓCZI-TROSTLER 1961, 629–638.

³³⁹ SZINYEI 1941, 590–595.

³⁴⁰ HERMANN 2008, 537–572.

³⁴¹ Pesti Napló 1883. máj. 30.

³⁴² RÉVÉSZ 2015, 119, 121, 123, 177, 194, 198, 210, 217, 234, 242, 246, 251, 322.

³⁴³ SZOKOLY 1864.

³⁴⁴ Vö. SZOKOLY 1872, 26–27.

valamennyinél megfordult, olykor szerkesztőként is. Hamar összekötetésbe került Vahot Imrével, előtte azonban még ő közölte folytatásokban *Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből* című művét a Napkelet 1858-as évfolyamának július 4-től december 12-ig terjedő számaiban, majd az ő kiadásában jelent meg 1859 tavaszán könyvalakban is. Az addig csak kisebb prózai munkákkal jelentkező fiatal szerzőt a kezdetektől fogva vonzotta Petőfi alakja: korábbi (s későbbi) műveiben is előszeretettel idézett Petőfi-verseket.³⁴⁵ 1857-ben elbeszélést írt a Magyar Néplapba a költő Vörösmartyval és Lisznyaival való találkozásáról,³⁴⁶ amely már a *Regényes rajzok* közvetlen előzményének tekinthető.

A Petőfi-könyv témája és főhőse azonban nemcsak a szerző érdeklődését jellemzi, hanem értelmezhető Vahot Imre – az elmúlt időben komolyabb szakirodalmi figyelem övezte³⁴⁷ – irodalmi vállalkozásainak tükrében is. Tudható, hogy Petőfi Sándor irodalmi mozgásterét egy ideig kifejezetten Vahot gazdaságilag jól átgondolt irodalompiaci stratégiái határozták meg.³⁴⁸ A szerkesztő azonban Petőfi eltűnése után is igyekezett szimbolikus és anyagi tőkét kovácsolni a költő emlékéből és verseiből.³⁴⁹ 1855-től illusztrált kiadványokban közölte a költő már ismert verseit;³⁵⁰ 1859-ben elsőként publikálta Petőfi egyik korai, *A hűtelenhez* (1838) című alkotását, megelőzve a verskézirat létéről tudomást szerző Hölgyfutárt és a költemény alternatív szövegváltozatát közlő Szeberényi Lajost.³⁵¹ 1856-ban egy arcképcsarnokban, 1857-ben a Napkelet félbeszakadt, „életnagyságú” képes panteonjában szerepeltette a portróját. 1858-ban egy lapjában közölt íróportré úgy mutatta be a szerkesztőt, mint a „fiatal költők apját”, akinek Petőfi az egész karrierjét köszönhette.³⁵² Noha Vahot valamelyest elhárította ezt a túlzó méltatást egy szerkesztői megjegyzésben, más esetben maga is előszeretettel dicsekedett Petőfi irodalmi sikereiben betöltött szerepével. Emlékirataiban például a következő szavakat adta Petőfi szájába: „oh Imre pajtás, csak én tudom azt, mily nyomorból rántottál ki, – a te segélyed, a te felkarolásod nélkül elvesztem volna a szemétdombon, mint egy jelentéktelen szalmaszál.”³⁵³ 1857-ben Szendrey Júlia *Három rózsabimbó* című, Napkeletben közölt (költőként) debütáló verse köré szervezett kisebb kampányt az eltűnt férj nevét is fölhasználva.³⁵⁴ 1861-ben *Petőfi-család* néven árusított arckép-sorozatot, mely Petőfi szüleit, testvérét, gyermekét és feleségét ábrázolta.³⁵⁵ Szilágyi Márton arra hívja föl a figyelmet, hogy Vahot féltve őrizte a Petőfiről szóló emlékeit az 1870-es években is, mert azokat vidéki föllépéseire tartogatta,³⁵⁶ ezek egy részét könyv formájában – egy 1884-ben megjelent Petőfi-életrajz mellett – a fia adta ki 1880-ban, már Vahot halála után.³⁵⁷

Persze Petőfi emlékéből nem csak a dörzsölt irodalmi vállalkozó próbált profitálni. A nagy érdeklődésre tekintettel valamennyi lap igyekezett különböző tartalmakat közölni a költőről, s a konjunktúrát ki is szolgálták a közelebbi hozzátartozók, az egykori cimborák s a lelkes Petőfi-rajongók. Ebben a kontextusban mutatkozik meg Vahot vállalkozói működésének egy

³⁴⁵ PI. SZOKOLY 1855. SZOKOLY 1856. SZOKOLY 1860.

³⁴⁶ SZOKOLY 1857.

³⁴⁷ SZILÁGYI 2001, 57–71. SZILÁGYI 2008, 445–449. SZILÁGYI 2021, 159–194. DEMMEL 2009, 253–268. SZALISZNYÓ 2019.

³⁴⁸ MILBACHER 2000.

³⁴⁹ Szilágyi Márton sarkosabban fogalmaz: „Petőfi eltűnése (halála) után pedig a költő emléke volt az egyik legjobban forgalmazható tőkéje Vahotnak.” SZILÁGYI 2021a, 192.

³⁵⁰ PETŐFI 1853. PETŐFI 1854a.

³⁵¹ MARTINKÓ 1968.

³⁵² VÁLKAY 1858.

³⁵³ *Vahot Imre emlékiratai* = HATVANY 1967, 259.

³⁵⁴ GYIMESI 2021, 187–189.

³⁵⁵ *Különfélék*, Pesti Napló 1861. febr. 28.

³⁵⁶ SZILÁGYI 2021a, 192.

³⁵⁷ VAHOT 1880. VAHOT 1984.

jellegetes vonása: a szakadatlan versengés. Ahogy már az 1840-es években a *Még egy tisztújítás* című vígjátéka Nagy Ignác *Tisztújításával* konkurált,³⁵⁸ úgy az 1850-es években is szüntelen rivalizált, s vállalt konfliktusokat. Szemléltetésképpen utalni lehet a Napkelet 1857. január 22-i és december 20-i (3. és 50.) számának *Lapszemle, Nyilatkozat és Szerkesztői sürgöny* rovataira, melyekben például a „két p. forint díjazásra” sem méltatott Gyulai Pál; „a Nővilág nőtlen és világtalan szerkesztője”, Vajda János; valamint „az elmésség valódi fullánkja nélkül élczeskedni és személyeskedni” próbáló Tóth Kálmán is a szerkesztő maró gúnyainak céltáblájává vált.³⁵⁹ A neoabszolutizmus alatt talán Tóth Kálmán és divatlapja lehetett fő vetélytársa.³⁶⁰ 1856-ban Vahot a *Hölgyfutár* mohácsi csatáról készített nagy sikerű műlapját kritizálta hevesen a kép – általa vélt – pesszimista történelmi önszemlélete miatt; majd egy saját, pozitívabb nemzetfölfogású Mátyás-képet árusított a maga kiadásában.³⁶¹ Beszédes, hogy amikor 1857-ben a lapjához csábította Szokoly Viktort, a pályakezdő író lelkére kötötte, hogy ha esetleg a *Hölgyfutár* jövedelmezőbb állást is kínálna neki, mindenképpen tartson ki a Napkelet szerkesztősége mellett, „s nem fogja megbánni”.³⁶² Vahot konkuráló irodalmi működésének mélyebb elemzése nélkül is belátható, hogy Szokoly Petőfi-regénye egy erősen versengő irodalompiaci térben jelent meg a Napkelet hasábjain; éppen azután, hogy a *Hölgyfutár* 1858-ban – egy előfizetési akció keretein belül – az olvasóinak ajándékozott egy nagy sikerű, *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című litográfiát, mely a regénnyel egészen megegyezően a költő irodalmi beérkezése előtti, vándorszínészi korszakát ábrázolta.

A Petőfi-könyv első megjelenését nem követte különösebb sajtóvisszhang: 1859-ből hirdetések is csak elvétve találhatók róla.³⁶³ Elképzelhető, hogy Vahot rosszul időzítette a kiadást, s a művet övező hallgatás az 1859 tavaszán kirobbanó szárd-francia-osztrák háború miatt szigorodó cenzurális viszonyokkal magyarázható. A nehézkes debütálás után 1860. április 22-én a Napkelet hírrovata közölte, hogy Szokoly regényének egy év után már a harmadik kiadását tervezik, s Rosner Lipót megkezdte a német nyelvre fordítását is.³⁶⁴ Azonban német fordításnak nem található nyoma, s a regénynek csak 1862-ben lett második, átnevezett kiadása. A népszerűsítő szándékú hírlapi kacska mindenesetre végigfutott a sajtóban: átvette például a Vasárnapi Ujság, a *Hölgyfutár* és a *Nép Ujsága* is.³⁶⁵ Ugyan az 1862-es edíció fogadtatása arra utal, hogy a könyvnek már a második (három évvel későbbi) kiadása is figyelemreméltó sikert jelenthetett a korabeli könyvpiaci viszonyok között, s a regény körüli hallgatást a lappangó kánonhoz való tartozása, azaz populáris jellege indokolta, azonban ez az értékelés csak az 1859-es kiadás pontos példányszámainak ismeretében volna minden kétséget kizáróan elfogadható: „E könyv érdekét eléggé bizonyítja a czimlapon olvasható e két szócška: »második kiadás«. Kit is ne érdekelne feledhetetlen költőnk életéből minden mozzanat!”³⁶⁶

³⁵⁸ Szalisznyó Lilla arra figyelmeztet, hogy a *Még egy tisztújítás* címadása sem az első eset Vahot gyakorlatában. SZALISZNYÓ 2019, 61.

³⁵⁹ Napkelet 1857. jan. 22, 44–48. Napkelet 1857. dec. 20, 808.

³⁶⁰ Vahot Imre *Hölgyfutárral* folytatott sajtóharcáról lásd például: *Hölgyfutár* 1857. aug. 1, 772. *Hölgyfutár* 1857. aug. 3, 776. *Hölgyfutár* 1857. aug. 14, 815. [Zöld ördög], *A Kárpátok mellől*, *Hölgyfutár* 1857. aug. 27, 853. *Hölgyfutár* 1857. nov. 23, 1167. *Hölgyfutár* 1857. okt. 5, 995. *Hölgyfutár* 1857. dec. 14, 1240. [A nyomtatott folyóiratban sajtóhiba miatt 1249. szerepel, az oldalszámozás szerint az általam megadottnak kellene szerepelnie.]
³⁶¹ Tehát a Than Mór Mohács-képe körüli sajtóvita s Vahot Imre vérmesen elítélő véleménye nem csak a történelmi képekkel szembeni korabeli elvárások s a Bach-korszak múltszemlélete szempontjából, hanem a szabadságharc utáni versengő divatlappiaci környezet kontextusában is értelmezhető. Az előbbi szempontok érvényesülésére példa: RÉVÉSZ 2015, 274–281. SINKÓ 2006, 475.

³⁶² *Vahot Imre Szokoly Viktornak*, 1857, OSZK Kt. Levelestár

³⁶³ Pesti Napló 1859. márc. 18, márc. 29.

³⁶⁴ Napkelet, 1860. ápr. 22, 271.

³⁶⁵ Vasárnapi Ujság 1860. ápr. 29., 214. *Hölgyfutár* 1860. máj. 1, 415. *A Nép Ujsága* 1860. máj. 6., 152.

³⁶⁶ Nefelejts 1862. jún. 1, 108.

Talán a szerző Vahottól és lapjától való függetlenedése okozta, hogy az 1862-es kiadás már Emich Gusztávnál jelent meg tömörebb és figyelemfölkeltőbb, *Petőfi életéből (Regényes rajzok)* címen. Úgy tűnik, ez az Emich-féle második kiadás – a nagy mennyiségű sajtóreklám ellenére – közel harminc év alatt sem fogyott el, hiszen harmadik kiadásra nincsenek adatok, s az Athenaeum Kiadó még 1890 őszen is forgalmazta az (ismeretlen példányszámban kinyomott) könyvet.³⁶⁷ Összefoglalásként azt lehet mondani, hogy a munka feltehetően nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Megjelent egy második kiadása,³⁶⁸ azonban a fogadtatásával kapcsolatos elégedetlenséget jelzi, hogy az első és második megjelenése között címet váltott, az első kiadója hamis információkat terjesztett a népszerűségéről, és az utánnomást évtizedekkel később sem vásárolták föl.

Kritikai siker sem fogadta a regényt: kizárólag Gyulai Pál írt róla komolyabb, megsemmisítő kritikát a második kiadás megjelenését követően. Fölhívta a figyelmet a tárgyi és filológiai tévedésekre, s rávilágított – a később ismertető – kompozícióbéli aránytalanságokra is. A szigorú kritikus esztétikai és irodalomtörténeti megközelítésből egyaránt elégtelennek találta az alkotást. Életrajzi szempontból teljességgel alaptalannak és hiteltelennek ítélte, szépirodalmi aspektusból pedig Petőfi megjelenítését vélte hatásvadászatnak: „Ha már írórul akar beszélyt írni, tegye legalább szükséges személylyé s jellemezze úgy, a mint életéből és munkáiból ismerjük.”³⁶⁹

Szokoly Viktor egy jó kedélyű levélben válaszolt Gyulainak, melyben alázattal megköszönte, és elismerte az alapos bírálatot:

Bármily szörny legyen is a gyermek, szülőinek szeme nem tudja, nem bírja, vagy talán leghelyesebben: nem akarja átlátni az aránytalanságokat. Mint szülők gyermekeik hibáit, én is tudnám védni művem, de mert átlátom azokat, nem teszem; hisz csak önmagamát ámitánám.

[...] megtanított arra, hogy a mű megteremtéséhez jó szándék, valami kis tehetség s fiatalkori rajongáson kívül még nagyon sok egyéb szükséges.

[...]

Uram, „*Petőfimmel*” Önt kihívtam s a kihívás árát megkaptam. Hibámat vagy két pont kivételével elismerem, s így azt hiszem, a békülő jobbot felém nyújthatja addig, míg ismét valami olyast követek el, melynek vagdalás lesz következése; – de ígérem, addig erősen készülök rá [...]

még sajtó sebekben nyögő tisztelője

Szokoly Viktor³⁷⁰

A Szokoly és Rózsaági Antal által szerkesztett³⁷¹ Gombostű című újság rövid híradása – amellet, hogy dicsérte a Petőfi-könyv karakterábrázolását és elbeszélésmódját – polemizált Gyulaival, azonban nem a regényt érintő kifogásaival, hanem önmagában a negatív kritika megfogalmazásától határolódott el: „a hibafürkészést azok számára hagyjuk, kiknek az örömet okoz. [...] »A par excellence« roszalás nem a mi kenyerünk.”³⁷²

³⁶⁷ Fővárosi Lapok 1890. szept. 4, 1796.

³⁶⁸ Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az első kiadást – egy megtervezett marketingstratégia részeként – eleve alacsony példányszámban nyomták ki, hogy rögtön ki lehessen adni a másodikat. (Az első kiadás ritkasága és nehézkes elérhetősége legalábbis ezt a hipotézist erősíti.) A kiadási és példányszámi adatok Bach-korszakbeli marketingértékéről: DÖRGŐ 1999, 91–92.

³⁶⁹ GYULAI 1862, 167.

³⁷⁰ E levélben mintha már az 1872-ben Vas Gerebennek is felrőtt, 30. lábjegyzetben idézett vélemény is megfogalmazódna, miszerint a környezete (a Petőfi-regény esetében például Vahot Imre) nem adott megfelelő kritikái visszajelzést Szokoly számára. SZOKOLY 1872, 14. *Szokoly Viktor levele Gyulai Pálhoz*, Pest, 1862. júl. 17. = *Gyulai Lev. I.* 472–473. Kiemelés az eredetiben.

³⁷¹ GYULAI 1989, 1137.

³⁷² Gombostű 1857. jún. 4, 1417.

Egyébként 1908-ban majdnem azonos címen (*Regényes rajzok Petőfi életéből*) megjelent egy Petőfi-életrajz Várad Antalától: beszédes, hogy akkora már senki nem emlékezett (legalábbis nem utalt) a regényes biográfia címbéli előzményére. A későbbi recepció – leszámítva Szinnyei szócikkszerű összefoglalását – mindössze szórványos, egy mondatnyi említésekben merül ki.³⁷³ A kurrens tanulmányokban csak félmondatos utalásokban, felsorolásokban jelenik meg, általában a Bach-korszak Petőfi-kultuszát példázva.³⁷⁴

B) Igaz történet alapján? (Műfaj történeti alapvonalak)

Szokoly regényének fő jellegzetessége, hogy jól láthatóan keverednek benne fikatív és életrajzi elemek. Ez könnyen a múlt elbeszélhetőségét problematizáló, történelem és emlékezet, emlékezet és társadalom viszonyát boncolgató elméletrengetegbe csálhatná be a vizsgálódást.³⁷⁵ A történelemfilozófiai, ismeretelméleti és nyelvfilozófiai kérdéseket elkerülendő, érdemes lehet e ponton inkább műfaj történeti perspektívából közelíteni Szokoly „regényes rajzaihoz”, s valamiképpen körüljárni az 1850–60-as évek emlékezzettermelésének ezt a számos műfaj keverékéből összeálló, populáris formáját.

Kiindulásként talán kissé anakronisztikus, azonban igencsak érzékletes lehet a filmelmélet (és a mai populáris kultúra) irányából kezdeni a vizsgálódást. Noha a tanulmány keretei kifejezetten a szabadságharc utáni közemlékezetre korlátozódnak, fontos látni, hogy e sajátos műfajú történet témája és narratológiai alapszerkezete alig különbözik a napjainkban futószalagon gyártott prózai vagy filmes életrajzi fikciók, biografikus földolgozások tömkelegétől. Ezek a filmek mindenekelőtt a piaci siker érdekében készülnek. Központi témájuk is – az obligát melodramatikus szál mellett – jellemzően a *siker* maga, függetlenül a történet központi hőstől s annak életétől. Hosszasan lehetne sorolni azokat a népszerű alkotásokat, amelyek azt beszélik el, hogy miként s milyen megpróbáltatások árán lett valakiből tömegek bálványja: sikeres sportoló, fölkapott filmsztár, hírhedt bűnöző, befolyásos politikus, híres énekes, virtuóz zenész vagy más elismert híresség.³⁷⁶ Földváry Kinga filmelméleti megközelítése *életrajzi adaptációnak* tekinti ezt a műfaj típust, amely – mint kifejti – a kortárs emlékezet egy igen hatékony hagyományozódási módja. Földváry jól rávilágít e narratívák műfajelméleti problémáira s a hozzájuk társuló (referencializáló) befogadói stratégiákra, illetve az ezekből következő narratológiai és tematikai sablonosságokra.³⁷⁷

Tekinthető-e egyáltalán műfajnak az életrajzi film, ha lényegéből fakadóan ellenáll minden általánosításnak, hiszen ahány élet, annyiféle narratíva, stílus, hangulat, fordulat, karakter szükséges az egyes művek megalkotásához? Másfelől, tekinthető-e adaptációnak az a folyamat, melynek forrása egy élet, eredménye pedig egy olyan műalkotás, melynek szereplői nem osztoztak a valós életeseményeken, hiszen az alkotók hivatásos színészek segítségével jelenítik meg valamely többé-kevésbé ismert történelmi személy életének részét vagy egészét? [...] a magukat legautentikusabbnak tekintő, szinte már dokumentumfilm-eszközökkel dolgozó filmek is valamilyen dokumentált, legtöbbször nyomtatásban is elérhető, tehát szerkesztett forrásokra támaszkodva alakítják ki forgatókönyvüket, tehát már ebben az értelemben is tekinthetők adaptációnak (nem beszélve a forgatókönyv mint intermediális adaptáció [...] kérdéséről). Bár sajátos módon *a nézők gyakran inkább dokumentumként, a valós életrajz ismert eseményeihez viszonyítva ítélik meg őket,*

³⁷³ VAHOT 1881, 303. SZANA Tamás, „Petőfi élete és művei”: *Irta FischerSándor...*, Pesti Hirlap, 1889. dec. 10. 1–2. PAPP 1941, 241. SZINNYEI 1941. 590–598.

³⁷⁴ E. CSORBA 1999, 17. KERÉNYI 2008, 476. MARGÓCSY 2011d, 107.

³⁷⁵ Alapos áttekintést kínálnak erről Gyáni Gábor könyvei, valamint a Thomka Beáta által szerkesztett *Narratívák*-sorozat bizonyos tanulmánykötetei. GYÁNI 2000. GYÁNI 2003. GYÁNI 2007. GYÁNI 2010. GYÁNI 2016. THOMKA 1999. THOMKA 2000.

³⁷⁶ Rövid internetes keresés után néhány íróról szóló filmes adaptáció: BAJTAI 2020.

³⁷⁷ FÖLDVÁRY 2022.

közelebről megvizsgálva a műfajt, azt is láthatjuk, hogy ugyanolyan *jól körülhatárolható narratív sablonokkal, tipikus megoldásokkal dolgozik* a filmeknek ez a csoportja is, mint bármely más, a köztudatban is fikciós eredetüként élő műfaj. *A válogatás és elrendezés helyenként erősen manipulatív alkalmazásától sem visszariadva, az életrajzi filmek leggyakoribb fókusza a hírnév megszerzéséhez vezető út, jellegzetes hőse a magánélet és közélet ellentmondásaiban vergődő celebritás,* esetleg láthatjuk a pálya végét, a testi-szellemi hanyatlást [...], de a legritkábban esetben látjuk például a hírnévhez vezető sokéves munkát, a tanulást, kitartást, szorgalmat, hiszen ezek kevés izgalmat ígérnek a filmvászonon. A művészek életéről szóló filmek emellett rendszeresen élnek azzal az eszközzel, hogy *az adott alkotó ismertebb műveit is adaptálják a szerző életrajzába, egyfelől a narrativa középpontjában álló művész alkotói módszerét illusztrálандó, másfelől hogy a kevésbé látványos hétköznapiakból összeálló élettörténetnek valamilyen drámai struktúrárt kölcsönözzenek,* de leginkább abból a bulvárpletyka iránti érdeklődésből, amivel az átlagember *a híres művész műhelyébe és magánéletébe való bepillantásra vágyik.*³⁷⁸

A kissé hosszán idézett leírás szinte kimerítően összegzi a Szokoly által *regényes rajzokként* definiált műfaj narratológiai, tematikai, cselekményvezetési megoldásait. A Bach-korszak irodalmi termését tekintve azonban ez a manapság hollywoodi filmekből ismerős, jellegzetes séma nemigen határolható egyértelműen el, s beolvadni látszik a többi emlékező igényű, jeles férfiak viselt dolgait elbeszélő, történeti jellegű, rendkívül sokféle formai megoldással kivitelezett elbeszélés- és regénytípusba. Érdeemes lehet tehát áttekinteni, hogy vajon mely korabeli sémák és műfaji hagyományok hatottak az első jelentősebb terjedelmű Petőfi-reprezentációra.

Szokoly már az előszóban hangsúlyozta a regénye felemás életrajziségét, s hogy műve nem kíván megfelelni tudományos igényeknek, amelyet emiatt a *rege* műfajához hasonlított:

Gyulai, Jókai s Vahot Imre szépen írtak róla, s jobbra tényeket adtak elő. Én azonban jelen könyvemben nem igénylem a száraz adatok elvitathatlan alaposságát, hanem elbeszélésemet csak úgy óhajtom tekintetni, mint ama regéket, mikben az üres hézagokat az író képzelme pótolja ki, s melyek mindazáltal való alapon nyugszanak.³⁷⁹

Úgy tűnik, a szerző valamiképpen a szájhagyományhoz s a népi emlékezethez akarta kötni alkotását. Azonban kezdetben kissé bizonytalan volt, hiszen a rege mellett a (Jókai által is használt, s Erdélyi János által klasszifikált)³⁸⁰ *mítosz* megnevezést használta műve jellemzésére: „Romulus eredetét s kimulását a költészet mythoszba burkolja” és „[Petőfi] máris mythoszi lényvé vált előttünk”. (1) Az 1862-es kiadásra viszont mintha csiszolódtak volna műfaji elképzelései, s a mítoszra tett utalásokat regére írta át: „Romulus eredetét s kimulását a költészet regébe burkolja” és „[Petőfi] máris regék hősvé vált előttünk”. A regében a történeti novella s a mondában a történetírás előzményét fölfedező Szajbély Mihály műfaj történeti tanulmánya alapján érthető, hogy Szokoly a rege képlékeny műfajához kapcsolta regényét. Hiszen a műfajmegjelölést az archaikus és patriarkális közösségi szemléleten alapuló, naiv és prehistorikus történelemtudatot tükröző, szórakoztató igényű, vállaltan fikcionalizáló lírai vagy prózai történetek megnevezésére használták.³⁸¹ A rege persze nem maradt meg a népköltészet határain belül: Kisfaludy Sándor óta műköltészeté vált, s a nemzeti narrativa keretei között erősen popularizálódott: a ponyvairodalomban is erősen jelen volt. „[N]em az egykor valóban mindenki számára közös világlátást, világértelmezést fejezte ki, hanem az attól már eltávolodott, kívülálló embert igyekezett a közös nemzeti múlt iránt érzékennyé tenni, s művelői maguk is [...] a kései utód nosztalgikus visszapillantásából nyertek ihletet. Sikerük pedig éppen

³⁷⁸ FÖLDVÁRY 2022. Kiemelés O.O.

³⁷⁹ SZOKOLY 1859, 3. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozunk, s a főszövegben adjuk meg zárójelben az idézetek pontos helyét.

³⁸⁰ Vö. GULYÁS 2014, 6. SZAJBÉLY 2010, 91–120.

³⁸¹ SZAJBÉLY 1999.

azért lehetett, mert kielégítették e befogadói réteg érdekesség-, olvasmányosság- és nosztalgiaigényét.”³⁸² Vagyis a szerző a műve populáris (a kanonikusnak számító történelmi regénytől eltérő)³⁸³ történelemszemléletére utalt, amikor azt a regéhez hasonlította, azonban inkább már csak egyfajta ködös előzményt, távolibb műfaji párhuzamot vetett föl.³⁸⁴ Noha a Petőfi életétől teljesen elrugaszzkodó betéttörténetben éppen Kőváry László 1857-es regegyűjteményéből dolgozott föl egy Dárius perzsa uralkodó kincseiről szóló regét.³⁸⁵

Pontos(abb) műfaji analógiák felé vezet a cím első felében megadott *Regényes rajzok* megjelölés. Ahogy az alaki hasonlóság is sejteti, a műfaj a rajzolattal rokonítható, mely egy (múlt vagy jelenbéli) korszaknak s szereplőinek megfestését, átélhető ábrázolását valósítja meg, s amelyet a Czuczor–Fogarasi-szótár nem véletlenül próbált a „jellemzetes előadás” alapján definiálni, példájában éppen egy életrajzi jellegű mű címét említve: „beszéd, vagy iromány, mely valakinek vagy valaminek jegyeit, tulajdonságait jellemzetesen előadja. *Rajzolatok jeles férfiak életéből.*”³⁸⁶ A rajzolat tehát – az életképekhez hasonlóan – „valósághoz” kötött, valóságábrázoló műfaj; a *regényes* (vagyis fiktív) jelző ezt a valóságigényt árnyalja, módosítja Szokoly műfaji megnevezésében. Szokolyéhoz hasonló műfajmegjelöléssel élt Jókai Mór 1870-ben megjelent *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkája is, azonban a többszámú ’rajzok’ Jókainál arra utal, hogy a gyűjteményes munka több rövid, vázlatyszerű prózai írást (*scènet, sketcht, Gemäldet*, vagyis *rajzot*) tartalmaz a magyar történelemtől.³⁸⁷ Ezzel szemben Szokoly rajzai szorosan összefüggenek, és egyetlen egységes művé állnak össze; tehát a többszámú ’rajzok’ csak a szerkezet esetlegességét, a cselekményvezetés epizodikusságát, anekdotikusságát sugallja.

Ahogy a mű címének második fele (*Petőfi életéből*) is utal rá, alapvető, evidens előzmény a biográfia rendkívül változatos és elágazó műfaja. Korábban már elhangzott, hogy számos (rövidebb-hosszabb) Petőfi-életrajz született 1858 előtt, melyek nyilván elérhetőek voltak Szokoly számára is. Legkorábbi műfaji mintái az erényekre épülő antik görög és római életírások lehettek:^{388a} a Piarista Gimnázium diákjaként Cornelius Nepos életrajzi munkáit olvashatta tanári kommentárok kíséretében.³⁸⁹ Nem ellenőrizhető, de ismerhette valamelyest a szentek életével foglalkozó legendairódművet (hagiográfia), s talán a későbbi humanista művészéletrajzokat (pl. művészanekdotákat) is.³⁹⁰ A biográfia jegyei fölfedezhetőek a (Petőfi esetében is gyakori) posztumusz dicsérő- vagy gyászkölteményekben, valamint a (Gyulai Pál által kedvelt) halotti-, gyász- és emlékbeszédekben is. Az *életrajzi regény* (esetleg *regényes életrajz*) az életrajz műfajának irodalmi igényű változata: életrajz és regény, tényközlés és esztétika, faktualitás és fikcionalitás világa között ingadozik. A hibrid műfajt a mikrotörténeti perspektíva, a magánéletiség, a személyiség fejlődéstörténete (Bildung) iránti érdeklődés

³⁸² SZAJBÉLY 1999, 435–436.

³⁸³ A történelmi regény történetéről, elméleti dilemmáiról, olvashatóságáról, egy-egy reprezentáns darabjáról lásd: BÉNYEI 2007. HITES 2008.

³⁸⁴ Vö. MIKOS Éva regeértelmezésével: „A rege fogalma az esztétikai/poétikai/nemzeti/történeti elvárások megtestesülése, egy olyan entitás, amely valójában sosem létezett.” MIKOS 2015, 123.

³⁸⁵ Mindez erősíti Mikos Éva megállapításait, mely szerint ugyan Kőváry László prózában (is) írott, emiatt egyértelműen népköltészeti dokumentumként fölfogott gyűjteménye nem talált kellő visszhangra az „elit köreiben”, a korszak tömegtermékein azonban nagyon is éreztette hatását. Vö. Uo, 121.

³⁸⁶ CZUCZOR, FOGARASI 1862, 420.

³⁸⁷ Az életképekről s más rokonműfajok nemzetközi példáiról: LUKÁCSY 1965, 638–641. Korabeli gyűjteményes munkákra példaként lásd még: SZATHMÁRI 1857. REMELLAY 1861.

³⁸⁸ A görög és római életrajzokról tömör, átfogó képet nyújt: ADAMIK 2009, 268–269.

³⁸⁹ TAKÁTS Sándor 1895, 171.

³⁹⁰ Ez annyiban lehet releváns, hogy a humanista művészanekdoták kifejezetten a művészi tehetség felfedezéséről és a művészi pályakezdés körülményeiről szóltak. DARAB 2020, 193.

jellemzi. (Ennyiben rokonítható az önéletírással is.)³⁹¹ Arany Mihály György szerint az életrajzi regényben „a főszereplőket legemberibb arcukon keresztül ismerheti meg az olvasó: a magánélet és a személyiség fejlődése felől közelítve.”³⁹² Takáts József Gyulai emlékbeszédeiről szóló tanulmányában – Budai Ézsaiás 1802-ben kiadott tankönyve nyomán – megkülönbözteti az életrajzi hagyomány Cornelius Nepos-féle magánéleti és Tacitus-féle közösségi szemléletű irányait.³⁹³ Amennyiben Gyulai emlékbeszédei – Takáts szerint – az életrajzok közösségi, Tacitus-féle modelljéhez köthetők, úgy az életrajzi regények (s a Petőfi-könyv) a Cornelius Nepos-féle hagyomány reprezentánsainak tekinthetők.³⁹⁴

Szokoly műve megfelelni látszik az életrajzi regény valamennyi műfaji kritériumának, érdemes azonban tovább vizsgálni, hiszen – P. Szathmáry Károly egy-egy munkáján kívül³⁹⁵ – a műfaji megnevezésnek nemigen található nyoma a korban.³⁹⁶ Pontosabban szólva beolvadni látszik a jóval elterjedtebb *regényes korrajz* műfajába, mely a regényes életrajz közeli rokonának tekinthető, hiszen egyetlen történelmi szereplő életútja vagy életszakasza helyett elsősorban egy bizonyos történelmi kort mutat be.³⁹⁷ Azért is érdemes vizsgálni ezt a rokonműfajt, mert 1857-ben éles s igencsak személyeskedő vita folyt róla Greguss Ágost és a korrajz előljáró képviselője, Vas Gereben között. Vas Gereben *A nemzet napszamosai* (1857) című regényéhez egy Gregusshoz címzett, indulatos hangnemű toldalékot mellékel, melyben visszautasította a kritikus korábbi, *Nagy idők, nagy emberek* (1856) című művének irányzatosságára vonatkozó kifogásait. A szerző úgy érvelt, hogy a sikamlósabb és magánéleti témájú regénnyel szemben műve korrajz, melynek – elképzelése szerint – alapvető követelménye a közéleti, társadalmi szempontú ábrázolás, emiatt a történelmi szereplők magánéletével szembeni diszkréció és a didaxis is.³⁹⁸ Vas Gereben tehát – az előbb fölvetett – magánéletiség–közéletiség szempontja szerint próbálta a műfajt definiálni. Ezzel szemben Greguss a fikcionalitás–faktualitás szempontjait vette figyelembe;³⁹⁹ úgy vélte, a korrajz a történelmi tárgyú regényeket jelöli, melynek a *regényes korrajz* az egyik alfaja a pusztán történelmi adatokat fölhasználó (tehát tudományos igényű, „nem fiktív”) *történelmi korrajz* mellett:

Világosítsuk fel Vas Gerebent. A korrajz... kort rajzol, ennél fogva történelmi elemnek kell benne lenni. E történelmi elemet azonban a korrajzoló vagy szorosan a történelmi adatok teljes, kerek összeállításában, vagy pedig szabad feldolgozásban, azaz nem csupán történelmi adatokat s nem is teljesen összeállítva, tünteti fel. Első esetben *történelmi*, második esetben *regényes korrajz* áll elő. Van-e még e kettőn kívül harmadikféle korrajz is, azt Vas Gereben mutassa meg. A tudomány eddigelé csak azon említett kétfélét ismeri.⁴⁰⁰

(Greguss műfaji kanonizációját erősítette a Vas Gerebennel s korrajzaival foglalkozó Barabás Ábel 1903-as kismonográfiája is: „Mi a korrajz? Regény és történet szerencsés vegyülete. A

³⁹¹ LEJEUNE 2003.

³⁹² A műfajjal eddig Arany Mihály György foglalkozott a legalaposabban, könyvében átfogó képet nyújt az életrajzi regény életrajzhoz fűződő viszonyról, szereplői ontológiai problémáiról, biografista beállítódásáról, a nevelődési regénnyel való összekapcsolódásáról is: ARANY Mihály 2019, 67.

³⁹³ TAKÁTS 2006b, 117–118.

³⁹⁴ Az irodalomtörténet-írás tacitusi eszményeiről: DÁVIDHÁZI 2004. 569–618.

³⁹⁵ P. Szathmáry regényei: P. SZATHMÁRY 1855–1858.

³⁹⁶ Gyulai arra utal kritikájában, hogy német nyelvterületen gyakoribbak voltak a híres írók életútját bemutató alkotások. GYULAI 1862b, 166.

³⁹⁷ Történelem és életrajz viszonyáról, hasonlóságairól és különbségeiről, a kettő megítéléséről: LORIGA 2011.

³⁹⁸ VAS 1857b, 179–188.

³⁹⁹ A Friebeisz-féle Délibáb – Greguss meghatározásával egyezően – szintén regényes korrajznak tekintette Vas Gereben munkáit. Délibáb 1857. szept. 15, 424.

⁴⁰⁰ GREGUSS 1857 – GREGUS[s] Ágost, *A „nemzet napszamosai”-nak toldaléka*, Pesti Napló 1857. szept. 12. Kiemelés az eredetiben.

korrajzíró tehát művész és tudós egy személyben. De a korrajz, mint műfaj, a regény szabályai alá tartozik.⁴⁰¹) Nem elképzelhetetlen, hogy Szokoly is a Greguss-féle „regényes korrajz” mintájára alakította ki sajátos műfajmeghatározását, legalábbis erre – valamint a regényes életrajz és regényes korrajz korabeli összemosisására – utal egy, az általa is szerkesztett Gombostüben olvasható előírás is, amely a második kiadás alcímét tévesen „Regényes korrajzok”-ként adta meg.⁴⁰²

A Petőfi-regény csakugyan sok tekintetben azonosítható az akkoriban pályája csúcán lévő, a pályakezdő Szokolyt mentoráló Vas Gereben (regényes)⁴⁰³ korrajzaival – emlékezőtechnikai, tematikai és poétikai megformáltság szempontjából egyaránt. Vas Gereben is (a regéhez hasonló) „szabad földolgozásban”, a szájhagyományra hivatkozva, „ízes” párbeszédekkel, anekdotikus szerkesztésmódban, több cselekményszálon haladva s a mű kereteit szétfeszítő anekdoták beépítésével rekonstruálta a (közel)múltbéli történéseket és azok hőseit. Hiszen célja jellemzően a múlt szórakoztatás általi aktualizálása és népszerűsítése, valamint a régi jó idők iránti nosztalgia vágy kiszolgálása volt.⁴⁰⁴ A korrajzai széttartó szerkezetét magyarázza, hogy – Szokoly regényével egyezően – először általában a sajtóban jelentek meg folytatásos közlésekben. További hasonlóság, hogy Vas Gerebent is erősen foglalkoztatták a színházi témák, szereplői gyakorta nyomorban élő, a szegénységüket romantizáltan képviselő művészek voltak.

Szokoly *regényes rajzai* és a (Vas Gereben-féle) korrajz között azonban megfigyelhető egy kardinális különbség is: amíg utóbbi határozottan hangsúlyozta a cselekmény történeti realiztikusságát és megtörténtségét, addig a Petőfi-regény az idézett előszóban a szórakoztató igényt nyomatékosította, kitérve a történeti hitelesség követelményei elől. Ez a differencia nem a szövegek történeti igényeit, s nem is a szerzők alkotói módszerét vagy habitusát, sokkal inkább az általuk választott közelmúltbeli témákhoz társuló befogadói elvárásokat jellemzi. Vas Gereben a (18. század végétől az 1840-es évekig elnyúló, kifejezetten a társadalmi felejtéssel szembemenő, obskúrus)⁴⁰⁵ témaválasztásaival meg tudott felelni az olvasóközönsége múlt iránt érdeklődő, nosztalgikus hajlamú igényeinek. Jellemző, hogy bizonyos történelmi szereplők szájhagyományban őrzött mondatait olykor „szó szerint”, kurziválva citálta, s erre lábjegyzetben föl is hívta a figyelmet.⁴⁰⁶ Ezzel szemben Szokoly műve – hiába tartalmaz számos történetileg hiteles részletet – nem dicsekedhetett történelmi élethűséggel, sőt, kifejezetten elébe kellett mennie a referencializáló irányultságú várakozásoknak.

Hogy a valóság milyen fokú jelenlétére van ahhoz szükség, hogy egy történeti alkotás megfelelhessen a valószerűség követelményének? „Nem többre és nem is kevesebbre, mint amennyit az olvasó (akit a szerző maga elé képzelt, vagyis a mintaolvasó) a hihetőség érdekében feltétlenül igényel.” – ad pofonegyszerű, de megvilágító erejű választ Gyáni Gábor történelmi regényekről írt tanulmányában.⁴⁰⁷ Gyáni lakonikus állítását egészítheti ki Thomas Leitch amerikai filmtudós két megállapítása is. Egyrészt, hogy az igaz történeten alapuló produkciók *valóságértékének* kiemelése valójában egy művön kívüli (hamis) tekintélyre való hivatkozás,

⁴⁰¹ BARABÁS 1906, 184.

⁴⁰² Gombostü 1857. jún. 4, 1417.

⁴⁰³ A korszakból néhány mű – Vas Gereben munkáin túl – melyre a regényes korrajz megnevezést használták: Vahot Imre: *A honvéd őrangyala* (1850), *Sajó* (1851); Szöllősi Benő: *A kibújdosott naplója* (1852); Bérczy Károly: *Egy zsidó a XIII. századból* (1853), Irinyi József: *Dicső napok* (1857).

⁴⁰⁴ Ahogy Barabás Ábel fogalmaz: „Vas Gereben azt pótolja, a mi történetíróinknál hiányzik.” BARABÁS 1906, 187.

⁴⁰⁵ Vö. BARABÁS 1906, 73.

⁴⁰⁶ Például: VAS 1857a, 176. LEITCH 2007, 285.

⁴⁰⁷ GYÁNI 2007, 278.

amely tulajdonképpen azt a célt szolgálja, hogy megerősítse az alkotás *szórakoztató értékeit*, melyek a hangoztatott valóságértékek valódi célját és lényegét adják.⁴⁰⁸ Másrészt, hogy az ismertebb eseményeket bemutató művek – érthető okokból – rendszerint kerülnek a „megtörténtség” tekintélyére való hivatkozást. Ezek rendszerint olyan témák, melyeket nem fenyeget az elfeledés veszélye: például bibliai történetek, híresebb uralkodók tettei vagy a közelmúltbeli/emlékezetes háborúk.⁴⁰⁹

Összegezve az elhangzottakat: a korabeli közönség nem tudta volna Szokoly regényét egy történeti munka kódjain keresztül olvasni. A Petőfi-téma népszerűsége miatt tehát nyílt lapokkal kellett játszania, s a paratextusokkal (cím, előszó) transzparenssé tennie regénye fikcionalitását, nyíltan megvallva, hogy tanulságos irodalmi tényábrázolás (utile?) helyett pusztán csak szórakoztatást (dulce?) kínál. S hogy miért nem tudta megteremteni a történeti hitelesség illúzióját? Erre egy szövegközpontúbb elemzés deríthet fényt.

C) „nyújtani kellett a téstát...” (Narratológiai észrevételek)

Tekintettel a regény általános elfeledettségére célszerű lehet röviden ismertetni a tizenöt fejezetre tagolt cselekményt. A mű kezdetén, 1842. december 23-án Varga László színtársulata Fehérvárról Kecskemétre költözik, ahol Szigligeti Ede *Rózsa* című darabját készülnek játszani. A Borostyán művésznéven színészkedő Petőfi elmarad a többiektől, és csak pár nappal később, december 27-én érkezik meg gyalog Kecskemétre, a költözés során azonban elveszíti a szükséges kellékeket és jelmezeket a társulat adósságai miatt. A megérkezés után rövid ideig lábadozik, majd elvállalja, hogy január elsejéig – közösségi adományokból, sok munkával és leleményességgel – megszervezi a színház föllállítását. A költő egy komor és sötét szobát talál magának szállásul, itt alkotja meg lázas pipázás közben *Jövendülés* című költeményét. A színházszervezés gondjai, alkotói tevékenysége és szorgalmas önművelése mellett megismerkedik szállásadója, özvegy Dudás Mihályné és szépséges lánya, Eszter történetével. A három fejezetben elnyúló családi história pontos részleteit barátja, Színi László meséli el egy hosszú-hosszú betéttörténeten belül egy névnapi multság után, melyen Petőfi – kedélyingadozásának megfelelően – elszavalja *Felköszöntés* és *Disznótorban* című verseit is.

A családtörténet (nagyon röviden) úgy foglalható össze, hogy az iszákos, ellustuló, majd egy kudarcos kincskereső kalandba keveredő családapa, Dudás Mihály halála után az özvegy teljesen kiszolgáltatottá válik a birtokukat fölvasárló, Kánya Menyhért nevű dilettáns tudósnak. Kánya szemet vet Dudás Mihályné lányára, Eszterre, s mivel az özvegy visszautasítja a lányhoz való közeledését, kilakoltatással zsarolja a családot. Azonban Petőfi csellel kiszabadítja Esztert a sarlatán karmai közül: megvásárolta a professzorral egy Mátyás korabeli kódexnek föltüntetett értéktelen iratcsomót, melynek árából az özvegy ki tudja fizetni az adósságait. Eszter jövőjét biztosítandó, a költő – saját érzéseit félretéve – kölcsönös vonzalmat ébreszt Színi László és a lány között, akik rövidesen jegyesek is lesznek. 1843. január elsején sikerül színpadra állítani Szigligeti darabját, melyben Borostyán megbukik, mert lámpalázásnak bizonyul.

A kudarcot követően (ideiglenesen) lemond színészi álmairól, Pestre utazik, s elviszi kéziratait Vörösmartynak, akinek Pönögei Kis Pál néven mutatkozik be, mintha pusztán Petőfi megbízottja volna. A verseiért kapott pénzzel a zsebében mégis visszatér a színházhoz, Pozsonyban próbál szerencsét, de nem teljesülnek számításai: Lisznyai Kálmán segíti ki nyomorúságos helyzetéből, bemutatva őt Vachott Sándornak is. Az új kapcsolatainak köszönhetően Pestre költözik, ahol fordítói munkákból él, s fölfedi magát Vörösmarty előtt.

⁴⁰⁸ LEITCH 2007, 286.

⁴⁰⁹ Uo, 283.

Hiába rendeződik az élete, újra otthagyja Pestet, s megint színésznek áll Debrecenben, ahol ismét nyomorogni kényszerül. Mindeközben Kánya féltékenységből (egy tüsszögést kiváltó por segítségével) megbuktatja a színpadon a Lear királyt alakító Színit, Eszter kedvesét. Később rájön, hogy átvették a kódexszel, ezért bepereli Dudás Mihálynét, ám a kilakoltatás előtt még újra egyezkedni próbál Eszter kezéről. Az utolsó zsarolási kísérletkor toppan be Borostyán és barátja Dudás Mihálynéhoz, bejelentve, hogy időközben megoldották az ügyet: az adósságot elrendezték, Kánya Menyhértet pedig beperelték erőszakos sanyargatás vádjával.

A regényvégi utolsó párbeszédéből azt is megtudjuk, hogy a debreceni nyomor és a kecskeméti jelenet között eltelt (elliptikusan, tömörítve és retrospektíven bemutatott) időben a két barát jelentős sikereket ért el: Színi megszerezte a térség egyik legtekintélyesebb nótáriusi állását, Borostyán pedig az ország leghíresebb költőjévé vált. A zárójelenetben az örömtől kicsattanó Petőfi elszaval egy részletet *Dínomdánom* című verséből Eszter és Színi lakodalmán.

*

Mint látható, a regény egy *fikciós életrajzi narratívából* áll, amely több életrajzi kérdésben ténybelileg is egészen pontatlan, s amelyet – természetesen – kitalált események is színesítenek, különösen a kecskeméti jelenetek alatt. Másrészt a mű egy regényen végighúzódozó *fikciós családtörténeti szál*on fut, melynek előzményeiről egy három fejezetet kitevő, a kerettörténethez csak lazán kapcsolódó betéttörténetből értesülünk. A fikciós családtörténeti narratíva az özvegyasszony és lánya történetét, egzisztenciális ellehetetlenülését majd megmenekülését; míg a fikciós életrajzi narratíva Petőfi színészi küzdelmeit, kudarcát s híres költővé válását beszéli el. Az irodalmi életrajziséget és az irodalmi fikciót Petőfi személye kapcsolja össze: ő lép be Dudásék világába, s menti meg (fiktív barátjával) a bajba került családot, mialatt híres költő válik belőle.

Igen ám, csak hogy a bevezetőben ismertetett, Szokoly számára elérhető, a költő színészkariertjét dokumentáló korabeli források és szakmunkák alapján úgy tűnik, nem is lett volna lehetőség egy ennél „hitelesebb”, Petőfi (kecskeméti) színészkalandjait bemutató nagyobb epikai mű megírására. Legalábbis egy efféle projekt komoly, önálló kutatómunkát igényelt volna, mely eljárás később is idegen maradt a szerző rendkívül termékeny (irodalmi) írásmódszerétől.⁴¹⁰ Petőfi vándoréveinek tanúi, például Petőfi társulati kollégái, Némethy György és Szuper Károly, illetve Orlai Petrich Soma csak az 1870–80-as években publikálták részletes emlékeiket a témában. Emellett a színészi pálya rekonstruálásának kulcsfontosságú forrása, a Szabó József társulatának összetételét és repertoárját dokumentáló játékszíni zsebkönyveket is csak 1913-ban, illetve 1961-ben fedezték föl. Jellemző, hogy még Pákh Albert, a költő életét alaposan ismerő, biográfiáját megírni szándékozó közeli barát sem ismerte kellően Petőfi színészi napjait: a Vasárnapi Ujság 1862-es közleményében legalábbis a költő színésztársaihoz fordult hiteles életrajzi adatokért.⁴¹¹ (E források alapján 1969-ben Fekete Sándor dolgozta föl egy egész könyvben Petőfi vándorszínészi tevékenységének történetét,⁴¹² s ezt követően született csak meg a kecskeméti színészkaland „hiteles” művészi földolgozása: 1973-ban Fekete Sándor saját irodalomtörténeti kutatásaira támaszkodva készített egy – talán

⁴¹⁰ Kivételt jelentenek a kifejezetten történeti igényű munkái: *Mexikó Miksa császárig: Különösen ő- és újabbbkori tört. és államszervezete* (fordítás német nyelvű etnográfiai és műveltségtörténeti szakmunkából, 1866), *Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata* (1866), *Mészáros Lázár emlékiratai, Világos hőse: Jellemrajzok Görgeiről* (1868)

⁴¹¹ PÁKH 1862.

⁴¹² FEKETE 1969. Legutóbb Rajnai Edit foglalkozott Petőfi vándorszínészi próbálkozásaival. RAJNAI 2014.

Szokoly regényére is emlékeztető – életrajzi komédiát *Borostyán, a vándorszínész: Vidám jelenetek Petőfi életéből* címen.)⁴¹³

Ami az 1858 júliusáig elérhető biográfiákat illeti, Szokoly Gyulai Pál irodalomtörténeti-esztétikai értekezéséből (1854), Jókai Mór *Tarka életben szereplő (Regény és mégsem regény* alcímű) novellájából (1855) és a Vasárnapi Ujságban megjelent életrajzi esszejéből (1856), Vahot Imre memoárjából (1856), Toldy Ferenc irodalomtörténeti kézikönyvében található írásából (1857), valamint Lonkay Antal tankönyvéből (1855) tájékozódhatott érdemben a költő színészi pályafutásáról. Ezek a munkák átfogóan, néhány szóban vagy mondatban foglalkoztak Petőfi regényben ábrázolt napjaival. A szerző természetesen szóbeli közlésekből (például Lisznayai Kálmántól) is informálódott,⁴¹⁴ azonban az előszóból és egyéb elbeszélői megnyilatkozásokból kiderül, hogy ismerte az életrajzokat is; egy tüzetesebb vizsgálat pedig láthatóvá teszi, hogy a munkákból amennyi információt csak lehetett, akkurátusan beépített a regényébe⁴¹⁵ – olykor a tévedéseket is. A könyv forrásbázisa a kecskeméti napokkal kapcsolatban többnyire Petőfi egzisztenciális küzdelmeit, állhatatos önfejlesztését és alkotói tevékenységét dokumentálja. Nem véletlen, hogy az itt játszódó jelenetek „biografikussága” is csak apróbb anekdotákon, információmorzsákon, a költő nagyjából⁴¹⁶ ekkor keletkezett költeményeinek megidézésén, olvasmányélményeinek megemlítésén (Victor Hugo, Béranger, Schiller, Shakespeare, Horatius) alapszik. Petőfi alvási lehetőségei például Jókai *Tarka életben* fölidézett emlékei alapján lettek megírva:

Nemsokára megtanulta azt [Petőfi], hogy a színház lakásnak nagyon hideg, s a borostyán olyan ostoba fa, amin semmi ennivaló nem terem. Később tréfásan beszélgeté el akkori napjairól: „*Rózsa lugasokon háltam és felhőkkel takarózám,*” értve alattuk a szinfalli limlomokat, mik párnáját és paplanát képviselték, mikor egyéb szállás hiányában a színpadon aludt.⁴¹⁷

Szokolynál többször is visszatérő motívumok ezek a festett rózsák és felhők:

[...] azért a pletyka másnap nem is beszélhette, hogy a legfiatalabb színész, a ki a truppnak egyszersmind mindenese, a mult éjjel üres szobában festett rózsákon hált, s felhőkkel takarózott [...] (36)

[Petőfi mondja:] Lám, ha azon festett rózsákra heveredem, oly boldognak érzem magamat, mintha illatos rózsa-párnákon hintálódznám. (147)

Jókai pályakezdő festőként való megemlítése is az író 1855-ös visszaemlékezéseiből (és Gyulai életrajzából) származhat. Ahogy a már idézett, előszóban olvasható Romulus–Petőfi hasonlat is elsőként Jókainál fordul elő.⁴¹⁸ Érdekes, hogy a regény egyik kulcsmotívuma éppen Vahot Imrénél olvasható először, hiszen ő írt egy bizonyos könyvről, melyet Petőfi a valóságosnál értékesebbnek állított be anyagi problémáinak ideiglenes rendezése végett.⁴¹⁹ (Gyulai egyébként – maga is fölismerve a motívumot – kétségbe vonta a história hitelességét.)⁴²⁰

⁴¹³ FEKETE 1973.

⁴¹⁴ SZOKOLY 1857, 110.

⁴¹⁵ Különös a színházvezető Szabó József megjelenítése, aki a műben Varga László néven szerepel, a regény egy jóval későbbi pontján viszont egy elszórt lábjegyzet arra utal, hogy a szerző ismerte – feltehetőleg Toldy munkájából – a színházvezető valódi nevét. (187)

⁴¹⁶ Vö. GYULAI 1862b, 165–166.

⁴¹⁷ JÓKAI 1858a, 7. Kiemelés az eredetiben.

⁴¹⁸ JÓKAI 1856, 69.

⁴¹⁹ VAHOT 1856, 16.

⁴²⁰ GYULAI 1862b, 165.

Szokoly az előszóban nem említi, azonban Petőfi Borostyán álnévéről (közvetetten vagy közvetlenül) Toldy Ferenc – Gyulai, Petőfi István és főként Orlai beszámolója alapján készített – munkájából tudhatott, ahogy a vándortársulat Kecskemétre érkezésének karácsonyra eső időpontjáról is az irodalomtörténész adott téves ismertetést.⁴²¹ Feltételezhető, hogy Szigligeti Ede darabja is Toldy munkájának hatására került a regénybe – történetileg teljesen alaptalanul. Aligha bizonyítható, de az ihletet talán a Petőfi utáni kutakodáskor szerezhette a szerző, hiszen az 1857-es kézikönyv Petőfi-életrajzának ismertetése előtt a *Rózsa* című – a korban nemigen játszott – drámából közölt mutatványt, mely így a könyvben éppen azon az oldalon ér véget, ahol a Petőfi-biográfia elkezdődik.⁴²²

A regény pesti, pozsonyi és debreceni jelenetei már erősebben támaszkodhattak a korabeli életrajzokra, olykor szókincsbeli hasonlóságokat is mutatva. Bár tudható, hogy Szokoly a költő Vörösmartyval és Bajzával való megismerkedésének történetét például Liszniai szóbeli közlése alapján örökítette meg,⁴²³ a regényben közölt változat mégis leginkább Toldy Ferenc (Gyulaiétól apró részletekben különböző) életrajzához közelít. Érdekesebbek azonban a korábbi életrajzoktól való eltérések:⁴²⁴ a fiatal költő (Bajza helyett) Vörösmartynak mutatkozik be álnéven, s a narrátor – Gyulai Pál „iszonyodását” kiváltva – a kortárs irodalmi viszonyokra vonatkozó, kritikaellenes kontextusban találja Vörösmartyék (túlzoan ábrázolt) lelkesedését az ifjú költő iránt.⁴²⁵

Ez a valódi nagyság, mely nem félti saját dicsőségét; tündöklő nap, mely a ragyogó csillagok mellett még jobban feltűnik, s rátok gondolva, nagy szellemek! mindig eszembe jutnak napjaink romboló démonjai, ama bőszt kritikus had, mely a bitorlott bakóbaráddal, miután a jobbak bírószeke ellen el nem ítélteti, legalább nyakát igyekszik szegni a valódi tehetségnek, s fennen kürtöli, hogy az ész, az esztetika törvénye szerint, melyhez épen annyit ért, mint cigányhóhér a korpus juriszhoz, – küldé áldozatát a semmiségbe. (179)

A regény a továbbiakban nem tér el Gyulai Pál életrajzától: a kritikus által néhány sorban megírt Liszniaival való pozsonyi találkozást párbeszédese jelenetként formálja (183–192), míg Petőfi Debrecenben töltött viszontagságos napjait szintén sűrítve,⁴²⁶ az általa olvasott forrásokra közvetetten hivatkozva meséli el. (193)

A regény életrajzi vonatkozású része a debreceni szegénység leírásakor éri el tetőpontját, illeszkedve a párhuzamosan zajló fiktív történethez is, amelyben ez idő alatt Színi megbukik a színpadon, valamint Kánya rájön az átverésre, s a mit sem sejtő özvegytől követeli a könyv árának visszatérítését. Ez az utolsóelőtti mozzanat, amely Petőfi életrajzához kapcsolódik, a biografikus szálat Petőfi híres költővé válása (pontosabban annak utalásszerű és retrospektív említése) zárja le a regény végén.

Gyulai Pál szerint Szokoly fikciót és valóságot vegyítő eljárása töredezett regényszerkezetet eredményezett; vagyis koherensebb munka született volna, ha Szokoly választ a kecskeméti narratíva és az életrajzot szorosabban követő pesti, pozsonyi, debreceni jelenetek között.

Teljességgel nem értjük, hogy mi szükség volt rajzolni Petőfi pozsonyi és pesti napjait is, hiszen a „történetek kerekdedsége,” úgy kívánta volna, hogy a kecskeméti napokon

⁴²¹ „Székesfehérvárra jutván, a Szabó-féle színésztársaságba állott, melynél karácsonig (»Borostyán« név alatt) itt, a tavasz végéig pedig Kecskeméten működött, s emellett szorgalmasan üzte önméltóságát.” TOLDY 1857, 789–790.

⁴²² Uo. 785–786.

⁴²³ SZOKOLY 1857, 110.

⁴²⁴ „Pesten Bajzánál »Pönögei Kis Pál« név alatt Petőfi megbízottjaként jelenvén meg, több dalokat adott által, mint magáéit és barátjáéit” TOLDY 1857, 789–790. Vö. RAJNAI 2014, 17–44.

⁴²⁵ Gyulai vonatkozó kritikája: GYULAI 1862b, 166.

⁴²⁶ Uo., 30.

bevégződjék az egész. Azonban, a mint már megjegyeztük, Szokoly nem akar lemondani az életiró teljessége- és hitelességéről. Kár, hogy az egész műben oly kevés az adat, s a mi van is nagy részt valótlan vagy ferde, s így a követelt „való alap” nagyon parányivá olvad le.⁴²⁷

A kritikusnak abban kétségtelenül igaza volt, hogy a költő kecskeméti színházi kudarcával a regény egyik (Petőfi színházi életét ábrázoló) központi problémája megoldódik. Azonban azzal mintha nem számolna, hogy ha ott végződne a regény, a Petőfi-szál és a Dudás-féle családtörténet is meglehetősen nyugtalanító ponton zárult volna le. A családtörténet lezárása morális szempontból maradt volna fölöadatlan, hiszen a bonyodalom megoldását az jelentette volna, hogy a költő csalással, hazugsággal, megtévesztéssel segíti ki Dudásékat. A Petőfi-szál talán lekerekíthető lett volna egy nyitott zárlattal, amely a színházi álmok (nem végleges) szertefoszlásával s Petőfi Pestre indulásával végződik, közvetetten utalva arra, hogy a fiatal költő ezt követően találkozott Vörösmartyval és Bajzával; de sokkal hatásosabb befejezésnek kínálkozott a debreceni szegénységgel (és a híres költővé válással) befejezni az életrajzot, hiszen az életrajzírók a költő színészként töltött napjait szintén ebben a narratív sémában, a művészi beérkezés utáni perspektívából, az országos hírnév előtti életszakaszként ábrázolták korábban. Ebben a narratív összefüggésrendszerben egy olyan életrajzi konstrukció mutatkozik meg, amely a költő pápai diákéveinek lezárulásával (a fehérvári és kecskeméti színészkedéssel) kezdődik, s a debreceni nyomorral ér véget. Ez egyszersmind fordulópontot is jelent az életrajzban, hiszen Petőfi a cívisvárosból indul gyalog Pestre, ahol Vörösmarty közbenjárására megjelenik az országos dicsőséget hozó első kötete. Egy korábbi fejezetben bemutattuk, hogy az életrajzírók közül elsőként éppen Gyulai interpretálta – Petőfi költészetének, például az *Egy telem Debrecenben* című versének hatására – a színészkarriert lezáró debreceni napokat ebben a történeti keretben, melynek jellegzetes motívuma a pályakezdő nyomor és a későbbi országos hírnév szembeállításra volt. Jókai már egészen lakonikusan foglalta össze ezt az életszakasszá sűrűsödött időszakot a Vasárnapi Ujságba írt 1856-os életrajzában.⁴²⁸

Szokoly tehát ezt az érintetlenül hagyott biografikus keretet (ha úgy tetszik: fabulát) egészítette ki irodalmi fikcióval, hogy valamivel pótolja az egzakt információk hiánya miatt keletkező „üres hézagokat”. (2) Így mintha a művészregényekre, színházregényekre emlékeztető Petőfi-történetet egy átlagos, korabeli lapokban közölt, egészen eltérő témájú beszéllyel kísérelte volna meg összedolgozni. Tehát Gyulainak igaza volt abban, hogy a fikciós regény „nem akar lemondani az életiró teljessége- és hitelességéről”,⁴²⁹ hiszen a híres költővé válás átfogó történetét mesélte el, mégha ehhez nem is volt kellő életrajzi tudása. Ebből természetesen nem következik, hogy Petőfi sikertörténete „eleve adottnak”, a regénynarrációhoz képest elsődlegesnek, s nem egy retorikai konstrukciónak volna tekintendő. A probléma inkább úgy ragadható meg, hogy a Petőfi fikciós életrajzát ígérő narráció gyakran fölfüggeszti a fikciós életrajzi olvasat lehetőségét, illetve visszaél, és szembemegy a saját maga által generált olvasói elvárásokkal. Ennek ékes példája az előbb ismertetett cselekménybonyolítási kényszert túlhaltó, Dudásék családtörténetét elmesélő betéttörténet. Hiába nyeri el a regényegészben betöltött előzménytörténeti funkcióját, ha elbeszéli Dudás Mihály szürszabó szüleinek (!) körülményes egymásra találását és háztartásbéli gyarapodását; a fiú fölcseperedését, családalapítását, majd egy rossz barát miatti eltunyulását; babonás és álmodozó hajlamainak kialakulását, valamint léha életvitele miatti lesüllyedését; végül a tragikomikus, sikertelen kincskereső kaland utáni teljes leépülést, s az özvegy egzisztenciális ellehetetlenülését is.

⁴²⁷ GYULAI 1862b, 165.

⁴²⁸ JÓKAI, 1856.

⁴²⁹ GYULAI 1862b. Kiemelés O. O.

Az összesen mindössze 211 oldalas regényben nem lehetett észrevétlenül elrejtteni ezt a 46 oldalas, összefüggő, szervesen szövegbeágyazást. A Dudás-féle fiktív családtörténet még leköthette az olvasó figyelmét, hiszen a címszereplő Petőfi is szerepel benne, s aktív alakítója a történéseknek; azonban az aránytalanul hosszú intradiegezis hosszasan nélkülözi a címben és előszóban bejelentett főhőst. Emiatt a regény fő érdekelttségét jelentő Petőfi-karakter kikerül a cselekmény centrumából, s a családtörténeti szál dominál az életrajzi narratíva kárára. Adaptációelméleti szóhasználattal azt lehetne mondani, hogy a regény paratextusai azt ígérik, hogy ha nem is az életrajzot szorosán és hűen követő *transzpozícióban*, de legalább a „hűség kedvéért” szerkezeti változtatásokat eszközölő *szabad adaptációban*, esetleg tudatos eltéréseket mutató, de összességében a pálya vázát tükröző *egyéni interpretációban* dolgozza föl Petőfi irodalmi beérkezését. Ehhez képest – a komponálási aránytalanságok miatt – úgy tűnik, Petőfi jelenléte inkább *kölcsönzéseként* működik: tehát pusztán ürügyként és ötletbányaként funkcionál a regényben.⁴³⁰ Gyulai is egy ponton mintha ezt kifogásolta volna a kritikájában:

Az egész *regényke* megtörténhetett volna Petőfi nélkül is. Színésztársa Szini egyedül sokkal jobban rászédhette volna Kánya tanár uramat, inkább is illett volna hozzá, így már azért is inkább sikerült volna a mű, mert legfeljebb egy *pár íves beszélyre* olvad le s a forma a tárgyhoz mért lesz vala. Azonban Szokolynak nyújtani kellett a tésztát, mert meg akart felelni a címnek: „Petőfi életéből.” [...] Ha már írórul akar beszélyt írni, tegye legalább szükséges személylyé s jellemezze úgy, a mint életéből és munkáiból ismerjük.⁴³¹

A szerencsétlen cselekménybonyolítás pontos indítékait nehéz megmagyarázni, inkább csak találgatni lehet. Jól látható, hogy egy „tiszán” Petőfi befutását ábrázoló történet elbeszélése – életrajzi információk híján – szinte lehetetlen feladat lett volna Szokoly számára. Emellett nehéz másra gondolni, és Gyulai fenti megjegyzése is azt erősíti, hogy terjedelmi okok is közrejátszhattak; vagyis Szokoly a témája sajátosságait figyelmen kívül hagyva *ab ovo* regény volumenű munkát (Gyulai szavaival: „regénykét”) akart írni. Ezt erősíti a mű előzményének tekinthető, Magyar Néplapban közölt, a költő Vörösmartyval és Lisznyaival való találkozásról szóló *beszély* is, amely még nem ambicionálta a regénynyi terjedelmet; s nem is lehet véletlen, hogy Szokoly ekkor még kifejezetten az elbeszélése hitelességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy a lejegyzett történet a költő közeli barátjától, Lisznyaitól származik.

Azt hiszem, minden egyes sor, *mely a nagy költőről valódisággal bír*, szent reliquia az ő emlékéből, mit szeretettel, tisztelettel fogunk őrizni, s az indított reá, hogy azt mit egyik legjobb barátjának szájából [ti. Lisznyaitól – O. O.] hallottam róla, itt leírtam.⁴³²

Tehát a kitaláltságot és a szórakoztató igényeket hangsúlyozó szerzői szándék a munka terjedelmi bővülésével (és vélhetően az életrajzi információk gyors fogyatkozásával) párhuzamosan fogalmazódhatott meg. Hogy miért számítottak a terjedelmi szempontok? Egyrészt, mert az első, folytatásos megjelenéskor ki kellett töltenie a Napkelet 1858-as évfolyamának második félévét, mely feladatot az idő előrehaladtával egyre nehezebben tudta teljesíteni. A közlések gyakorisága és terjedelme is ezt tükrözi: az írások hossza az idő haladtával egyre egyenetlenebb volt, s szeptembertől – a betéttörténet megjelenése után – jelentősen ritkultak a korábban heti rendszerességű megjelenések. Ezt erősíti Szokoly korábban emlegetett közeli barátjának, Győry Vilmosnak egy 1858. szeptember 17-én kelt, Gyulai Pálhoz címzett levele, mely arról árulkodik, hogy ekkortájt Szokolynak Vachott nélkül, „folytonosan és egyedül” kellett megküzdenie a lap körüli szerkesztési gondokkal.⁴³³ Másrészt mert egy

⁴³⁰ Az adaptációk itt használt tipológiájáról: VAJDOVICH 2006, 685.

⁴³¹ GYULAI 1862b,167. Kiemelés O. O.

⁴³² SZOKOLY 1857, 110. Kiemelés O. O.

⁴³³ Győry Vilmos levele Gyulai Pálhoz, Szirák, 1858. szept. 18. = *Gyulai Lev I.*, 351.

rövidebb terjedelmű munka erősen ingadozott volna kisregény és beszély határán,⁴³⁴ amely pedig már a mű kiadását, fogadtatását, az irodalmi térben való percepcióját is erősen befolyásolta volna. Akár az is előfordulhatott volna, hogy Szokoly rajzait – szükséges terjedelem hiányában – csak gyűjteményes kötetben adják ki, esetleg egyáltalán nem, s akkor rövid idővel garantáltan láthatatlanná vált volna a Bach-korszakbeli folyóiratipar novellatemetőjében. Valahogyan tehát „nyújtani kellett a tészta”, s a „pár íves beszélyt” regény méretűvé dagasztani.

D) Felhőből cseppent garabonciás diák (A Petőfi-fikció rétegei)

Fölmerül a kérdés: Szokoly vajon miért választotta a költő azon életszakaszát regénye témájául, amelyet nem tudott problémamentesen elbeszélni? A válaszadás előtt szükségesnek látszik egy rövid kitérőben fölvezetni a regény fikcióképző mechanizmusait. Hangsúlyozandó, hogy a további vizsgálat nem fikció és valóság dichotómiájában kívánja vizsgálni a kisregény Petőfi-reprezentációját. Wolfgang Iser terminológiájára támaszkodik, mely szerint az irodalmi szövegek nem bonthatók le fikció és valóság kettőségére, hanem a fikció–valóság–imaginárius hármas összjátékában jönnek létre. Azaz a határsértő fikcióképző aktusok (a szelekció, a kombináció és az önfeltárás) a zavaros, lebegő, illékony fantáziaképzeteket (az imagináriust) a valós felé vezetik: megragadható alakzattal ruházzák fel, s rögzítik a formáját az olvasó számára. A szelekció gyakorlata a szövegen kívüli társadalmi, történelmi, kulturális rendszerek elemeit kiválasztja, s a szöveg világába emeli át, ezáltal az észlelés tárgyává alakítja a művön kívüli (emiatt korábban a „valósággal” azonosított) rendszereket. A kombináció több szinten hoz létre és formál át különböző viszonyrendszereket: első szinten a szövegbe integrált, kiválasztott (szelektált) értékek, normák, konvenciók, allúziók és idézetek viszonyáról; második szinten a szövegen belüli szemantikai egységek, vonatkoztatási mezők elrendeződéséről (például a szereplőkről és tetteikről); harmadik szinten pedig a szavakról, a szótári jelentések egymásra gyakorolt hatásáról van szó. Lényeges, hogy a kombináció révén alakul ki az irodalmi szövegek főszereplője (vagy lírai énje) is. Az önfeltárás aktusa során a szöveg jelzést ad saját fikcionalitásáról, s emlékezteti az olvasót arra a szerződéses viszonyra, mely értelmében a szöveget nem beszédként, hanem „eljátszott beszédként” kell fölfogni. Jelzi egy megváltozott magatartás szükségét, mely az ábrázolt világgal való szembesülés pillanatában fölfüggeszti a „valós” világgal szembeni természetes hozzáállását.⁴³⁵ Vagyis ha a Szokoly-regényben megjelenő Petőfi-alakzatot (Gestalt) kívánjuk vizsgálni, az ismertett fikcióképző aktusok működésére célszerű figyelni. A Petőfi-regény önfeltárásáról már volt szó a korábbiakban, hiszen az önfeltárás aktusai közül a legexplicittebbek és legtartósabbak a (paratextusok által is nyilvánvalóvá tett) irodalmi műfajok, amelyek szerződéses viszonyok egészen sokféle árnyalatát képesek rögzíteni. A szelekció (kiválasztás) és a kombináció (elrendezés) a gyakorlatban egymástól nehezen elválasztható műveletek, hiszen a regény kiválasztott elemei mindig valamilyen viszonyrendszerben találhatók, ellenben a kapcsolatok kialakítása éppen a már előzetesen kiválasztott regényelemek fölhasználásával hajtható végre. Az előző fejezetben bemutatott, Petőfi alakját háttérbe szorító történetvezetési aránytalanságok például szintén a szelekció és a kombináció (második szinten megvalósuló) aktusához köthetők.

S e ponton válik újra relevánssá az imént megfogalmazott, témaválasztással kapcsolatos kérdés, hiszen a szelekció legelemibb műveletei közé tartozik a regény tárgyának kijelölése. Erre egyrészt Szokoly is magyarázatot kínál az előszó már idézett részletében. Érvelése szerint a korábbi életrajzírókkal szemben ő nem tényeket szeretett volna előadni, hanem az „üres hézagokat” „a költő képzelmeivel” kipótolni. (3) Ebből a szempontból tehát Szokoly választása

⁴³⁴ Regény és novella műfaji átjárhatóságáról, irodalmi kánonhoz való viszonyaikról, formai, retorikai és prózapoétikai, mediális sajátosságaiokról bővebben: HANSÁGI 2019, 106–157.

⁴³⁵ ISER 2001, 21–43.

tudatos és jól átgondolt fogásnak tekinthető: a költő barátai és életének tanúi, valamint a professzionális irodalomtörténészek sokkal alkalmasabbak lehetnek egy tényalapú életrajz elkészítésére. A költő emlékét és életművét kisajátítani igyekvő irodalmi polémiák közepette (melyekről egy későbbi fejezetben lesz szó)⁴³⁶ egy ilyesféle munka megírására Szokoly talán nem is érezhette magát följogosítva. Ezért olyan területet választott, ahol megközelítőleg egyenlő esélyekkel indult, s amiről a korábbi életrajzírók és szemtanúk is csak részleges tudással rendelkeztek, s amely emiatt rendkívül kényelmes táptalajt biztosított a fantázia kibontakoztatásának. Az appropriációs versenyben ez biztosíthatta a Szokoly-regény létjogosultságát. Erre utalnak a Petőfi-könyv egy évvel korábbi, Magyar Néplapban megjelent előzményének bevezető sorai is. (Újra megjegyzendő, hogy a szerző megszólalói pozíciója változott: kezdetben, mikor még csak a költő Vörösmartyval és Lisznyaival való találkozásról írt, mondanivalóját éppen a hitelesség erősítette, azaz, hogy a lejegyzett történet a költő barátjától, Lisznyaitól származik.⁴³⁷ A Petőfi-könyv viszont már a szórakoztató potenciált és a fikcionalitást hangsúlyozta.) Jól látható, hogy a szerző már a Magyar Néplapban megjelent Petőfi-beszélyében is gondosan fölmérte, hogy mely diszkurzív térbe lép írásával, tudatosan kijelölte megszólalói pozícióját, s helyzetéből következően értékelte (támogatta) az emlékezői diskurzusban kibontakozó pluralizmust:

... Divat lett az utóbbi időben Petőfiről írni, hanem e divaton örvendhetünk. Tanújele ez annak, hogy közönségünk már nem csak a valódi becsü irodalmi műnek értékét képes felfogni, de vágyik annak egyéniségét, lelkületét ismerni, kinek szellemét ismeri. Nem ragyogni vágyás készlet engem e sorok írására. Petőfit közelebről soha nem ismertem, de láttam igénytelen, sokat kifejező alakját; [...]
S midőn még most is hallok róla egyetmást, képzeletem elé támad egész valójába, s boldog vagyok, hogy láthatám őt valaha, kiről az utókor csak holt betűkből olvashat.⁴³⁸

A szelekció feladata azonban nemcsak bizonyos dolgok láthatóvá tétele: lehetővé teszi, hogy észleljük a *kimaradt* elemeket is. Vagyis azáltal, hogy Szokoly a költő ifjúkori éveit dolgozta föl, nem kellett beszélnie az életút későbbi mozzanatairól; a rokonai, barátai, ismerősei (pl. Szendrey Júlia vagy Vahot Imre) számára kényes témákról, illetve a forradalomban és szabadságharcban való részvételéről vagy az eltűnésének (ismeretlen) körülményeiről.

Tehát ebből a szempontból inkább külső kényszernek tűnik Szokoly korszakválasztása. Hiszen a cenzurális (és magánéleti) viszonyok csak a Bach-korszak után tették lehetővé a költő forradalmi tevékenységéről és eltűnéséről szóló nyilvános diskurzust, így csak ezt követően alakulhatott ki széles körű, megalapozottabb konszenzus a költő haláláról, s ezt követően készül(het)tek el az azt bemutató művészi alkotások is; például Lotz Károly *Petőfi halála* (1863) című, litográfián terjesztett grafikája vagy Jókai Mór *Politikai divatok* (1863) című regénye. Ezekben a művekben – Szokolyéval szemben – a hétköznapiság és a magánélet helyett egyén és történelem viszonya kerül előtérbe, a *nép* (s a kisebb lokális mikroközösségek) helyett a *nemzet* fogalma a meghatározó. Egy – keresztény analógiára épülő – hősiességen és mártírion alapuló emlékezetdiskurzus megteremtését szolgálják, melyben az önfeláldozó hősök a nemzet szimbolikus újjászületéséhez, üdvtörténeti távlatokkal való fölruházásához járulnak hozzá.⁴³⁹

⁴³⁶ Szemléltetésül most csak egyetlen szövegszerű példa Petőfi szimbolikus erejére a Bach-korszakból: „Ezen verselő had par excellence Petőfi iskolájának szereti magát képzelni és nevezni, holott ha Petőfi mint mester valódiilag közéjük léphetne, szétverné őket mint hajdan szétkergettettek azok, kik vásárt ütöttek vala a templomban. Petőfit majmolni, paródiázni lehet, de az ő költői geniét legfőlebb is csak jó talentumok utánozhatják.” PÁKH 1852.

⁴³⁷ SZOKOLY 1857, 110

⁴³⁸ Uo.

⁴³⁹ Vö. BALOGH László Levente 2015, 38–42.

A Petőfi életét földolgozó munkák e tekintetben markáns műfaji elkülönülést mutatnak. A neoabszolutizmus költészetének emlék- és gyászverseiben gyakran megjelent a szabadságharcban eltűnt vagy meghalt dalnok alakja, míg a prózai alkotások, irodalomtörténeti munkák, közzétett forrásértékű levelek, visszaemlékezések jelentős része a Szokoly által is bemutatott időszakra,⁴⁴⁰ illetőleg egy másik szövegcsoporthoz inkább a költő irodalmi beérkezése utáni esztendőkről szól.⁴⁴¹ Még az átfogó életrajzi írások is csak félénken, elliptikusan és tabusított nyelvhasználattal beszéltek az 1847 utáni esztendőkről. Ismereteim szerint egyedül Toldy Ferenc bátorkodott részletesebben értekezni Petőfi 1848–49-es szerepvállalásáról.⁴⁴² Fontos, hogy e műfaji-tematikus megoszlásra Szokoly Viktor is reflektál regénye utószavában:

Megvalljuk, hogy Petőfit további élete, szerelmei, a világ szinpadáni működése, s tragikus eltűnése sokkal alkalmasabbá teszik regényhőssé, s hogy már magának a kornak esetelése – mely hazánk s irodalmunk történetében oly nevezetes epochát képez, – a mint egy részről az író részére e szerény cikkeknel sokkal nehezebb s kényesebb, úgy más részről hálásabb feladat.

Erősen hisszük azonban, hogyha a prózáiról tolla nem is mer e rajzhoz fogni, a lant húrja nem marad érintetlen a nagy lírai hős megéneklésében. (209)

Szemléletes kivétel Jókai két novellája, melyek némi leleményességgel és közvetlenül mégis ábrázolni tudták Petőfi forradalmi tevékenységét és eltűnését. Az 1853-as *Pruthi csata* (a korszakra jellemzően) az allegória eszközével él, s egy keleti témájú novellában áthallásosan mesél a szabadságharcról és a világosi fegyverletételről, melynek a kerettörténetében (egy parabolikus-életrajzi olvasatban) talán a szerző és Petőfi alakja is fölismerhető.⁴⁴³ A Hölgyfutár 1858-as újról számában megjelent *Sylvester éjszakák (emlék)* című, ügyesen felépített karcolat az eltűnt költő fontosabb életrajzi részeit eleveníti föl, köztük az 1844-es debreceni szegénységet is.⁴⁴⁴ Ugyan a szabadságharc helyett a Tízek Társaságának rövid időszakát mutatja be utolsó életrajzi állomásként, a kávéházi jelenet már a halálát megjövendölő forradalmárt idézi.⁴⁴⁵ Szokoly vidám és könnyed regénye azonban nem kockáztatta meg, hogy allegorikus vagy más, finomabb prózapoeitika eszközökkel kényes témákat feszegessen.

Végezetül érdemes részletesebben megvizsgálni, hogy a forráshiány ellenére mégis miként alkotta meg Szokoly a maga vándorszínész „Petőfijét” s annak életrajzát. Kezdeként célszerű Petőfi főhőssé válásának körülményeire és külső megjelenítésére összpontosítani.

Ugyan a cím (és a kötet esetében az előszó) egyértelműsíti a mű főszereplőjét, az első fejezetben késleltetve jelenik meg a színész-költő. Kezdetben csak egy Borostyán néven aláírt, szellemes modorú, rossz hírekkel szolgáló levél érkezik a színésztársasághoz. Ez rövid ideig fönntartja a kérdést, hogy vajon azonosítható-e a levél Borostyán nevű aláírója a címben (s az előszóban) ígért Petőfivel. A társulat ellehetetlenüléséről szóló hírek fölolvassása után a feszültség egy pillanatra a tetőpontra hág: „E levél elolvasása után percre mély csend állott be”. (9) A rendező bejelenti a színház összeomlását, lezárva a társulat közötti csendet megtörő rövid vitát: „Tönkre jutottunk! eddig van a dolog s ezzel punktum.” (11) Az álneves aláírás miatt kezdetben nem egyértelmű, de az alaphelyzet Petőfi levele által realizálódik. Ezt követően „váratlan”

⁴⁴⁰ Például: SZÉKELY 1857. SZÉKELY 1852. SZELESTEY 1857. VAS 2007d. PETŐFI 1858. ZALÁR 1858, PETŐFI 1860. TOMPA Mihály, *Levél Petőfihez: Bártfáról 1844* = TOMPA 1858, 187–191. SÁROSI 1858, 105.

⁴⁴¹ VADNAY 1856. KOVÁCS 1859. BENICSKY 1860.

⁴⁴² TOLDY 1857, 791–794.

⁴⁴³ A Petőfi-allegória lehetősége vitatható, különösen, hogy efféle olvasatnak nem található a korabeli recepcióban. A kritikai kiadás jegyzetanyaga viszont fölvetette ezt az olvasati lehetőséget. *JMÖM Elbeszélések 5.*, 687.

⁴⁴⁴ Vö. HERMANN Zoltán 2018, 192–193.

⁴⁴⁵ JÓKAI 1853. JÓKAI 1858b.

fordulatként toppan be a kimerült, éhes és lázas költő, talpraesettségével átalakítva a társaságon belüli viszonyrendszereket, a probléma megoldhatóságát sugallva: „Sopánkodás csak asszonyoknak való, s itt csupán csak férfiakat látok s mégis hallok sopánkodást!?” (12) Innentől kezdve a cselekmény egyértelmű ágensévé válik, ő veszi át a társulat irányítását, s még a társulatvezető Varga Lászlónak is ő ad feladatot a továbbiakban.

A költő fölbukkanásával a külső megjelenéséről is értesül az olvasó. Talpraesett szavai ellentétes viszonyban állnak küllemével. A narrátor Petőfi három jellegzetes vonásának – kettős gallér, komor tekintet és pödrött bajusz – *kiválasztásával* építi föl egyetlen és szegényes, az elismert költő országos hírneve előtti külső megjelenését; bemutatva az ínséges anyagi viszonyok között kibontakozó erkölcsi és művészi nagyság lappangó kezdeményeit.

A belépő alig volt húsz éves. Vállairól kerek, kopott köpeny csüngött alá kettős gallérral, a mint az történetünk előtt mintegy tíz évvel s történetünk után ismét tíz évvel, – öreg segrestyések és penzionált bérkocsisoknál pedig ősidők óta divatban volt. Fejét kis pörge kalap fődte s halavány, komor tekintetű arcának a csak körömmel megcsíphető pödrött bajuszka valami tragikomikus tekintetet kölcsönzött. (10–11)

A főhős megjelenítésének elhalasztása, amellet, hogy bevett feszültségfokozó eszköz, kiugratja a szöveg és az olvasó közötti interakcióban létrejövő Petőfi-alak megteremtését célzó törekvéseket. A Petőfi-jelentésalakzat többféle kulturális regiszter és toposz egymásra rétegződéséből áll össze. A legmeglepőbb talán az lehet, hogy Borostyán – bizonyos szinten – a Gyulai–Pákh Albert-féle adatolt, tényszerűséget elváró Petőfi-jellemrajzzal is összeegyeztethető. Mint láthattuk, noha Gyulai népies költőként kanonizálta Petőfit, erősen vitatta azokat a széleskörben elterjedt – például Vahot Imre által terjesztett – nézeteket, melyek a költőt tanulatlan és bohém figuraként képzelték el.⁴⁴⁶ Szokoly regénye mintha a művelt költő képének egy populáris változatát, leegyszerűsítését, sztereotípiáját valósítaná meg. A regény vándorszínész Petőfije már a társulatnak küldött levelében is számot ad klasszikus műveltségéről, latin nyelvtudásáról. (Pákh Albert a modern költői lét nélkülözhetetlen készségének tekintette mindezt. Így fogalmazott például eltűnt barátja, Petőfi nyelvtudásáról: „tanúbizonyoságot tehetünk róla, hogy több mivelte európai nyelven is beszélt [...] A nélkül mai világban nem is nevezhetné magát valaki írónak.”)⁴⁴⁷ Később Borostyán a világirodalom klasszikusaiért rajong, intellektusa és szókincese látványosan kitűnik környezetéből. Érveléseiben gyakran használ – indokolatlannak, keresettnek és tudálékosnak ható – antik analógiákat, idézeteket. (pl. 14–15.)

Azonban a műveltséget, a betűket s annak ismeretét a néphit gyakran mágikus hatalommal ruházza föl. Kerényi Ferenc értékelése szerint a Bach-korszak Petőfi-ábrázolása „visszatért tehát a *garabonciás*, ösztönök hajtotta vadzseni portréjához; arra a kb. 1844 eleji, önzánerező szintre, amelyet Petőfi már 1845-től szinte kétségbeesetten igyekezett meghaladni, megszabadulni a rákövesedő maszktól.”⁴⁴⁸ A garabonciás diák az ősi pogány hitvilágból származó táltos, a középkori, itáliai és német egyetemeken tanult, önmagát ördöggel cimboráló varázslónak föltüntető vándordiák és a pogány európai vihardémon alakjának egyvelege. Alakját számtalan formában és változatban őrzi a hagyomány, és egészen sokféle (például elásott kincsről szóló) hiedelem kötődik a nevéhez. Általában a falvakat járja hosszú, rongyos, kopott ruházatban; erejét egy bűvös, fekete könyvből (néhol varázsgyűrűből) szerzi. Gyakran sárkánya is van, azzal repül faluról falura, hogy bekopogtasson házakba: ahol jó szívvel fogadják, ott áldást mond, viszont ahonnan kiutasítják, oda vihart és jégesőt küld. Csokonai

⁴⁴⁶ Vahot Imre például azt állította, hogy Petőfi nem beszélt idegen nyelveken. VAHOT 1856, 95.

⁴⁴⁷ Vasárnapi Ujság 1856. márc. 16, 96.

⁴⁴⁸ KERÉNYI 2022b, 176–177. Kiemelés O. O.

jegyzete a *Dorottya* című vígeposzában használt garabonciás diák toposzhoz: „A’ GARABONTZÁS DEÁK felől az a’ mese van Népünknel, hogy sárkányon jár, és a’ forgószelet ő támasztja, kivált ha, ahol rongyos köpenyegjében kéreget, tejet és kását nem adnak néki.”⁴⁴⁹ Tizenhárom iskolát végzett fiatal tudós ember, akinek tudománya az időjárással, a viharokkal és a jégesővel kapcsolatos.⁴⁵⁰ Diákos temperamentum, csapongó életkedv jellemzi. Nem véletlen, hogy két szatirikus-humorisztikus hetilap címében is megjelent 1861-ben és 1882-ben. Az utóbbinak Gárdonyi Géza, az előbbinek viszont éppen Szokoly Viktor volt a szerkesztője (a főmunkatársa pedig Vas Gereben).

Bizonyos motívumok – vándorlás, bekopogtatás, írástudás, könyvek, kopott ruházat, diákos életfelfogás – alaposabb vizsgálat nélkül is nyilvánvaló hasonlóságot mutatnak a vándorszínész Petőfi és a garabonciás diák alakja között. Szemléletesebbek azonban azok a szövegszerű utalások, melyek szintén a népi hitvilág különböző figuráival hozzák összefüggésbe a színészköltőt. Példaként említhető az a regény eleji jelenet, amelyben Színi a lázas és kimerült Borostyán gyors megérkezéte az a humoros szándékú magyarázatot veti föl, hogy barátja – garabonciás diákokhoz hasonlóan – sárkányokon utazott Fehérvárról Kecskemétre. Petőfi azonban költői képpé, a művészelet hétköznapjaival járó éhség metaforájává alakítja át a sárkány(lovaglás) motívumot:

- Hát azt hiszitek, hogy hagymában beszélek?
- No igen, mert nem értjük, mit akarsz azokkal a sárkányokkal, a kik megkergettek?
- Lászik, hogy nem születél poétának, s nem értesz a képekhez.
- Hát mi értettél a sárkányok alatt?
- Mi mást, mint a legdühösebb vadállatot, az éhséget. (12)

Színi – ironikusan – ördöggel paktáló bűvészhez, varázslóhoz hasonlítja barátját akkor is, amikor az arról próbálja meggyőzni a társulatot, hogy a színházat önerőből, saját tőke nélkül is föl tudják állítani.

- Mert jelmezeket, kulisszákat s függönyöket csak bűvész teremthet elő semmiből.
- Jó, én leszek hát a bűvész. Es én teremteni fogok jelmezeket, függönyöket és kulisszákat semmiből, vagy legalább nem sokkal többől, mint a semmi. Ki akar tanítványom lenni?
- Ha lelkemet nem kell az ördögnek lekötönm, én tanítványul ajánlkozom, — szolt nevetve a komikus.
- Csapj hát a markomba! (17)

A színházszervezést mágikus aranykészítéssel azonosító metafora visszatérő motívum; megintcsak Színi használja tréfásan, amikor Petőfi Kánya Menyhérről kérdezi őt: „[...] csak bolondítani tudja az embereket, de mi aranyat akarunk csinálni veled.” (49)

A helyi lakosság azonban – Színnel ellentétben – ironikus távolságtartás nélkül hajlamos bizonyos folklór alakokkal azonosítani a színész-költőt. Dudás Mihályné például az első találkozásakor szintén mesebeli alakként percipiálja a házukba bekopogtató költőt:

- [...] anyja az első meggyújtott, de csakhamar elaludt gyufa világánál futólag megpillantá az idegen különös alakját, s ijedten fölsikoltott.
- Borostyán kopott gallérvögyében, kalapjával kezében, halavány arcával s torzombor hajával, mint valami földbe gyökerezett szobor állva a szoba közepén a kénes gyufa sárga lángjánál egy pillanatra úgy tűnt elő mint azok a mesebeli kisértő lelkek, a kik hol királyfi, hol meg haramiavezér alakjában jelennek meg. Hogy a beteg nő őt melyik alakul vette, arról a jó asszony tán maga sem tudott volna feleletet adni. (30–31)

⁴⁴⁹ CSOKONAI: *Költemények* 4, 154.

⁴⁵⁰ HOLLÓ 1934. HOPPÁL 1990. GALUSKA 2011, 49–59.

Szokoly regénye tehát nem egy népies „garabonciás-Petőfit” ábrázol, hanem különböző kulturális regiszterek találkozási pontját mutatja meg. (Egyébként, mint Vas Gereben *A nemzet napszámosai* című regényéből is kitűnik, a vándortársulatok otthonosan mozogtak a különböző kulturális regiszterek között. Gyakran dolgoztak föl szájhagyományból eredő, például éppen garabonciás diákot ábrázoló témákat.⁴⁵¹ Borostyánék azonban Szigligeti Ede és Shakespeare darabjait játsszák a kecskeméti paraszti-polgári közönség előtt.) Vagyis a regény a művészetet, a művészeket és a művészeletet – ironikus felhanggal – a babonák világában élő nép perspektívájából is megjeleníti. Iser terminológiájával: a néphit elemeit *szelekció* által beemeli a Petőfi-karakter ábrázolásába, majd azokat *kombináció*n keresztül a korabeli művészelet rendszerének fogalmi, habituális és értékrendbeli készletével szembeesíti. Humoros célzattal, babonaellenes éllel csoportosítja Petőfi alakja köré a régi korok történeteiből átvett, letűnőnek gondolt népi hiedelmeket, garabonciás babonákat. Mellesleg ez a különböző kultúrákat, életformákat, értékrendszereket megjelenítő, azokat ellentételező eljárás megidézi a 18. századi iskolai drámákat, examenszínjátékokat, például Csokonai Vitéz Mihály *Cultura* vagy *Gerson du Malheureux* című komédiáit is.⁴⁵² A Petőfire vonatkozó garabonciás képzettársítások egyébként is a Csokonai és Petőfi közötti (poétikai és életrajzi) párhuzamokból eredhetnek.⁴⁵³ Csokonai recepciójában (és életművében) rendkívül erősen jelen voltak a folklór-hagyományok, s a paraszti emlékezetben a költő csakugyan a garabonciás diák jegyeit viselte magán.⁴⁵⁴ Egyébiránt Csokonai *A méla Tempefői* című drámatörredékében már ironikus jelentésben jelenik meg a garabonciás diák–költő párhuzam: egy szitkozódó hajdú azonosítja a költőket a gonosz erőkkel szövetkező, jégesőt hozó hiedelemalakkal.⁴⁵⁵ Érdekes, hogy Petőfi halála után elsőként éppen Vahot Imre hasonlította a vándoréveit lezáró Petőfit garabonciás diákhöz 1855-ben:

Közelegvén divatlapom megindulásának kitűzött ideje – július 1. 1844, egyszer csak egy mogorva, de jelentékeny, lelkes arcú fiatal ember toppan be szobámba, – borzas hajjal, világos színű kopott kabát- és nadrágban s magas tetejű fehér kalappal. Igazi vándor komédiás alak, a viszontagságos s kalandos élet sajtószertü bélyegével, – épen mint egy felhőből cseppent garabonciás diák.⁴⁵⁶

Az a szerkesztő, aki mellett (s valószínűleg hatására)⁴⁵⁷ Petőfi 1844-ben rövid ideig „a la Csokonai”⁴⁵⁸, vagyis „...mint Csokonai redivivus, rövid prémes dolmányban, feszes nadrág, darútollas kalappal s makrapipával”⁴⁵⁹ mutatkozott a széles közönség előtt.⁴⁶⁰ Mint tudható, a hatás nem maradt el, s Petőfi Csokonaival való összehasonlítása – mint azt Jókai *Politikai divatok* című regényében látni fogjuk – már a költő életében megkezdődött.⁴⁶¹ Alaposabb vizsgálatot érdemelne, hogy a Csokonai-emlékezet hatása alatt formálódó Petőfi-képzetek vajon mennyiben kerülhetettek át (és vissza) a közköltészeti és folklór tradícióba.⁴⁶² Annyi azonban bátran kijelenthető, hogy a Petőfi-líra szabadságharc utáni recepciója és a költő

⁴⁵¹ VAS 1857b, 55. VAS 1857c, 115.

⁴⁵² NAGY Imre 2007, 239–266, 251. GALUSKA 2011, 132–137.

⁴⁵³ SZILÁGYI 2014a, 395–408.

⁴⁵⁴ LUKÁCS 2007, 11–25.

⁴⁵⁵ „Menjünk bizony ám, hüm. Hogy a forgósél ragadja el ezeket a lüdvércekkal cimborázó poétákat, ugyan sok baj van velek. Kivált az a másik, az a jégeső öntő Dömötör, akit most vive el innen Dorómó, mindjárt ördögös verssel áll elő. Uram, Teremtőm! ha van még a te kérubimod között valahol eltéve egy rozsdás menkü; üttesd meg ezeket a bodzatőrül került ördög markotányossait, ne nézd, Uram, hogy most november van.”

⁴⁵⁶ VAHOT 1856, 16. Vahot később is Csokonai „lelki rokonának” nevezte Petőfit. Vö. VAHOT 1881, 238.

⁴⁵⁷ SZILÁGYI 2021a, 164.

⁴⁵⁸ JÓKAI 1858a, 37.

⁴⁵⁹ SZILÁGYI 2014a, 396.

⁴⁶⁰ Uo.

⁴⁶¹ MEDGYES 1846.

⁴⁶² BARÓTI, PÉTERFY 1909, 81–88. DIENES 1957. DOBOS Ilona 1973. MARGÓCSY 2020.

figurájáról kialakult széleskörű kép a Csokonai-hatásokat mutató népies költeményeken alapult.

A regényben egyébként nem csak Petőfi karakterét lengik körül ezek a motívumok. Az egész regény jellegzetessége a babonákon való élcelődés s a különböző népszerű tévhitek fölvilágosító szándékú demisztifikálása. Kánya Menyhért alakja például nyilvánvaló rokonságot mutat – a Csokonai-émlékezetet is erősen meghatározó – Hatvani Istvánnal (1718–1786), a „magyar Faust” alakjával. A korban bámulatosnak ható fizikai kísérleteket bemutató debreceni tanárprofesszor köre a diákjai alkottak folklórmotívumokból és a Faust-mondakörből építkező történeteket, melyek aztán a nép ajkán tovább hagyományozódtak, nagytudású polihisztorból egy sötét erők fölött uralkodó gonosz varázslótudós figuráját alkotva meg. A tudósi pálya mellett további párhuzamot jelenthet, hogy Hatvani is látványos anyagi gyarapodást ért el, melyet – többek között – pénzkölcsönzéssel és ingatlanvásárlásokkal valósított meg. A kecskeméti diákokkal hadakozó Kánya Menyhért azonban nem varázserővel bíró gonosz varázsló, s nem is komoly, tudományokhoz értő tudós, hanem egy kicsinyes és fősvény sarlatán, aki kiszolgáltatott környezetét téveszti meg félműveltségével, áltudományos teóriáival s anyagi értékeivel (fölhalmozott egzotikus állataival, ritka növényeivel, tudományos eszközeivel). Beszédese, hogy a regényben éppen időjósítás céljából keresi meg őt két kihasznált tanyasi parasztember. (125–126)

A betéttörténetben elbeszélte kudarcos kincskereső történethez is hasonlóképp ironikus a viszonya az elbeszélőnek. A több évtizednyi távlatra tekintettel egészen megengedően, fölvilágosult leereszkedéssel mesél a régi idők (az 1820–30-as évek) kincskereső babonáiról, azonban a mögöttük húzódó irracionális dologkerülő mentalitást kritikával illeti:

Minthogy azonban a mi Mihály gazdánknak a részvényekről legkisebb fogalma sem volt, de meggazdagodáshoz munka nélkül szeretett volna jutni, arra az útra lépett, melyet már előtte annyian követtek; azt hiszem, arra is rávetette volna fejét, hogy a cigány imádsággal előidézze az ördögöt [...]. (103)

Mindez persze a legkevésbé sem egyedülálló vagy újdonságértékű. Hites Sándor arra figyelmeztet, hogy a kincskereső történetek már eleve a leleplezés és az ironikus kifordítás szándékával honosodtak meg a magyar szépirodalmi prózahagyományban (s nagyon hamar folytathatatlanak bizonyultak).⁴⁶³ A líra és a drámairodalom terén azonban vannak figyelemreméltó darabok, melyek gyakran létmetaforává alakítják a kincskereső motívumát. Példaként Vörösmarty Mihály *Kincskereső* (1832) című drámája vagy Tompa Mihály *A harangszó* (1847) *A kincskereső* (1849), *A kincskereső* (1854) vagy Arany János befejezetlen, *A kincstalálók* (1854 körül) című költeménye említhető.

Visszatérve a Petőfi-ábrázoláshoz: Szokoly regénye – a nagy ütemben fejlődő tömegmédiá populáris termékeként – a régi időkből származó, letűnőnek vélt szóbeliségen ironizál megengedően, kisajátítva annak nyelvi-kulturális alakzatait, hogy azokból egy modern (városi) valóságtudathoz alakított vándorfigurát, a (kitörni készülő) művész típusát alkossa meg. S hogy milyen ez a művészfigura? Olykor szoros egyezést mutat a korszak más művészábrázolásaival, például Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című festményével vagy az arról képkommentárt író Vas Gereben művészalakjaival. De fő vonásaiban a Gyulai Pál-féle Petőfi-képtől sem tér el. (Ezért lehetett, hogy a szigorú kritikus a főhős jellemábrázolásában pusztán a lappangó – Petőfi, Színi és Eszter közötti – szerelmi háromszöget dorongolta le, a költőhöz nem illő, méltatlan vonásként értékelve azt.) Szokoly Petőfijének rendkívül jellemző vonása az

⁴⁶³ Hites Sándor alapvetően a kincskereső kísértettörténetekről értekezik, megállapításai azonban minden bizonnyal a kevésbé misztikus kincskereső történetekre is érvényesek. HITES 2013, 137–138.

idealizáltan megfestett művészi szegénység: ahogy Ormai Debrecenben tengődő Petőfije, úgy *A nemzet napszamosai* Nagy Pistája is gyakran feszegeti fizikai tűrőképessége határait, rövid idő alatt irreális távolságokat tesz meg gyalogláb, s előszeretettel alszik a színpadi díszletek között (egy színpadi koporsóban). A lobbanékony költő alkotási módszere a naiv, improvizatív ösztönzsenit idézi. Költeményeit rendre a konkrét, pillanatnyi élethelyzetének megfelelően alkotja, vagy szavalja el. Ha fölzaklatja Dudásék családi históriája, az asztalt csapkodva adja elő a kecskeméti közönséget borzongató, tajtékzó hangvételű bortalát; majd miután – percek múlva – megnyugodott, mindenkit jókedvre derít az alkalomhoz illő, familiáris hangulatú költeményével. Petőfi fejlődéstörténete mindvégig a művészi beteljesülésre fókuszálva rajzolódik ki, így más területeken meglehetősen kiszámítható, egysíkú, s pusztán egy-egy (pozitív) jellemvonás megtestesítője. A protagonista áldozatkész jóbarát s az esetek megsegítője – jellemével, tetteivel, szokásaival és külső megjelenésével is általános közösségi értékeket képvisel. A regény művészábrázolását nyomatékosítja, hogy a regény szüzséje erősen idézi Szigligeti *Liliomfi* (1849) című vígjátékát: nemcsak a drámaíró neve és munkássága említődik meg a darabban, hanem Kánya Menyhért és a két színész átveréstörténete is nagyban emlékeztet a Szigligeti komédiájában megjelenő Kányai Zsigmond fogadás és az őt megtévesztő két színész, Liliomfi és Szellemfi esetére.

Karakterfejlődése (mely az efféle narratívák konstitutív eleme) két egymással összefüggő szembenállásra épül: egyrészt szegényes élethelyzete és az abból kitörni vágyó ambícióinak ellentmondására; másrészt a színészi pályához való hiábavaló ragaszkodásra és a tehetsége által kijelölt költői hivatás fölismerésére és elfogadására, azaz a színészi és a költői pálya közötti választás kényszerére. A regényben citált *Felköszöntés* (1842), *Disznótorban* (1842), *Jövendölés* (1843), *Búcsú a színészettől* (1844), *Első szerepem* (1842), *Hozzá* (1844) és *Dínomdánom* (1843) című versek *mintha* ennek a narratívának volnának életrajzi dokumentumai.⁴⁶⁴ Illusztrálják a költő regényben megjelenített, elkerülhetetlen sorsát: a megjövendölt sikert, a színészi pálya kudarcait s az anyagi nehézségeket. S ezt a narratívát erősítik a főhős tulajdonnevei is. A 'Sándor', 'Borostyán', 'Pönögei Kis Pál',⁴⁶⁵ 'Petőfi' megnevezések ugyanarra a személyre vonatkoznak, mégis konnotációjukban eltérnek egymástól, hiszen a főhős egy-egy potenciális identitáslehetőségét tükrözik: a magánembert és jóbarátot, a színészt, a bizonytalan-rejtőzködő és az önmagát föl vállaló költőt – kirajzolva ezáltal akár a híres költővé válás sikertörténetét is.⁴⁶⁶ A költő ezt így foglalja össze színházi bukása után: „Borostyán a színész ma meghalt, de hamvaiból feltámadt Petőfi, a költő!” (163) (Iser egyébként lexikális szinten megvalósuló *kombináció*nak tekinti ezt az eljárást, ahogy T. S. Eliot rímelésének elemzésekor fogalmaz: „a kombináció itt a hasonlóan meglévő különbség fölmutatására szolgál.”)⁴⁶⁷

Nemzetkarakterológiai szempontból lényeges, hogy Szokoly Petőfije – geniális népi karakterként, Csokonaihoz hasonlóan – hevesen *pipázik* alkotás közben. Ez nem meglepő, hiszen a pipa az 1850-es évekbeli Petőfi-ábrázolások állandó attribútuma – a későbbi kard, lant, esetleg (valamely forradalmi írását tartalmazó) kézirat helyett. A kiskőrösi Petőfi szobor (1861–62), Jókai Mór *Politikai divatok* (1863) című regénye (mely a költőt valamennyi „szerepében” ábrázolja), valamint Lotz Károly és Marastoni József *Petőfi halála* (1863) című litográfiája jól

⁴⁶⁴ A citált költemények közül a *Dínomdánom* és a *Jövendölés* (más címen: *Az álom*) készült Kecskeméten 1843-ban, azonban az utóbbi verset Szokoly 1842-re datálja. A *Hozzá* és a *Búcsú a színészettől* már 1844-ben készült, a pesti segédszerkesztői állás megszerzése után. Az *Első szerepem*, *Felköszöntés* és a *Disznótorban* azonban valóban 1842 végén keletkezett, viszont még Székesfehérváron.

⁴⁶⁵ Pönögei Kis Pálról mint Petőfi közköltészeti alteregójáról: CSÖRSZ 2014, 203–226.

⁴⁶⁶ A költői álneveiről irodalomtörténeti igényű értékelés: KERÉNYI, 2022a.

⁴⁶⁷ ISER 2001, 28.

mutatja, hogy a szabadságharc utáni önkényuralom enyhülésével azonnal megkezdődött a hétköznapi-népies Petőfi-ábrázolások fokozatos „militarizálódása” és átpolitikálódása.⁴⁶⁸ A pipázás – többek között Faludi Ferenc és Csokonai után – természetesen Petőfi költészetében is gyakori téma volt, s a költő alkotási módszeréről beszámoló tanúk is gyakran kiemelték, hogy a költő alkotás közben gyakorta dohányzott. Azonban a motívum korai Petőfi-ikonológiában való rögzülésében és aktualizálódásában talán a Bach-korszakban bevezetett állami dohánymonopólium kiváltotta általános fölháborodás és elégedetlenség is közrejátszhatott, mely a neoabszolutizmus alatti központosítások kiváltotta legjelentősebb osztársadalmi ellenállást jelentette.⁴⁶⁹ Emiatt a bukott szabadságharc után a korábbinál is erősebben igyekeztek a dohány termesztését és fogyasztását a nemzet javára tett szolgálatként s hazafias gesztusként megjeleníteni.⁴⁷⁰ Érzékletes adalék, hogy 1860 nyarán – a Széchenyi-botok mellett – Petőfi-pipákat árusítottak a Nemzeti Színház melletti vásáron.⁴⁷¹

Az első Petőfi-regény oly történelmi pillanatban született, melyben még – politikai és/vagy magánéleti-kegyeleti okokból – nem lehetett nyíltan bemutatni a költő életének legjelentősebb mozzanatait. Ebből következően Petőfi vándorszínészi kalandjainak éveit ábrázol(hat)ta, amelyről még alig néhány adat volt ismert. Petőfi története tehát kitalált elemekkel, a korabeli népszerű irodalom formáival elegyedett a regényes életrajzban. Így a regényre a szigorú sajtóviszonyok enyhülésével (azaz a Petőfiről való beszéd szabadabbá válásával) hamar a feledés homálya borult, hiszen érthető okokból a Szokoly-féle kitalált zsánerhős-költő helyett a „valós” életrajzi figura felé fordult a figyelem. A mű irodalomtörténeti-kanonikus jelentőségét tehát pusztán sajátos helyi értéke jelenti: az a ténszerűség, hogy az első Petőfiről szóló regénynek tekinthető.

Pedig a költő színész-kalandjainak és irodalmi beérkezésének ábrázolása önmagában egyáltalán nem lett volna hálátlan feladat – s nem csak a jelentős társadalmi érdeklődés miatt. Például ideális tárgy lehetett volna egy *művész-történetnek*, melyben az önmagát kereső, a művészet kihívásait (pl. a művészi szegénységet)⁴⁷² megjelenítő Petőfi – tehetsége és ambíciói miatt – diszharmonikusan kötődik környezetéhez. (Eltérően a későbbi művészregényektől, melyekben a művész és környezete ambivalens viszonyát inkább egyfajta művész–polgár értékellentét vagy kiábrándult életérzés határozza meg.) Mint látható, e hipotetikus művészregény kezdeményei megtalálhatók Szokoly munkájában is. Emellett Petőfi bámulatos sikere, fordulatos karriertörténete a nemzeti önelbeszélés számára is analógiaként szolgált a szabadságharc után. Példaként idézhető Az Ország tükre egyik cikke, mely a reformkorban alapított nemzeti egyesületeket és társulatokat hasonlította Petőfi sikertörténetéhez:

És mindezen egyesületek, társulatok közt alig volt egy is úgy megalapítva, mint kellett volna – kivéve a Széchenyi alkotmányait. Ugy indult majd mindenik a nagy élet pályára, mint kortársuk Petőfi, ki mikor télviz-időn feneketlen utakon, gyalog s nem a legépebb ruházatban, melynek zsebében öt huszas vala, Debreczenből egyenesen Pestre jött! – különbség csak az,

⁴⁶⁸ Az irodalmi életmű fogadtatástörténetével párhuzamosan. Vö. MARGÓCSY 2011d, 1073–1076.

⁴⁶⁹ Nem véletlen, hogy 1860 tavaszán a kormány enyhíteni kényszerült az (egyébként nem túl eredményes) dohányrendeleten. Az általános elégedetlenségre – a fekete kereskedelem különböző formái mellett – szemléletes példa lehet, hogy Kolozsvárott egy bizonyos Tóth Pál ács mestert egy *Búcsú a pipától* című – izgató tartalmú – költemény nyilvános elszavalása miatt állították hadbíróság elé 1851-ben. DEÁK 1995, 27–59. RESS 2022, 38, 42, 11, 129.

⁴⁷⁰ PATONAI 2021, 137–153.

⁴⁷¹ Vasárnapi Ujság 1860. júl. 29, 277.

⁴⁷² Nem függetlenül az irodalmi mezőben lezajló, korabeli professzionalizációs folyamatoktól s a költők társadalmi státuszáról, az irodalmi-szakmai szolidaritásról szóló diskurzustól. Vö. T. SZABÓ 2008, 350–356.

hogy Petőfi vállalkozása fényesen sikerült, míg egyleteink olyan öt huszasos pénztárakkal maradtak továbbra is.⁴⁷³

Mint az a továbbiakban látható lesz, ugyanezen témával jelentős művészi sikereket is el lehetett érni a korszakban. Orlai Petrich Soma számára például komoly kritikai elismerést és közönségsikert hozott a Petőfi vándoréveinek szegénységét ábrázoló festménye. A festőnek azonban jóval könnyebb feladata volt a regényíróhoz képest, hiszen csak egyetlen, az egész korszakot szimbolikusan összesűrítő pillanatot kellett megragadnia Petőfi ínséges napjaiból, ezáltal nem ütközött a történetmeséléshez szükséges adatok hiányának akadályába.

⁴⁷³ [X], *Két hét története*, Az Ország Tükre, 1862. febr. 15, 51.

2. A „LÁTHATÓ” KÖLTŐ (EGY NÉPSZERŰ PETŐFI-ÁBRÁZOLÁS)

Petőfi emlékezetének a története nem választható el az 1850-es évektől fölívelő, itthon első virágkorát élő illusztrált sajtó történetétől. A 18. század végi és reformkori előzmények után a Bach-korszakban alakultak ki az igényes és nagy mennyiségű sajtóillusztrációk közlésének intézményes, személyi és technológiai feltételei, illetőleg ekkor váltak általánossá hazai szinten is a képmellékletek, a szöveg közé tördelt képek és a jutalomképek. E változások tükrében formálódtak a vizuális alkotások hétköznapi használatának alkotói és befogadói eljárásai, a verseny hatására erőteljesen fejlődő piaci-gazdasági körülményei, valamint a sajtó nemzeti eszmékre nyitott társadalmi-politikai közege.⁴⁷⁴

E folyamatok nyilván a költőket, művészeket ábrázoló reprezentációkat is érintették. Ahogy arra Belting nyomán Porkoláb Tibor is föl hívja a figyelmet, ezek a képek voltak a „nagy emberek” halhatatlanságának egyik legfőbb garanciái, a közösség nagyjainak emlékezetét fönntartó, írni és olvasni tudást nem igénylő „rituális memóriagyakorlati”.⁴⁷⁵ Jelen fejezet annyiban mutathat túl (időben előre és hátra) szűkebb tárgykörén, amennyiben elfogadjuk Porkoláb megállapítását a hazai költőábrázolásokról mindenkor Petőfi-központúságát illetően: „A Petőfi-centrikus konstrukció gyakran még Csokonait és József Attilát is valamiféle »elő«, illetve »utó«-Petőfivé lényegíti át. Ennek megfelelően *A Magyar Irodalom Pantheonját* lezáró József Attila-fotó az »olajnyomatok Petőfijére« játszik rá.”⁴⁷⁶

Önálló fejezetet érdemelne a Petőfihez kapcsolódó, Bach-korszakbeli képek összegyűjtése és átfogó elemzése; most azonban csak egyetlen alkotást, Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című festményét, pontosabban annak sajtótörténeti kontextusát és szemantikai rétegeit vesszük szemügyre. A festményt érintő választással kapcsolatban érdemes előrebocsátani néhány észrevételt. Egyrészt a mű festői és sokszorosítástechnikai volumenét tekintve (hibáival együtt is) az egyik legkidolgozottabb, illetve tömegcikké válásának köszönhetően a legnépszerűbb Petőfi-ábrázolás volt az 1850-es években. Másrészt, tudomásom szerint az első olyan festmény a korból, amely emlékek és fantázia alapján, vagyis nem a szabadságharc előtti portrékat reprodukálva örökítette meg a költőt. Harmadrészt műfaji szempontból is figyelemreméltó az alkotás, hiszen – mint látni fogjuk – rokonságot mutat a kor számos népszerű képtípusával, melyek a Bach-korszak különféle emlékezeti és kanonizációs módozatait világitják meg.

A) Az olajfestmény (*Petőfi Debrecenben 1844-ben*)

A *Petőfi Debrecenben 1844-ben* a Pesti Műegylet júniusi-júliusi kiállítására készült 1857-ben.⁴⁷⁷ A 147 x 111,5 cm nagyságú vászon olajfestményről már a tárlat előtt, 1857 áprilisától tudósított a sajtó. Valamennyi kép közül Orlai Petrich Somáét emelték ki, amely tárgyából következően a kiállítás egészét népszerűsíteni tudta.

⁴⁷⁴ RÉVÉSZ 2015, 9–18, 73–83, 152–262.

⁴⁷⁵ PORKOLÁB 2005, 86–87.

⁴⁷⁶ Uo. 108–109.

⁴⁷⁷ A sajtóforrásoknak ellentmond Orlai pénztárkönyve, amely valamiért 1856-ra helyezi a kép keletkezését. Ebből a szempontból azonban valószínűleg kevésbé megbízható a pénztárkönyv, hiszen egy évvel korábbra helyez más, egyértelműen datálható eseményeket is: például a *Petőfi Debrecenben* alapján készült litográfia kiadását vagy annak könyvtári úton való forgalmazását. *Orlai-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai*, OSZK Kézirattár, Analekta Ol-Pap/4511. Hölgylfutár 1857. ápr. 21, 403. Az alkotásra a továbbiakban rövidítve, *Petőfi Debrecenben* megnevezéssel utalunk

Festészeink egy része jelenen a jövő műtárlat érdekesítésén működik. A készülő képek közt lehetetlen, hogy egyről meg ne emlékezzünk, s ez *Orlay-Petrics* Soma „Petőfije”. A derék festész, ki többnyire történeti festményekkel foglalkodik, e műben oly genreképet készít, mely minden műbarátot, de különösen minden magyar embert, érdekelni fog.⁴⁷⁸

A mű az 1857. június 16-án megnyíló tárlat alatt is élénk dicséretben részesült. A sajtó fokozott érdeklődéssel tüntette ki, s elismerően írt róla. Általában megemlégették, hogy a kép egy versillusztráció Petőfi *Egy telem Debreczenben* (1844) című költeményéhez, emellett az arcmás hitelességét és a téma példaértékű hazafiságát méltatták.⁴⁷⁹ Tudomásunk szerint kizárólag a Budapesti Hírlap és a Vasárnapi Ujság Kakas Mártonja (Jókai Mór) fogalmazott meg (visszafogott) kritikát a költő nem eléggé szegényes ruházatával és aránytalan anatómiájával kapcsolatban.⁴⁸⁰ Némely lap azt is kiemelte, hogy a Hölgyfutár szerkesztője, Tóth Kálmán megvásárolta a művet a kiállítás előtt. Jól jellemzi a korabeli véleményeket a Politikai Ujdonságok tudósítása:

A pesti műegylet jelen havi képtárlatában tárgyánál fogva is legnagyobb figyelmet gerjeszt egy kép, mely *Petőfi Sándort* ábrázolja a szerint, mint azt ő maga megírta „Egy telem Debreczenben” című költeményében. [...] mind a költő arcához, mind azon költeményben foglalt leíráshoz, mely után készült, teljesen hű. Festé Orlai Petrics, Petőfi egykori barátja. A nagybecsű kép Tóth Kálmán tulajdona. E kép bizonyára általános érdeket fog gerjeszteni, mi egyszersmind utmutatás hazai festészeinknek. Válasszanak oly *hazai* tárgyakat, akár az élet, akár a történetből, melyek a közérdeket felbirják ébreszteni.⁴⁸¹

A későbbi vélekedések jóval szigorúbbak voltak a kompozíció megítélésében. 1874-ben Várady Antal az élethűség szempontjából kritizálta a művet a Fővárosi Lapoknak írt olvasói levelében: „Orlai Petrich olajfestetű képén egy vonás sincs Petőfiből.”⁴⁸² E kritikára a festő válaszolt is. Mondván, művét eredetileg versillusztrációnak készítette, tehát Várady „nagyon tévedt, midőn azt mint arcképet bírálta.”⁴⁸³ 1880-ban, Orlai halálakor, Prém József elismerően írt róla: „E művön oly való költészet ömlik el, mint a milyen ama versben szól hozzánk. A költőt ihlettel és igazsággal illusztrálta a festő.”⁴⁸⁴ 1909-ben a Pesti Hírlapban ugyancsak a hű ábrázolás hiányát kérték rajta számon,⁴⁸⁵ s jóval később, 1972-ben, az alkotást az illusztráció műfaján keresztül, de a festő többi Petőfi-képe tükrében vizsgáló Rózsa György is leminősítette: „kvalitásaiban nem éri el a 48-as képet.”⁴⁸⁶ Keserü Katalin a kép technikai kivitelezését marasztalta el, rávilágítva a korai s a későbbi fogadtatás közötti ellentét esetleges okaira: „Erősen és keményen színezett kép, mégis – témája miatt – sikeres volt.”⁴⁸⁷

Keserü szerint Orlai a korabeli lelkes sajtófogadtatás ellenére sem lehetett teljesen elégedett a művével. Talán erre utal az is, hogy számos képváltozatot ismerünk a kompozícióból.⁴⁸⁸ egy

⁴⁷⁸ Az idézet forrása: [-y -y], *Budapesti társasélet*, Divatcsarnok 1857. máj. 15, 230 Kiemelés az eredetiben. Mint látni fogjuk, elsőként a Hölgyfutár adott hírt a képről április 21-én: Hölgyfutár 1857. ápr. 21, 403. Mindemellert a Nővilág is beszámolt a festményről: Nővilág 1857. máj. 24, 317–318.

⁴⁷⁹ Nővilág 1857. jún. 14, 367. Nővilág 1857. jún. 21, 382. Pesti Napló 1857. jún. 21. Politikai Ujdonságok 1857. jún. 24, 234. Hölgyfutár 1857. júl. 2, 668. [O.O], *Irodalom, színészet, művészet*, Kalauz 1857. júl. 4, 13. BULYOVSKY 1857.

⁴⁸⁰ BULYOVSKY 1857.

JÓKAI 1857, 271.

⁴⁸¹ Politikai Ujdonságok 1857. jún. 24, 234. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁸² Fővárosi Lapok 1874. szept. 5, 882.

⁴⁸³ Fővárosi Lapok 1874. szept. 17, 921.

⁴⁸⁴ PRÉM 1880, 323.

⁴⁸⁵ Pesti Hírlap 1909. márc. 17, 14.

⁴⁸⁶ RÓZSA 1972, 17. RÓZSA 1951, 207–217. FEJŐS 1961, 320–322.

⁴⁸⁷ KESERÜ 1984, 60.

⁴⁸⁸ *Uo.*

hasonló méretű darab jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Elnöki Tanácstermét díszíti, de készült három kisméretű változat is belőle.⁴⁸⁹ Az 1857-ben készült változatot és annak kis méretű előtanulmányát a Petőfi Irodalom Múzeum őrzi.

B) A litográfia (A kommodifikáció útja)

a) *A Hölgfutár 1858-as előfizetési kampánya (Jutalomképek, sorsolás)*

Egy 1846-ban megalkotott, s 1853-ban hatályba lépett császári pátens értelmében a *Petőfi Debrecenben* immáron – az irodalmi művek kiadási jogaihoz hasonlóan – kizárólag az alkotó, Orlai Petrich tulajdona volt, tehát a szerzői jogaival is ő rendelkezett.⁴⁹⁰ A Hölgfutár szerkesztője 1856 óta Tóth Kálmán volt. 1857 áprilisában írt először a hír szerint még készülő képről, sokat sejtető retorikai kérdéssel zárva tudósítását: „Ki ne óhajtana birni e kedves képet, mely a műegyletnek bizonyosan egyik legbecsesb festmény-darabja leend?”⁴⁹¹ A divatlap május 2-án újra tudósított a képről, melyet a beszámoló szerint a szerkesztő ekkor tekintett meg először.⁴⁹² Gyaníthatóan szintén ez idő tájt, májusban vagy júniusban kerülhetett sor a megvásárlására is 231 forint és 50 krajcár áron.⁴⁹³ (Viszonyításképpen elmondható, hogy a korban egy hivatalnoki átlagfizetés évi 800, egy irodaszolgai 250–300, míg egy tanítói évi 150 forint volt;⁴⁹⁴ a Nővilág maliciózus beszámolója szerint Tóth Kálmán csak „ily drága dolog vételével arányban nem álló pénztára megerőltetésével” tudta megszerezni az alkotást, melyet emiatt „mint szent ereklyét, őrzi szerény lakásán.”)⁴⁹⁵ Azonban a szerkesztőt Petőfi iránti rajongása ellenére sem pusztán műgyűjtői hajlamok vezérelték, s a képet a szélesebb közönség is megtekinthette a Műtárlat június 16-án induló, jelentős sajtóvisszhangot kapott havi kiállításán. Június 17-én és július 2-án a Hölgfutár bejelentette, hogy megvásárolták Orlai festményét, melyet hónapok múlva be fognak mutatni a szélesebb közönségnek is.⁴⁹⁶ A napilap ígéretét követően a tárlatról tudósító sajtócikkek egynémelyike nemcsak a kép tulajdonosváltásáról, hanem a Hölgfutár jövőbeli jutalomképéről is informálta az olvasóit.⁴⁹⁷

A napilap ősszel jelentkezett újra a műlap ügyében, igazodva ezzel a nyaraló előfizetők szokásaihoz. 1857. október 17-én értesítette az olvasókat, hogy a jövő évi jutalomkép reprodukcióját a Műegyletrel már többször is együttműködő Molnár József fogja készíteni; majd november 20-án bejelentették a műlap elkészültét,⁴⁹⁸ mely valóban igen magas minőséget képviselt, ahogy azt a korabeli sajtó széleskörben elismerte.⁴⁹⁹ A Rohn Alajos nyomdájában készült reprodukció részletes adatairól először a kissé részrehajló fölhívás informálta az olvasókat november 28-án:⁵⁰⁰ „nyomása pedig a legnagyobb royaliven, *kettős színnyomattal* eszközöltetett. Értéke 5–6 pftra tehető. E képet erősen fára göngyölve kapja meg minden

⁴⁸⁹ A kompozíció változatairól: GALAMB 2011, 182.

⁴⁹⁰ Az 1853-as törvényi rendelkezés: CSATSKÓ 1853, 406–411. A festmények, illusztrációk szerzőjogi háttéréről bővebben: RÉVÉSZ 2009, 429–435.

⁴⁹¹ Hölgfutár 1857. ápr. 21, 403.

⁴⁹² Hölgfutár 1857. máj. 2, 452.

⁴⁹³ A különös, kerekítetlen árszabás okai ismeretlenek. *Orlay-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai*, OSZK Kézirattár, Analekta Ol-Pap/4511

⁴⁹⁴ SZVOBODA 2003, 107–110. RÉVÉSZ 2009, 418.

⁴⁹⁵ Az élces hangnem nem Tóth Kálmánt, inkább a hazafias kulturális ügyekben passzívnak ítélt arisztokráciát célozta. „Legis jobb lesz, ha az írók megveszik a festők remekeit, a festők meg előfizetnek az írók munkáira, főuraink meg jeles kopókat nevelnek . . . így aztán majd csak megélünk...” Nővilág 1857. jún. 14, 367.

⁴⁹⁶ Hölgfutár 1857. jún. 17, 617. Hölgfutár 1857. júl. 2, 668.

⁴⁹⁷ Például Kalauz 1857. júl. 4, 381.

⁴⁹⁸ Hölgfutár 1857. okt. 17, 1039. Hölgfutár 1857. nov. 20, 1159.

⁴⁹⁹ [- i -] *Irodalom művészet és színészet*, 1857. okt. 24, 267. Kalauz 1857 dec. 12, 381. Vasárnapi Ujság 1857. dec. 6, 534. Vasárnapi Ujság 1858. márc. 7, 117. Budapesti Hirlap 1857. nov. 22. Budapesti Hirlap 1857. dec. 1.

⁵⁰⁰ A műlap értékét 5–6 forintra kóstálta, azonban később csak 2 forintért árulták. Vasárnapi Ujság 1858. márc. 7, 117.

előfizetők.”⁵⁰¹ A fölhívás nemcsak a jutalomképet ígérte, hanem hogy az *eredeti* olajfestményt is kisorsolják az előfizetők között a kampány lejárta után; melyet a szerkesztőség 200 forintért megvált, amennyiben a szerencsés nyertes nem tartana rá igényt. Az egész-, fél- és negyedéves előfizetési csomagok a következők voltak:

Egész évre helyben 13 frt., vidékre mindennapi küldéssel 16 pfrt.; Félévre, az az januártól június végeig, helyben 7 pfrt, vidékre mindennapi küldéssel 9 frt ; évnegyedre, az az januártól március végeig helyben 4 pfrt., vidékre mindennapi küldéssel 5 pfrt.

A kompozíció becsét az is növelte, hogy készítője, mint azt a fölhívás hangsúlyozta, „Petőfi egyik legjobb barátja” volt.⁵⁰² (Köztudott, hogy a szoros barátság mellett rokoni szálak is összefűzték őket, hiszen másod-unokatestvérek voltak.) A hezitáló olvasók a saját szemükkel is meggyőződhetnek a jutalomkép színvonaláról. A Hölgyfutár az ország tizenhat nagyvárosába küldött egy-egy példányt a reprodukcióból, „[h]ogy a közönségnek alkalma legyen *új évi* [...] nagy műlapunkat megismerni, s méltányolni az áldozatot, melyet e kép kiállítása körül kifejténk”.⁵⁰³

A műlap promócióját követően december 5-én indult meg a kipostázás,⁵⁰⁴ ettől fogva a szerkesztőség folyamatosan közölte a képhez hamarosan hozzájutó előfizetők neveit. Az első helyen gróf Széchenyi István nevét közölték a névsorban, mely talán a grafika népszerűsítése szempontjából sem volt mellékes.⁵⁰⁵ Érdekes adalék, hogy Szendrey Júlia ezt a műlapot (és frissen megjelent Andersen-mesekötetét) ajándékozta a kilencéves, december 15-én született Petőfi Zoltán születésnapjára.⁵⁰⁶ 1858. január 21-én postáztak az utolsó 50 prenumeráns számára, azonban január 29-től február 15-ig újabb akciót hirdettek: februártól márciusig, valamint júniusig lehetett előfizetni a lapra s az ajándékra.⁵⁰⁷ Mivel még február 27-én is folyvást érkeztek előfizetések, a műlap kisorsolását február 20-áról egy szimbolikus dátumra, a forradalom 10. évfordulójának napjára, március 15-ére halasztották.

Az eredeti műalkotást egyébként egy „Szombathelyi; Hoffman J. B. kereskedésében, Sebestyén tér.” postacímű előfizető nyerte.⁵⁰⁸ Tóth Kálmán 1857-ben született fia, Tóth Béla visszaemlékezése alapján elképzelhető, hogy a szerencsés nyertes a festmény helyett inkább a 200 forintos pénzjutalmat választotta, és az eredeti kép a Petőfiért rajongó szerkesztő szobájában maradt.⁵⁰⁹ Ahogy az is lehetséges, hogy Tóth Béla csak egy hasonló méretű, lappangó, ismeretlen kópiára emlékezett, hiszen a szerkesztő egy másolat készítésére még fönntartotta magának a jogot a sorsolás után, s Orlai Petrich Soma pénztárkönyve szerint nem sokkal az eredeti alkotás eladása után a festő csakugyan újralfestette a képet 200 forintért.⁵¹⁰

⁵⁰¹ Például: Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1185. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁰² Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1188.

⁵⁰³ A nagyvárosok: Szatmár, Veszprém, Kaposvár, Nagyvárad, Szeged, Esztergom, Arad, Gyula, Debrecen, Csongrád, Kassa, Hódmezővásárhely, Huszt, Rimaszombat, Gyöngyös, Pest. Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1188. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁰⁴ Hölgyfutár 1857. dec. 5, 1214.

⁵⁰⁵ Than Mór *Mohácsi csatája* esetében hangsúlyozottan az előfizetés időpontjának sorrendjében küldték a képeket. Orlai képénél nem található erre vonatkozó megjegyzés. Hölgyfutár 1857. jan. 30, 98.

⁵⁰⁶ RATZKY 2018, 249–250. GULYÁS 2020, 118–119.

⁵⁰⁷ Hölgyfutár 1858. jan. 29, 89.

⁵⁰⁸ Hölgyfutár 1858. febr. 27, 188. Hölgyfutár 1858. márc. 15, 240.

⁵⁰⁹ Egy századfordulón született, Petőfi Zoltánról szóló Tóth Béla-megemlékezés arról ad hírt, hogy a fiúörökös adta el megélhetési okokból. TÓTH Béla 1899, 221. Egy későbbi írásában a tulajdonában lévő kép méretéről is beszámol. TÓTH Béla 1903, 2.

⁵¹⁰ „A képnek általunk ajánlott váltásdíját (200 pft.) rögtön átveheti, ha pedig magát a festményt választaná, ezt három hó múlva szintén átveheti, mely idő alatt a szerkesztőség a lemásolás iránt fönntartott jogot magának

Megválaszolná a kérdést, ha a pénztárkönyvben szereplő másolatot valamelyik kompozícióváltozattal azonosítanánk, azonban csak egyetlen változat felel meg a Tóth Béla által említett „nagy Orlai-kép” paramétereinek: ez a korábbi szakirodalom által 1867-re datált, a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében őrzött változat. Ennek következtében hajlamosak vagyunk ezt a verziót tíz évvel korábbra, a Hölgyfutár előfizetési kampánya utáni időpontra datálni. Az is elképzelhető persze, hogy készült egy változat 1867-ben is, és az 1857-ben újrifestett alkotás lappang valahol, elveszett, esetleg megsemmisült, sőt az sem zárható ki, hogy Tóth Kálmán az eredeti helyett valamelyik ismert, kisebb méretű másolatot ajándékozta oda a nyertes előfizetőnek, és a nagyméretű képet megtartotta. (Mégis inkább a korábbi hipotézis tűnik kézenfekvő megoldásnak.)

A jutalomképek kipostázása alatt további sajtótartalmak igyekeztek fönntartani a folyamatos érdeklődést.⁵¹¹ A *Nyílt posta* rovat állandó kapcsolatot tartott az olvasókkal a műlap ügyében is. Például december 14-én a Hölgyfutár nyílt levélben válaszolt egy elégedett aradi előfizető olvasói levelére: „Köszönjük önbuzgalmát, s igen örülünk, hogy műlapunk mindenfelé, így fogadtatik.”⁵¹² December 16-án, majd 24-én publikálták Vas Gereben és Székely József képkommentárját, december 23-án Szelestey László képhez írt költeményét. Vas Gereben írása mellett egy rendkívül lelkes olvasói (?) levelet is közöltek. Tóth Kálmán a személyét illető elragadtatott jelzőket szerénységből nem is közölte:

A szerkesztő úrnak lapja érdekében tett intézkedései, áldozatai anyira közbecsülést nyertek itt, hogy szeretnök önt ...*) szerkesztőnek címezni. Az új évi műlap „*Petőfi Debreczenben*”, mind tárgya kedvessége, mind a lapok általános elismerése folytán sokakat környezetünkben egyszerű ajánlatra megnyert a „Hölgyfutárnak”.⁵¹³

Január 29-én „számos új előfizető kívánatára” a lap ismét publikálta a kommentárokat, „hogymindazok kik műlapunkat birják, egyszersmind e költői képmagyarázatokat is olvashassák.”⁵¹⁴ 1858 februárjában, az előfizetési akció végén a képtulajdonosok elégedettségéről, a lap sikeréről, olvasókörének bővüléséről tudósított: „»Petőfi Debreczenben« köztetszést arat, s több lelkes hölgy elhatározta, hosszú időkig hű maradni a Hölgyfutárhoz.”⁵¹⁵ Végezetül megemlítendő a költő testvérének, Petőfi Istvánnak egy március 30-án megjelent, *Bátyám Debreczenben* című költeménye is, amely szintén a Hölgyfutárban jelent meg. A lap kampányhoz már nem kapcsolódott, ellenben ekkor indult meg a litográfia könyvárusi úton való terjesztése.

b) *A kampány mérlege (A szerkesztő és a festő sikere)*

A Hölgyfutár műlap-akcióját érdemes az 1856 óta Tóth Kálmán által szerkesztett napilap általános szerkesztési gyakorlatán belül értékelni. A lap legfőbb vonzereje az volt, hogy nagy mennyiségű és magas minőségű képet közölt, emellett különböző értékes tárgynyerményekkel jutalmazta olvasóit. Például rendszeresen sorsolt ki ékszereket, kiegészítőket, melltűt, könyveket, olcsóbb arcképeket és más tárgyakat a gyakran olvasók által beküldött képtalányok, rébuszok megfejtői között.⁵¹⁶ Tóth Kálmán az előfizetési kampánnyal tehát a két legnépszerűbb

foganatosíthatja. Az utóbbi esetben is szíves értesítést kérünk.” Hölgyfutár 1858. márc. 15, 240. *Orlay-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai*, OSZK Kézirattár, Analekta Ol-Pap/4511.

⁵¹¹ Például Hölgyfutár 1857. dec. 12, 1233.

⁵¹² Hölgyfutár 1857. dec. 14, 1240. [A nyomtatott folyóiratban sajtóhiba miatt 1249. szerepel, az oldalszámozás szerint az itt megadottnak kellene szerepelnie.]

⁵¹³ Hölgyfutár 1857. dec. 16, 1248. Kiemelés az eredetiben.

⁵¹⁴ Hölgyfutár 1858. jan. 29, 91.

⁵¹⁵ [Szilaj Pista], *Csigatelegráf Somogyból, II.*, Hölgyfutár 1858. febr. 19, 159. Hölgyfutár 1858. márc. 15, 240.

⁵¹⁶ A képtalányt kezdetben az első beküldő nyerte, de a vidéki olvasókkal szembeni igazságos verseny kedvéért hamar változtattak a szabályokon, és sorsolással döntöttek a nyertesről. Hölgyfutár 1854. ápr. 15, 303.

szerkesztői fogását kapcsolta össze. Feltételezhetően a Pesti Műegylet nyomán figyelt föl a műlapok vonzerejére, hiszen a rohamosan bővülő szervezet legfőbb toborzó eszközei a tagság között kisorsolt reprodukciók voltak.⁵¹⁷

A *Petőfi Debrecenben* sikere mindenekelőtt új előfizetőket, tehát gazdasági hasznot hajtott. Egy 1858. január 9-i, *Nyílt posta* rovatban tett megjegyzés is a jutalomkép nem várt mértékű népszerűségére utal, melyben Tóth Kálmán magyarázkodik a kényszerűt a postázás leállása miatt: „az előleges nyomtatásban tett számításunkat előfizetőink száma fölülhaladja.”⁵¹⁸ (A szétküldéssel párhuzamosan közölt névsor alapján Tóth Kálmán először körülbelül 500 példányt rendelhetett a litográfiából.) A szerkesztő, úgy tűnik, meglehetősen transzparens volt a kiosztott reprodukciók darabszámait illetően: december 30-án arról írt egy türelmetlen előfizetőnek, hogy naponta 40–50 példányt postáznak, majd január 2-án közölte, hogy már több mint 400 darabot küldött ki a műlapból. A szerkesztő szavait igazolja az általa megadott névsor is, sőt a postázott napi darabszámot kissé alá is becsülte. Január 7-én sajnálattal értesítette az olvasókat, hogy az előfizetők nevének közlése lapszerkesztési akadályok miatt olykor elmaradhat, ám a műlapok folyamatos postázása nem állt le. Emiatt nem állapítható meg pontosan, hogy mennyi előfizetője volt a *Hölgyfutárnak* az akció alatt; annyi azonban tudható a január 7-től már csak csonkán publikált névsor alapján, hogy január 21-én az előfizetők száma biztosan elérte a 645 főt. Ennél valószínűleg jelentősen többről beszélhetünk, hiszen a szerkesztő közlése szerint a március 15-én kisorsolt jutalomképet a 837. prenumeráns nyerte. Ezek az adatok egybeesnek Tóth Kálmán azon állításával, mely szerint 1857 decemberében a lap immáron ezren felüli példányszámban jelent meg, azaz megnégyszerezte az olvasottságát a szerkesztősége előtti, 1856 eleji adatokhoz képest.⁵¹⁹ (Ezt erősíti, hogy 1857-ben Barabás Miklós *A család virágai* című műlapjából 1000 példányt nyomtak ki).⁵²⁰ A szakirodalom egy része ezzel szemben azt állítja, hogy a *Hölgyfutár* előfizetői már 1856-ban meghaladták az 1800 főt;⁵²¹ realisabbnak tűnik viszont Révész Emese becslése, miszerint a lap csak az évtized vége felé érte el ezt a számot.⁵²² Mindent összevetve, pontos számadatok hiányában is megállapítható, hogy a *Petőfi Debrecenben* jutalomképként való forgalmazása hozzájárult a *Hölgyfutár* nagy léptékben növekvő olvasottságához, az 1854-es drasztikus visszaesése utáni „másodvirágzásához”.⁵²³

A divatlap kampányának értékelésekor a lap látványos önkorrekciós képességére figyelhetünk föl. 1856-ban kínos konfliktus alakult ki a *Hölgyfutár* és a *Vasárnapi Ujság* között. A bajt az okozta, hogy egyik lap sem rendelkezett Than Mór *Mohácsi csata*⁵²⁴ című történelmi festményének jogaival, azonban mindkettő közölni szeretne volna. A festmény tulajdonosa (Latinovits Lajos) ügyében eljáró Tomori Anasztáz mindkettőnek engedélyt adott az alkotás sokszorosítására; terveit szerint Tóth Kálmán egy jó minőségű litográfiát adott volna ajándékba

⁵¹⁷ Tóth Kálmán tudósítása a Műegylet műlapjairól: *Hölgyfutár* 1856. dec. 9, 1051. A Pesti Műegylet történetéről: SZVOBODA 2007.

⁵¹⁸ *Hölgyfutár* 1858. jan. 9, 24.

⁵¹⁹ *Hölgyfutár* 1857. dec. 14, 1240. [A nyomtatott folyóiratban sajtóhiba miatt 1249. szerepel, az oldalszámozás szerint az általam megadottnak kellene szerepelnie.]

⁵²⁰ *Hölgyfutár* 1857. jún. 22, 633.

⁵²¹ Ez az adat Dezsényi Béla és Nemes György sajtótörténeti monográfiája alapján terjedt el. Dezsényi fogalmazását olvasva fölmerül a gyanú, hogy talán nem kifejezetten 1856-hoz kötötte ezt az számot, hanem – Révész Emesével megegyezően – általánosan a Tóth Kálmán-féle szerkesztőváltás utáni korszakhoz. A sajtóforrásokban nem találtam nyomát az 1800 előfizetőnek – az ennek ellentmondó szerkesztői adatközlések a főszövegben olvashatók. DEZSÉNYI, NEMES 1954, 136–137.

⁵²² RÉVÉSZ 2009. 420. Lásd még: NAGYDIÓSI 1958, 199.

⁵²³ DEZSÉNYI, NEMES 1954, 138.

⁵²⁴ A korabeli Mohács-ábrázolásokról, és az azokról szóló polémiáról: RÉVÉSZ 2015, 274–281. SINKÓ 2006, 475. B. SZABÓ 2006, 500–504. PAPP 2019, 190–193.

az előfizetőinek 1856 nyarán; majd az előfizetési akciót követően Pákh Albert közölte volna szerényebb kivitelű, fametszetes formában. Az először Párizsból megrendelt műlapok azonban csak 1856 végén készültek el, így a két lap egyszerre kezdte el hirdetni a képet. Ahogy azt Tomori Anasztáz nyílt levele is jelzi, a nézeteltérés a Hölgyfutárt, a Vasárnapi Ujságot és Tomorit egyaránt kellemetlenül érintette.⁵²⁵ A *Petőfi Debrecenben* megvásárlásával azonban ezúttal már biztosítva voltak a festmény kizárólagos sokszorosítási jogai a többi lappal szemben. Emellett Tóth Kálmán a festmény reprodukciójának elkészítésével rögtön hazai szakemberekhez fordult a bizonytalan munkaidejű, távoli és költséges Párizs helyett.⁵²⁶ A technológia már adott volt, hiszen az első magyar műlap 1853-ban készült Kovács Mihály *Árpád emeltetése* című festményéből.

A hazai műlap a Hölgyfutár arculatépítésében is fontos szerepet töltött be, hiszen a magyar reprográfia támogatása a többi lap számára is méltánylandó ügyet szolgált. A *Petőfi Debrecenben* igazolta a szerkesztőség elkötelezettségét, aktív részvételét a hazai művészet pártolásában, vidéki terjesztésében s a nemzeti eszme népszerűsítésében:⁵²⁷ „e kép által meg van mutatva, miként áldozat és helyes választás mellett ide haza is lehet remek képeket állítani ki, anélkül, hogy a költségeket Párisba kellene küldenünk.”⁵²⁸ Azonban Tóth Kálmán nemcsak saját lapja magas színvonalát és hazafias elköteleződését bizonyította a műlappal, hanem fölhasználta azt a konkurens orgánumokkal folytatott kommunikációs küzdelmekben is. Már a jutalomkép beharangozása is a konkurens lapok kritizálásával, s a Hölgyfutár sajtópiaci szerepének markáns pozicionálásával zajlott:

Most igen divattá vált a képek ellen az irodalomban harcolni, sőt egy lapunk is keletkezett, mely miután semmi pozitív eszmét vagy irányt nem tudott magának kitűzni, azon negatív dicsőséggel elégedett meg: hogy képeket nem fog adni. [...] Ám hadd harcoljanak ők a képek ellen; ha mi egy szép történeti, vagy oly becses genreképet fogunk látni, mint „Petőfi Debrecenben”, megszerezze, hogy a vidéki közönség is élvezze azt a nemes gyönyört, melylyel a műegylet látogatói e kép iránt el voltak telve [...].⁵²⁹

A napilap november 28-i előfizetési fölhívása is figyelmet fordított arra, hogy kiemelje magát a többi sajtóorgánum közül:

Mert nekünk például nagyon roszul áll az, ha elmondjuk, hogy a Hölgyfutár, mint nagy félives napilap *ennyivel többet közölhetett*, mint korlátoltabb helyzetű pályatársai: [...] Az se igen szép tölünk, ha kimondjuk, hogy már csak lapunk nagy terjedelménél fogva is *mi pontosíthatuk össze lapunk körül a legtöbb szépirodalmi erőt*, [...] végre adott a „Hölgyfutár” az idén egy híjján *40 önálló műmellékletet* [...].⁵³⁰

Emellett Tóth Kálmán Orlai képére hivatkozott akkor is, amikor visszautasította a Szépirodalmi Közlöny irodalmi minőséget hiányoló kritikáit:⁵³¹

Mi valóban sajnálnók a Sz. Közlöny szerkesztőjét, ha benne „*Petőfi Debrecenben*” „*Lendvai a ravatalon*” s több ily mellékleteink „nem költöttek volna *nemes eszméket*,” sőt „szellemét

⁵²⁵ A kőrajzolatot végül a magyar származású Grimm Rudolf, míg a nyomdai munkálatokat a bécsi Reiffenstein & Rösch nyomda végezte. A Mohács-műlap elkészülésének bonyodalmairól Tomori Anasztáz számolt be a Hölgyfutárban is közzétett levelében. TOMORI 1856a, TOMORI 1856b.

⁵²⁶ A kőrajz itthoni elkészítésének ötletét a nyilvánosságban a Budapesti Hírlap vetette föl a Hölgyfutár műlapjáról írt cikkében, melyet – a jutalomkép sikerét illusztrálva – Tóth Kálmánék is átvettek a lapjukba. Hölgyfutár 1857. jan. 20, 61.

⁵²⁷ Vö.: Budapesti Hírlap 1857. dec. 1. Hölgyfutár 1857. dec. 1, 1197.

⁵²⁸ Hölgyfutár 1857. nov. 20, 1159.

⁵²⁹ Hölgyfutár 1857. okt. 10, 1015.

⁵³⁰ Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1185. Kiemelés az eredetiben.

⁵³¹ Először: Hölgyfutár 1858. márc. 9, 220.

elvonták volna az irodalomtól.” E kegyetlen dolgot különben a mi képeink nem is cselekedték, mert hisz épen a Sz. Közlöny szerkesztője, Szelestey volt az, kinek szellemét „Petőfi Debrecenben” című képünk, nem hogy az irodalomtól elvonta volna, sőt egy csinos költemény írására ösztönzé, mely pár hó előtt lapunkban jelent meg. Hanem persze, a mit a költő érzett, azt a szerkesztő nem tartozik tudni.⁵³²

Mindez az ötvenes évek második felében egyre élesedő nyílt konkurenciaharc tükrében figyelemreméltó. Ekkoriban már a *Hölgyfutár* (1850–1864) mellett a *Budapesti Visszhang* (1852–1857), a *Divatcsarnok* (1853–1863), a *Friebeisz István-féle Déliláb* (1855–1858), a *Napkelet* (1857–1862) és a *Nővilág* (1857–1864) is rendszeresen megjelent.⁵³³ Így nem meglepő, hogy a (divat)lapok közötti rivalizálás fokozódott, mely nemcsak a növekvő képínálatban, hanem gyakran nyílt összezördülésekben, a konkurens orgánumokon való élcelődésben, kritikákban és lejárató célú kísérletekben is megmutatkozott. Például a *Hölgyfutár* igyekezett neveltségessé tenni Vahot Imre 1857-es, két portrét megélt *Magyar Írók Arcképcsarnokát*, ahogy Vahot is összetűzésbe került valamennyi konkurens lappal, szerkesztővel, irodalmárral.⁵³⁴

Az élesedő verseny ellenére a *Hölgyfutár* jutalomképeinek nem igazán akadt vetélytársa a hazai sajtóban. A *Napkelet* képínálata például egy év után már nem tudta tartani a mennyiségi és minőségi versenyt.⁵³⁵ Révész Emese kutatásai alapján úgy tűnik,⁵³⁶ Orlai képét mindössze két műlap előzte meg a magyar sajtópiacra: Than Mór *Mohácsi csata* és Barabás Miklós *A család virágai* című kompozíciói, melyek szintén a *Hölgyfutár* programjához tartoztak. Nem véletlen, hogy a *Petőfi Debrecenben* a divatlap későbbi előfizetési fölhívásában is referenciaként szerepelt,⁵³⁷ s az ajándékozó kampány a továbbiakban is folytatódott. Műlap készült például Jankó János *Csokonai a csikóbőrös kulaccsal* (1858) című zsánerképéről vagy Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* (1859) című emblematikus történelmi festményéről is.

A sokszorosítás Orlai számára is anyagi és művészi sikert hozott. A festő 1857-ben már túl volt pályája első szakaszán: széleskörű tanulmányútjain, első szakmai kihívásain, sikerein és szemléletformáló kudarcain. Harminckét évesen, 1854-ben érkezett vissza Bécsből Pestre, majd ezt követően vette el Névery Annát. 1856-ban, édesanyja halála után magához vette egyedül maradt édesapját, s ugyanebben az évben született meg első gyermeke.⁵³⁸ Úgy tűnik, a családalapítás kezdetén álló festő fedezni tudta új egzisztenciáját, azzal azonban számolni lehet, hogy anyagi szükségletei lényegesen megnövekedhettek. Mint említettük, a festményt 231

⁵³² *Hölgyfutár* 1858. márc. 19, 256. Kiemelés az eredetiben.

⁵³³ Révész Emese – Lakatos Éva munkája alapján – az 1856–1857 körüli folyóiratok olvasottsági sorrendjét a következőképpen állítja föl: 1. Vasárnapi Ujság 2. *Napkelet* 3. *Nővilág* 4. *Déliláb* 5. *Hölgyfutár*. RÉVÉSZ 2009, 423.

⁵³⁴ *Napkelet* 1857. jan. 22, 44–48. *Napkelet* 1857. dec. 20, 808. A *Hölgyfutár* tudósítása a kudarcos arcképcsarnokról: *Hölgyfutár* 1857. aug. 3, 776. A *Napkelet* kritikája a Mohács-műlapról: *Napkelet* 1857. jan. 8, 13. *Napkelet* 1857. jan. 22, 44–45. *Napkelet* 1857. dec. 20, 808. *Hölgyfutár* 1858. szept. 26, 624. Tóth Kálmán Vahot Imrével zajló 1857-es sajtóharcáról szemléltetésképpen lásd a következő számokat: *Hölgyfutár* 1857. aug. 1, 772. *Hölgyfutár* 1857. aug. 3, 776. *Hölgyfutár* 1857. aug. 14, 815. [Zöld ördög], *A Kárpátok mellől*, *Hölgyfutár* 1857. aug. 27, 853. *Hölgyfutár* 1857. nov. 23, 1167. *Hölgyfutár* 1857. okt. 5, 995. *Hölgyfutár* 1857. dec. 14, 1240. [A nyomtatott folyóiratban sajtóhiba miatt 1249. szerepel, az oldalszámozás szerint az általam megadottnak kellene szerepelnie.]

⁵³⁵ RÉVÉSZ 2015, 84–98.

⁵³⁶ Uo. 397–412.

⁵³⁷ *Hölgyfutár* 1858. márc. 15, 237.

⁵³⁸ Orlai életrajzáról és festményeinek, különösképpen a nagy föltűnést keltő, iskolateremtőnek titulált, mégis elhibázottnak tartott és elutasító kritikai fogadtatásban részesülő *II. Lajos király holttestének megtalálása a Csele patakban* (1851) című művének fogadtatásáról bővebben: SZÍJ 1974, 192. KESERÜ Katalin 1984, 28. SZVOBODA 2003, 107. GALAMB 2011, 36–48.

forint és 50 krajcár áron értékesítette, majd további 200 forintért egy másolatot is készített róla. A műlapok eladásából profitált igazán. Annak ellenére, hogy a festmény megvásárlása után az 1853-as osztrák birodalmi büntetőtörvény értelmében a kizárólagos szerzői jogokkal már Tóth Kálmán rendelkezett.⁵³⁹ Orlai a Politikai Ujdonságokban a saját neve alatt adott föl hirdetést a megvásárolható műlapokról, míg Győrben Prépost Istvánt bízta meg azok terjesztésével.⁵⁴⁰ Mindez nem volt példa nélküli a korszakban: Than Mór szintén maga árusította az említett *Mohácsi csata* című festményének műlapos változatát a Hölgfutár akciója után, holott az eredeti alkotás már Latinovits Lajos tulajdona volt.⁵⁴¹ Orlai pénztárkönyve szerint a Hölgfutár akciója 750 forintot, majd a Läufer Vilmos és Pfeifer Ferdinánd általi árusítás összesen több mint 350 forintot hozott a konyhára.⁵⁴² A pénztárkönyv szerint ez az 1330/1530 forintot meghaladó összeg a korábbi bevételek sokszorosát jelenti.⁵⁴³ Ezt az értéket később a Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly találkozásait ábrázoló, szintén litográfián terjedő, 2700 forintos összebevételt hozó kompozíció múlta felül 1859-ben. Korábban egy-egy Orlai-kép ára átlagosan 20 és 200 forint között mozgott, kiugró értéknek számított a II. Lajos holttestét ábrázoló, Münchenben készült kompozíció, amely 513 forintért kelt el 1852-ben.⁵⁴⁴

Eötvös József és Toldy Ferenc 1851-es, Orlai Mohács-képét bíráló levelei alapján nem zárható ki, hogy pénzügyi okok is meghatározták a *Petőfi Debrecenben* megalkotásának szempontjait (például témáját, méretét, ábrázolásmódját):

[...] ha Ön a történelmi festészetnél marad, s magyar tárgyaknak akarja szentelni művészetét, nem szükség más, minthogy tárgyait a legújabb történetekből válassza, s jót merek állani, hogy nemcsak a közfigyelmet magára vonandja, hanem – főképp ha kisebb képeket készít, tisztességes honoráriumra is számolhat.⁵⁴⁵

Mindenekelőtt: hogy játszhatott Kd. oly kétes játékot? Egy műtől feltételezni egész jövődóját! [...] Ez idő alatt Kd. legalább hat kis képet festhetett volna, egyet, kettőt, bizonyosan megvesz az egyesület, s egyet, kettőt privátusok, s lett volna pénz, lett volna tetszés, lett volna név!... [...] De Kd. ... ne csüggedjen, [...] Készítsen egy újat, de kicsinyt, s küldje el. Könnyebb lesz egyhatod rész ekkoráért 2–3000 forintot nyerni, s míg az elkel, pedig ugyan rajta leszünk, fessen egy másodikat, harmadikat, s így tovább... De semmi allegórikumot (mihezi hajlamát sajnálattal tapasztaltam sokszor), s híven a történelmihez, az élethez...⁵⁴⁶

Az anyagi elismerés mellett presztízst is jelentett egy művész számára, ha műlapon láthatta festményét, hiszen a sokszorosítás biztosította egy-egy alkotás népszerűségét.⁵⁴⁷ Ezt igazolja a reprodukció korabeli recepciója is: valamennyi folyóirat említést tett sikeréről és

⁵³⁹ CSATSKÓ 1853, 409.

⁵⁴⁰ Politikai Ujdonságok 1858. márc. 18, 128. Politikai Ujdonságok 1860. dec. 20, 812. Győri Közlöny 1858. jún. 10, 184.

⁵⁴¹ Lásd: TOMORI 1856a, 1097.

⁵⁴² A könyvárusi forgalmazás bevételei három tételben lettek följegyezve: Läufer kiadása mellé 250 forint, Pfeifer névéhez 100 forint. Továbbá az 1862–63-as évnél egy Szép Ilonka-litográfiákkal összevont 14 forint 20 krajcár olvasható. *Orlay-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai*, OSZK Kézirattár, Analekta Ol-Pap/4511.

⁵⁴³ A *Petőfi Debrecenben* elterjedtségéről és feltételezhető pénzügyi vonatkozásairól Rombay Dezső írt először 1913-ban. ROMBAY 1913.

⁵⁴⁴ *Orlay-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai*, OSZK Kézirattár, Analekta Ol-Pap/4511.

⁵⁴⁵ *Eötvös levele Orlainak*, 1851. ápr. 20. MNG Adattár 2122/1927. Idézi: KESERÜ 1984, 36.

⁵⁴⁶ Toldy Ferenc levélben megfogalmazott kritikáját idézi: SZÍJ 1974, 192.

⁵⁴⁷ SZVOBODA 2007, 65–92.

színvonaláról.⁵⁴⁸ Orlai számára kiemelten fontos lehetett ez a népszerűség, mely kifejezetten egybeesett a művészeti szerepéről – írásban is – kifejtett elveivel.⁵⁴⁹

A *Petőfi Debrecenben* az iparművészeti Petőfi-ábrázolásokra is hatott: 1873-ban Pap Lajos műasztalos egy szekrényt készített a bécsi világkiállításra, melyet Petőfi mellképével és a Debrecenben keletkezett *Boldogtalan voltam...*(1844) első négy sorával dekorált.⁵⁵⁰ Emellett apró öntött fém szobrocskát és képeslapot is ismerünk a kompozícióból.⁵⁵¹ A kép később is fölbukkant a sajtóban: például 1873-ban a Kis Vasárnapi Ujság című gyermeklap közölte egy jóval szerényebb kivitelű, fametszetes változatát az *Egy telem Debrecenben* című vers mellett. 1884-ben a Magyar Salon képekkel mutatta be a költő debreceni lakásának akkori (1844-hez képest jóval kényelmesebb és mutatósabb) állapotát. A képekhez írt kommentár szerzője pontosan úgy idézte föl az egykori szobát, ahogy azt Orlai ábrázolta, citálva hozzá a *Boldogtalan voltam* című verset.⁵⁵² A hatástörténet egyik kiemelkedő pontja László Fülöp Elek *Visszautasított szerelem* (1892) című festménye, mely a kompozíció ismertségét, elterjedtségét mutatja, egyúttal általános hétköznapi, falra függesztett, faliképként való használatát is illusztrálja. Hiszen a csárdajelenetet ábrázoló kép háttérében, a kocsma faláról a bekeretezett műlap köszön vissza.⁵⁵³ A kompozíció Németh Jánost (későbbi művésznevén: Szentirmay Elemért) is megihlette: 1860-ban *Petőfi Debrecenben* címmel írt zeneművet, melyet a korszak ünneplott cigányprímás házaspárja, Boka Károly lánya, Boka Róza és „a magyar zene Petőfije”, Patikárius Ferkó játszottak.⁵⁵⁴

C) A kompozíció (Műfajok, jelentésrétegek, emlékezőmódok)

Orlai festménye Petőfi Sándort ábrázolja, amint éppen *Boldogtalan voltam...* című költeménye első strófáját veti papírra. Az első két sor jól olvasható az asztalként szolgáló szalmafonatú székre helyezett papíron: „Boldogtalan voltam / teljes életemben”. A költő kopott vasládán ül; jobb kezében tollát tartja, másikkban pipáját szorongatja. Átszellemült tekintete, mimikája és testtartása alapján úgy tűnik, költeménye folytatásán, esetleg eddigi boldogtalan életén tündöklik. Betegségéről a háttérben található fűtetlen kemencén tárolt orvosságos üveg árulkodik. Petőfi mögött egy szalmával vetett ágy van, rajta könyvek, az ágy mellett kancsó. Az ablakon beáradó fény kiemeli a költő arcát és készülő művét; az utcai tájból mindössze a felhős, téli égbolt, a szemközti ház havas teteje és egy kopár fa látható.

A kompozíció különlegessége abban rejlik, hogy a romantika égi szférába emelt zsenijét egyszerű emberként, hétköznapi környezetben, sőt, nyomorgó, egzisztenciájától megfosztott állapotban láttatja. Ugyanakkor – Orlai művészetelméleti elképzeléseihez hűen – mégsem tekinthető realistának vagy valóságosnak.⁵⁵⁵ Célja Petőfi eszményítése és popularizálása, mely

⁵⁴⁸ Vö. [- i -] *Irodalom művészet és színészet*, 1857. okt. 24, 267. Kalauz 1857. dec. 12, 381. Budapesti Hirlap 1857. nov. 22. Vasárnapi Ujság 1857. dec. 6, 534. Vasárnapi Ujság 1858. márc. 7, 117. Hölgyfutár 1857. dec. 1, 1197.

⁵⁴⁹ ORLAI 1853, 614.

⁵⁵⁰ Ellenőr 1873. márc. 16.

⁵⁵¹ A szobor pontos adatai nem ismertek, olykor föltűnik különböző aukciókon, egy példánya a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában van: <https://opac.pim.hu/record/-/record/PIM826205> [utolsó letöltés: 2021. 12. 30.]. Az első általunk ismert fekete-fehér *Petőfi Debrecenben*-képeslap a Petőfi-centenáriumra készült 1923-ban a Rigler Nyomda kiadásában.

⁵⁵² Magyar Salon 1884/2, 204.

⁵⁵³ RÓZSA 1972, 17. A kép a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. Megtekinthető: <https://www.delaszlocatalogueraisonne.com/catalogue/works-in-public-collections/genre-picture-spurned-love-also-known-as-rejected-love-or-drowning-your-sorrows-10718> [utolsó letöltés: 2021. 12. 30.].

⁵⁵⁴ VAHOT 1881, 379.

⁵⁵⁵ Vö. Orlai eszményítő hétköznapiságáról Révész Emese is értekezett a festő Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly találkozását ábrázoló művét vizsgálva. RÉVÉSZ 2015, 331–335. Lásd még: Uo. 274–281.

a költő és a környezete közötti patetikus ellentétben érhető tetten. Petőfi elmélkedésének kettős tárgya (ti. saját élete és készülő verse) a papírra vetett két sor alanyiságát, életrajziságát egyértelműsíti. A fényviszonyok is a művészi zsenialitás és a szegényes viszonyok közötti feszültséget erősítik: az ablakon besütő fény kiemeli a költőt környezetéből. Figyelemreméltó, hogy a pályakezdő Petőfi éppen alkotás közben látható. Számára a művészete kitörési lehetőség az inséges életkörülményekből, melyek akadályt jelentenek tehetsége kibontakoztatásában; illetve pillanatnyi menedék a téli hideg, a betegség s a szegénység realitásaival szemben. Ugyanakkor a festményen látható verssorok azt is sugallják, hogy éppen a nélkülözés, a boldogtalanság, az élet viszontagságai adnak ihletet és művészi erőt a számára. A fiatal poétát a nyomor edzi meg, és készíti föl az eszmei és esztétikai magasságok meghódítására.

Ahogy az olajfestmény recepciótörténete, valamint a műlaphoz kapcsolódó reklámok, képkommentárok és költemények mutatják, Orlai kompozíciója a korszak számos jellegzetes képi műfaján keresztül értelmezhető. Megjegyzendő, hogy ez a műfaji sokoldalúság gyakori vonása a festő irodalmi témájú alkotásainak: például megfigyelhető a *Petőfi az egri kispapok között*, a *Petőfi szüleinél* (1844 körül), a *Petőfi Etelke sírjánál* (1845) mellett a *Kazinczy és Kisfaludy találkozása* (1859) esetében is.⁵⁵⁶ A *Petőfi Debrecenben* összetett műfajiságát a *Hölgyfutár* is kiemelte az előfizetési fölhívásában:

E kép nemcsak a költő arcképe, melyet Petőfi egyik legjobb barátja, Orlai [!] Petrics Soma ideális hűséggel adott vissza, hanem egyszersmind genre, s irodalom-történeti mű is, a menyiben a költőt megénekelt debreceni nyomorában ábrázolja [...]⁵⁵⁷

E ponton érdemes alaposabban szemügyre venni a többszörös műfajiságból eredő, mindenekelőtt a *Hölgyfutár*ban publikált képkommentárok és versmelléleteken keresztül vizsgálható interpretációs lehetőségeket, melyeket csak a leíró módszer pragmatikus okai miatt tárgyalunk külön. A kompozíció egyik legfőbb érdekességét éppen a többféle műfaji olvasatot egyszerre megengedő komplexitás adja, melynek köszönhetően megfigyelhetők a Petőfi alakjához és munkásságához kapcsolódó korabeli, sokoldalú viszonyulási módok és emlékezési formák.

a) *Portré (A személyiség)*

A sajtó csak az 1850-es évek második felétől közölt nagyobb mennyiségben portrékat Petőfiről; hiszen a szabadságharc után az osztrák kormány tiltotta a politikai üldözöttek ábrázolásainak forgalomba hozását,⁵⁵⁸ s a forradalmárt még 1854-ig keresték a hatóságok. A Bach-korszakban elsőként a *Hölgyfutár* – Barabás által készített, 1856-os – arcképalbumában jelent meg; majd Vahot Imre 1856-ban szintén szerepeltette arcképcsarnokában, illetve egy évre rá a *Napkelet félbeszakadt*, „életnagyságú” képes panteonjából sem maradhatott ki. Ugyanígy Heckenast Gusztáv 1858-as és a *Délibáb* 1859-es arcképalbuma is megjelenítette a költőt. Emellett olykor a különböző folyóiratok hasábjai között is föltűnt egy-egy metszet róla, például a *Vasárnapi Ujság* és a *Budapesti Viszhang* 1856-os számaiban.⁵⁵⁹ Az első Petőfi-szobrot Alexy Károly készítette 1850-ben, ezt azonban a közönség nem ismerhette.⁵⁶⁰ Az első sokszorosított és forgalomba is hozott Petőfi-szobrot Czélkúti Züllich Rudolf alkotta meg 1857-ben.⁵⁶¹ 1860-ban

⁵⁵⁶ Uo. 333.

⁵⁵⁷ *Hölgyfutár* 1857. nov. 28, 1185.

⁵⁵⁸ ADROVITZ 2012, 89.

⁵⁵⁹ VAHOT 1856, 16. *Vasárnapi Ujság* 1856. márc. 2, 69.

⁵⁶⁰ A szoborról: VAYER 1959, 37–41. ADROVITZ 2012, 89–31.

⁵⁶¹ A megosztó fogadtatású mellszobor egy-egy bronz példányát 15–20 pengőforintért lehetett megvásárolni, s az alkotást a pesti műtárlat is bemutatta. Vajda János szintén érzekelte a szobor hibáit, azonban tárgya miatt jóval elnézőbb volt vele: *Nővilág* 1858. júl. 4, 427. A *Vasárnapi Ujság* szerint a műtárlati kiállítást követően már 20 pengőforint volt a szobor ára. *Vasárnapi Ujság* 1858. jún. 11, 332. A mellszobor későbbi sorsáról, szoborteremben

Dunaiszky László készített mellszobrot, majd 1864-ben álló szobrot a költőről.⁵⁶² 1862-ben Kiskőrösön állították föl a Gerenday Antal nevéhez kötődő, első nyilvános, nagyobb sajtóvisszhangot kiváltó Petőfi-mellszobrot.⁵⁶³

E ponton nincs lehetőség kitérni a költő életében készült, terjedelmes szakirodalommal bíró képmásokra,⁵⁶⁴ ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy azok alapján készültek az előbb felsorolt, 1850-es években közölt ábrázolások is. Ismereteink szerint a *Petőfi Debrecenben* volt az első olyan festmény, amely nem valamelyik 1849 előtti elődjére hagyatkozott. Noha Orlai tiltakozott a költő arcát és megjelenését középpontba állító értelmezés ellen, a képet sokan portréként értelmezték. Mindez nem meglepő, hiszen a műfaj konjunktúráját élte ekkoriban, s különösen nagy igény mutatkozott Petőfi küllemének és arcképének élethű bemutatására. Így a Hölgyfutár mindenekelőtt az arckép hitelességével reklámozta a műlapot az előfizetési felhívásában, amit a költővel közeli kapcsolatot ápoló festő személye garantált.⁵⁶⁵

A portré a legelterjedtebb képi műfaj volt a korszakban, melynek elsődleges funkciója egy-egy személy identitásának eszményített vagy élethű rögzítése volt. Emellett jelentős szerepet töltött be a magyar nemzetközösségi tudat formálásában is, mivel képes volt a polgári erényeket megtestesíteni és reprezentálni az olvasóközönség számára.⁵⁶⁶ Ahogy azt Várady Antal már idézett levele vagy Kertbeny 1879-es tanulmánya is mutatja, Petőfi emlékének kiemelt jelentősége volt e panteonizációs folyamatban, s még évtizedekkel később is párbeszéd folyt a költő „hiteles” arcképéről.⁵⁶⁷

Petőfi István *Bátyám Debrecenben* című költeménye érzékletesen megmutatja a portré műfajának közösségi és személyes hatásmechanizmusait. (Petőfi István 1857 májusában szabadult a hároméves börtönfogságát követő kötelező katonai szolgálat alól. A szabadulása után a legkülönbözőbb irodalmi lapok és társaságok – köztük Lisznai Kálmán, Székely József vagy Balázs Sándor – nagy érdeklődéssel és nyitottsággal fogadták a költő bizonytalan egzisztenciájú testvérének irodalmi próbálkozásait.)⁵⁶⁸ A vers különlegessége, hogy az eltűnt költő egyik legközelebbi hozzátartozójának művészi reflexióit olvashatjuk benne. Az elsősorban portréként (tehát Petőfi arcára, megjelenésére, identitására fókuszáló értelmezésben) befogadott műlapon szereplő fivér látványa mindenekelőtt hangsúlyozottan nem a társadalom elképzeléseit, hanem személyes emlékeket, traumákat és a gyász érzését mozgatja meg a lírai énbén. A híres költő nem a kollektív emlékezet és a nemzeti történelem hőseként, hanem családtagként, a személyes emlékezet szereplőjeként jelenik meg.

[...]

Kinek volna több oka mint énnekem,
– Függvén szeme átszellemült képeden –
Hogy könnyezzen, s fájjon szive, kebele
Érted anyám, édes anyám gyermeke!

való elhelyezéséről Jókai írt: JÓKAI 1859, 597. Veres Endre negatív bírálatot idéz a szobrászról írt átfogó tanulmányában: VERESS 1911, 89–110. Kempf Ferenc elismerő kontextusban említette az alkotást: KEMPF 1959. Züllich egyéb munkáinak megosztó megítéléséről lásd: PRAZNOVSZKY 1997, 123–129.

⁵⁶² Előbbit egy londoni kiállításon is bemutatták, az utóbbinak viszont kissé elutasító visszhangja volt. Vö.: Politikai Ujdonságok 1862. febr. 19, 121. Fővárosi Lapok 1864. jún. 24, 605.

⁵⁶³ A kiskőrösi szoborállításról: Sürgöny 1862. aug. 19. Pesti Napló 1862. aug. 13. Sárkány 1862.

⁵⁶⁴ A Petőfi-ikonográfia kutatása már az 1870-es évektől megindult, lásd: KERTBENY 1879, 10–22. A terjedelmes diskurzus ismertetése helyett a legfrissebb munkák: ADROVITZ 2012. SZALISZNYÓ 2018, 35–61.

⁵⁶⁵ Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1185.

⁵⁶⁶ RÉVÉSZ 2015, 314–317.

⁵⁶⁷ Fővárosi Lapok 1874. szept. 5, 882. KERTBENY 1879.

⁵⁶⁸ BAJZA 1909, 17–19.

Elragadja lelkemet a gondolat,
S átalfutja a már távol múltakat [...]

Az Orlai-kompozíció is bizalmas, bensőséges, elérzékenyítő szándékú családtörténeti kontextusban látható viszont:

Hideg szobádon keresztül szél sivit,
Mefagynál, ha égő lelked nem hevit;
S ki megfoldná kopott szálú rosz gunyád...
Tőled távol, könyez érted – jó anyád!
S ha elmerengsz boldogtalanságodon,
Nem magadért fáj az neked, jól tudom!...
Lelkedet egy szent fájdalom kinozza:
Boldogtalan szüleidnek balsorsa.⁵⁶⁹

Érdeemes szem előtt tartani, hogy ez a személyes perspektíva csak egyetlen eleme, kiegészítő aspektusa a költőről szóló közösségi elbeszélésnek. Nem véletlen, hogy a verszárlat kimozdul a tisztán személyes pozícióból, kollektív igényű szempontokkal ütköztetve a testvérgyászt. S a lírai én – Petőfi forradalmi látomásköltészetének idézésével – a saját halálát megjósoló váteszköltő ismeretlen sírja fölött panaszolja el bánatát:

„Nem égtél el lassan, mint a mécsvilág –
Ismeretlen sirodon nem nő virág.
Kóro földi; s csak az éji fergeteg
Zugja el ott testvér búját feletted!”⁵⁷⁰

Megemlítendő, hogy Keserü Katalin szintén a személyes emlékezet és a gyászélmény felől közelíti meg a festményt: „Petőfi alakjában is a visszavonhatatlan veszteség fájdalmát fogalmazta meg Orlai: *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című képén”.⁵⁷¹

b) Versillusztráció (A költészeti örökség)

A Petőfihez kapcsolódó versillusztrációk csak az 1870-es években jelentek meg igazán nagy mennyiségben. Az 1860-as évektől – Jankó János, Than Mór, Marastoni József vagy Irinyi Sándor alkalmi munkái mellett – Lotz Károly készített rendszeresen versillusztrációkat, például a *János vitézhez* és a *Befordultam a konyhára, A négyökrös szekér, A kinn a ménes, kinn a pusztán* vagy a *Szilaj Pista* című költeményekhez.⁵⁷² A szabadságharc utáni években azonban csak elvétve jelentek meg egy-egy Petőfi-vers közé tördelt fametszetben. Példaként említhetők *Az alföld, A csikós, A Tisza, a Megy a juhász számaron* című költeményekhez készített, olcsó, életképeket és tájakat ábrázoló grafikák.⁵⁷³ Orlai kompozíciója tehát – a versillusztráció műfajában értelmezve – olajfestményként és műlapos formában is rendkívül színvonalas, párját ritkító kuriózumnak számított.

A korabeli sajtó műismertetései mellett belső motivikus kapcsolatok is nyilvánvalóvá teszik az *Egy telem Debrecenben* és a *Petőfi Debrecenben* rokonságát: a költemény és a műlap is a kopott gubájában ücsörgő, fűtetlen kemence mellett pipáját szorongató költő képét eleveníti meg. Ezen túlmenően a kompozíció akár a *Boldogtalan voltam...* című vers illusztrációjaként is fölfogható, hiszen a veresszületés egy pillanatát ábrázolja, mely érthető a költeményben lezajló

⁵⁶⁹ PETŐFI István 1858.

⁵⁷⁰ Uo.

⁵⁷¹ KESERÜ 1987, 60.

⁵⁷² Az 1850–60–70-es évek versillusztrációiról bővebben: NAGY 1953. KESERÜ 1987, 59–64. E. CSORBA 1999, 16–18.

⁵⁷³ Például: PETŐFI 1853, 40–41. PETŐFI 1854a. PETŐFI 1854b.

fiktív lírai deklamáció egy mozzanataként is. Orlai későbbi (Várady Antal említett kritikájára reagáló) véleménye szerint ő maga is kifejezetten versillusztrációnak tekintette művét: „[...] oly képnek, melyhez az eszme egy költeményből van merítve, nem főfeladata a hű arcképezés, hanem a költemény szellemének visszaadása s csak is a költemény illusztrációjának tekinthető.”⁵⁷⁴ A festő 1879-ben írt Petőfi-esszéjét olvasva a festmény romanticizált szegénységábrázolása akár a vers múltat megszépítő ábrázolásmódját is tükrözheti:

[...] a szükség a legbüszkébb lelket is megtöri. [...] áldásnak tarthatjuk azt, hogy a legsúlyosabb szenvedés töviseit is megtompítja az idő, s a visszatekintés dúló fájdalom helyett édes bánattal vonja be leélt rossz napjainkat. Petőfi is ilyesmit érezhetett, midőn sorsa változtával visszaemlékezett Debreczenben töltött telére, s dalban fölsóhajtott [...] ⁵⁷⁵

Könnyen belátható, hogy a kompozíció – versillusztrációként – Petőfi *költészetével* teremt kapcsolatot, a költő lírai munkássága válik benne művészi reflexió tárgyává.

Petőfi emléke reflektálható irodalmi hagyományként, lírai hatásviszonyként jelenik meg Szelestey László Hölgyfutárban megjelent, *Petőfi Debreczenben* című költeményében is. Az irodalomtörténet-írásban szintén Petőfi-epigonként ismert Szelestey nem tematizálja expliciten képzőművészeti ihletforrását, melyre pusztán a vers és a műlap cíamazonossága utal. Azonban irodalmi formává alakítja (vissza) az Orlai által képiesített Petőfi-lírát, elrugaszkodva a kép által illusztrált konkrét Petőfi-verstől. A paratextuson kívül a költő neve nem jelenik meg, mivel a szöveg fő szervezőelve, hogy Orlai kompozícióját új (viszont a festmény által is ábrázolt, azt újragondoló) perspektívából láttassa. A poémát Petőfi költészetének játékba hozása, parafrázis és egy következetes perspektívavezetés működteti: a naplemente leírásával kezdődik, a *János vitéz* nyitányát megidézve és kifordítva; egy távoli, külső, égi látószögből közelítve a költő debreceni szállása felé.

Vagyon a téli nap már lemenő félben
Madarak serege száll a levegőben –
[...]
Téli nap, téli nap aranyos sugára!
Nézz vissza még – egy szív vigasztalására –
Annak a kis háznak picin ablakára. –

A lírai beszélő a lenyugvó égitestet és az elszálló madarokat megszólítva dicsőíti a hideg szobában üldögélő boldogtalan költőt. S csak a verszárlatban utal az Orlai képéről ismert beltéri beállításra (az ablakon besütő fényre, a költő tekintetére és a széken heverő kéziratra):

Betakarta magát a nap a felleggel
S messze elbujdosott a madár sereggel;
De azért a költő még sincsen magába,
Itt maradt ő vele *boldogtalansága!*

[...]
Benn a sugár játszik a hideg teremben,
Gyászemlék a szíven, nehéz köny a szemben –
„*Boldogtalan voltam teljes életemben...*”⁵⁷⁶

c) Történeti zsáner („*Petit genre*”)

Az alkotás (irodalom)történeti zsánerként jelenthette a legnagyobb különlegességet a korabeli olvasóközönségnek, hiszen a Bach-korszakban Orlai képén kívül nem született vizuális

⁵⁷⁴ Fővárosi Lapok 1874. szept. 17, 921.

⁵⁷⁵ ORLAI 1879, 361.

⁵⁷⁶ SZELESTEY 1857. 1271. Kiemelés az eredetiben.

ábrázolás a költő életéről.⁵⁷⁷ Nem sokkal később, az 1860-as évek elején Székely Bertalan készített életrajzi illusztrációsorozatot Pákh Albert tervezett, befejezetlen Petőfi-biográfiájához,⁵⁷⁸ továbbá 1866-ban Munkácsy Mihály is festett egy korai életképet *Petőfi búcsúja a szülői háztól* címmel. Lotz Károly a Petőfi-versek illusztrálása mellett kiemelt szerepet vállalt a költő életútjának megfestésében is, hiszen elsőként ábrázolta vizuálisan *Petőfi halálát* 1863-ban.⁵⁷⁹

A történeti zsáner fő jellemzője, hogy hősét hétköznapi közemberként, populárisabb megközelítésben mutatja be, így a befogadója számára egy könnyebben értelmezhető és átélhető „privát történelem vízióját” nyújtja, átmeneti műfajt képezve a zsánerkép⁵⁸⁰ és a történelmi festmény között.⁵⁸¹ Mint láttuk, Eötvös József maga javasolta a festőnek, hogy történelmi képeit a közelmúlt eseményeiből, „a legújabb történetekből” válassza⁵⁸² A Hölgyfutár hirdetése is hangsúlyozta a mű történeti becsét, ahogy a történeti jellegéből eredő elvárásokból fakadtak az első kritikák is.⁵⁸³ A *Petőfi Debrecenben* azonban távol áll a történelmi festészet monumentalitásától, mozgalmasságától, emelkedettségétől: a költő szegénységének romantikus-biedermeier eszményítésében vagy a nélkülözéseit illusztráló tárgyi környezetre is érzékeny enteriőr beállításban inkább a zsánerképek ábrázolásmódja érvényesül.

A Petőfi-epigonként (s a székelykápósza névadójaként) ismert Székely József tanúja volt Petőfi cívisvárosban töltött napjainak, így kommentárja kifejezetten a műlap referenciális vonatkozásait hangsúlyozta, s számos mikrohistóriai adalékkal gazdagította a kép történeti megközelítésű értelmezését. Például ő is szót ejtett Petőfi kissé szépítve megfestett, Pákh Albert tulajdonában lévő kabátjáról.⁵⁸⁴ A történeti igényesség jegyében írt a költő debreceni lakhatási körülményeiről és az akkori olvasmányélményeinek aprólékos részleteiről is:

De ezt meg égbekiáltó anachronismus nélkül nem tehetjük, mivel hiteles tudomásunk van róla, hogy Petőfinék Debrecenben, a váradutcai újsoron Gulyásné asszonyomnál laktában Hugo Viktoron és Vörösmartyn kívül egyéb párnája nem volt, melyet feje alá rakott volna.⁵⁸⁵

Székely megfigyelése szerint Petőfi szobájának kilátása sem felel meg a történeti hitelesség kívánalmainak, holott Orlainak voltak adatai róla.⁵⁸⁶ A képmagyarázat mintha tapintatosan korrigálni kívánta volna a műlapon ábrázolt utcai látképet is:

⁵⁷⁷ Esetleg lejegyezhetjük Orlai Petrich *Petőfi az egri kispapok között* című, bizonytalanul datálható, befejezetlen rajzát, amely meglehet, hogy inkább az 1840-es években keletkezett, ahogy a *Petőfi szüleinél* vagy a *Petőfi Etelke sírjánál* című alkotások. Keserü Katalin a *Petőfi szüleinél* datálását illetően sem tud dönteni, míg Adrovitz Anna 1844-re helyezi a keletkezését. Vö. KESERÜ 1984, 60–64. KESERÜ 1987. ADROVITZ 2012, 29–31.

⁵⁷⁸ BÜKY, NAGY 1963.

⁵⁷⁹ E. CSORBA 2000. ZIBOLEN 1967, 65–67.

⁵⁸⁰ A korszakban elterjedt cigányságábrázolások, alföldi pusztát bemutató tájképek, pásztor-, betyár- és csárdaidillek természetesen már Petőfi költészete előtt is megjelentek a képzőművészetben, a népi témájú műveket gyakran mégis a Petőfi-líra népies paradigmáján keresztül értelmezte a sajtó. Vö. a hazai sajtó Lotz Károly, Markó Ferenc vagy a korszak cigányábrázolásairól szóló írásaival: Pesti Napló 1855. jún. 13. BULYOVSKY 1856. [R–s], *Vályogvető cigányok*, Vasárnapi Ujság 1869. ápr. 25, 228–229. A népi és polgári életképekről bővebben: KIRÁLY, PAPP 2018, 352–370. SINKÓ 1989, 121–154. VESZPRÉMI 2002, 265–286.

⁵⁸¹ Az idézet helye: KIRÁLY, PAPP 2018, 330. A műfajról lásd még: Uo. 330–334.

⁵⁸² GALAMB 2011, 47.

⁵⁸³ „a helyzethez képest nem rontotta volna a művészi illúziót, ha ruházata még szegényesebb, s ez a történeti hűséggel sem ellenkezett volna.” BULYOVSKY 1857.

⁵⁸⁴ A ruhadarabot az ötvenes években ereklyeként őrizte a Pákh család, később azonban nyoma veszett. PÁKH Károly 1889, 366. SZÉKELY 1857.

⁵⁸⁵ Uo.

⁵⁸⁶ ORLAI 1879, 361.

A szoba ablakáról nem tudom elhatározni: az utcára nyílik-e (mert a várudutcai ujsoron, az utra kifele eső ablakból nem látunk ám többé házat, csak homokbuckát, kutat, szőlőskertet, meg odább az akasztófát) vagy pedig az udvaron levő tyúk és disznóól végére?⁵⁸⁷

E történeti megközelítés tükrében igazán szembeűnő, hogy a *Petőfi Debrecenben* nem egy valóban megtörtént pillanatot, hanem egy Petőfi-vers alapján elképzelt, s művészi szempontok alapján megalkotott jelenetet (történetet?) ábrázol.

E ponton érdemes röviden áttekinteni Orlai képzőművészeti narrativitásról kifejtett nézeteit. *A festészet és költészet rokonsága* (1864) című esszéje szerint míg az irodalom az időbeliségének köszönhetően egy egész történetet elmesélhet, addig a képzőművészet a térbelisége miatt csak egyetlen pillanatot ábrázolhat.⁵⁸⁸ Szerinte a festészet a szimbolizálás csapdájába esett, amióta időben történő eseményeket kísérel meg ábrázolni egyetlen jól megválasztott mozzanat helyett. A festő ezzel tulajdonképpen azt a jelképeket használó eljárást is kifogásolta, melyet – müncheni mestere, Wilhelm von Kaulbach javaslatára – maga is alkalmazott a II. Lajos holttestének megtalálását ábrázoló, 1851-es képén. S amit, mint láthattuk, Toldyék erősen elmarasztaltak.⁵⁸⁹ Orlai korábbi tanára, Kaulbach három kompozícióból álló Macbeth-sorozatán keresztül illusztrálta egykori hibáját. A tragédia elejét bemutató, első illusztrációt elhibázottnak tartotta, mert abban egy szimbolikus korona fejezi ki a főhős *jövőbeli* sorslehetőségét. A történet végét megjelenítő, harmadik kompozíciót pedig azért kritizálta, mert abban szellemek szimbolizálják a király bűnös *múltját*. A középső képpel ellenben elégedett volt, hiszen az Shakespeare tragédiájának egy olyan jól megválasztott pillanatát illusztrálja, mely szimbolizálás nélkül is képes bemutatni időben zajló eseményeket: Lady Macbeth lelkiismeretfurdalását, annak okait és a történet sejtethető tragikus kifutását.⁵⁹⁰ A festő gondolatmenetének alapját Lessing *Laokoón* (1766) című tanulmánya adta, mely szerint a festészet a térhez kötöttsége ellenére – egy bizonyos mértékig – képbe tudja foglalni az általa ábrázolt pillanat előzményeit és következményeit: „amit a festmény *actu* (megvalósítva) nem tartalmazott, az azért *virtute* (lehetőség szerint) benne volt.”⁵⁹¹

Orlai művészetelméleti nézeteinek tükrében a *Petőfi Debrecenben* sem pusztán Petőfi *Boldogtalan voltam* című költeményének születését mutatja be, hanem „virtute” egy átfogóbb történetet mutat be. Közvetlenül magában foglalja, megtestesíti, tetőpontként összesűríti a pályakezdő költő 1844 előtti, nélkülözésekkel terhes életszakaszát.⁵⁹² Ahogy azt korábban bemutattuk, a Bach-korszak Petőfiről szóló prózai alkotásainak, irodalomtörténeti értékű forrásainak, visszaemlékezéseinek jelentős része éppen Petőfi színészéveinek nyomorúságos napjait tematizálta: például az előbb elemzett, Szokoly Viktor-féle *Regényes rajzok Petőfi ifjúkori éveiből*.⁵⁹³ A tragikus életrajzi mélyponthoz hozzágondolhatjuk az életrajz folytatását

⁵⁸⁷ SZÉKELY 1857, 128.

⁵⁸⁸ ORLAI 1864, 71–72. E hagyományos fölfogás posztmodern kritikájáról lásd például: MITCHELL 2008, 99–119.

⁵⁸⁹ Megjegyzendő, hogy a szakirodalomban terjed egy vélekedés, miszerint Orlai – egyébként már a szabadságharc előtt is tervezett – Mohács-festményét Petőfi-allegóriaként értelmezték a Bach-korszakban. Ez az állítás Tehel Péter 1851-ben, illetve Szij Béla 1970-ben írt tanulmányában fogalmazódott meg először, azonban az 1850-es évekbeli recepcióban nincs nyoma ilyen olvasatnak. Szij Toldy Ferenc elmarasztaló levelét idézte hipotézise alátámasztására, azonban az általa citált szövegrész nem utal Petőfi-allegóriára: Toldy szavaiból legfőljebb arra lehet következtetni, hogy a kritikus a nemzeti föltámadás allegóriájaként értelmezte a képet. Keserű Katalin Orlai-monográfiája is elfogadta és átvette Szij nem bizonyított, kissé a korabeli Petőfi-ünnepek hatása alatt alkotott narratíváját, emiatt a kortárs szakirodalom szinte tényként kezeli a hipotézist. Vö. TEHEL 1952. SZIJ 1974, 191–192. A Petőfi-allegória mint lehetséges olvasatról legutóbb: E. CSORBA 2021, 181–184.

⁵⁹⁰ ORLAI 1864, 71–72.

⁵⁹¹ LESSING 1999, 80. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁹² Orlai képeinek sajátosan narratív jellegére már Prém József is fölfigyelt az 1880-ban írt nekrológiájában. PRÉM 1880, 323.

⁵⁹³ Elsőként a Napkelet 1858-as évfolyamában jelent meg. Az első könyvformátumú kiadás: SZOKOLY 1859, 3.

is: a költői beérkezéssel járó művészi elismerést, anyagi biztonságot, országos hírnevet. Hiszen a debreceni szegénység jelenti a költő sorsfordulóját: a halál szélén álló,⁵⁹⁴ lét peremén tengődő Petőfi innen gyalogolt Pestre, ahol Vörösmarty közbenjárására megjelent a sikert hozó, első kötete.

A korabeli recepció is alátámasztja ezt a narratív jellegű olvasatot. Vas Gereben képmagyarázata szintén a költő irodalmi beérkezése utáni egzisztenciális helyzete tükrében értékelte a műlapot, emiatt nem is tartotta tragikusnak vagy botrányosnak a költő nyomorát:

Ne ijedjetelek meg e képtől, e szegénység nem lesz szemrehányás, a kezdőnek nincs mit követelni. [...] mert nem tudom hány millió magyar bírná el azt a nagy szégyent, – ha Petőfi is véginségben hal meg.⁵⁹⁵

A képkommentár középpontjában a művészi szegénység állt: visszatérő gondolata, hogy a társadalom a költőit csak haláluk után ismeri el, és értékeli kellő mértékben.

Hej, ha betévednél a fővárosba, arannyal váltanának meg, üveg alatt tartanának; így tisztelik meg a nagy költő eszközeit, maguk [a költők] pedig bizvást megfagyhattak; s benned is az ám a sokat érő kincs, hogy a költő majdnem melletted fagyott meg.⁵⁹⁶

Úgy tűnik azonban, hogy a műlap nem szimbolizálta kellő mértékben a költői nélkülözést Vas Gereben számára; hiszen valahányszor arról értekezett, rendre eltávolodott Petőfi alakjától, s helyette a szűkölködve elhunyt Vörösmartyt idézte föl.⁵⁹⁷

Láttam én már egy nagy költőnek temetését, – elláthatlan csoport húzódott a gyászravatal után, s egy tapasztalatlan ifjú mellettem azt mondja: „Ez az, – mondja a tisztelgő tömeg végig nézve, – mit a gazdag drága pénzért sem tudna megvenni!” – Igaza van önnek, mondám neki, – csakhogy ismét ez az, mit a megholt a gazdagoknak legolcsóbbért adna!⁵⁹⁸

Székely József képmagyarázataának zárzata is a siker perspektívájából értelmezte a kompozíciót; mintha az ábrázolt napoknak nem a szegénység volna a legjellemzőbb vonása, hanem az egzisztenciális szélsőségek megtapasztalása, s a költői pálya mesészerű fordulata:

[...] ugyan mi mástól lelkesednék e meghatóan szép költői arc, hanemha azon vigasztaló gondolatától, melyet épen leírni készül: hogy e boldogtalanságot meg nem érdemelte. Jól érzi, hogy ő valami mást érdemel: hirt szerelmet, költői halált. És öt év alatt kivívta mind a hármát *hirt, szerelmet, költői halált!*⁵⁹⁹

Megjegyzendő, hogy hermeneutikai képtelenség a műalkotást függetleníteni bizonyos evidens életrajzi információktól, melyek – ha már fölismertük Petőfit a képen – megelőzik a kompozíció értelmezését. Mindenképpen meghatározza a befogadást az a tény, hogy Petőfi országos költői hírnévre tett szert, hiszen e tudás birtoka híján már a személye fölismerése sem sikerülhetne, hiszen a befogadó is az ismertsége miatt képes azonosítani őt a képen. Vagyis a nyomorúságos viszonyok és az országos siker közötti feszültség pontos életrajzi ismeretek nélkül is befolyásolja a képolvasatot. (Sőt, a festmény versillusztrációként való értelmezése sem

⁵⁹⁴ A halál közelségének motívuma Petőfi 1843-as, Debrecenben írott, *Élő halott* című versében is megjelent, s később Jókai is hangsúlyozta, hogy olykor éhhalál fenyegette a költőt. JÓKAI 1858, 18.

⁵⁹⁵ VAS 1857d.

⁵⁹⁶ Uo.

⁵⁹⁷ Petőfi emlékezete tehát jelen volt a költők társadalmi státuszáról, irodalmi-szakmai szolidaritásról szóló diskurzusban, az Írói Segélyegylet megalakulásának (előzmény)történetében is. A segélyegylet történetéről bővebben: T. SZABÓ 2008, 350–356.

⁵⁹⁸ VAS 1857d.

⁵⁹⁹ SZÉKELY 1857, 128. Kiemelés az eredetiben.

szakítható el a debreceni időszak utáni költői sikertől, hiszen ebben az olvasatban a kompozíció múltat megszépítő ábrázolásmódja az *Egy telem Debrecenben* lírai énjének retrospektív szemléletét tükrözi. Ugyanígy a kép portréjellege is azért volt releváns a korabeli nyilvánosság számára, mert a híres költőt ábrázolta.) Nem véletlen, hogy már az első életrajz, Gyulai Pál *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című munkája is az irodalmi beérkezés tükrében mutatta be a költő debreceni nyomorát.⁶⁰⁰ Az Orlai-kompozíciónak tehát szerepe volt egy Petőfi életéről szóló irodalomtörténeti narratívát konstruáló folyamatban is.⁶⁰¹

Ha így nézzük, akár Orlai egy másik Petőfi-enteriőrje is bevonható az értelmezésbe: a hasonló felépítésű címmel ellátott, 1861 körül készült *Petőfi Pesten 1848-ban* című polgári tárgyi környezetet – szivart, festményt, íróasztalt Béranger-asztaliszobrot – fölvonultató olajfestmény akár a szegényes milliót ábrázoló *Petőfi Debrecenben 1844-ben* szimmetrikus párdarabjaként is értelmezhető.

A fenti gondolatmenet akkor nyeri el igazán a jelentőségét, ha belátjuk, hogy a *Petőfi Debrecenben* korabeli értelmezésekben is megjelenő, sorsfordulaton sugalló narratívája illeszkedik egy társadalmi-politikai érdekeltségű elbeszélési sémába is. Noha a címben található évszám (*1844-ben*) igyekszik eloszlatni az esetleges politikai áthallásokat, melyre szükség is lehetett a Bach-korszak rendkívül bizonytalan sajtópolitikai közegében.⁶⁰² A történeti zsáner műfajának általános jellemzője, hogy a nemzeti történelmet *pars pro toto* testesíti meg, s popularizálja azt hétköznapi, egyszerű, mikrotörténeti epizódokon keresztül. Elhamarkodott volna egy egyéni karriertörténetben testet öltő nemzeti allegóriaként értelmezni a kompozíciót. Ugyanakkor a sorsfordulaton alapuló narratív séma mindenképpen párhuzamot mutat a korszak bizonyos történelmi festményeinek nemzeti nagyelbeszéléseivel; melyek a szabadságharc bukását szimbolizálva kollektív katasztrófákat, történelmi tragédiákat ábrázoltak, áthallásos formában sugallva a kudarc utáni dicsőség, a (nemzet)halál utáni föltámadás, a szabadság visszaszerzésének reményét. Ennek első, úttörő jelentőségű példája éppen Orlai II. Lajos király holttestét ábrázoló akadémikus történelmi festménye volt, amely vallásos jellegű ikonográfiai mintákkal a nemzethalál utáni újjáéledés ígéretét sugalmazta.⁶⁰³

A kompozíció tehát portréként a költő alakját és személyiségét, versillusztrációként irodalmi örökségét, történeti zsánerként pedig az – akár politikai allegóriaként is fölfogható – életrajzát mozgósította a kollektív emlékezetben. Politika, művészet és emlékezet összefüggése azonban már a következő fejezetnek lesz fontos témája, hiszen a továbbiakban egy már többször említett regényről, Jókai Mór *Politikai divatok* című, 1863-ban megjelent művéről lesz szó, amely amiatt is kiemelkedik a korabeli Petőfi-ábrázolások közül, hogy allegorizálás nélkül merte ábrázolni az 1848/49-es eseményeket. Hogy egy Jókaira jellemző cliffhangerrel zárjunk: meg is gyűlt a baja a Schmerling-provizórium pest-budai rendőrigazgatóságával...

⁶⁰⁰ GYULAI 1854, 29.

⁶⁰¹ Vö. SZILÁGYI 2010b, 270–277.

⁶⁰² KESERÜ 1987, 63. (17. végjegyzet)

⁶⁰³ KIRÁLY, PAPP 2018, 312–315. BÓDI 2018, 94–95.

3. A PETŐFI-REJTÉLY JÓKAI SZEMÉVEL (A *POLITIKAI DIVATOK* A PETŐFI-DISKURZUS KONTEXTUSÁBAN)

Az 1863-ban megjelent *Politikai divatok* úgy emelte Jókai írói státuszát, és hozott számára nagyobb hírnevet, hogy néhány olvasója mégis művészi ballépést, szégyent, kegyeletsértést emlegetett a mű kapcsán.⁶⁰⁴ Egyetlen értelmezés sem kerülte el a mű kulcsregény-típusú olvashatóságának kérdését: a legtöbb elutasítást a biografikus olvasatot kikezdő karakterábrázolások váltották ki, különösen a Pusztafi nevű regényhősben felismerhető Petőfi-alterego. A költőről mintázott szereplő túléli a szabadságharcot, ám társadalmi beilleszkedés helyett nosztalgikus hajlamú, cinikus, alkoholista csavargóvá válik.

A továbbiakban e megosztó regényen keresztül vizsgáljuk Jókai Petőfi-émlékezetben betöltött szerepét. Az író befolyását jelzi, hogy tagja volt a Reményi Ede kezdeményezésére 1860-ban megalakuló Petőfi-szoborbizottságnak, s később elnöke lett az 1876/77-ben alakuló Petőfi-Társaságnak is. Kérdés azonban, hogy ő maga hogyan látta a kibontakozó kultuszt s eltűnt barátja legendává emelkedését – mely folyamatnak ő maga volt az egyik legjelentősebb alakítója.

A) Halottról jót vagy semmit? (A keletkezés- és befogadástörténet törésvonalai)

A *Politikai divatok* népszerűsége a keletkezés kontextusának három tényezőjéből eredt. Mindenekelőtt abból, hogy a regény sok év után először tematizálta az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékezetes pillanatait, meghatározó alakjait.⁶⁰⁵ Másrészt abból, hogy a keletkezése szorosan összefonódott a szerző Schmerling-provizórium alatti börtönbüntetésének történetével. Harmadrészt – az 1894-ben kiadott Jókai-díszkiadás utószava szerint – a sajtórendőrség nyomására számos részletet ki kellett törölni a szövegből, így ez utóbbi okra hivatkozva olykor magyarázhatók voltak az esetlegesen fölmerülő esztétikai kételyek is.

A megjelenését követő kritikai fogadtatás szerénynek és kissé ellentmondásosnak minősíthető: mindössze egyetlen alapos, terjedelmesebb, döntően negatív bírálatot ismerünk az első harminc évből. A későbbi retrospektív források azonban a regény korai népszerűségéről tanúskodnak. Amennyiben hitelesnek tekintjük a könyv második kiadásának (1874) hirdetését vagy Mikszáth Kálmán több évtizeddel későbbi Jókai-életrajzának (1907) visszaemlékezését, a korai hallgatás inkább a Schmerling-provizórium alatti sajtóviszonyokkal magyarázható.⁶⁰⁶ Az első kritikát közlő Fővárosi Lapok névtelen szerzője kritizálta a regény Petőfi-ábrázolását: élesen kifogásolta, hogy Pusztafi a történet elején egy kétségkívül Petőfit mintázó történelmi figuraként jelenik meg, ám később fiktív elemekkel keveredik jellemrajza: „két szék közt a pad alatt maradt. Sem eszményített Petőfi nincs, sem igazi. Utolsó megjelenése, részegen – egy kissé határos a bosszantóval.”⁶⁰⁷ A kritika ellenére az 1874-es, második kiadás hirdetésében viszont éppen Pusztafi alakjával igyekeztek népszerűsíteni a művet.⁶⁰⁸ 1878-ban Gáspár Imre a „magyar nép lélektanának” a szempontjából tekintette át Jókai regényeit; szerinte a *Politikai*

⁶⁰⁴ A regény korábbi befogadásáról, műfaji besorolásáról, a narráció és az emlékezet összefüggéseinek működéséről, a divat mint kulcsmotívum jelentőségéről, vagy egy-egy apróbb motívumról, például a menlevél szerepéről lásd: *JMÖM Regények 14*, 516–531. TARJÁNYI 2007, 126–127. HANSÁGI, 2014, 296–299. TÖRÖK 2014, 85–105. HERMANN Zoltán 2015, 85–96. HELTAI 2017, 106–113. HERMANN 2017, 16–36.

⁶⁰⁵ MIKSZÁTH 1960, 50–52.

⁶⁰⁶ Figyelő 1874. júl. 12, 336. MIKSZÁTH 1960, 32–38, 50–52.

⁶⁰⁷ A monogram alapján hajlamos vagyok a nevért elrejtő kritikust Zilahy Imrével azonosítani, aki a Fővárosi Lapokat egykor szerkesztő, a megjelenés évében elhunyt Zilahy Károly testvére volt, s a Fővárosi Lapok korábban több írását is közölte. [Z. I.], *Politikai divatok*, Fővárosi Lapok 1864. okt. 27, 246–247. sz., 1030. és 1034–1035.

⁶⁰⁸ Figyelő 1874. júl. 12, 336.

*divatok*knak kifejezetten előnyére vált Petőfi „kissé megrongált alakja”, mely olyan lappangó emlékeket ébreszt az olvasóban, „melyekről annak idejében beszélni sem igen lehetett.”⁶⁰⁹

A későbbiekben megmaradt ez a kettőség. Az 1894-es díszkiadás megjelenését követően egy laikus olvasó, egy tanárnak készülő orsolyita rendi diák dorongolta le a művet. Halász Margit részletesebben foglalkozott a szereplők kulcsregény-típusú lehetőségeivel, „beazonosítva” Lávayt (Jókai), Hargitay Juditot (Laborfalvi Róza), Pusztafit (Petőfi), és Holdváry Szerafint (Szendrey Júlia). A kritikai kiadás nem utal rá, de ő már említést tett arról, hogy a korabeli olvasók fölfigyeltek a később részletesen tárgyalandó Zeleji–Pusztafi karakterkettőzésre. Ennek ellenére úgy tartotta, hogy míg Lávay „fel van ruházva a legkiválóbb férfiúi erényekkel” addig Pusztafi „méltón felépített jelleme” a regény végén olyan „rút, selejtes alakban” mutatkozik meg, hogy attól az olvasó „nem csak a költő és az ember iránti illuziót veszti el, hanem [...] valósággal megundorodik”. Halász elsőként fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy Pusztafi alakjának eltorzítása biografikus okokkal magyarázható, vagyis, hogy a szerző személyes sértődöttsége, az egykori barátok 1848 őszén megromlott kapcsolata okozta a költőlegendát lealacsonyító írói eljárást. Összefoglalva álláspontját: „Azt a régi közmondást kell megtartani, hogy halotról jót vagy semmit.”⁶¹⁰

A századforduló körüli években csillapodtak a Petőfi-ábrázolással kapcsolatos ellenérzések. A „valótlanságokat” a társadalom- és korrajzban szerepet játszó irodalmi fikcióként értelmezték, kimozdítva az egyértelmű Pusztafi–Petőfi megfeleltethetőséget. Kivételnek tekinthető az egri katolikus főgimnázium egy 1905-ös előadása, mely fölírta Jókainak, hogy másképpen örököltette meg a szabadságharcot és Petőfit a *Politikai divatokban*, és másként az 1889-es *Tengerszemű hölgyben*.⁶¹¹ Várdai Béla kifejezetten méltatta a szerző „fantáziáját”. Azt vetette föl az 1902-ben megjelent, szemelvényes kötetének bevezetésében, hogy Jókai ezzel a regénnyel reagált a Petőfit visszaváró hangokra, megmutatva a széles közönségnek, hogy a költőnek sorsszerűen el kellett esnie 1849-ben.⁶¹² Ugyanebben az évben Breznay Imre, egri helytörténész természetesen találta, hogy Jókai „itt is »kever«”, s az erdélyi csatában elhunyt Zeleji Róbertben ismert Petőfi sorsára.⁶¹³ Jelentős Beöthy Zsolt 1905-ös írása, mely arra hívta föl a figyelmet, hogy olykor több személyiség olvad össze a mű egy-egy szereplőjében, például a vitatott Pusztafi nem csupán Petőfi alakját jeleníti meg, hanem legalább annyira megidézheti a kor egy másik, jól ismert szerzőjét, Sárosi Gyulát is.⁶¹⁴

1924-ben Zsigmond Ferenc újra megrovólag lépett föl a valóságtól való nagyobb eltérésekkel szemben, melyeket „a hatás szempontjából” minősített hibának. Nem kifogásolta Pusztafi életben maradását: „e regény írásakor pedig igen alkalmoszerűek voltak a Petőfi sorsára vonatkozó föltevések; egyébként is joguk lesz bármikor a költőknek elképzelniök, vajjon miként alakult volna tovább a szabadságharc után Petőfi élete.”⁶¹⁵ Ellenben zavarónak tartotta azt az „önkényes motiváció” által vezérelt valótlanságot, hogy a műben Pusztafi (Petőfi) aktívan támogatja Lávay Béla és Hargitay Judit (Jókai Mór és Laborfalvi Róza) házasságát.⁶¹⁶ Zsigmond munkájával kanonizálódott a szereplőket szorosán beazonosító kulcsregény-olvasat,

⁶⁰⁹ GÁSPÁR 1878.

⁶¹⁰ HALÁSZ 1896, 1–2.

⁶¹¹ *JMÖM Regények 14*, 520.

⁶¹² JÓKAI 1902, 3–8.

⁶¹³ BREZNAY 1902, 4–5. *JMÖM Regények 14*, 519.

⁶¹⁴ BEÖTHY 1905, 208–209.

⁶¹⁵ ZSIGMOND 1924, 183–187.

⁶¹⁶ A kulcsregény-olvasat premisszájából kiinduló interpretációk nem önálló elemzések formájában, hanem különböző, Jókaival foglalkozó írások elvetett megjegyzéseiben jelentek meg. Vö. FESZTY Árpádné 1924, 57. SOLYMOSSY 1925, 6–7. KÁRPÁTI 1925, 280. NAGY Sándor 1937, 145–148.

így gyakoribbá váltak a Pusztafit egy az egyben Petőfivel megfeleltető megközelítések. A kulcsregény-olvasatból következő, Petőfi-ábrázolással kapcsolatos indulatok Sarkadi Imre 1954-es *Jókai ürügyén* című cikkében értek tetőpontra. Szerinte a mű „szégyene Jókainak”, „önleplezésé váló öngazolás”, melyet sohasem tudott düh és megvetés nélkül kézbe venni. Véleményét arra alapozta, hogy a regényben „Jókai az égbe emelkedik”, míg Petőfi „a csatornák mocskává züllik”. Ő is biografikus magyarázattal érvelt. Úgy vélte, hogy a szerző az 1848 utáni politikai mérséklődését, forradalmi radikalizmustól való eltávolodását igyekezett igazolni. A mű – tágabb, aktuális kultúrpolitika-történeti kontextusban is értelmezhető – morális üzenetét így összegezte: „az emelkedik az égbe, aki a hatalommal ki tud jönni.”⁶¹⁷ A populáris adaptációk szintén idegenkedtek Pusztafi alakjától: az 1955-ben színre vitt, *Szabadság, szerelem* című operettadaptáció – annak ellenére, hogy kizárólag a forradalomra és a szabadságharcra szűkítette cselekményét – teljesen kiírta a szereplőt a darabból. Holott elhangzott benne a költő *Szabadság, szerelem* című versének megzenésített és a *Feltámadott a tenger* átírt változata.⁶¹⁸

A *Politikai divatok*at társadalmi irányregényként olvasó Sötér István fölmentette a szerzőt a kegyeletsértés vádjá alól 1956-ban. Szerinte a regény vége Petőfi világfájdalmas, melankolikus *Felhők*-korszakát ábrázolja. Sötér újra a társadalomábrázolás felé fordította a figyelmet: szerinte a szerző Pusztafi karakterében állított tükröt a nemzetnek, amiért az könnyen megbékélt a szabadságharc leverése után. Úgy vélte, a kegyeletsértéssel vádaskodó kritikusok véleménye „kiáltó tévedés”.⁶¹⁹ Fontos fejezet a recepcióban az 1963-ban elkészült Szekeres László-féle kritikai kiadás, amely összefoglalva a fentebb ismertetett álláspontokat leginkább Sötér és Beöthy véleményét erősítette, részletesebben kifejtve a Zeleji Róbert és Petőfi sorsa közötti párhuzamokat. Emellett a Jókai-életmű kontextusából is cáfolta a személyes bosszúállás vádját.⁶²⁰ Nagy Miklós szintén az előbbi nézetet vallotta: „nyoma sem élhetett benne a bosszúállásnak.”⁶²¹

A kortárs recepcióban nem merült föl többet a kegyeletsértés vagy a személyes elégtétel magyarázata. Különös azonban Fábri Anna egy 1998-as tanulmánya, amely szintén érzékelt valamiféle személyes érintettséget a *Politikai divatok*ban, melyet a korábbi recepció revansvágnak, öngazolásnak, érdekvezéreltségnek értékelt, s morálisan megkérdőjelezett: „Kétségtelen, hogy van valamiféle zavaró [...] személyesség a *Politikai divatok*ban”. Az ábrázolás mikéntjét ő is életrajzi okokkal, a szerző utólagos békülési szándékával indokolta. „Jókai Petőfivel való barátságának meghasonlásba torkolló történetét az életben már nem igazíthatta ki, a fikció világában keresett rá lehetőséget.” Nem tartotta lehetetlennek, hogy Gyulai Pál talán e regény miatt vált „végérvényesen Jókai engesztelhetetlen kritikusává”, s kereste kitaróan Jókai műveiben „az írói magatartás méltatlan megnyilvánulásait.”⁶²² Napjainkban újra előtérbe került a Petőfi megkettőzését (Zelevi + Pusztafi = Petőfi) és a különböző létező személyiségek összeolvadását (Petőfi + Sárosi Gyula = Pusztafi) hangsúlyozó interpretáció.⁶²³ Ratzky Rita óvatos lépéseket tett a szerepkettőzés értelmezésére: „mintha az egyik alakban, Pusztafiban az időnként arrogáns költőt, a másikban, Zeleviben pedig a

⁶¹⁷ Sarkadi írása vitairat volt a Jókait kisajátítani próbáló kritikai realizmussal szemben, mely szerint Jókai távol áll a forradalmi optimizmustól, s az életműve sokkal inkább „kiábrándulások sorozata”. Érdemes összevetni az írást a megjelenését követő heves, ideologikus reakciókkal. SARKADI 1954, 3–4. –i –ö, „*Jókai ürügyén*”, Béke és Szabadság, 1954. okt. 20. KUCZKA 1984, 74–75. MÁRKUS Béla, 1996, 160.

⁶¹⁸ BOZÓ 2014. ZENTAI 2021.

⁶¹⁹ SÖTÉR 1956, 379.

⁶²⁰ JMÖM *Regények 14*, 511.

⁶²¹ NAGY Miklós 1968, 225–246.

⁶²² FÁBRI 1998, 28.

⁶²³ vö. MARGÓCSY 2020, 59–60.

szerelemes katona költőt írta volna meg Jókai.”⁶²⁴ 2015-ben, hosszú idő után Hermann Zoltán adott új olvasatot a műnek, s a benne megjelenő Petőfi-ábrázolásnak. A regényt a társadalmi szatíra műfaji kódjain keresztül értelmezte, ebből következően egy (ön)ironikus, deszakralizáló Petőfi-ábrázolás mellett foglalt állást: „nem a valóságos történet a fontos, hanem a valós életesemények, emblematikussá vált jelenetek kimozdítása az alakuló kultuszból”.⁶²⁵

Legutóbb – már jelen sorok munkálatai alatt – jelent meg Fülöp Dorottya és Szilágyi Márton elemzése. Fülöp Dorottya egyfajta fantáziadús, történelmi szerepjátszást érzékelt: „ahelyett, hogy elbeszelné, hogy mi is történt, megmutatja, hogy milyen más szerepeket vehettek volna fel a korszak emberei, és mi lett volna, ha Petőfi is élhetett volna a szabadságharcot túlélő költő szerepével.”⁶²⁶ Szilágyi pedig alaposan vizsgálta a regény fiktív és referenciális elemeinek viszonyát, a csak sejthető és az egyértelműbb intertextuális vonatkozásokat, illetőleg pontosan detektálta a mű központi problémáját: a szabadságharc utáni társadalmi érvényesülés (valószínűleg Jókai számára egészen személyes) erkölcsi dilemmáját. Arra is rávilágított, hogy a regény „felfogható a Petőfi-hagyományhoz való viszony regényesítéseként is.”⁶²⁷

A recepciótörténetből – az esetleges keveredések, összemosódások ellenére – kirajzolható a mű két ideáltipikus, egymás mellett érvényesülő megközelítési iránya. Az egyik fölfogás inkább a biografikusságra, a valós történelmi események és személyek fölismerhetőségére helyezi a hangsúlyt, mely gyakran a szerző életrajza és személyes érintettsége felé vezette a recepciót. A másik megközelítés inkább a fikcionalitás felől olvassa a szöveget, amelybe – valamilyen poétikai célzattal – valóságos események elegyednek –; ebben az esetben jellemzően a regény társadalomábrázolása, irányregényszerűsége saját korára adott reflexiói kerültek előtérbe. Nos, a további gondolatmenet leginkább Szilágyi Márton előbb idézett értelemzési javaslatához kapcsolódik, mintegy próbára téve annak teherbírását. Ám a recepció mindkét megközelítési módja felé nyitva hagyva az értelmezést, a két fölfogás metszéspontját keresi. Azaz azt vizsgálja, hogy Petőfi emlékezete mint autobiografikus (a szerző számára személyes erkölcsi és érzelmi) regényelem hogyan válik nemzeti sorskérdések megtestesítőjévé. Ahogy a regény előszava fogalmaz: „Hiába mondják nekünk, válasszatok külön a magányéletet a közélettől. (...) Nem lehet szót fogadnunk; lehetetlen az. Nálunk minden életregény, minden családi dráma (...) össze van nőve a nemzet közéletével”.⁶²⁸ (5)

B) A historikus és a költő feladata (Az előszó és a koncepció kettősége)

Már a regény előszava fölhívja a figyelmet a regény Janus-arcuságára, hiszen ahogy azt a *Politikai divatok* keletkezési háttérét vizsgáló Török Lajos megállapította, tulajdonképpen két változata van.⁶²⁹ A regény készületeiről és politikai témájáról először 1862. augusztus 7-én adott hír a Magyar Sajtó.⁶³⁰ Ezt követően három közleménynyi mutatóanyag jelent meg a lapban 1862 októberében. A mutatóanyagok vélhetően egy Emich Gusztávnál kéthetente megjelenő – Jókai megszokott, „francia divatu tárczaregényeitől” eltérő –⁶³¹ tizenkét füzetes kiadás

⁶²⁴ RATZKY 2017.

⁶²⁵ HERMANN Zoltán 2015, 88–89.

⁶²⁶ FÜLÖP 2020, 121.

⁶²⁷ SZILÁGYI 2020.

⁶²⁸ A regényből idézett részletek a továbbiakban a kritikai kiadásból származnak, pontos helyüket a főszövegben jelezzük. *JMÖM Regények 14.*

⁶²⁹ TÖRÖK 2019, 784–785.

⁶³⁰ Magyar Sajtó 1862. aug. 7, 723.

⁶³¹ „Nem csak azon örvendünk, hogy Jókai ismét gyakrabban ír regényt, mint a közelebbi két évben, hanem azon is, hogy a francia divatu tárczaregény helyett, melyet nagy részt hirtelen, számról számra, szokás írni, most az angol füzetes regény módját követi, mely több időt enged a kidolgozásra.” Szépirodalmi Figyelő 1862. aug. 14, 239.

népszerűsítését szolgálták volna. Az edíció első darabja 1862 októberétől kapható volt, azonban Josph Worafka pest-budai rendőrbíró a második füzet közlését megghiúsította. Jókai 1862. november 27-én jelentette be, hogy a füzetes közlés cenzurális („nem tőlem függő”) akadályok miatt lehetetlenné vált, s a teljes regényét újra kell dolgoznia. 1862 decemberében újabb mutatvány jelent meg a Magyar Sajtóban, amely azonban már egy tárcaregényes publikációs eljárást előlegezett meg, hiszen a művet a frissen alapult A Hon tárcarovata közölte teljes terjedelemben 1863 januárjától októberig. A sajtóbeli megjelenés pikantériája, hogy a regény a napi politikai hírekkel, például a Politikai szemle rovattal egy oldalon volt olvasható. A teljes mű végül könyvben is kiadásra került 1863 novemberében. Jókai állítása szerint a „parancsoló körülmények miatt” kénytelen volt bizonyos részleteket összevonni,⁶³² emiatt az egy évvel korábban ígért hat helyett a regény mindössze négy kötetnyi terjedelemben jelent meg háromféle kiadásban: „4 kötet 4 frt, csinoskötésben 5 frt, ajándék kiadás 6 frt.”⁶³³

A kiadás pontos körülményei igen bizonytalanok, a filológiai kutatások Jókai 1862/63-as állításait és 1894-es visszaemlékezését ellentmondásosnak találták, a szövegtörlésekre vonatkozó megjegyzéseit ezeddig sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudták.⁶³⁴ Egy Deák Ágnes által vizsgált, 1863 március idusán kelt, *Verzeichniss jener innländischen Druckwerke, deren Verboth in Wirksamkeit steht* [Tiltott hazai könyvek és nyomtatványok jegyzéke] című táblázatos kimutatás azonban igazolja, hogy Joseph Worafka pest-budai rendőrbíró valóban eljárást kezdeményezett, és megghiúsította a kényes témájú regény (második füzetének) publikálását. A műben eredetileg szerepelt volna egy *Egy nap melynek története van* című, március 15-i eseményeket megörökítő fejezet, melyet Jókai az *A ki a sorsot kényszeríti* című fejezetbe dolgozott bele, vélhetően jelentősen átdolgozva az eredeti (ismeretlen) szöveget, törölve az 1862 októberében zajló rendőrségi eljárás által kifogásolt részeket.⁶³⁵

A kalandos kiadási körülmények hátteréhez szolgált adalékot a regény előszavának alakulástörténete is. Az előszó első, *Előszó a «Politikai divatok» című regényhez* című változata 1862-ben jelent meg a Magyar Sajtó augusztus 31-i számában a mű előfizetési felhívása mellett, augusztus 18-i keletkezéssel. Jókai ekkor még kifejezetten a regény történelmi hitelességét és az emlékezet meghatározó szerepét hangsúlyozta:

Ki ne tudná, csak másfél évtized alatt hány politikai eszme vált uralkodó divattá közöttünk; hány áldozatot és mily nagyokat vitt magával, *a kinnél az több volt, mint divat*, s a kik hívek maradtak még akkor is eszméikhez, midőn azok már kimentek a divatból?

E korszakot igyekezett visszatüntetni regényem, melynek bizonyosan számos hibái között első helyet foglalhat az, hogy több munkája volt benne az emlékezetnek, mint a képzelmi erőnek.⁶³⁶

Bizonyos részletek megfelelnek ennek az intenciónak. A narrátor több helyen a visszaemlékezés aktusát imitálja, és a lehetséges áthallásokra tereli az olvasó figyelmét: „Természetesen arra sem emlékezik már nagyon sok ember, hogy miért hitták egy időben flamingóknak, akik veres tollakat viseltek.” (354) A szerző személyes élményeiből, emlékeiből konstruált regénycselekmény karakterei emblematicusságuk által jól ismert történelmi eseményeket, személyiségeket idéznek meg, annak ellenére, hogy a narrátor gyakran nem beszél nyíltan a politikailag érzékeny témákról. Ezekre inkább a disznarráció, a kihagyásos történetészövés hívja föl a figyelmet, egyfajta konszenzuális jelentésadásra, bahtyini értelemben

⁶³² JÓKAI 1863.

⁶³³ Pesti Napló 1863. dec. 12.

⁶³⁴ SZAJBÉLY 2010, 222–229. TÖRÖK 2019, 782–818.

⁶³⁵ Az eredeti dokumentumok: *Joseph Worafka rendőrigazgató feljegyzése*, Pest, 1863. márc. 15. MNL OL D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 3475.IV.B.1863. *Worafka és Pálffy Móric helytartó levélváltása (1862. okt.-nov.)*, MNL OL D 191 19 998.IV.C.1862. Idézi: DEÁK 2016, 19.

⁶³⁶ Magyar Sajtó aug. 30. Kiemelés az eredetiben.

vett beleértési tartományra,⁶³⁷ kommunikatív emlékezetre támaszkodva. Az elbeszélő nem említi konkrétan a forradalmat, a szabadságharcot vagy az azt követő megtorlásokat. Jelzesszerű körülírásokban és eufemizmusok formájában jelennek meg. (A 'szabadságharc' szó például csak a később keletkezett *Utóhangban* szerepel.)⁶³⁸ Ennél többre azonban nincs szükség, hiszen az elbeszélő – az elbeszélés idejéhez képest – a történelmi perspektívából megmutatkozó közelmúltat és a kvázi-jelent meséli el. A narrátor olyan emlékezetközösséget, illetve ideális olvasót feltételez, amely ismeri és utalásokból is be tudja azonosítani a regényben elbeszélte karaktereket, közelmúltbeli eseményeket, melyek szorosan hozzátartoznak a szerző életrajzához is.

Az 1863 novemberében megjelenő, négykötetes könyvformátumú kiadásban jelent meg az *Előszó* második, végleges változata, mely egy utolsó bekezdéssel bővült. Ez mintha kétségessé tenné, visszavonná a korábban megfogalmazottakat, s különbséget tenne a fiktív regényirodalom és a történetírás között.

Ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó. A fényképezés szép tudomány, de nem művészet. Az életírás a historikus feladata, nem a költőé. Regényem nem élő személyeket, hanem a kort igyekezett híven visszaadni. (6)

Ennek az elvárásnak szintén eleget tesznek a mű bizonyos részei, hiszen a cselekmény gyakran – mint az a Pusztafi ábrázolás fogadtatása kapcsán is látható – látványosan kikezdi a korszakban tájékozott olvasók elvárásait.

Nem egyértelmű azonban, hogy miként érvényesíthető *együttesen* a két szerzői intenció, azaz, hogy miként választhatók el egymástól a regényben megjelenő autofikciós elemek a „tisztá” fikciótól, s hogy miként értelmezzük e kétfajta minőség viszonyát. A két *Előszó* érzékletesen megmutatja, hogy a regény egyszerre két prózapoétikai koncepciót vett föl. Valamikor 1862. augusztus 18–30. és 1863 novembere között,⁶³⁹ talán az 1862 októberi sajtórendészeti beavatkozás hatására. Ebben a kettős struktúrában a regényvilág az autobiografikusság, a fölismerhetőség és egy „erősebb” fikcionalitás között oszcillál. A valóságban megtörtént, közelmúltbeli narratíva – a feltételezett emlékezetközösség értelmezőmunkája révén – rekonstruálható volna, csak hogy a történetbeli szereplők sorsa összekuszálódik.

A további gondolatkísérlet a regényben jelenlévő, összegabalyodott Petőfi-szálat igyekszik kibogozni. Egy – mondjuk úgy – allegorikus értelmezés helyett, mely azt feltételezi, hogy a Petőfi-karakterek az egész regényben egyféle (például kegyeletsértő, idealizáló, deszakralizáló) jelentést hordoznak, inkább a különböző karaktereket fölépítő allúziókra és azok kontextusára koncentrálnak. Elsősorban a szabadságharc utáni Petőfi-diskurzus perspektívájából vizsgálódik, olykor nem annyira műértelmező, inkább diskurzuselemző igénnyel. Ahhoz hasonló nézőpontból közelíti meg a regényt, melyet Rigó László hiányolt a kritikai kiadás Pusztafi és Lávay karakterét értelmező módszertanából:

[...] a kötet szerkesztőjének, úgy véljük, foglalkozni kellett volna az általunk felvetett kérdésekkel is: mindenképp előbb jobban megvilágítani a regény születésének körülményeit az író adott korszakbeli világnézete és a korviszonyok felől, segítségül hívva a publicisztikát is.⁶⁴⁰

⁶³⁷ BAHTYIN 1985, 7.

⁶³⁸ A narrációról bővebben: HANSÁGI 2014, 296–299.

⁶³⁹ Ahogy a változás pontos időpontja, úgy annak okai sem tisztázhatók megnyugtatóan. Török Lajos felveti annak a lehetőségét, hogy a szerző e kiegészítéssel a Gyulai Pál által megkérdőjelezett irányregény műfaji besorolást igyekezett kimosztítani, ugyanakkor közrejátszott a cenzúra és a rövid alkotmányos időszak utáni, ismét fojtogatóvá váló politikai légkör is. GYULAI 1862c, 317. TÖRÖK 2019, 784–785.

⁶⁴⁰ RIGÓ 1964, 717–718.

C) Papa szép meséi (Jókai megnyilvánulásai Petőfi eltűnéséről)

Mindenekelőtt érdemes áttekinteni, hogy a korszak ünnepezt írója vajon miként vélekedett eltűnt barátja sorsáról. E vizsgálat annyiban szükségtelen lehet, hogy Szilágyi Márton *Kiadástörténet és kultusztörténet* című tanulmánya már tartalmaz egy erről szóló összefoglalást.⁶⁴¹ Annyiban talán mégis indokolt lehet egy újabb áttekintés, amennyiben jelen nyomozás döntően az elemzés központi tárgyát adó *Politikai divatok* 1863-as megjelenése előtti nyilatkozatokra fókuszál, a Bach-korszak és a provizórium dokumentumait vizsgálva tüzetesebben. A regénymegjelenést követő, Jókai által terjesztett Petőfi-legendák kapcsán pedig – más források alapján – részben más következtetésre jut.

Jókai tardonai bujdosása miatt nem vett részt a költőről szóló (korábban elemzett) találgatásokban a szabadságharc utáni napokban, később viszont számos Petőfiről szóló hír terjesztője volt. 1852-ben Arany Jánosnak és Tompa Mihálynak azt vallotta, hogy „az a bizonyos valaki él, s ő meg is látogatja a nyáron”.⁶⁴² 1853-ban Petőfi korai álnevére utalva adott át titokzatos üdvözetet Arany Jánosnak: „Köszöntet Pönögei Kiss Pál.”⁶⁴³ Az 1853 augusztusában publikált *Az utolsó csatár* című novellában a fehéregyházi csatában elhunyt Zeyk Domokos hősi elestét örökítette meg. Áruklodó, hogy Petőfi nem jelent meg a történetben: feltételezhető, hogy Jókai ekkor még nem ismerte, vagy nem tartotta valószínűnek a költő fehéregyházi elestéről szóló híreket. Ellenben a novella 1874-ben átdolgozott, *Az utolsó vers s az utolsó golyó* című változatában Zeyk mellett már Petőfi is főhőse az elbeszélésnek. A narrátor fölelevenít vele kapcsolatban egy hitelesnek talált, új teóriát, amely szerint túlélhette a csatát, és megsebesülve egy környező házba kerülhetett. (Ennek ellenére a záró sorok a költő halálát valószínűsítik, feltételezve, hogy Zeyket és Petőfit közös sírba temették. „Mi történt vele tovább? Hogy meghalt, az bizonyos. S a hős és dalnoka egy sírban nyugsznak.”)⁶⁴⁴

Jókai a szabadságharc utáni nyilvánosság előtt először az 1853-as, *A pruthi csata* című történelmi novellájában jelenítette meg eltűnt barátját egy áthallásos történetben. Érdekes, hogy itt – az 1874-es novellához képest – „személyesebb” kontextusban is megjelenik a közös sír motívuma. A kritikai kiadás értelmezése szerint a novella a szabadságharc és a világsi fegyverletétel allegóriájaként olvasható, melyben a „Petőfi-szál” a történet keretét képezi. Az elbeszélés kezdetén „*Mehdi, az álomlátások titkos szelleme*” megjelenik két fiatalember, Mizzri és Mohamed előtt. Sikert és hírnevet jövendől a fiataloknak, viszont kiköti, hogy külön kell folytatniuk életüket, és nem találkozhatnak többet, ellenkező esetben tragédia éri őket. Azt is megjósolja, hogy haláluk után közös sírba kerülnek. (A novella végére természetesen a jóslatok beteljesülnek.) A szellem megjelenése után „összeölelekezék a két ifjú, kezet szoritának, elbúcsúztak szépen. Mizzri délnek indult, Mohammed északnak, és soha sem látták egymást többé.” A szétválást követően a dalmondó Mizzri sorsáról nagyon keveset tudhatunk meg. Eleinte bujdosik valahol, s titokzatos dalai népszerűvé válnak a nép körében, később ismeretlen körülmények között hal meg:

[...] elbujdosott, ki tudja merre, ki tudja hová? s csak évek múlva, midőn szájról szájra kelő népdalok terjedtek szét a mozlim nép között, mondák, hogy ezeket a halhatatlan Mizzri szerzé [...] Azután egyszer elhalt valahol Mizzri; [...]⁶⁴⁵

⁶⁴¹ SZILÁGYI 2021c, 367-372.

⁶⁴² Arany János *Ercsey Sándornak*, Nagyszalonta, 1852. máj. 11 = *AJÖM XVI.* 52.

⁶⁴³ Jókai Mór *Arany Jánosnak*, Pest, 1853. jan. 7. = *AJÖM XVI.* 144.

⁶⁴⁴ JÓKAI 1874.

⁶⁴⁵ JÓKAI 1853.

Hogy mit gondolhatott Jókai Petőfi eltűnéséről, az az esetleges áthallás ellenére sem szűrhető ki az irodalmi szövegrészből. Mizzri konkrét élettörténete azonban mellékes: a jelenet központi motívuma nem az eltűnt költő titokzatos sorsa, hanem a két barát végzetszerű szétválása, sorsuk tanmesei szétágazása, majd a közös sírban való találkozásuk. Egy biografikus olvasatban a novella kerete talán a Petőfivel kötött barátság elbeszéléseként is értelmezhető. Az allegorikus olvasat lehetősége természetesen vitatható, hiszen efféle értelmezésnek nincs nyoma a korabeli recepcióban, a kritikai kiadás azonban följegyzi az áthallásos interpretáció lehetőségét is.

Jókai a *Magyar költők sorsa* (1854) című írásában a pályakezdését támogató költőtársairól írt. Érdekes, hogy Petőfi az egyetlen – Garay János, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czakó Zsigmond és Nagy Ignác között –, akit nem említett név szerint.⁶⁴⁶ Mindössze egy mondatban utalt félreérthetetlenül az egykori barátja eltűnésének talányaira:

Egy ifjú barátom állt mellettem e pályán, [...] mint költő halhatatlan nevet szerzett magának, s senkitől nem segítve, senkitől nem vezetve, a csillagok magasságáig vitte nevét, onnan hullott alá, éppen mint a csillag, melyről senki sem tudja, hová esett?⁶⁴⁷

Az 1855-ös Vörösmarty-nekrológiájában kurzivált félszavakban utalt – szintén név nélkül – a Petőfivel való viharos szakítására. „Ezer meg ezer szem siratta e napon a nemzet költőjét, az igaz hazafit, én második atyámat, *egyetlen változatlan* jó barátomat siratom.”⁶⁴⁸ Nincs okunk megkérdőjelezni Ratzky Rita feltételezését, miszerint a Petőfivel való rendezetlen viszony, a nyilvános összekülönbözés után elmaradt békülés „egész életében égethette Jókai lelkét.”⁶⁴⁹

A korábban elemzett *Tarka élet* című kötet megindította Jókai Petőfivel foglalkozó – különböző műfajú és minőségű – írásainak folyamát. A gyűjteményben található *Egy magyar költő sorsa* című elbeszélés tanúsága szerint Jókai számos történetet hallott Petőfi haláláról, ám mivel azok rendkívül ellentmondásosak voltak, egyik narratívát sem találta megnyugtatónak.

Hat év óta hat különböző esetét hallottam halálának. Mindegyik elbeszélő merőben ellenkezett a másikkal, s bizonyítja a magáét. Hat közül öt tehát nem mondott igazat, én még azt is merem állítani, hogy a hatodik sem mondott azt.⁶⁵⁰

Irodalmi alkotásai eltérnek publicisztikai megszólalásaitól: 1856-ban „In^{1/2}X” (= Infélix) álnéven közölt egy Petőfi stílusában megírt, *Férges almák* című versciklust és egy sokáig szállóigeként terjedő, mára elfeledett *Minek jön az vissza, a kit eltemettek* című költeményt, melyek akarva-akaratlanul megerősítették a bujdosó Petőfiről szóló legenda továbbélését. 1856-ban a Vasárnapi Ujságban újra nyilatkozott a költő sorsával kapcsolatban. Ekkor a bujkálás okafogyottságára hivatkozva ismét Petőfi halála mellett foglalt állást:

Sokan kétségbe vonják halálát, én többé nem kételkedem rajta; ha élne, mi tartóztathatná őt vissza, hogy legalább megszólaljon? Azon versek, mik újabb időkben megjelentek tőle, mind régiebb szerzeményei, mikhez a szerkesztők okkal móddal jutottak. Nem énekel ő többé élő hangokon.⁶⁵¹

1857 elején, egy marosvásárhelyi „fölbukkanás” után „Péntek” álnéven újra az előbbi meggyőződésének adott hangot a Magyar Sajtóban. Jókai alaposan utánajárt a Petőfi életben

⁶⁴⁶ Nem bizonyítható, viszont elképzelhető, hogy Petőfi nevének elhallgatásában az is közrejátszhatott, hogy Jókai a Bach-korszak első éveinek zavaros politikai viszonyai között – a nehezen felmérhető kockázatok tükrében – óvakodott nyilvánosan beszélni a forradalmárral való szoros kapcsolatáról.

⁶⁴⁷ JÓKAI 1854.

⁶⁴⁸ JÓKAI 1855, 373. Kiemelés O. O.

⁶⁴⁹ RATZKY 2000, 96.

⁶⁵⁰ JÓKAI 2008, 36.

⁶⁵¹ JÓKAI 1856.

maradásáról szóló híreszteléseknek, és mindet megcáfolhatónak találta. (Ezek között nem volt ott a szibériai fogságról szóló elméletet.) Álláspontja nem változott: Petőfi halálát sem igazolni, sem cáfolni nem tudta, ugyanakkor újra és újra keserű belátásra készítette, hogy a költő a politikai légkör oldódása után sem jelentkezett.

Neve soha sem állt a törvényesen keresetteké között, s ha állt volna is, a legújabb kegyelmi tény letörölt onnan minden aggodalom gerjesztő emléket. Azt, hogy Petőfi meghalt, be nem tudom bizonyítani, de azt hogy nem él, igen. A felőle keringő híreknek legtöbb eredetét megtaláltam.⁶⁵²

Az 1858-ban megjelent *Sylvester éjszakák (Emlék)* című elbeszélés zárzata a síron túli költő népszerű toposzát idézte meg: „Oh mi háborult szellem vagy Sylvester!”⁶⁵³

Jókai a Pákh Albert-féle Vasárnapi Ujságban zajló polémiát 1861-ben *A Petőfi-keresők* című versével kommentálta, mely inkább publicisztikai írásaiban kifejtett érvelését visszhangozta, s eltért a korábbi fantáziadús irodalmi ábrázolásoktól. Petőfi halála mellett tette le a voksát, megismételve azt az okfejtését, hogy ha a költő élne, már minden bizonyjal jelet adott volna magáról.⁶⁵⁴ Emellett a szintén 1861-ben megjelent, önéletrajzi jellegű *Életem legszomorúbb napjaiban* is említést tett Petőfi segesvári elestéről. „Valóban, honunk két első írója, Bajza és Vörösmarty ült a szekéren. (A harmadik, Petőfi már akkor a segesvári hantok alatt feküdt.)”⁶⁵⁵

1865-ben – tehát már a *Politikai divatok* megjelenése után – kiadott egy melankolikus hangvételű költeményt, *Óh Petőfi, ha most élnél* címmel. A vers némi öniróniával, a *Politikai divatokra* is rímelően⁶⁵⁶ a költő által képviselt magasztos eszmék és a kortárs viszonyok közötti ellentétéről szól. Zárszava a „De jól jártál, hogy meghaltál!” fölkiáltás volt.⁶⁵⁷ 1873-ban ismételen lírai formában dolgozta föl egy Petőfi-szerű alak szellemként való visszatérésének (már jól ismert) toposzát a *Holt költő szerelme* című, Liszt Ferenc által megzenésített balladában. Érdekes adalék, hogy ekkor is fölmerült – valószínűleg Gyulai Pál tollából⁶⁵⁸ – a kegyeletsértés vádja, s újra fölidéződött a két barát konfliktusa.⁶⁵⁹

Az előbbieket nagyban árnyalja, s Jókai addigi véleményének bizonytalanságát és megingathatóságát jelzi, hogy 1867-ben, amint napvilágot látott egy újabb elmélet Petőfi szibériai fogságáról, rögtön kétségbe vonta korábbi álláspontját barátja halálával kapcsolatban, és diplomáciai lépéseket sürgetve az orosz fogságba hurcoltatását feltételezte.

Hátha elhurcolták orosz fogságra, elvitték ezer meg ezer versztnyire távol Szibéria belsejébe? [...] hátha nehéz, lassan emésztő munkában görnyed az urali ólombányák áldozatai között.⁶⁶⁰

Ahogy erről lesz szó, az írást később más kiadásokba is beválogatta, ezzel ismételen kiváltva Gyulai rosszallását, aki szerint Jókai csak botrányt, hírverést akart kelteni a fölvetéssel: „Az egész csak sensation-cikk, holmi álpátoszbán föleresztve.”⁶⁶¹ Petőfi fogságba kerülésének gondolata azonban még az 1870-es években is foglalkoztatta Jókait, s sokféle véleményt megfogalmazott az eltűnésével kapcsolatban. Petőfi születésének ötvenedik évfordulóján ismét

⁶⁵² JÓKAI 1857.

⁶⁵³ JÓKAI 1858b

⁶⁵⁴ JÓKAI Mór, *Válogatott versei*

⁶⁵⁵ JMÖM *Cikkek és beszédek VI.*, 21.

⁶⁵⁶ RATZKY 2000, 97–98.

⁶⁵⁷ JÓKAI Mór, *Válogatott versei*

⁶⁵⁸ A névtelen szerző azonosítását lásd például: PINTÉR 1934, 352.

⁶⁵⁹ GYULAI 1874.

⁶⁶⁰ JÓKAI 1880, 113–117.

⁶⁶¹ GYULAI 1869, 498–499.

a költő halála mellett foglalt állást,⁶⁶² viszont Feszty Árpádné emlékei szerint otthoni környezetben nagy lelkesedéssel fogadta az eltűnt költő sorsáról szóló, derűlátó elméleteket: hitelt adott például azoknak a Manasses Dániel álnevű csaló által terjesztett, hamar lelepleződő álhíreknek is, melyek arról szóltak, hogy Petőfi egy szibériai ólombányában raboskodik.

[...] nagyon érdekes hatást tettek papára azok az akkoriban majdnem naponta érkező hírek: itt vagy ott, ez vagy az látta Petőfit; él, haza fog jönni... [...] Hogy hitt nekik papa! [...] Mindkettőnk örömét Teleky Sándor szokta néha megrontani, [...] Kegyetlen, praktikus keresztkérdésekkel szakította meg ötpercenként papa szép meséit.⁶⁶³

Mindez talán árnyalja Szilágyi Márton finoman megfogalmazott feltételezését, miszerint Jókai esetleg a kiadója pénzügyi érdekei alapján terjesztette a költő oroszországi fogságának teóriáját. (Emellett persze nem cáfolja, hogy Jókai vágyelvű írói vallomásai történetesen egybeeshettek Emich Gusztáv jogi érdekeivel.)⁶⁶⁴ E vágyakozás figyelhető meg a szerző 1877-ben megjelent, *Phantasmagória* című költeményében is, amely ismételten a szibériai bányarabság teóriájával játszott (?) el.⁶⁶⁵ Sokatmondó, hogy míg a Petőfi-Társaság első ülésén (1877. január 1.) tartott beszédében „Petőfi felébreszthetlenségéről” értekezett, addig a második, szibériai botrányt követő ülésen (1878. január 6.) már tartózkodóbban nyilatkozott: „Nem látta őt senki meghalva, nem tanúskodik senki arról, hogy eltemették. Ezért fennmaradt a hit, hogy még élhet. Én sem osztani, sem elutasítani nem tudom e hitet.” Még 1879-ben is elmesélt egy legendát *Petőfi ellenségei* című írásában, amely szerint 1849 telén a külföldre készülő költő megjelent egykori kritikusanál, Hazucha Ferencnél. A történet hitelességét nem tudta megítélni: „Komoly dolog volt-e ez? Mi benne a való? Nem vagyok képes rá megfelelni”. Ám a történet – Katona Antal, köztisztviselőként álló vízmérnöktől származó – szóbeli forrásait megbízhatónak tartotta, s a közlés ténye már önmagában árulkodó.⁶⁶⁶ Föl-föllobbanó kételyei ellenére 1880-ban, egy Petőfi szerzői jogai kapcsán kirobbant per kapcsán hivatalos nyilatkozatot tett Petőfi segesvári haláláról,⁶⁶⁷ azonban ugyanabban az évben még újraközölte az 1867-es, bányarabságról szóló írását az *Emlékeim* című gyűjteményes kiadásban.⁶⁶⁸

A vizsgálódást tovább lehetne folytatni, ugyanakkor ennyiből is megállapítható, hogy Jókai Petőfi-diskurzusban való részvétele és ahhoz való viszonya rendkívül összetett és ellentmondásos volt. Megszólalásai számos kritikát kiváltottak – Petőfi ábrázolásának és eltűnésének megítélése szempontjából egyaránt. Jól látható, hogy sokszor igyekezett racionálisan közelíteni a kérdéséhez, mégsem tudta minden esetben kivonni magát egy-egy felröppenő híresztelés hatása alól: szépirodalmi tevékenysége során például gyakran foglalkozott barátja (akár halálból való) visszatérésének gondolatával. A különböző műfajok, beszédhelyzetek és történeti szituációk tükrében egészen változatos módon nyilvánult meg. A ködös teóriák közötti tájékozódás és a tisztánlátás lehetetlensége azonban állandó és változatlan tapasztalata maradt. „[S] mi ismét ott vagyunk a Petőfi-végzettel a fekete éjszakában, amelyből csak nevének csillaga világít elő.”⁶⁶⁹ – összegezte a Petőfi-diskurzus „eredményeit” 1879-ben. S könnyen belátható, hogy Jókai bizonytalansága nem volt egyedülálló a korszakban. Személyes tapasztalatai egyeztek a szélesebb társadalom reményeivel és kételyeivel,

⁶⁶² JÓKAI 1880, 109–112.

⁶⁶³ FESZTY ÁRPÁDNÉ 1924, 44–45. Feszty Árpádné megállapításaival egyezik Mikszáth Jókai-életrajza is.

⁶⁶⁴ SZILÁGYI 2021c, 367–372.

⁶⁶⁵ JÓKAI 1877.

⁶⁶⁶ JÓKAI: *Írói arcképek*

⁶⁶⁷ Jókai hivatalos tanúvallomása persze nem felétlenül tükrözi belső meggyőződését. A per részleteiről, jogi, anyagi, irodalmi tétjeiről bővebben: CSÁSZTVAY 2020.

⁶⁶⁸ Jókai ezt az írást korábban fölvette az 1868-as *Virradóra* című gyűjteményébe is. KISS 1990, 334.

⁶⁶⁹ JÓKAI: *Írói arcképek*

melyeknek írásművészete nemcsak kifejezője és megörökítője, hanem táplálója és alakítója volt.

D) Hány Petőfi? (Az azonosíthatóságot megerősítő és kimozdító regényelemek kompozíciója)

Visszatérve a regény kettős koncepciójához, kulcskérdés, hogy melyek azok az utalások, amelyek Pusztafi (és Zeleji) karakterét a Petőfivel való azonosíthatóság irányába mozdítják el, s mikor függesztődik fel a Petőfi-olvasat érvényessége.⁶⁷⁰ A posztmodern irodalomelméleteken edződött irodalomtudós – például Paul de Man vagy Wolfgang Iser teóriája alapján – akár megoldottnak tekinthetné a problémát. Mondván, a fikció és biografikusság közötti különbség sohasem jelenik meg egyértelmű szembenállásként, hiszen éppen az eldönthetlenségen van a hangsúly. E válasz azonban elfedné, hogy Jókai regényében milyen eszközökkel és milyen prózapoétikai okokból jön létre a fikció és autobiografikusság közötti oszcilláció.

A *Politikai divatok* elbeszélésének időbeli aspektusait vizsgálva célszerű az allúziókat két csoportra osztani. A határvonalat – cím szerint is – *A végzet kezdete s a kezdetnek a vége* című fejezet jelenti, mely a segesvári csatajelenetet beszéli el. Az első csoportba tartoznak azok az elemek, melyek a költő eltűnése előtti időket idézik fel, azaz a szabadságharc előtti múltat rendezik valamilyen narratívába: ilyenek a költő külső megjelenésére, jellemrajzára, kalandos tetteire és forradalmi tevékenységére emlékeztető utalások. A másik csoportba tartozó textusok pedig a Bach-korszak kvázi-jelenéről szólnak: a költő lehetséges sorsait elevenítik meg, illetőleg eszünkbe juttathatják Szendrey Júlia második házasságát és az arról szóló korabeli pletykákat.

Az allúziókat emellett a mediatizáltságuk szempontjából is csoportosítani lehet. Például bizonyos szövegrészek a nyilvánosságban nemigen tárgyalt (mégis általánosan elterjedt vagy szélesebb körben kevésbé ismert) információkra utalnak, míg mások kifejezetten a Petőfi-diskurzusból építkeznek, azaz megtalálhatjuk az eredetüket a sajtóban vagy levelezésekben.

a) „Mint izé volt” (Ironikus reflexiók)

A keresztnév nélkül megjelenő, Petőfi népköltő oldalát kiemelő Pusztafi név nemcsak alaki hasonlóságokat mutat. Pusztafitól megtudjuk, hogy a neve – Petőfiéhez hasonlóan – nem azonos eredeti családnévvel. A változtatás okát – újabb életrajzi párhuzamként – azzal magyarázza, hogy édesapja nem fogadta el választott foglalkozását. „Apám megtiltotta viselni, mert korhely életre adtam magamat, poétává lettem.” (30)

Pusztafi öltözete egyértelműen a költőre emlékeztet; magyaros viselet, Petőfi-gallér,⁶⁷¹ melyek – az elbeszélő szerint – mind a költő zsenialitását, korát meghaladó ízlését igazolják: „tizennégy évvel megelőzte a divatot.” (29–30) A Nővilág is hasonló írást közölt a költő korát meghaladó öltözködéséről 1860 februárjában. Megjegyzendő, hogy Jókai az írás közzetésének időszakában a Nővilág munkatársaként dolgozott, tehát akár ő is írhatta a cikket.⁶⁷² Pusztafi arcának leírása szitén Petőfire üt, föltűnő azonban, hogy a testalkata már nem emlékeztet a gyenge és alacsony termetű költőre: „A költő magas, izmos alak, barna szabadon zilált fürtökkel, kicsiny bajusszal s nálunk szokatlan spanyol kecskeszakállal.” (29) Egy robosztus, heroikus megjelenésű férfit látunk – Petőfi öltözkedésében. Egyetérthetünk Hermann Zoltánnal, aki szerint Pusztafi

⁶⁷⁰ A Petőfivel való azonosíthatóságot nyilvánvalóan erősítő, a kritikai kiadás által alaposan föltárt és Szilágyi Márton által is elemzett Petőfi-idézetekkel pusztán érintőlegesen, az érvelésem szempontjából lényeges esetekben kívánok csak foglalkozni.

⁶⁷¹ Vö. RATZKY 1994.

⁶⁷² Nővilág 1862. febr. 5, 93.

megjelenése inkább a költő „szobrát”, kultikus imaginációját mintázza.⁶⁷³ Mintha reflektálna a korban elterjedt irracionális, mitizáló Petőfi-ábrázolásokra, melyeket korábban Gyulai Pál többször kritizált.⁶⁷⁴ Zeleji Róbert későbbi felesége, Szerafin észrevétele szerint megszólalásig hasonlít Pusztafira – e hasonlóság ágyaz meg a későbbi „karakterkettőzésnek”: „Ha az elébbinek le volna borotválva bajusza, szakálla, vagy ha egyszer mind a kettő körszakállt növelne, össze lehetne őket téveszteni.” (30)

Pusztafi jellemvonásai is Petőfire emlékeztetnek. Indulatos véleményt olvasunk a regényhősről, már mielőtt megjelenne a színen, vagy bármilyen tényszerű információt megtudnánk róla. Kolbay őrnagy érzelmes kifakadásban hangoztatja a bordalokból elterjedt, Csokonai mintájára elképzelt költő-sztereotípiát:⁶⁷⁵ „Ah! Hát versíró? Mint izé volt: az a Csokonai. Ismertem, az is nagy korhely volt; az is járt itt, mert itt szeretik a poétákat, a poéták meg a jó bort”. (17) Kolbay esetlen fogalmazása arra enged következtetni, hogy a regény mintha ironikusan mutatná meg a költő bohémságával kapcsolatos sztereotípiákat, melyeket a regény keletkezése idején többen – elsőként Gyulai Pál, s később maga Jókai – igyekeztek eloszlatni. A recepció kifogásolta, hogy Pusztafi éppen egy Jókaira emlékeztető szereplőnek segít házasodni, azonban a recepció által bírált leányszöktetés is fontos eleme a Pusztafi–Petőfi-megfeleltethetőségnek. Egyrészt eszünkbe juttatja a költő Szendrey Júliáért folytatott „szerelmi szabadságharcát”, másrészt csakugyan ismerünk egy „leányrablási kísérletről” szóló históriát: *A tengerszemű hölgy* emlékezik meg a Jókai és Petőfi között sokat emlegetett esetről.⁶⁷⁶ Mindemellett a költő forradalmi nézeteit tükrözi a leányszöktetés ügyében írt levél is. „Én, ki mindennemű zsarnokságnak esküdt ellensége vagyok, a szülői önkényt sem veszem ki a többiek sorából [...]”. (35) Pusztafi szenvedélyes republikánus, s később vezéralakja a március 15-i eseményeknek. Az elbeszélő ironikusan teret enged a forradalmár bírálatának is. Az elvhű, konzervatív Kolbay indulatos véleménye jelzi, hogy a költő radikalizmusával korántsem értett mindenki egyet: „Micshoda? – kiálta fel a hadastyán magas pátosszal. – Republikhánush! S szabadon jár az ilyen dühös állath?” (18) Pusztafi számos kiadatlan politikai témájú költemény szerzője, ahogy Petőfi is 1874-ig.⁶⁷⁷ Emellett a regényhős alkotói szokásai, színészeletről vallott nézete és munkaetikája is a költőre emlékeztet, melyekről ugyancsak többször szó esett a korszakban.⁶⁷⁸

Azt láthatjuk tehát, hogy a Pusztafi–Petőfi-megfeleltethetőségre okot adó karakterjegyek jelentős része a korabeli sajtóban megjelent Petőfi-jellemrajzokban megtalálható volt. A regényalak így akár a Petőfi-diskurzuson keretei között is értelmezhető, hiszen a narrátor ironikusan reflektál a költőről szóló túlzásokra, az elterjedt tévhitekre s a véleményével nem egyező állításokra.

b) *Talán elfogták a muszkák? (Metadiszkurzív utalások)*

Az életrajziság/főlismerhetőség a segesvári csatateret ábrázoló *A végzet kezdete s a kezdetnek a vége* című fejezetben ér a tetőpontjára, és indul el egy erősebb absztrakció felé. Pusztafi Petőfivel való azonosíthatósága e ponton teljesedik ki, s kezdődik meg fokozatos fölbomlása. Első lépésben a Petőfi-karakterek száma kettőzódik meg, mely értelmezhető a katonaköltő kétféleképpen elképzelhető sorsának egy-egy poétikai megtestesüléseként.⁶⁷⁹ Zeleji és Pusztafi

⁶⁷³ HERMANN Zoltán 2015, 88–89.

⁶⁷⁴ GYULAI 1862b, 165–167.

⁶⁷⁵ Mikszáth Kálmán szerint Jókai édesanyja egyszer csakugyan Petőfi ágya mellé készített éjszakára több üveg bort, feltételezve, hogy „aki azokat a bordalokat írja, az ugyan szeretheti a bort”. MIKSZÁTH 1960, 75.

⁶⁷⁶ JÓKAI 1972, 39. A „leányrablásról” bővebben: PIFKÓ 1998.

⁶⁷⁷ Petőfi politikai lírájának korabeli megítéléséről: SALAMON 2018, 108.

⁶⁷⁸ Például: GYULAI 1862b, 166.

⁶⁷⁹ Ennek értelmezéséhez lásd még: MARGÓCSY 2013, 56.

együtt próbál menekülni a segesvári csatából: Pusztafi hősiesség körülmények között túléli a csatát, míg Zeleji meghal. Társa elégeti a holttestét, így hamvai az égbe szállnak: ez egyszerre ad magyarázatot Petőfi holttestének és sírhelyének a hiányára,⁶⁸⁰ valamint parafrázálja a Petőfi égbe emelkedéséről szóló korabeli patetikus toposzokat, melyeket korábban Jókai előszeretettel használt.⁶⁸¹ A katona a halála előtt a költőt bízta meg, hogy egy gyűrű átadásával tájékoztassa sorsáról az özvegyet. Az elbeszélő azonban azt a (hamis) benyomást kelti az olvasóban, hogy a csatát túlélő költő Zelejihez hasonlóan eltűnik, s nem kerül elő többet: „Pusztafi pedig nem jutott el Szerafinhez. Eltűnt, elveszett, elhallgatott róla a hír; azt sem lehet tudni, mely föld nyelte el és mikor.” (171) A fejezetben olvasható mocsárjelenet azon a sajtóban is közölt (József Bem meneküléstörténetéhez hasonlító) szóbeszéd alapján, mely szerint Petőfi egy környékbeli mocsárban tűnt el. A Vasárnapi Ujság 1862-ben ismertette a pletykát:

„»[...] egy osztrák hadastyántól egy munka jelent meg, mely szerint 1849. júl. 31-én Bem, a kozákoktól üldözötve, kocsijáról, melyben Petőfivel együtt ült, leugrott, s a Sztás-Kereszturra vivő országút melletti mocsárba rejtőzködött. Nemsokára besötétedett. Petőfi, ki Bem példáját követte, belebb hatolt a posványba, s nem is jött többé elő, míg Bem, egyedül, a keresztúri útra jutott, hol huszáraival találkozott stb. E szerint tehát Petőfi a pocsolyában veszett volna el (?).»⁶⁸²

E történet lehetőséget kínál a költő sorsának kétféle elgondolására: fölveti a költő halálát és a kalandos körülmények közötti túlélés eshetőségét is.

Zelevi Róbert korábban – a Pusztafival való külső hasonlóságot leszámítva – nemigen emlékeztetett a költőre, azonban hősi halála visszamenőlegesen átalakítja a róla kialakult képet, s a könnyű erkölcsű, „hűtlen” felesége mellett Petőfi (többnyire bulvár hangvétellel megjelenített) magánéleti, családcentrikus oldalát idézi. Szerafin második házasságának körülményei számos ponton egyeznek Szendrey Júlia Horvát Árpáddal kötött frigyével. Mindkét nő kitartóan kereste és várta haza a férjét, és egyik sem tartotta meg a gyászévet. Mindkettőjüket öngyilkossági gondolatok gyötörték, s mindkettőjükhöz kötődik egy-egy hamis vallomásokon alapuló nyilatkozat a férj haláláról.⁶⁸³ Közös motívumok a kicsapongó életvitelről terjedő pletykák is, s hogy egyikük sem volt biztos az eltűnt férj halálában a második házasságkötés után sem.⁶⁸⁴ Továbbá Szerafin Volozovval, a magas rangú, frissen kitüntetett orosz tiszttel való kapcsolata is olvasható Szendrey Júlia-reminiscenciaként.⁶⁸⁵ A korabeli pletykák szerint Szendrey Juliának az osztrák Franz von Liechtensteinnel volt intim viszonya,⁶⁸⁶ melyeket Gyulai is terjesztett a nő újraházasodása után.

Mivel a csatát túlélő Pusztafihoz nem kapcsolódhat a hitszegő özvegy története, ő a koszorús költő és forradalmár alakjára emlékezteti az olvasót. Az egzaltált Pusztafi a forradalom előtt nem találja aktuálisnak a családalapítást, mint mondja: „nem szerelmes embereknek való időket látok”. (31) (Később mégis segít Lávaynak a házasságban.) A Pusztafi–Zelevi-féle kettősséget tematizálja az *Aki nem megy, de menettetik*⁶⁸⁷ című fejezetet záró, színpadias csattanó, melyben

⁶⁸⁰ SZILÁGYI Márton és FÜLÖP Dorottya a jelenetet Petőfi *Tűz* című versének reminiscenciájaként értelmezi. SZILÁGYI 2020, 127–128.; FÜLÖP 2020, 117–118.

⁶⁸¹ Például: „A lánglelkű költő korán elhalt. Senki sem tudja, hol és mikor. Elveszett; – mint Romulusról mondák, elragadták őt az égbe.” JÓKAI 1856, 69.

⁶⁸² Vasárnapi Ujság 1862. szept. 28, 467.

⁶⁸³ A Szendrey Júlia második házasságkötéséhez szükséges tanúvallomások közül kettő hamis volt, kettő pedig csak hallomáson alapult. HULESCH 1990, 52–57.

⁶⁸⁴ DIENES 1962, 307–324.

⁶⁸⁵ NAGY Miklós 1968, 237–238.

⁶⁸⁶ A Szendrey Juliát megkörményező herceg alakja a 20. századra is áthagyományozódott, ezt vette át például Herczeg Ferenc is az özvegyről szóló drámájában. HERCZEG 1933.

⁶⁸⁷ A Kazinczy Ferenc *Fogságom naplójából* származó (és Kossuth Lajos *Adózzunk* című vezércikkét is megidéző) fejezetcím intertextuális hatásfunkciójáról: SZILÁGYI 2020, 128–131.

Pusztafi a szerelemről vallott nézeteit fejt ki keserű sóhajtással: „irigylésre méltó ember [...] ki még istenében s kedvesében bízunk”. (47) E mondat a későbbiek tükrében egyrészt jóslatértékű előreutalásként, másrészt – átvitt értelemben – Petőfire és feleségére érthető anakronisztikus reflexióként, metaleptikus kiszólásként értelmezhető. Ahogy arra Ratzky Rita utalt, a két alak – az *Előszóban* tematizált magánélet–politika kettőségeknek megfelelően – megosztva, komplementáris viszonyban emlékeztet Petőfi nyilvános és privát oldalára.⁶⁸⁸

Korábban már szó esett arról, hogy Pusztafi alakja fordulatként kerül vissza a történetbe. Mint látni fogjuk, a visszatérést követően nem egyszerűen két szereplő kétféle sorsa mintázza Petőfi lehetséges sorslehetőségeit (s az azok köré épült emlékezeti hagyományokat), hanem egyéb történelmi szereplők történetei is beleíródnak a mozaikszerűvé váló, karneváli utalásrendszerbe. Az elbeszélő csak találgat Pusztafi sorsával kapcsolatban, s azt sugallja, hogy a szereplő a regény végéig nem fog megjelenni. (Ezzel szemben már a fejezet végén föltűnik az alakja, pontosabban a komáromi várbörtönből kilógó kézfeje.)

Hová lett? Őt is elsöpörte-e a harci vihar? Valahol megölték tán az erdőben bujdokoltában. Talán azon sírok egyikébe hányták, amiknek lakói nincsenek megnevezve. Talán elfogták a muszkák, s magukkal vitték, ki tudja hová? Vagy talán legrövidebb úton börtönbe jutott? Kinek lett volna rá gondja? Egyszóval eltűnt, elenyészett; nem is fogunk tán róla hallani hamarabb, mint mikor itt lesz az idő jó éjt kívánni, s bezárni az egész hihetetlen történetet. (242)

A találgatás során az elbeszélő fölelevenít néhány Petőfiről terjedő teóriát. A „Valahol tán megölték az erdőben bujdokoltában” fölvetés egy a Vasárnapi Ujságban komolyabb polémiát kiváltó teóriára emlékeztet.⁶⁸⁹ A csatátér melletti megnevezetlen sírok – melyekre az elbeszélő minden előzmény nélkül, evidens ismeretként hivatkozik – szintén kötődnek a korabeli Petőfi-diskurzushoz: sokan úgy vélték, hogy a költőt valamely – spontán kegyeleti helyévé váló – tömegsírba temették. Emellett, mint látható volt, az orosz fogságról szóló teóriák is ismertek voltak a korban. Illetőleg a „Kinek lett volna rá gondja?” kérdés is mintha Arany János *Emléklapra* (1850) című versének bizonyos sorait⁶⁹⁰ visszhangozná, melyeket a költő Szendrey Júliának írt annak második házassága előtt.

Szerafin belebetegszik az újraházasodás miatti büntudatba a fogvatartott Pusztafi kezén található gyűrű megpillantása után. Belső küzdelmeit, rémálmait egy kapcsos naplóban rögzíti,⁶⁹¹ melyek szintén Petőfi-allúziókat tartalmaznak, sőt már önmagában a naplómotívum is utalásként fogható föl.⁶⁹² A horrorisztikus leírások nemcsak a regény társadalomtörténeti, társadalomlélektani aspektusait erősítik, hanem reflektálnak az 1850-es évek Petőfi körüli teóriáira. Különösen, hogy (rém)álmok és valóság nem csak Szerafin elméjében mosódik össze, a felesége naplójába beleolvasó Fertőy szintén bevonódik a képzelgésbe: „Félve közelített nejéhez. Ha lett volna valaki, aki hallja, kacagott volna ezen a gondolon, így pedig hideg borzadály járta át tőle [...]” (312) A kritikai kiadás figyelmeztet, hogy Szerafin első álma Petőfi *Fekete kenyér* című költeményének élethelyzetét idézi meg. Az álmok egy korai – Vachott Sándor által ismert⁶⁹³ – Petőfi-legendát is fölelevenít, mely szerint a költő parasztnak állva

⁶⁸⁸ RATZKY 2000, 97–98.

⁶⁸⁹ 1860-ban Thaly Kálmán Haller Ferencre hivatkozva feltételezte, hogy Petőfit valahol a Fehéregyháza melletti erdő szélén gyilkolhatták meg. THALY 1860.

⁶⁹⁰ „Vagy tán, zarándok-úton, enyedül / Bolyong, mikép az üldött bérci vad; / Ki mer hajlékot nyitni enyheül? / A csüggedtnek ápolást ki ad?”

⁶⁹¹ Szendrey Júlia szabadságharc utáni társasági életéről. Vö. SZENDREY Júlia, *Elragadtatom ez őrzöngő, bachanalis origa által: Az „ismeretlen” naplóból* = CSANÁDI 1973, 177–178.

⁶⁹² FRIED 2008, 62–65. GYIMESI 2014.

⁶⁹³ „P. S. ról azt hallottam, hogy szánt-vet, gubában és széles kalapban.” *Vachott Sándor levele Erdélyi Jánoshoz*, Pomáz, 1850. márc. 28. = *Erdélyi Lev. II.* 17.

rejtőzködött a hatóságok elől. „Ma Róberttel a mezőn jártam, paraszt földművesek voltunk. [...] Nem volt mit ennünk, csak fekete kenyér. Jólesett.” (305) Egy másik álom a szibériai fogság eshetőségét veti föl: „Mintha a cári palotában lettünk volna Moszkvában. Róbertet elhurcolták Szibériába. Egy szökevény, ki onnan visszatért, hozta hírét, hogy Róbert él, és ott dolgozik az uralhegyi ólombányákban.” (308) Másutt Petőfi fehéregyházi hadszíntéren viselt ruházata jelenik meg, melyben egyúttal a nyakravaló-ügy⁶⁹⁴ groteszk kifordítását figyelhetjük meg:

Fehér zubbony volt rajta és a nyakán piros nyakravaló. Én azt kérdeztem tőle: »Ha alunni akarsz, miért nem veted le nyakkendődöt?« Erre ő mosolyogva azt mondá: „Nem lehet, mert ez tartja a fejemet a nyakammal össze, ha leoldanám, leesnék.” (311)

A kritikai kiadás jegyzetei szerint párhuzamot jelenthet Szerafin és Lávay be nem teljesülő viszonya is. A szerző nevelt lánya, Feszty Árpádné *A tegnap* című memoárja szerint Szendrey Júlia egyszer Jókait is meg akarta hódítani. Az állítólag hosszas töprengés után kiadott visszaemlékezés hitelessége meglehetősen vitatható, mindenesetre érdemes följegyezni a „teljesség” kedvéért.⁶⁹⁵

Szerafin mentális állapota tovább súlyosbodik Pusztafi „Kísértet” álnéven kiadott műveit olvasva. A versek egy része – apró eltérésekkel – egyezik a már említett „In $\frac{1}{2}$ X” álnéven publikált Jókai-versekkel, melyeknek a formai eszköztára, modora, lírai beszélője olyannyira hasonlított a szerelme hűtlensége miatt bujdosó Petőfire, hogy volt, aki ténylegesen az eltűnt költőnek tulajdonította azokat.⁶⁹⁶ E költemények így már nem csak az eltűnt költőt idézik meg, hanem magukban hordozzák a tévesen Petőfinek tulajdonított művek történetét is.

Hasonló irodalmi eljárás mutatkozik meg a legtöbb negatív kritikai visszhangot kiváltó, elzüllött Pusztafi alakja kapcsán is. Már Beöthy Zsolt is figyelmeztetett,⁶⁹⁷ hogy a regény végi karakter a kezdetben Petőfivel rossz kapcsolatot ápoló, majd őt követő Sárosi Gyulára emlékeztet. Sárosit 1852-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1855-ben királyi kegyelmet kapott, ám 1860-ban egy verse miatt újra fogságba került, ahonnan megtörtén, alkoholbetegen szabadult. Végül 1861-ben hunyt el szociális elszigeteltségben. Fontos adalék, hogy Sárosi 1850-es *Farsangi dal* című versét szintén Petőfinek tulajdonították egy 1851-es lipcsei versgyűjteményben.⁶⁹⁸ Ide kapcsolható Sárosi Gyula Szendrey Júliának dedikált *A „csárda romján”* (1858) című költeménye. A vers helyszínét egy nemzeti allegóriává emelt csárda adja, ahol az önmagát Petőfi örökösének beállító lírai én a költő hatását és eszmeiségének továbbélését a dacos részegség metaforájában ragadja meg.⁶⁹⁹ Sárosi révén tehát az ún. Petőfi-epigonok is az utalásrendszer részévé válnak. (Ahogy a korábbi mocsárjelenet során József Bem segesvári csatából való megmenekülése is beleíródik a történetbe.)

Az utolsó fejezetben tetőpontjára érő gyűrűmotívum és a Szerafint meglátogató katonatárs históriája sem biztos, hogy teljes mértékben a szerző fantáziájának gyümölcse. A századforduló körül terjedtek olyan vélekedések, hogy Petőfi csakugyan viselt egy opálgyűrűt, mellyel kapcsolatban egy alkalommal azt kérte József Bemtől, hogy halála esetén valaki juttassa el a feleségének. Továbbá, hogy a szabadságharc után egy rokkant katona (az opálgyűrű nélkül) csakugyan beállított Szendrey Júliához, és az eltűnt férje üdvözetét tolmácsolta.⁷⁰⁰ Pusztafi

⁶⁹⁴ A nyakravaló-ügyről részletesen: HERMANN 2016, 643–646.

⁶⁹⁵ Bővebben: FESZTY Árpádné 1924, 53. DIENES 1962. NAGY Miklós 1968, 225–246.

⁶⁹⁶ Vö. *Arany János Tompa Mihálynak*, Nagykőrös, 1857. febr. 7. = *AJÖM* 17. 15. KERÉNYI 2022b, 173.

⁶⁹⁷ BEÖTHY 1905, 208–209.

⁶⁹⁸ KERTBENY, EISLER 1851, 341.

⁶⁹⁹ SÁROSI 1858.

⁷⁰⁰ HALÁSZ 1896, 2.

kísértetfiguraként, „delejes iszonyatként” (469) jelenik meg Szerafin szemei előtt. Erre a kísérteties hatásra erősít rá a költő álneve is. Azonban az *A kísértet* című fejezetben a rég nem látott barát Lávay előtt demisztifikálódik, s inkább az elhanyagoltsága válik feltűnővé. Az ezoterikus képzettársításokat maga a költő oszlatja el: „ne gondold, hogy spiritusokkal társalkodom”. (455) A személyösszeolvadás tehát szétszalazható: amíg a Lávayval való találkozás során Pusztafi a költő szabadságharc utáni követőire hasonlít, addig a Szerafinnál tett látogatás alatt a csatát túlélő vagy a halálból visszatérő, hűtlen özvegyét kísértő Petőfi (művésziileg gyakran ábrázolt) képe idéződik meg. Megemlítendő, hogy az 1850-es években Egressy Gábor hatására Petőfi egykori barátai között divatjelenségként terjedt az asztaltáncoltatás, s többször „megidéztek” Petőfi szellemét.⁷⁰¹

Nagy Miklós szerint Hargitay Judit alakjában nemcsak az állítólag dicsőíteni kívánt Laborfalvi Róza, hanem Táncsics Mihályné is fölfedezhető.⁷⁰² A nő nemcsak halált megvető bátorsággal, többször az életét kockáztatva menekíti meg Lávayt, hanem később a különböző rosszindulatú pletykákat is tűri férje bűntudata érdekében. Érdekes, hogy Szendrey Júliáról is azt feltételezték, hogy a Horvát Árpáddal kötött házassága csupán figyelemelterelés a bűntudott férje elrejtése érdekében, melynek következtében nem csak a sajtó, de a rendőrség is háborgatta.⁷⁰³ A párhuzamot erősíti Judit csecsemője, aki Szendrey Júlia és Horvát Árpád első közös gyermekét, a 1851. szeptember 6-án megszületett Horvát Attilát juttathatja eszünkbe. Ugyanígy a fia bűntudásáról nem tudó édesanyja – menyé gyanított szeretőjét firtató – találgatása szintúgy Petőfi Sándort idézheti: „ha csak egy vándorkomédiás is, vagy valami versíró poéta; én azt önnek szemére nem vetem”. (341) Emellett Szendrey Júliára utalhat az az apró mozzanat is, amikor az édesanya arra kötelezi a fiát rejtegető színésznőt, hogy az ne hordja tovább a halottnak hitt férfi vezetéknevét. Hiszen a közvélemény – például Tompa Mihály, illetve a Hölgyfutár szerkesztője – szintén kifogásolta, hogy Szendrey Júlia a szabadságharc után Petőfi Julia néven publikált.

Összefoglalva elmondható, hogy nemcsak Pusztafi karakterében, hanem például Hargitay Juditéban is több 1840–50-es évekbeli emblemikus sorsörténet elegyül. A „megfeleltethetőségen” alapuló regénykoncepció ezen sorskeveredések által képes elmozdulni egy magasabb absztrakció irányába. Az egymással kibékíthetetlen történetek összejátszása, együttes láttatása által a regény Petőfi-párbeszédhez való reflexív kapcsolódása metadiszkurzív válik a segesvári csatajelenet után. Amennyiben lemondunk a biografikus „valóságreferenciák” közötti kizárólagos választásról, egy komplex utalásrendszer bontakozik ki előttünk, amely nem referenciális karakter-megfeleltetésekben érdekelt, hanem a szabadságharc és a Bach-korszak valós történeteinek, anekdotáinak kollázsszerű karakterépítéseken keresztül megvalósuló, archetípusokat alkotó irodalmi földolgozásában.

E) Szabadságharc után, kiegyezés előtt (Irány nélküli irányregény? Korszakallegória?)

A *Politikai divatok*at végeredményben nem a költőről szóló párhuzamos teóriák közötti igazságtétel, s az eltűnt barát hiteles ábrázolása, hanem a Petőfi-rejtély földolgozásának művészi lehetőségei foglalkoztatták. A költőhöz kötődő legendákat örökítette meg társadalom- és korszakábrázoló célzattal. Így dokumentálódik a regényben az a bizonytalanság a költő sorsával kapcsolatban, amelyet – mint láthattuk – maga Jókai személyes problémaként élt át. Ebből a szempontból a regény tekinthető a szerző Petőfi-emlékezethez fűződő viszonya

⁷⁰¹ Petőfi szellemként való „megjelenéseiről” bővebben: TARJÁNYI 2002, 44–55. és 72–79. VOIGT 2017, 60.

⁷⁰² NAGY Miklós 1968, 225–246.

⁷⁰³ Mikes Lajos és Dernői-Kocsis László életrajzi dokumentumregénye gyakran fikcióval színezi Szendrey Júlia életrajzát, a részletesen ismertett rendőri eljárás megtörténetében azonban nincs okunk kételkedni. MIKES, DERNŐI 1930.

(ön)ironikus summázatának is. Ezáltal (is) tükröződik a regényben ábrázolt korszak zilált, kaotikus és traumatikus légköre, a nyilvánosság beszűkülése, a történelem szubverzív sodrásának hétköznapi szintű érzékelése, amelyről Hansági Ágnes értekezett a szerző március 15. témájú írásait vizsgálva. Hansági megállapításai annyiban kiegészítendőek, hogy írása középpontjában éppen a sajtórendőrség által megcsonkított fejezet áll, vagyis az elemzésben tárgyalt konkrét forradalmi eseményekre vonatkozó „azonosíthatatlanság” keletkezéstörténeti okokkal is magyarázható. Ugyanakkor kétségkívül a módosítások által egyfajta „alulról szemlélő perspektíva” figyelhető meg a regényben, mely a *Forradalmi és csataképek* és az *Egy bujdosó naplója* bizonyos novellái mellett – például *A nagyenyedi két fűzfa* című novelláival rokonítható.⁷⁰⁴

A regény társadalomlélektani rétegére világít rá a *Kié volt hát az a gyűrű* című fejezet is, melyben az aradi vár fölrobbanásának története olvasható. Arad említése – különösen, hogy valamennyi városnak csak a kezdőbetűje van megadva a regényben – már önmagában megidézi (metonimikusan) a szabadságharc utáni megtorlások áldozatait. Emellett Pusztafi börtönbéli letargikus állapota érzékelteti, hogy a szabadságharc bukása után milyen mentális terhelésnek lehettek kitéve a politikai foglyok. Példaképp említhető a fogságban megőrült komáromi kapitány, Lenkey János vagy Színi Sebő Alajos, akiről Jókai számos értelmezés szerint az *A kőszívű ember fiai* Baradlay Richárdját, vagy a *Szenttamási György* című novella huszárkapitányát mintázta.⁷⁰⁵ Az Aradon szintén raboskodó Teleki Sándor – emigráció alatt írt – 1854-es visszaemlékezésében olvasható egy megtörtént eseményeken alapuló⁷⁰⁶ anekdota, mely szerint a kivégzések után egy fiát sirató öregasszony elátkozta Arad várkapitányát, s az átok még aznap beteljesült: „este osztrák katonák égő pipával léptek a tábornok lakásának pincéjébe. Ott puskapor volt. Az egész épület a levegőbe röppült.” (Az aradi rendház naplójában följegyzésre került a baleset, amely valójában 1850. október 15-én történt, azonban a vár kapitánya, Alois Howiger pár nappal később csakugyan belehalt sérüléseibe.)⁷⁰⁷ A *Politikai divatokban* Pusztafi okozza a vár fölrobbanását, hiszen egy szívességért cserébe ő hívja föl a börtönőr figyelmét az elásott boroskészletre, amelyben robbanószer lapul. E ponton Pusztafi kópéregények hőseivel, esetleg (Till Eulenspiegel-féle) archetípusokkal is asszociatív viszonyba hozható karakterré válik, akinek a kalandos történetein keresztül a társadalom közös élményei el- és kibeszélhetők. Például az aradi vár fölrobbanásáról szóló epizodikus jelenet a megtorlások alatti társadalmi sérelmek elbeszéléseként s egyúttal lelki kiengesztelést nyújtó „elégítéleként” olvasható.⁷⁰⁸ Bényei Péter szakszerűbben fogalmaz a szerző 48-ábrázolásainak archaikus formái kapcsán Szajbély Mihály Jókai-monográfiájáról írott bírálatában: Jókainál az egyszerű, ősi formák aktualizációja „nem a struktúrát átható, teljességképzeteket kinyilvánító eljárás, hanem a kizökent valóságtudat, az egyéni és a közösségi lelki szerkezet egyensúlyát visszaállítani igyekvő archaikus tudásként értelmezhető.”⁷⁰⁹ Talán Bényei megállapításaival összefüggésben az aradi vár fölrobbanásának anekdotikus epizódja kapcsán is releváns Langraf Ildikó észrevétele: „[Jókai] az önkényuralom éveiben ismerte föl az anekdota műfaj jelentőségét, azt, hogy az egyik legalkalmasabb eszköz a rejtett kritika megfogalmazására.”⁷¹⁰

Mindemellett a Pusztafi–Zelevi karakterkettős a társadalomtörténeti panorámából következő (illetve annak részét képező) erkölcsi dilemmában is meghatározó szerepet tölt be. Ők működtetik azt az alakzatot, mely a regényt egyfajta irányzatosság viszonylatában olvastatja,

⁷⁰⁴ HANSÁGI 2014, 296–299. HAJDU 2017, 86.

⁷⁰⁵ VARGA 1964. HAJAGOS 2017, 96–97.

⁷⁰⁶ SUJÁNSZKY 2007, 76–77.

⁷⁰⁷ TELEKI 2001.

⁷⁰⁸ Vö. FÁBRI 2007, 330. BÉNYEI 2018, 19–75, 97–157.

⁷⁰⁹ BÉNYEI 2012, 114–115.

⁷¹⁰ LANDGRAF 2013, 142.

rávilágítva a szabadságharc utáni társadalmi újararétegződés, egzisztenciális érvényesülés politikailag motivált, amorális jellegére. A szabadságharc és az azt követő megtorlások traumatikus időszaka alatt a (nem azonos szintű empátiával láttatott, de a korszakábrázoláshoz egyaránt szükséges) szereplők arra kényszerülnek, hogy valamiféle túlélési stratégiát válasszanak maguknak, mérlegelve a lehetőségeket korábbi elveik és hétköznapi boldogulásuk között. Jellemük pedig a háború alatti és a háború utáni magatartásuk, nézeteik közötti különbségből (vagy azonosságból) rajzolódik ki, illetőleg abból, hogy miként képesek tovább élni a meghozott döntéseikkel. Mindez összecseng K. Horváth Zsolt történelmi „töréspontokról” – 1849., 1918., 1944., 1945., 1956., 1989. – kifejtett nézeteivel, mely szerint bizonyos történelmi pillanatokban „a társadalmi cselekvők anómikus helyzetbe kerülnek: nem tudják pontosan mi a követendő, mert a régi normák és szabályok érvényüket veszítették, az újak pedig még nem váltak rutinná.”⁷¹¹ A regényben választható magatartásformák a hősi halál és az elvtelen oportunizmus közötti tengelyen helyezkednek el, amelynek egyik igazodási pontját Zeleji és Pusztafi alkotják. Bár Zelejiről csatában elesett hősi halottként, mártírként nem derül ki, hogy miként viselkedett volna a háború után – emléke viszonyulási alap a többi szereplő (például Holdvály Szerafin) számára. Őt követi a halottak világát megidéző Pusztafi, aki a megváltozott politikai viszonyok között kizárólag az önpusztítás és az önsorsrontó deviancia eszközével képes megtartani önazonosságát, kívülállását. Kolbay őrnagy, aki már a forradalmat is elutasítóan fogadta, szintén nem hajlandó, illetve képes együttműködni az új rendszerrel: a belső emigrációt választja. A szabadságharc után Lávay és Judit sorslehetősége kettéágazik: a férj háborús részvétele miatt bujdosni kényszerül, míg a feleségből ünnepezt színésznő lesz. Miután azonban többször életüket kockáztatva segítik egymást,⁷¹² a helyzetük rendeződik. A család visszavonul a politikától, s egyfajta biedermeier modellt követve az otthon privát szférájába zárkózik. Zeleji és Pusztafi nézőpontjából: Lávay és Hargitay az apolitikus konformizmus mellett döntenek. A felejtési vágyó Holdvály Szerafin a hedonizmust választja életstratégiaként, ugyanakkor nem tud mentális egészségét megőrizve együtt élni döntésével. A tengely legvégén Bárzsing és Fertőy helyezkedik el, akik kritikátlan oportunizmussal és nyereszkeskedéssel igyekeznek lavírozni a társadalmi fordulatok hullámain. Volozov herceg Zeleji Róbert ellentéte, aki az új rendszer nyerteseként szintén nem kényszerül egzisztenciáját veszélyeztető erkölcsi döntéshozatalra, s (hősiesség helyett) a karrierépítés tekintetében szintén viszonyulási pont lehet az egyéni számításait kereső szereplők számára. Ebből a szempontból tehát a regény sokat tárgyalt irányregény-szerűsége egyfajta „korszakallegóriaként” is olvasható. (Nevezhető akár irányregénynek is, csak hogy nem eldönthető, hogy milyen „irányba” mutat a regény, hiszen egy helyesnek tekintett magatartásminta bemutatásánál erősebben érvényesül benne a korszak ábrázolásának igénye.)

E ponton válik igazán relevánssá Pusztafi kísértetalakként való megjelenése, melyről fontos megállapítani, hogy nem egyedüli a regényben. *A két halott* című fejezet legelején az elbeszélő a politikai üldözött Lávay Bélát is kísértetnek hasonlítja. Az összehasonlítás alapját a főhős kitalált társadalmi helyzete adja: „Kötelessége elrejtőzni, hallgatni, túrni, mint a halottaknak, még följárasi ideje is az éjféli, mint a kísérteteké.” (229) Ugyanígy a föltámadó, félholt Judit is – férjével megegyezően – egy kísértetnek válik hasonlatossá. Abban a fejezetben, amely a szerelmesek társadalmi kirekesztettségének mélypontját s a bukásból való felemelkedésük kezdetét beszéli el: „S valóban olyan volt e jelenet, mintha az örült szerelem csendes halottját kísértetté változtatta volna át. Egy fehér alabástrom arc és két fekete, mozdulatlan szem!” (237) A Bárzsing által lépre csalt, az új időkből kiábrándult Kolbay világtól való elzárkózását is

⁷¹¹ K. HORVÁTH 2015, 10. FÁBRI 1998, 28.

⁷¹² A kockázatvállalás különösen Hargitay Juditnál jelentős, színpadi munkája saját szerepzavarának és egzisztenciális helyzetének a metaforájává válik: „Hát odabenn mi játékot adnak? Egy királynét, ki kedvesét ítéli halálra, mert lázadó volt. Azt mondták, hogy ez Juditnak mesterszerepe.” (289)

egyfajta sajátos szellemlétként írja le az elbeszélő: „aki már régen meghalt, rég kimaradt a századból; csakhogy elfeledte magát eltemettetni, és most itt maradt hazajáró léleknek, egy kísértet hússal és vérrel.” (269)

A „szellemek” tehát – amellett, hogy megidézik Petőfi *Felhő*-korszakát⁷¹³ – a háború utáni új társadalomba való be-nem-illeszkedésnek, a perifériának, a „struggle for life” veszteseinek a metaforái. A földolgozatlan múlt és a jelen árnyai, melyek rendszerint a felejteni vagy félrenézni kívánó társadalom perspektívájából mutatkoznak meg. A szellemek emellett a szereplők egyéni lelkiismeretét testesítik meg, fölfedve elfojtott belső világukat.⁷¹⁴ Példaképp Fertőy lelkifurdalása és paranoid félelme említhető, mely akkor válik láthatóvá, amikor felesége naplóját olvassa: „borzadva tette le neje naplóját. Fásult önzése mellett babonás volt; sok ember van így, ki istent nem hisz, de kopogó szellemeket lát.” (312) S emiatt érdekes Lávay Pusztafival való találkozása, mely arról árulkodik, hogy a főhős – a rossz lelkiismeretű Szerafinnal vagy Fertőyvel ellentétben – el tud számolni a döntéseivel önmaga és a közvélemény előtt. Judit és Blumné közös szellemidézésekor pedig a feleség rejtett, elfojtott féltékenysége bújik elő. (Judit féltékenységére utal az a mozzanat is, hogy korábban nem szólt az otthon rejtőzködő férjének a szabadságát biztosító menlevélről. Azonban jellemfejlődést jelez, hogy a regény végén nem bontja föl, s nem olvassa el Szerafin parfümillatú levelét.) Az asztaltáncoltatásról szóló jelenet – a pszichoanalitikus értelmezés mellett – általánosabb szinten is értelmezhető. A megidézett szellem a francia forradalom egyik nagy túlélője, Talleyrand, aki köpönyegforgató, minden politikai rendszerhez alkalmazkodni képes haszonlesőként él a kulturális emlékezetben.

Az 1894-ben kiadott díszkiadáshoz írt *Utóhang* a korábbiak mellett egy új, hétköznapi, realisabb és derűsebb magatartásmintát kínál. A szerző mintha harminc év távlatából banális macska-egér harcként ábrázolná a regénye kiadási körülményeit jelentő, rövid, Schmerling-provizórium alatti börtönbüntetésének történetét. Ironikus felhanggal meséli el a sajtószabályokkal szembeni dacolását, Zichy Nándor radikális politikai írásának közlését. A letartóztatását követő bírósági tárgyalást és a katonai törvényszék súlyos ítéletét anekdotikusan beszéli el. A kiszabott börtönbüntetés szigorú és aránytalan, azonban nem okoz csapást Jókai életében: a börtönviszonyokat kényelmesebbnek találja az otthoniaknál, hamar barátságot köt a börtönparancsnokkal, s rövidesen császári amnesztiában részesül. A kései *Utóhang* kibékíti egymással az eszményt és a valóságot: a hatalom és az egyén viszonyának anekdotikus újrafogalmazása által a komikum alatt szintetizálódnak az örökös lázadás és a szervilizmus végletei közötti magatartásformák. A szerző által javasolt szemlélet (melyet szépen jellemez a börtönparancsnokkal kötött kedélyes viszony) a továbblépés, a hatalommal való ügyes megegyezés és a hétköznapi boldogulás életelvét hirdeti.⁷¹⁵

Érthető, hogy életrajzi kulcsregényként s az *Utóhang*gal együtt olvasva a művet a recepció miért látta olykor úgy, hogy Jókai az eltűnt barátjával szemben próbálta legitimálni egykori döntéseit és világnézetét, forradalmi radikalizmusától való eltávolodását. Pedig Petőfi sorsának rejtélye lehetőséget teremtett arra, hogy Jókai esztétikailag földolgozza, majd egy – akár a

⁷¹³ Szilágyi Márton – Sótér István már ismertetett érvelését követve – Judit tetszhalottsága és Petőfi *Hóhér kötele* című regénye között von párhuzamot. SZILÁGYI 2020, 126.

⁷¹⁴ Mindez – nyilvánvalóan – erősen rokonítható Sigmund Freud 1919-ben kidolgozott kísérteties-fogalmával (Unheimlich), és beilleszthető a hazai (tágon értett) gótikus irodalomról szóló kurrens kutatásokba is. FREUD, 1998. TARJÁNYI 2002, BOLDOG-BERNÁD 2018. WIRÁGH 2018. TÖRÖK 2020. SZILÁGYI 2017, 225–263.

⁷¹⁵ Jókai *Nemzeti kiadáshoz* fűzött kései paratextusainak: SZILASI 2000, 134–190.

közelgő kiegyezés tükrében értelmezhető – komplex erkölcsi dilemmává alakítsa a Petőfi körül kialakult elbeszéléshalmazt, az ironikus ábrázolás részeként bemutatva a költő követőit/utazónait, de alkalmat kínálva egyfajta egyéni és kollektív számvetésre is. Emiatt érzékelhető egyaránt a műben bizonyos (elvonatkoztatott) vallomásosság és valamiféle (irány nélküli) irányregényesség, melyet a recepció oly sokféleképpen értékelt. Hiszen a *Politikai divatok* szereplői egy valós történelmi korszak emblematikus személyiségeit idézik, ugyanakkor meglehetősen absztraktak és archetipikusak egyszerre. Különösen Pusztafi karaktere. Nem véletlen, hogy a „visszatérő költő” közéletileg is releváns, görbe tükört tartó toposza meghatározó eleme volt a későbbi Petőfi-ünnepeknek. A Hét című folyóirat például a szabadságharc ötvenedik évfordulóját egy különszámmal ünnepelte, amely a nagy közönségigényre való tekintettel a „Mi lenne Petőfi, ha élne még?” kérdésből kiindulva egy alternatív életrajzokból álló szövegösszeállítást közölt, olyan szerzők közreműködésével, mint Jókai, Herczeg Ferenc, Bródy Sándor, Eötvös Károly, Ábrányi Emil, Kozma Andor, vagy éppen Mikszáth Kálmán (aki talán erre a nagy elődtől eredő prózafikciós hagyományra is támaszkodhatott az *Új Zrínyiász* megírásakor). Az írások fő kérdésfelvetése éppen az volt, hogy Petőfi – ha élne – vajon mennyiben tudna alkalmazkodni a századvégi társadalomhoz.⁷¹⁶ A toposzá váló gondolat kísérlet napjainkban is ihlető erővel hat, melyre szemléletes példa a YouTube-on elérhető *Petőfi visszatér 2024-ben és Partizán-interjú ad* című népszerű animációs közéleti paródiafilm.⁷¹⁷ Olykor az is előfordult, hogy megrendítő történelmi pillanatokban aktualizálódott, Radnóti Miklós például nemrég elhunyt barátjáról, József Attiláról fogalmazta meg a következőket 1940 decemberében:

A tiszta és mindig világosságot áhító lelken [József Attilán] törvényszerűen teljesedett be a sors. Megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen *természetes* halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor, a magyar szabadságharc költője a segesvári csatáéren. Nem bírta volna elviselni, ami bekövetkezett. Attila sem. Azt csodálnám, ha élni tudott volna, s ezt csodálom néhányunknál is, akik még élünk.⁷¹⁸

⁷¹⁶A lapszámról bővebben: T. SZABÓ 2007, 50–54.

⁷¹⁷Különös történések a Szondi utcában, *Petőfi visszatér 2024-ben és Partizán-interjú ad*, 2024. ápr. 5, YouTube, elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=OfZW4PymaVs&t=1s> (utolsó letöltés: 2024. 09. 25.)

⁷¹⁸RADNÓTI 2003, 128. Kiemelés O. O.

V. AZ EMLÉKEZET TÁRSADALMIASULÁSA (A KISAJÁTÍTÁS MÓDOZATAI ÉS A SZEMÉLYES GYÁSZ)

E fejezet azt kívánja bemutatni, hogy Petőfi Sándor neve, alakja, élete és irodalmi öröksége miként lett (maradt) központi eleme az 1850-es évek nyilvánosságának. Könnyen belátható, hogy egy költői örökség – életrajz és életmű – legfőbb garanciája, ha az különböző médiumokra építve, plurális kontextusokba ágyazódva a szélesebb társadalomban dinamizálódni tud, s ha minél több emlékezői közösség képes kapcsolódni hozzá.⁷¹⁹ Hipotézisünk szerint a Petőfi-emlékezet kibontakozásához – a költő népiességét erősítő, a szakirodalomból ismert szóbeli-folklór hagyomány mellett –⁷²⁰ a korabeli nyilvánosság fórumai, a népszerű periodikák, a heti és napi sajtó biztosították a legalkalmasabb teret. Az emlékezet működésének mélyebb megértése érdekében tehát Petőfi sajtójelenlétének módozatait, okait és céljait, „közös használatának” (popularizációjának) változó lehetőségeit vizsgáljuk.⁷²¹

A gondolatmenet ezt követően a Petőfire való emlékezés speciális megnyilvánulásaira, a hozzá írott emlékversekre tér át. A költemények konkrét képi és retorikai sajátosságaira fókuszál, a gyász és a sajtónyilvánosság történeti sajátosságai alapján kiindulópontként kezelve a versek társadalmi (nemzeti) kohéziós szerepét.⁷²² Az érdekel bennünket, hogy mely toposzok és alakzatok jelenítették meg vagy közvetítették (esetleg hozták létre?) a legendássá váló költőhöz kapcsolódó közösségi gyászélményt.

Végezetül az érvelésmenet a személyes és kollektív emlékezet ellentmondásos viszonyával, a privát gyász nyilvánosságban való (lírai) kifejezésének poétikai korlátaival és lehetőségeivel foglalkozik.⁷²³ Az 1850-es évekről szóló tanatológiai irodalomban közkeletű megállapítás, hogy a 19. század második felében a neves halottakra való emlékezés kifejezetten közösségi természetű volt: a hazafiasság egy megnyilvánulása, melynek egy sajátosan barokkos, teátrális, extravagáns változata alakult ki az európai kontinensen.⁷²⁴ Jelen fejezetben azonban a nemzeti reprezentáció, a formális sajtóbeszámoló, a közösségi gyakorlatok mögé kívánunk tekinteni, ehhez – ellentpontként – Arany János *Emlények* (1851–1855) című versciklusát vizsgáljuk tüzetesebben. Markáns korszakértékelések helyett a szelíd árnyalatokat keressük:⁷²⁵ a személyes gyász elesett és tétova hangjait a közösségi emlékezés ünnepélyes zajában.

⁷¹⁹ A saját szempontrendszerünkötől eltér, de széleskörű áttekintést kínál az emlékezetkutatás legfrissebb, transzkulturális fókuszú tendenciáiról: JABLONCZAY 2022.

⁷²⁰ MAGYAR 2023.

⁷²¹ Egy-egy költői életmű (és különösen életrajz) társadalmi tulajdonba vételének vizsgálatára nemzetközi példa lehet Byron esete: NORTH 2009, 64–68.

⁷²² Sajtó, gyász és nacionalizmus kapcsolatáról: ANDERSON 2006. Anderson nyomán gyász és nacionalizmus (esztétikai) összefüggéseiről: REDFIELD 1999. William Wordsworth gyászverseinek közösségi (ám a romantikus nacionalizmussal csak részben összeegyeztethető) vonatkozásairól: FUSSO 2004.

⁷²³ A halál és a gyász radikális individualizációját, patologizálódását, tabuvá válását vázolta föl: ARIÉS 1987. Ezzel a modernitásellenesnek, nosztalgikusnak, kultúrkritikai előítéleteken alapulónak vélt nézettel vitatkozik; halálfilozófiai, tanatopszichológiai, teológiai, szociológiai, orvosi és jogi, az életvégi ellátás és az eutanázia szempontjából vizsgálódó szakirodalomról is átfogó ismertetést nyújtva: NASSEHI, WEBER 1989. A recepciótörténeti áttekintés: 11–19. Hasonló, rendszerelméleti perspektívájú, újabb, angol nyelvű megközelítés: SARIYAR 2022.

⁷²⁴ ARIÉS 1987, 393–395. Magyar nyelven a Bach-korszak gyász kultúrájáról Lakner Judit írt, Jókai Mór beszámolóját idézve Teleki László temetéséről: LAKNER 1993, 25. A belső idézet eredeti helye: JÓKAI 1861b.

⁷²⁵ Bizonyos tekintetben e fejezet módszertani előzményének tekinthető: VADERNA 2017, 169–204.

1. „PETŐFI MONDÁ” (PETŐFI A SAJTÓBAN)

Alaposabb, számszerű, összehasonlító vizsgálat nélkül is sejthető, hogy Petőfi a szabadságharc utáni irodalom egyik legtöbbet idézett és emlegetett szerzője volt.⁷²⁶ S valóban: nem túl meglepő, ám annál szembetűnőbb a poéta alakjának és életművének gyakori föltűnése, a róla szóló sajtótartalmak magas aránya. Az áttekintés érdekében célszerű lehet – praktikus igénnyel – különválasztani a sajtóban olvasható konkrét, szövegszerű Petőfi-idézeteket a költővel foglalkozó egyéb forrásoktól; hiszen más-más szempontból vizsgálandók a Petőfiről idézetek formájában emlékező, ám nem kifejezetten róla szóló írások és a Petőfi alakjával (nevével, személyével, életrajzával, szellemi örökségével) foglalkozó dokumentumok.

Az előbbi forráscsoport vázlatos áttekintésével a Petőfi-életmű széleskörű terjedését, a művek nyilvános társadalmi használatát ismerhetjük meg új – azaz sajtótörténeti, s nem folklorisztikai vagy a mezővárosi értelmiség tevékenységére fókuszáló⁷²⁷ – perspektívából. Az utóbbi korpusz elemzésével pedig a Petőfi-emlékezet virulens médiajelenlétére kaphatunk (egyfajta funkcionális szempontú) magyarázatot.

A források teljesszerű, kimerítő áttekintése, illetve a költő megemlékezéseinek teljességre törekvő történeti elemzése természetesen lehetetlen és eltúlzott célkitűzés volna, így jelenleg megelégszünk a többezernyi dokumentumból látványosan kirajzolódó általános tendenciák ismertetésével, a beszédesebb szöveghelyek bemutatásával. A forrásföltárás az Arcanum elektronikus adatbázisán alapul, így, ha úgy tetszik, elemzésünk módszertani kísérlet is, mely az irodalomtörténeti gyakorlatban egyre elterjedtebb sajtóadatbázis alapú kutatás relatív erejét és teherbíróképességét feszegeti.

A) Mottók, idézetek, travesztiák (Az életmű szétszóródásai)

Ami a sajtóban megjelenő, szinte áttekinthetetlen mennyiségű szövegkölcsonzésekkel illeti, sokszor igen nehezen helyezhetők összetettebb, mélyebb értelmű (például historiográfiai, poétikatörténeti vagy cenzúratörténeti)⁷²⁸ megvilágításba. A legtöbb esetben egészen általános tematikai kapcsolat figyelhető meg a forrásszövegek és a célszövegek között, mintha a szerzők egyszerűen nem tudnák megállni (s ki nem hagynák) egy-egy „témába vágó” Petőfi-textus föllelevenítését. Hogy mi magyarázza az élénk idézési kedvet? Könnyű belátni, hogy Petőfi életműve különösen alkalmas lehet a hazafias elkötelezettség és kulturális beágyazottság közvetett vagy közvetlen kifejezésére – a nyilvános térben elvárt kulturális minimumok demonstrálására. Ám a szempontunkból relevánsabb, hogy a szabadságharc utáni sajtó Petőfi-idézetei különös szerepet játszanak egyfajta közösségi kegyeleti folyamatban. Ha a tömegmédiát – Niklas Luhmann nyomán – a társadalmi emlékezet színtereként fogjuk föl,⁷²⁹

⁷²⁶ Az állítást nyilván jóval összetettebb és árnyaltabb módon lehetne minden kétséget kizáróan bizonyítani, de talán elárulhat valamit, hogy egy, az Arcanum Digitális Adatbázisban végzett 1850. január 1-től 1867 január 1-ig terjedő keresés csak a 'Széchenyi', a 'Vörösmarty' és a 'Jókai' keresőszavakra hozott több találatot. Sorrendben az ötletszerű keresés eredménye, a keresőszavak és a kidobott találatok mennyisége: 'Széchenyi': 13.049, 'Jókai': 6273, 'Vörösmarty': 4869, 'Petőfi': 4598 (ebből 61 találat 'Petőfi István') + 'Petőfy': 246; 'Tóth Kálmán': 4038; 'Egressy': 3976 + 'Egressi': 1739 (ebből 597 'Egressi Béni'); 'Arany János': 2708 (a kétértelmű vezetéknev miatt talán ez a keresési eredmény a legkevésbé informatív); 'Vahot': 1807; 'Tompá Mihály': 1101 (kétértelmű vezetéknev!). (A keresés időpontja: 2023. ápr.27.)

⁷²⁷ Vö. KERÉNYI 2022c.

⁷²⁸ Vö. DÁVIDHÁZI 2004, 539–668. GÖNCZY 2020, 81–85. Az Athenaeum folyóirat első évfolyamának mottóhasználatáról GERE Zsolt értekezett az SZTE Magyar Irodalmi Tanszékének 2022. szept. 15–17. között rendezett, a *Történetek az irodalom médiatörténetéből* elnevezésű konferenciáján.

⁷²⁹ LUHMANN 2008, 35.

világossá válik, hogy az elhunytak nyilvános (meg)idézése a közösségi emlékezésnek, emlékeztetapolásnak is mindenkori eszköze. A tömérdek idézetet elnézve persze sokszor úgy tűnik, nem annyira a halott emlékeztetének és életművének van szüksége „ápolásra”, inkább az idézők szorítkoznak a költő szimbolikus súlyára és poétikai erejére. Petőfit idézni „helyes” és „hasznos” volt egyszerre: talán épp e két aspektus együttes érvényesülése miatt válhatott az eltűnt poéta oly gyakran emlegetett szerzővé.

A korabeli sajtót böngészve igen szembetűnők például a *Petőfi-mottók*, melyek a költő emlékeztetét és irodalmi örökségét fölhasználva hangsúlyozzák egy-egy írás bizonyos tematikus, hangulati, ideológiai jelentéstartományát. A mottók – funkciójuk szerint – új olvasási módot kínálnak egy-egy alkotáshoz: a forrásszövegek, amelyekből származnak, potenciálisan végig jelen maradnak a jelentéstérben a szöveg egy lehetséges mondanivalójának kicsinyített médiumaként.⁷³⁰ Példaként említhető a *Hölgyfutár* 1852. január 10-i számának *Pesti tárcája*, mely Buda és Pest hideg, januári hétköznapijairól, a Városliget egy idilli délutánjáról tudósít irodalmi stílusban. Mottója az évszak-tematikának megfelelően Petőfi *Téli világ* (1845) című költeményéből származik: „Hol a boldogság mostanában? / Barátságos meleg szobában.”⁷³¹ Egy másik, *Hölgyfutárban* megjelent elbeszélés egy hullámozó szerelmi viszony érzelmi ellentmondásokkal teli, kudarcos történetét meséli el, a paratextusokban több szinten utalva Petőfire: *Az én szerelmem* című Petőfi *Szerelmem gyöngyei*-ciklusából származik, az „Arany pohárban méregital” mottó pedig a korban sokat szavalt *Az örült* (1846) című versben szerepel.⁷³²

Némileg összetettebb forráscsoportot képeznek a sajtócikkek tengernyi mennyiségű (szabad vagy szó szerinti) *Petőfi-idézetei*. Mint azt látni fogjuk Gyulai Pál vagy Salamon Ferenc esetében, olykor tudományos igényű értekezések, kritikai írások argumentációjában szerepelnek gondolatmenet alátámasztó szöveghelyként, pozitív vagy elrettentő példaként. Előfordul, hogy bizonyos Petőfi-sorok intertextuális költői „játék” tárgyai lesznek: Lisznyai Kálmán például a *Piros tojások* (1856) című húsvéti költeményében a lírai beszélő „Szerelemnek lobogója szívem!” feliratú tojást szán szerencsétlen sorsú, férje miatt könnyező feleségének.⁷³³ A legnagyobb mennyiségben mégis inkább a vendégszöveget használó szerzők (sokszor Petőfihez kevéssé tartozó, az eredeti alkotáshoz képest kissé kontextusidegen) gondolatai és hangulatai tartalmait hivatottak nyomatékosítani. Egy fiatal színésznő bemutatkozó darabjáról írott, *Hölgyfutárban* megjelent bírálat például a forradalmár költő március 15-ről írt sorait citálta a színészi pályakezdés nehézségeiről szólva. Mint utaltunk rá, e szöveghelyek kevéssé kapcsolódnak a poéta körüli társas emlékezői folyamatokhoz, inkább a kollektív gyászban megmutatózó (s általa fölerősített) szerzői tekintély kölcsönvételéről beszélhetünk: „Petőfi mondá egykor: »nehezebb a gyermeknek az első lépést megtenni, mint később a meglett embernek mértföldeket gyalogolni.« Épen ily nehézséggel jár a színi pályán az első nagyobb föllépés.”⁷³⁴ Van, hogy nem a mondanivaló hangsúlyozásának igénye, inkább egyfajta irodalmi nyelvhasználat szándéka magyarázza a vendégszöveg jelenlétét; például amikor egy melankolikus hangvétellű, aradi útirajz névtelen szerzője a napfelkelte benyomásait Petőfi *A nap* (1845) című versének költői látomásával találja kifejezni: „ott voltam a hegyek alján, láttam a felkelő napot, vagy miként Petőfi mondá, nem is nap az tulajdonkép, hanem csak

⁷³⁰ A vendégszövegek működéséről általában: JENNY 1996.

⁷³¹ [B–c], *Pesti tárca*, *Hölgyfutár* 1852. jan. 10, 27.

⁷³² KISS László 1853.

⁷³³ LISZNYAI 1856.

⁷³⁴ TÓTH 1857. *Hölgyfutár* 1857. dec. 12. 1234. Az eredeti szó szerint: „Nehezebb a gyermekeknek az első lépést megtennie, mint mértföldeket gyalogolni a meglett embernek.”

szappanbuborék, melyet egy óriás férfiú reggel kifú keleten [...].”⁷³⁵ Ennek az ellenkezőjére is akad példa: a szerzők néha (ironikusan vagy kevésbé ironikusan) megfélemeznek idézetük esztétikai kódoltságáról – referenciális, szó szerinti, triviális értelmezést adva egy-egy szöveghelynek. Ez történt Tóth Kálmán hírszerkesztői keze alatt a korban népszerű *Jövendölés* (1843) című költemény kezdő strófájával:

Petőfi mondá, hogy az álom ablak, melyen által lelkünk szeme jövönkbe néz. Valóban néha az álmok csodálatosan beteljesülnek. Közelebb is egy gőzfürdői szolga hat éves fia, álmában négy számot mondott, kétszer is ismételve azt, s kérve atyját, hogy tegye lutriba. A számokat leírták, hármát helyesen, egyet azonban eltévesztve, és a három helyesen leírt szám csakugyan kijött, s közel 300 pftos ternóhoz [hármastalálathoz] juttatá a három fürdőszolgát, kik e számokat együtt tevék föl.⁷³⁶

Előfordulnak olyan idézetek is, amelyek ugyan Petőfitől származnak, de tartalmuk oly általános, hogy tulajdonképpen bárki más írhatta vagy mondhatta volna. Ezek világossá teszik, hogy egy-egy citátum megválasztásakor a konkrét szövegjelentésnél gyakran meghatározóbb az idézet eredete, jelen esetben az eltűnt költő személye: „Vannak még e részben korunknak is számtalan ferdeségei, de amint Petőfi mondá: »hatalmas orvos az idő« s ezeket csak a jövő századok fogják megorvosolni egészen.”⁷³⁷ Az anekdotikus színezetű idézetek között olykor megbúvik egy-egy téves, bizonytalan vagy nem azonosítható citátum is: aligha fejthető meg például, hogy Vas Gereben *A nemzet napszámossai* (1857) című regényében vajon Petőfi mely művéből vagy hozzá kötődő anekdotából vette a költőnek tulajdonított sorokat, amennyiben valóban tőle származnak (sőt, valójában az sem teljesen világos, hogy pontosan mely szófordulatot kellene idézetnek tekintenünk):

Kállay Miklós fölemelkedett az asztal mellől, elmondá a megszokott *méltóságos főispán urat*; hanem mikor attól a *tekintetes karok és rendek* felé fordult, elég embernek *szájában megsavanyodott a bor*, mint Petőfi mondá: mert néhány rendetlen ember hirtelen észrevette, hogy Kállay Miklós úr jóformán elhitte a panaszkodó főispánnak minden vádját s aligha rá nem szánja magát az alispánságra; pedig akkor vége a komaságnak.⁷³⁸

S végül nem ritkák a nyíltan reklámcélú Petőfi-idézetek sem. 1859-ben például Károlyi-Zichy Karolina leánynevelő irodalomra és történelmi elbeszélésekre kitűzött pályázatát a közkedvelt poéta Károlyi-Zichy grófhölgyről szóló soraival igyekeztek népszerűsíteni;⁷³⁹ de a legszemléletesebb példa, hogy Tompa Mihály 1858-ban megjelent, összegyűjtött verseinek kiadását is Petőfi Tompát dicsérő szavaival hirdették:

Tompa Mihály az, kiről Petőfi egykor így nyilatkozott: »Ha Petőfi nem volnék, Tompa szeretnék lenni.« Hiszszük, hogy mindenki sietni fog nagy költőnk összegyűjtött műveit sajátjává tenni.⁷⁴⁰

A fenti idézettömegeből kiválnak gyakoriságukkal a költő életművének önálló életet élő, *szállóigévé, frázissá, zszurnalizmussá* váló sorai. Egészen gyakori és sokrétű használata figyelhető meg *A magyar nemzet* című költemény „Ha a föld Isten kalapja, / Hazánk a bokréta rajta!” sorainak. Előszeretettel idézte például egy-egy vidéki térséget vagy a fővárost bemutató tárca, nem ritkán tovább bontva a bokréta metafora virágait: „ha Petőfi szerint hazánk a bokréta

⁷³⁵ Pesti Napló 1851. nov. 20.

⁷³⁶ Hölgfutár 1859. márc. 10, 244.

⁷³⁷ BOLGÁR 1860.

⁷³⁸ VAS 1857e. A Vas Gereben által kurzívált, a korban is meglehetősen hétköznapiak tűnő szófordulatoknak nincs nyoma a Petőfi-életműben. Kiemelés az eredetiben.

⁷³⁹ Hölgfutár 1859. ápr. 21, 399.

⁷⁴⁰ Vasárnapi Ujság 1858. máj. 9, 225. Az idézet Vadnai Károly *Megtörtént* (1856) című emlékiratából származik.

Isten kalapján, úgy Szepes megye bizonynyal e bokrétának legszebb virágszála.”⁷⁴¹ Szolgálhatott még mezőgazdasági vagy bortermelési válságok időszakában vigasztaló frázisként, hazafias buzdításul: „Aggódnak s gondolkodhatunk – van elég alkalom jelenben; [...] De jó az Isten, megsegít minket is. Hiszen Petőfink is azt mondta: »Ha a föld Isten kalapja, Hazánk a bokréta rajta!«”⁷⁴² Használható volt aggodalmas vagy dorgáló intelemként más költők vagy képzőművészek számára: „Vigyázzunk, e dal végsorai igazak ne legyenek, [...] a rózsá ne hervadjon el, mert nem virul ki többé”.⁷⁴³ E sorok hatása sejthető amögött is, hogy a Bach-korszak másod-harmadvonalbeli költői előszeretettel hoztak képi összefüggésbe különböző ruhadarabokat a mindenhatóval. Így Szelestey László a *Falu pacsirtája* (1854) című kötetében: „Magyar mente az alkonyég, / Az Uristen varrta, / Táméntalan aranygombok / A csillagok rajta // Rátüzte a fejér holdat / Fényes bokrétának [...]”⁷⁴⁴ S jellemző, hogy a két sor az 1860-as évek elejére addig használódott – bizonyos szint fölött és alatt is –, mígnem sakkrejtvényekben és botanikai pályamunkák jellegéjékként szerepelt.⁷⁴⁵

Bizonyos sorok vagy metaforák *epiteton ornans*ként kezdtek funkcionálni: például a *természet vadvirága* szó szerkezet, mely napjainkban is igen elterjedt. A szabadságharc után volt, hogy valóban pusztán díszítő, jellemfestő jelzőként szerepelt: „»A korlátlan természet vadvirága,« Petőfi, lesz e sorok tárgya úgy, a mikép köztünk megjelent, mulatott és eltávozott, alig végezve hosszabb pályát, mint futócsillag, mint meteor [...]”⁷⁴⁶ A költő vélt művészi alkata és az azt tükröző metaforikus szókapcsolat azonban bevett elemévé vált az 1850-es évek népiességről, dalköltészetről, zseniesztétikáról, epigonizmusról szóló kritikai vitáknak is.⁷⁴⁷ Érdekes, hogy a „természet vadvirága” metaforát nemigen használták maguk a Petőfi-epigonoknak bélyegzett szerzők, annál inkább emlegették – polemikusan – az őket dorgáló kritikusok, bírálva az eltűnt költőelőd kolerikus viselkedését és költészetét követő szerzők kritikaellenes attitűdjét. Gyulai Pál a *Hölgyfutár* köré csoportosuló írói kör vezéralakja, Tóth Kálmán költészetét kritizálta a poéma(típus) említésével:

Kinek nem jut e soroknál eszébe Petőfinek a „Természet vadvirága” című költeménye, melyet itészei és költő társai ellen irt. Tóth Kálmánnak nem egy ily költeménye van, épen mint Petőfinek. Természetesen, hisz Tóth Kálmán Petőfi egész pályáját, egész egyéniségét magához ragadta. Én Petőfinek ilyenmű költeményeit soha sem becsültem nagyra, noha oly rosz neven sem vettem, mint igen sokan.⁷⁴⁸

A vadvirág-metafora komplexebb, kritikai fogalomként (iróniával vegyes kegyetlenséggel) alkalmazott változata olvasható Salamon Ferenc Lisznyai Kálmán *Madarok pajtása* (1856) című kötetéről írott bírálatában: „Midőn ily sorokat olvasunk, s midőn más helyen a rímek- és mértékben pongyolaságot látunk, nem azt mondjuk, hogy e költészet a természetnek vadvirága, hanem hogy az szeszélyes képzelet *csinált virága* minden hűség és életfriseség nélkül.”⁷⁴⁹

⁷⁴¹ Az idézet: BOLGÁR 1864. Lásd még: [Donierre], *Vértesaljai viszhangok*, Vasárnapi Ujság 1857. jan. 7, 12. TÓTH Sándor 1861. VADNAY 1857.

⁷⁴² Vasárnapi Ujság 1858. nov. 21, 562. Lásd még: *Hölgyfutár* 1857. okt. 14, 1023.

⁷⁴³ B. József, *Irányeszmék*, Pesti Napló 1856. nov. 16.

⁷⁴⁴ SZELESTEY 1854, 144. Lásd még: ALSZEGHY 1913–1914, 251.

⁷⁴⁵ Nefelejts 1862. nov. 23, 412. SZALAY 1862, 370.

⁷⁴⁶ ERDÉLYI 1854, 841. *Hölgyfutár* 1859. ápr. 21, 399.

⁷⁴⁷ A vitáról bővebben: TARJÁNYI 2004. SZAJBÉLY 1988. HÁSZ-FEHÉR 2016.

⁷⁴⁸ GYULAI 1855b.

⁷⁴⁹ SALAMON 1856. Kiemelés az eredetiben.

A Petőfi-idézetek kissé meglepő és unikális darabjai a különböző verstravesztiák.⁷⁵⁰ A travesztiák célja – szemben a paródiák kritizáló vagy polemizáló típusaival – nem az eredeti szöveg kanonikus kimozdítása, dezavualása vagy a szerzővel való vita. Az ironikus, esetleg gunyoros „átöltöztetés” (lásd a travesztia szó eredeti jelentését) nem magára a textusra, annak esztétikájára vagy a szerzőjére irányul, hanem a közkeletű szövegek elterjedt használati módjaira, kanonikus értelmezéseire, szokványos olvasási stratégiáira: azaz épp a fentebb bemutatott befogadói/idézői eljárásokra. Ezen imitációtípust tehát nem (feltétlenül) veszélyezteti a blaszfémia vádja; annak ellenére, hogy e szövegek – mint Fried István jellemzi a műfajt – rendszerint „kiszólnak” az irodalomból, a népszerű szövegeket hétköznapi, profán, akár vulgáris regiszterbe helyezik át, gyakran aktuális korrajzi reflexió kíséretében.⁷⁵¹ A Petőfi-versek népszerűsége és rögzülő értelmezési sémái nyomán hamar igény mutatkozott tehát az életmű „karnevalisztikus” beszédmódú befogadására és földolgozására. Jókai Mór *Az Üstökös Kakas Márton emléklapjai* rovatában például a már idézett *Az örült* című verset írta át: a lírai én mizantrópiája helyett a pénzkölcsönzést emelve központi tárgygyá, így a szerelem–méregital azonosításban az előbbi helyére a kölcsönadás gyakorlata került: „Szép állat a jó barát, szép és veszedelmes, / Arany pohárban méreg ital, / Én ittalak oh kölcsönadás”.⁷⁵² Jókai egyébként újragondolta a *Szerelem gyöngyei*-ciklus szintén említett *Az én szerelmem...* című darabját és a szintűgy citált *Jövendölést* is.⁷⁵³ Erősebb irodalomszociológiai reflexió figyelhető meg a Budapesti Viszhang travesztiáiban. Egy névtelen költemény például Petőfi boldogtalan juhásza helyett egy megbukott fűzfapoétát szerepeltet. Érdeemes teljes terjedelmében idézni a rövid költeményt:

Megy a költő az utcán,
 Megbotlik a lába.
 Jó nagy legény, de nagyobb
 ideávilága.
 Gondolja mily dicsőség
 S taps vár ma reája;
 S egyszer csak azt hallja, hogy
 Bukik a drámája.
 Nagyot lódul s gyorsan a
 Színház felé vágat;
 Már későn, – a drámának
 A sok fütty megártott.
 Elkeseredésében
 Mint telhetett tőle;
 Nagy ott ütött öklével
 Feje tetejére.⁷⁵⁴

Megjegyzendő, hogy e humoros juhásztravesztia nem követi az eredeti zsánervers nem-lineáris időkezelését – jelezve a korabeli Petőfi-átiratok tréfás alkalmiságát (és kidolgozatlanságát). Ismerünk egyébként több *Megy a juhász*-parafrazist a korból, például Szokoly Viktorét.⁷⁵⁵ Egy másik, urbánus változatnak pedig a Vasárnapi Ujság szerkesztői rovata őrizte meg első négy sorát:

Megy az arslán dühösen,

⁷⁵⁰ TARJÁNYI Eszternek a korszakról szóló átfogó tanulmánya ismeretében már kevésbé hatnak váratlanul az efféle parodisztikus, travesztikus kísérletek. TARJÁNYI 2004.

⁷⁵¹ FRIED István, *Szövegek érintkezése a komikai térben: Jókai Mór verses travesztiái*, ItK 120(2016/1): 31–46.

⁷⁵² JÓKAI 1862. Lásd még Jókai *Ha a sírban megszáradt...*, *Hogy van, hogy azt a sok gazembert...*, *A csavargó, Ambrus gazda* című Petőfi-travesztiáit.

⁷⁵³ JÓKAI 1860.

⁷⁵⁴ *Megy a költő...: Petőfi után*, Budapesti Viszhang 1855. okt. 7, 238.

⁷⁵⁵ SZOKOLY 1856.

Térdig ér a lába,
Nagy a pincse, de nagyobb
Hetvenkedő szája.⁷⁵⁶

B) Tájékoztatás, szórakoztatás, befolyásolás (Petőfi alakja a sajtó funkciói tükrében)

Niklas Luhmann a tömegmédiá működését vizsgáló, tisztán induktív (rendszerelméleti horizontú) vizsgálata a tömegmédiá három alapvető programterületét, a *híreket/tudósításokat*, a *szórakoztatást* és a *reklámot* különítette el. E gyakorlati igényű, empirikus különbségtételben a tömegmédiá rendszerének legfontosabb belső, valóságteremtő struktúráját azonosította.⁷⁵⁷ A kategóriák – *mutatis mutandis* – máig visszaköszönnek különböző médiaelméleti leírásokban, noha manapság gyakran inkább ezek keveredését (pl. *infotainment*) emelik ki.⁷⁵⁸ A tömegmédiá működése természetesen megannyi kritérium és aspektus szerint osztályozható volna, ám gyakorlati szempontból jelenleg elegendőnek tűnik Luhmann kategóriáit – tekintettel a szétválaszthatatlan összemosódásokra – valamelyest tágabb s mára pontosabbnak tűnő fogalmakra: a *tájékoztatás*, a *szórakoztatás* és a *befolyásolás* alapfunkcióira cserélni. Mindez azért lényeges Petőfi tekintetében, mert azt láthatjuk, hogy a költő emlékezete a média mindhárom (egymástól csak elviekben elválasztható) programterülete számára hasznosítható volt – nehéz eldönteni, melynek leginkább. Az egyes sajtódokumentumok természetesen egyszerre több alapfunkciót szolgálhatnak, sőt, sokszor éppen a keveredés által működnek hatékonyan: például a tájékoztató vagy befolyásoló tartalmak azért lehetnek eredményesek, mert szórakoztatóak is; ahogy a szórakoztató tartalmak azzal nyerhetik meg az olvasót, hogy közben tanulságos, hasznos vagy érdekes ismereteket közvetítenek. Ennek ellenére – az áttekinthetőség kedvéért – célszerű lehet e tartalmak funkció szerinti körülhatárolása.

A *tájékoztatás* funkciójához a Petőfi életrajzát földolgozó, korábban részletesen bemutatott kritikai-irodalomtörténeti és ismeretterjesztő diskurzus kapcsolható: a szabadságharc utáni sorsát találgató hírek, az életrajzáról szóló olvasói levelek és vitacikkek, életrajzok és poétikai elemzések. A szabadságharc utáni Petőfi-informálás tipikus darabjai azok a Hölgyfutárban és Pesti Naplóban megjelenő sajtóhírek is, melyek a költő haláláról, bujdosásáról, vélt külföldi emigrációjáról, Szendrey Júlia újrarahaszkodásáról tudósítanak. A média informáló, ismeretterjesztő, kultúrákövetítő, akkulturáló szerepét – enciklopédikus közművelődési programjához hűen – sokáig a Vasárnapi Ujság látta el a legkiemelkedőbben, elég csak a lap Petőfi születési helyéről szóló cikkeit és eltűnésének körülményeit tárgyaló olvasói levélsorozatát említeni. Pákh Albert, a lap szerkesztője például folyamatosan igyekezett cáfolni és korrigálni a téves berögződéseket, hiedelmeket a *Szerkesztői mondanivalók* rovatban, lett légyen szó a költő nyelvtudásáról, műveltségéről vagy nevének helyes írásalakjáról.⁷⁵⁹ E sajtóanyagok nem maradtak a Vasárnapi Ujság berkein belül: más lapok – például a Hölgyfutár, a Divatcsarnok, a Családi kör vagy a Nefejejs – szemlézték azokat, tudósítva a viták újdonságairól.⁷⁶⁰ Ide tartoznak a költőről szóló életrajzok és az (ekkor még csonka) életműről szóló – többek között Gyulai, Erdélyi János, Salamon Ferenc vagy Szász Károly által jegyzett – nagyívű, mélyreható interpretációk. Az eltűnt poéta körüli roppant hírigényt jelzi, hogy a sajtó nemcsak fontos életrajzi témákban vagy a hamarosan megjelenő (vagy meg nem jelenő)⁷⁶¹

⁷⁵⁶ Vasárnapi Ujság 1858. máj. 23, 252.

⁷⁵⁷ LUHMANN 2008.

⁷⁵⁸ Gálík Mihály és Urbán Ágnes például a média *tájékoztató* (információs), *szórakoztató*, *kultúrákövetítő* és *rábeshelő* funkcióit különböztette meg. Jelen dolgozat szempontjából akár tartható is volna e meghatározás, terjedelmi okokból mégis egyszerűbbnek tűnik a kultúrákövetítést a tájékoztatás kategórián belül értelmezni. GÁLIK, URBÁN 2014.

⁷⁵⁹ Vasárnapi Ujság 1856. márc. 16, 96. Vasárnapi Ujság 1857. febr. 15, 60. Vasárnapi Ujság 1866. jan. 21, 34.

⁷⁶⁰ SÁRKÁNY 1857. jan. 4. VÖRÖSMARTY László 1857. PÁKH 1857. A sajtószemlékre példa: RÓZSAÁGI 1860. Nefejejs 1860. okt. 21, 362. Hölgyfutár 1861. jan. 31, 109.

⁷⁶¹ A szabadságharc utáni Petőfi-kiadások kalandos történetéről bővebben: KISS 1979, 43–50.

Petőfi-kiadások aktualitásairól (vagy szerzői jogi pert eredményező botrányairól),⁷⁶² a kultikus kezdeményezésekről vagy a külföldi recepcióról⁷⁶³ közölt anyagokat, hanem könnyedebb, színes, Petőfihez köthető adalékokról is, például a poéta vándoréveiben használt botjának fölbukkanásáról:

E napokban a dunai réven átjáró csónakok egyikén J. M. [Jókai Mór] egy fiatal emberrel jött össze, kinek nagyon megtetszett a J. kezében levő somfabot, mire ő maga szokott mindenféle csodákat faragni. E tárgynál fogva megemlíté, hogy neki is van egy nevezetes palctája, azon emlékezetes bot, melylyel Petőfi vándorszínész korában a félházát beutazta, s melyet Pozsonyban hagyott azon szabómesternél, [...] ugyanaz volt ez, melyet Kecskemétről elindulva egyik iskolatársa nyomott a vándor költő kezébe, akkor ő is elkísérte Petőfit a város széléig. J. minden lehető ajánlatot tett e botért a fiatal embernek; de az nem akart tőle elválni; azt állítá, hogy a muzeumnak fogja azt egykor adni. Az egészben az a legderekabb, hogy J. felírta jegyzetei közé a fiatal ember nevét és lakását s ezt jegyzetestül együtt elvesztette.⁷⁶⁴

Az idézett szöveg azonban már komoly átfedést mutat a *szórakoztatás* funkciójával, melyet elsősorban az irodalmi igényű, verses vagy prózai szövegek láttak el. Az előbbi forráscsoportot a Petőfiről szóló versek halmaza teszi ki, melyet külön fejezetben fogunk részletesen áttekinteni, de a példa kedvéért megemlíthetjük Pájer Antal *Petőfi és Csokonai* kedélyes mennyéli találkozását elbeszélő, 1860-ban közreadott poémáját.⁷⁶⁵

A költő életéről szóló prózai szövegek jelentős részéről már esett – több vagy kevesebb – szó a korábbiakban. E forráscsoport elsősorban szerzője természetesen Jókai Mór volt. A kisebb, széprózái alkotásai jellemzően az emlékirat és az anekdota műfajához kapcsolhatók: érdekes kivétel a *Sylvester éjszakák* című életrajzi karcolata és az allegorikusan is értelmezhető *Pruthi csata* című történelmi elbeszélése, illetve a Magyar Sajtó majd A Hon tárcarovatában megjelenő *Politikai divatok*.⁷⁶⁶ Könyv formában jelentek meg a *Tarka élet* című elbeszélésgyűjteményben olvasható, rövidebb Petőfi-anekdoták s a nagyobb terjedelmű, *Egy magyar költő életéből* című életrajzi novella. Az egykori barát kisebb alkotásai között említhető még a Vasárnapi Ujság 1861-es évfolyamában közölt *Életem legszomorúbb napjai* című „naplótöredéke”, melynek harmadik folytatása egy Petőfihez köthető, Arany Jánostól hallott, borzongató történetet is megörökített.

Arany beszélt róla [Petőfiről], hogy mikor utolsó este ott mulatott, egy szép ezüst veretes török pisztolyt mutatott neki, melyet Erdélyben kapott ajándékkul; nők és gyermekek is voltak a szobában, és sok ismerője Aranyinak; a pisztoly kézzől kézre járt, (...) a pisztoly természetesen sohasem volt megtöltve, mint Petőfi mondá; ő csak ereklyéül tartogatta azt bőrdíjbe fűzve; egyszer aztán ő is kezébe vette azt, s elcsattanta a lőportalan sárkányt és akkor *elsült a pisztoly*, két golyó fűródott a falba, egy arasznyira Petőfi fejétől. Abban az órában minden jelenlevő megkerülte tulajdon megásott sírját. Isten csodája, hogy egy sem esett bele.⁷⁶⁷

Hasonló típusú (informálás és szórakoztatás határán mozgó) emlékiratot publikált Zalár József, Kovács Pál és Benicsky Emil is. Ezek az írások leginkább egy-egy Petőfi-költemény életrajzi háttértörténeteként olvashatók. Zalár József a költő – Orlai Petrich Soma által megrajzolt –

⁷⁶² Tudomásunk szerint e botrány eddig elkerülte a Petőfi-filológia figyelmét. 1862-ben Müller Emil szerzői jogok tulajdonlása nélkül adta közre *Az apostolt*, mely ellen Szendrey Júlia tiltakozott, sőt Emich Gusztáv pert is indított. Vasárnapi Ujság 1861. okt. 27, 513. A per dokumentációját az OSzK Kézirattára őrzi.

⁷⁶³ Lásd például a Vasárnapi Ujság 1861–1862-es számainak folyamatos híradásait a pesti és a kiskőrösi Petőfi-szobor ügyében.

⁷⁶⁴ Vasárnapi Ujság 1855. okt. 28, 347.

⁷⁶⁵ PÁJER 1860.

⁷⁶⁶ JÓKAI 1853. JÓKAI 1858b.

⁷⁶⁷ JÓKAI 1861b. Kiemelés az eredetiben.

1844-es egri vendégeskedése ihlette *Egri hangok* (1844) születéséről mesélt. Kovács Pál a pápai kollégium irodalmi versenyeiről és a *Kutyakaparó* (1847) című vers kiadás- és cenzúratornénetéről közölt adalékokat. Benicsky az *M. E. kisasszony emlékkönyvébe* (1845) és a *Messze vándoroltam* (1845) megírásának életrajzi kontextusát mutatta be.⁷⁶⁸ Kovács Pál találóan jellemezte ezen életrajzi margináliákat dokumentáló szövegtípusnak az emlékezettörténeti szerepét: „Jó ilyeneket is tudni a múltból, mert parányiságuk mellett is, korán elvesztett nagy költőnk jellemzéséül szolgálnak, – s az ily apróságok megérdemlik, hogy kegyeletes ereklyéül őrizze azokat a hálás nemzedék!”⁷⁶⁹ Emellett megjelentek az életműhöz kevésbé kötődő, inkább az életrajz bizonyos pontjait árnyaló, olykor a meglévő életrajzokat korrigáló vagy azokat irodalmibb modorban tálaló szövegek is. Ilyen Szeberényi Lajos *Petőfi Selmecen (Naplómból)* című, személyes hangú, Gyulai Pál biográfiájával polemizáló memoárja, mely voltaképpen az első szülőhelyvita kezdeményező szövege volt. Illetőleg a *Hölgyfutár Petőfi Debrecenben 1844-ben* című litográfiájához készített képkommentárok, melyek szintén a költő 1844-es inséges napjairól érkeztek.⁷⁷⁰ Végezetül a nagyobb prózai formák között tudhatjuk az első nagyobb ívű Petőfi-regényt, Szokoly Viktor korábban elemzett, *Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből* című, a Napkelet 1858-as évfolyamában folytatásokban publikált biografikus fikcióját is.

A befolyásolás programterülete jól ismert kultusztörténeti jelenség: a Petőfi-kultuszt földolgozó szakirodalom jelentős része tulajdonképpen az ide vonatkozó forrásokkal foglalkozik. Egy árnyaltabb megközelítés érdekében érdemes három kategóriába sorolnunk e forrásokat. Az első típusban Petőfi figurája *explicit (nyílt) tárgya* a befolyásoló tartalomnak, ilyenek a költőt ábrázoló alkotások (szobrok, festmények, irodalmi szövegek) és a különböző Petőfi-kiadások reklámjai, hirdetései.⁷⁷¹ Ilyen esetekben a befolyásolás Petőfi középpontba állításával és Petőfivel kapcsolatban kíván hatást gyakorolni az olvasóra.

A második, tágabb kategóriát azok a dokumentumok adják, melyekben Petőfi *explicit eszköze* a manipulációnak (általában népszerűsítésnek vagy tekintélyelvű érvelésnek). Ide köthető számos korábban említett szöveg: például Pájer Antal költeménye, mely az akkor megjelent *Csokonai-albumhoz* szolgált kedvcsináló mutatványként a sajtóban. Ugyanígy – ahogy az a korabeli hirdetésekben kiderül – Jókai *Tarka élet* című elegyes témájú elbeszélésgyűjteményét is népszerűsíteni tudták a benne olvasható Petőfi-történetek.⁷⁷² S mint láthattuk, remek reklámfogásnak tekinthető a *Hölgyfutár* említett Petőfi-litográfiája, valamint az azt ismertető képkommentárok is.

Itt említhetők a nem kizárólag Petőfire fókuszáló, de a kritikai-kanonizációs vitákban Petőfi nevét, alakját, életét mintegy tekintélyérvként, *ultima ratioként* (egyfajta „bunkósbotként” vagy „hitelesítő pecsétként”) használó, megbélyegző vagy (ön)legitimáló szándékú dokumentumok is. Az egyre népszerűbbé és kiüresedetté váló tájköltészeti hullámot bírálva például a Petőfi-utánzás miatt lehetett ledorongolni valakit: „Ön úgy utánozza Petőfit, mint a majom az embert”.⁷⁷³ De hasonló elven a kritikák érvényteleníthetők is voltak, mondván, az elmarasztalt szerző „épen attól [a kritikustól] ostoroztaték meg, ki Petőfivel is úgy tön.”⁷⁷⁴ Petőfi költészete nyilván kanonizációs igazodási pontként szolgált, így az előd életművéhez viszonyulva pro és

⁷⁶⁸ ZALÁR 1858. KOVÁCS 1859. BENICSKY 1860.

⁷⁶⁹ KOVÁCS 1859, 807.

⁷⁷⁰ SZEBERÉNYI 1855, 1311–1315, 1332–1336.

⁷⁷¹ *Hölgyfutár* 1861. júl. 30, 725.

⁷⁷² *Hölgyfutár* 1856. nov. 14, 165.

⁷⁷³ TÖRÖK 1854.

⁷⁷⁴ PETROVICS 1854.

kontra ítélni lehetett egy-egy irodalmi teljesítményről.⁷⁷⁵ Petőfi alakjáról és költészetéről azonban még nem forrott ki olyan egyezményes vélemény, mely mércéül szolgálhatott volna, így a költőre hivatkozó kanonizációs kísérletek heves ellenérzéseket váltottak ki az irodalmi nyilvánosságon belül. Sokat bosszankodott miattuk például Arany János, Tompa Mihály és Lévy József is a Bach-korszak első éveiben:

Brrr! Azok az ujdondászok! azok a borzas haju, megöregedett fiatal pofák! Művészek, poéták és nagy emberek! Undorom, ha rájuk gondolok. Pedig most van ott az élet javában, most! Elfoglalták a Hölgyfutár egész birodalmát és uralkodnak szörnyűképen való boldogságban. Ujjongatnak, dulakodnak, bogároznak, mint egy harmadfű borju, mely farkához rug, elkezd loholni s bög és fosik egyszerre s ki tudja nem hiszi-e, hogy loholása repülés, hogy bögeése éneklés! Hallottad-e hírét, miképen canonizálták Lisznyait a Hölgyfutárban? Rettenetes haragudnál velem te is, ha volna kire és miért. Az ünnepezt költők már ma csak úgy könnyedén kelnek tökmagról. „Lisznyait annyira respektálta Petőfi, hogy költeményeit gyakran bocsátá bírálata alá.” Petőfi bíraltatta magát Lisznyaival!!! Oh minden égne mindenistenségi!! De hagyjuk el. bolonduljanak meg még jobban; aztán pukkadjanak meg! szívesen kívánom.⁷⁷⁶

A harmadik forrástípusban a költő alakja *implicit (rejtett) eszközként* működik a befolyásolás során. E ponton igazán releváns a sajtó alapfunkcióinak (elvi és gyakorlati) elválaszthatatlansága, hiszen e szövegek azt a benyomást keltik, hogy Petőfiről értekeznek *tájékoztató vagy/és szórakoztató* céljából, azonban legalább ennyire tetten érhető bennük a befolyásolás szándéka. Ilyen esetekben Petőfi csak látszólagos tárgya az elbeszélésnek, melynek valójában másról – általában magáról a szerzőről, Petőfi életében betöltött *saját szerepéről* – van mondanivalója. E szövegtípus jellegzetes műfaja az önéletírás. A műfaj – akár szerződéses viszonyon, akár irodalmi trópusokon alapuló szövegtípusként gondoljuk el – mindenkori attribútuma az arculatformálás (esetleg „rongálás”),⁷⁷⁷ azonban érdemes rávilágítani, hogy bizonyos memoárok kisajátító, önlegitimáló jellege nemcsak egy történeti távlatnak köszönhető dekonstrukciós szemléletben látható. Ugyanis már a korabeli recepció is észlelte. A költő selmeci napjait bemutató Szeberényi Lajos például belátta a műfajból eredő problémákat, mely miatt esszéje végén igyekezte exkuzálni írását:

Végig olvasván még egyszer cikkemet, látom, hogy igen sokat írtam magamról. De ki tehet róla, hogy mi Petőfivel Selmecen egyek valánk, úgy, hogy róla azon korból írván, lehetetlen csekélységemet nem említenem. Remélem, ez bizony nem túlzó önszeretetből vagy dicsvágyból eredt hibát tehát az olvasó meg fogja bocsátani.⁷⁷⁸

Nem volt ilyen önreflexív Vahot Imre, aki kezdetben Jókai és Szeberényi írásával vitakozott saját lapja és a Szilágyi Virgil barátja szerkesztette Budapesti Viszhang hasábjain,⁷⁷⁹ majd memoárjában mindkettőnek üzent, bővebben kifejtve a Petőfi karrierjében betöltött (egyöntetűen pozitív) szerepéről vallott nézeteit.

Ebből láthatni, mennyire alaptalan Jókai Mórnak, Petőfi téli emlékirata a Tarka képekben, hol engem úgy akart feltüntetni, mint Petőfi [!] tehetségének szűkkeblű haszonbérlijét, zsarnokát, holott irányában senki e világon nem volt nálamnál generosusabb.⁷⁸⁰

A memoár szerint végül Petőfi átlátva, hogy méltatlanul sértette meg jószándékú szerkesztőjét a Pesti Divatlapról való távozásakor s a Tizek Társasága alapításakor, végül bocsánatot kért,

⁷⁷⁵ Pl. Hölgyfutár 1853. ápr. 25, 320.

⁷⁷⁶ Lévy József Arany Jánosnak, Miskolc, 1852. okt. 13. = *AJÖM* 16. 103.

⁷⁷⁷ LEJEUNE 2003. DE MAN 1997, 96.

⁷⁷⁸ SZEBERÉNYI 1855.

⁷⁷⁹ VAHOT 1855. Budapesti Viszhang, 1855. dec. 9, 384.

⁷⁸⁰ VAHOT 1856. 16. A Szeberényihez címzett megjegyzés: 24, 31.

amit Vahot a „legjobb indulattal” fogadott, még ha szánakozva is tekintett rá.⁷⁸¹ Nem véletlen, hogy Arany János így minősítette Vahot írását: „Vahot biographiáját P[etőfi] re olvastam s leköptem.”⁷⁸²

Részletesebb elemzéssel hasonló gesztusokat figyelhetnénk meg Vadnai Károly, szintén Budapesti Viszhangban megjelenő, *Megtörtént* (1856) című memoárjában. Az emlékirat nem az elbeszélő Petőfi karrierjében betöltött szerepét, hanem ellenkezőleg, a költő Vadnai irodalmi pályáján játszott jelentőségét hangsúlyozza, kissé túlzónak és olykor életszerűtlennek tűnő jelenetekben.⁷⁸³

Petőfi életműve és életrajza állandó téma volt a sajtóban. Az irodalmi munkásság hamar közkinccsé vált, melyet az életmű szerkezetének kiterjedt útvonala, a fölhasználásának sokoldalú módjai mutatnak meg. Noha a szabadságharc után idővel megkezdődött az életmű kritikai földolgozása, sokszor pusztán bizonyos ideológémiák, nyelvi regiszterek vagy a szerzői tekintély kölcsönzése céljából idéztek egy-egy Petőfitől származó szövegrészt. Olykor irodalmi, olykor publicisztikai, olykor kritikai-polemikus célzattal – mígnem bizonyos sorok és szófordulatok a hétköznapi sajtónyelvhasználat bevett fordulataivá váltak. A Petőfi-versek népszerűségét mi sem mutatja jobban, hogy idővel travesztiák többféle változata jelent meg róluk a sajtóban.

Ami az életrajzi ismeretek föltárását, összegyűjtését és terjedését illeti, igen fontos szerepet játszott a sajtó *tájékoztató* funkciója, hiszen a költő életéről (például születéséről és haláláról) szóló kritikai párbeszéd, adatgyűjtés és ismeretterjesztés mindenekelőtt a sajtóban folyt. A költő ismertségéhez a lapok *szórakoztató* igényű tartalmi járultak hozzá a leginkább: szépirodalmi írások, memoárok s az egyéb színes sajtótartalmak. E szövegeket olvasva azonban nehéz függetleníteni magunkat attól a fölismeréstől, melyre korábban Szilágyi Márton (is) fölhívta a figyelmet. Jelesül, hogy a kultusz mögött gyakran személyes (akár pénzügyi) érdekeltségek is fölfedezhetők:⁷⁸⁴ a Petőfi-emlékezetből származó (anyagi vagy szimbolikus) hasznot pedig a sajtó *befolyásoló* képességére támaszkodva lehetett learatni.

A költő alakját megidéző sajtótartalmak kiemelkedő forrás csoportját képezik a róla szóló költemények. Mint látni fogjuk, a korpusz gyűjtőlencseszerűen mutat rá Petőfi sajtójelenlétének fentebb elemzett sajátosságaira, különösen a Petőfi-idézetek kapcsán említett „helyesség” és „hasznosság” együttes érvényesülésére, az emlékezeti-kegyeleti szempontok és a személyes érdekek olykor kibékíthetetlen összefonódásaira.

⁷⁸¹ VAHOT 1856, 96.

⁷⁸² Arany János *Tompa Mihálynak*, Nagykőrös, 1856. márc. 20. = *AJÖM* 16. 679.

⁷⁸³ VADNAY 1856, 86–87, 94–96.

⁷⁸⁴ SZILÁGYI 2021c, 373–375.

2. „SZEGÉNY SÁNDOR, SZEGÉNY SÁNDOR” (PETŐFI A KÖLTÉSZETBEN)

A Petőfiről szóló emlék- és gyászversek folyama kissé nehézkesen indult el, mely vélhetően a Petőfi haláláról szóló hírek bizonytalan státuszával és a szabadságharc utáni megtorlás (sajtó)politikai légkörével magyarázható. Először 1849 szeptemberében jelent meg két költemény Hencz József és Bulcsú Károly tollából a Komáromi Lapokban.⁷⁸⁵ Komárom szeptember 27-i kapitulációját követően viszont jó darabig szinte egyáltalán nem jelentek meg Petőfihez szóló költemények. 1850 októberében Arany János még fontos gesztusnak tartotta a lírai búcsúzást, a Petőfi körüli hallgatásra panaszkodva köszönetét és elismerését fejezte ki Szász Károlynak (első) Petőfi-költeményéért: „[N]agyon jól esett, hogy akadt valaki, rajtam kívül, ki szegény P[etőfi]ről megemlékezett. Bizony isten, már azt kezdtem hinni hogy P. csak az én privát-költőm volt, hogy már senkinek sem jut eszébe!”⁷⁸⁶ A politikai feszültségek lassú oldódásával viszont elszaporodtak az emlékező, tisztelgő és búcsúzó versek: Szász Károly például még további négy Petőfi-költeményt publikált. Születésüket serkentették a Petőfi kapcsán megjelenő aktualitások: a költő „újabb” verseinek kiadása és posztumusz akadémiai díjazása 1858-ban vagy a Vasárnapi Ujság 1857-es és 1860/61-es szülő- és sírhelyvitái. A Petőfihez írott poémák szimbolikus értékének gyors inflálódását mutatja, hogy Pákh Albert már 1853-ban gúnyosan fogalmazott a gombamód szaporodó költői gesztusról. Egy fiktív fűzfapoéta szerepébe bújva a poémák hamisságát, divatszerűséget, kisajátító szándékát kritizálta.

Petőfi hála istennek már a sírban van, s nem félhetek, hogy egy tekintetével megsemmisít.
Aztán akad olyan jámbor lélek is, ki mindazt elhiszi, mondván: lám, Petőfi is barátja volt!
Ez a Petőfihez-irkálás igazán felséges találmány; nem tudom, ki fedezte fel, de a gonlat [!] aranyat ér!⁷⁸⁷

Megjegyzendő, hogy nemcsak a Petőfiről szóló versek váltottak ki gyakori ellenérzést ekkoriban. Az efféle alkalmi műfajoknak egyébként is kétes presztízse volt a korban. Szemléletes lehet Arany János esete, aki a panteonizáció patetikus sablonjaitól, a bárdköltőszerep kötöttségeitől való berzenkedésének adott hangot Tompa Mihálynak *Széchenyi emlékezete* című emlékdőrája (1860) kapcsán: „Alkalmi poéma lett bizony az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt a világra jött.”⁷⁸⁸ Csengery Antalnak részletesebben vallott ekkoriban az Széchenyi-emlékverssel (s az egy évvel korábbi Kazinczy-ünnepségekkel) kapcsolatos vívódásairól: komoly poétikai problémát jelentett számára az emlékezői szokásrendhez és az (emlékezet)politikai reprezentáció elvárásaihoz való igazodás. Az esetet részletesen elemző Porkoláb Tibor amellet érvel, hogy Arany elsődlegesen nem műve aktuális hatása és közönségsikere miatt aggódott, sokkal inkább a költőileg érvényes lírai megszólalás és az emlékezői költészet műfaji sémáinak összeférhetlensége aggasztotta.⁷⁸⁹

Gondolod, nem sírtam-e titkon, belül vérző szívvel, vérkönyűket, a mult évi Kazinczy-jubileumok alatt, hogy midőn fű-fa viszhangozta nagy nevét, csupán nekem kelle némán maradnom? Ez nem restség, tunyaság, egykedvűség volt: a legemésztőbb fájdalmat éltem át. (...) [Most] Annyival kétesb a süker, hogy e nagy nemzeti gyász nagyobb, mintsem szóval ki volna mondható, s így méltólag meg sem énekelhető.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ BULCSÚ 1849. HENCZ 1849.

⁷⁸⁶ HÁSZ-FEHÉR 2019c, 122–123. Arany János Szilágyi Sándornak, Nagyszalonta, 1850. okt. 21. = *AJÖM* 15, 294.

⁷⁸⁷ PÁKH 1853.

⁷⁸⁸ *Arany János Csengery Antalnak*, Nagykovács, 1860. ápr. 23. = *AJÖM* 17, 450.

⁷⁸⁹ PORKOLÁB 2005, 110–122.

⁷⁹⁰ *Arany János Csengery Antalnak*, Nagykovács, 1860. ápr. 23. = *AJÖM* 17, 392.

A Petőfiről szóló versek vizsgálatát jócskán elmélyítené egy szinkrón és diakrón műfaj történeti perspektíva, azonban érvelésünk logikai és terjedelmi kereteire tekintettel csak utalni tudunk néhány általános tendenciára. A Petőfiről szóló verses szövegtörzset leginkább az *emlékvers* nyitott kategóriájába sorolhatjuk. Az emlékvers alatt nem műfaj, inkább műfajcsoportot érthetünk: rendkívül szerterágazó, rizomatikus formai és tartalmi jegyeket mutató, időben és térben más-más műfajokat adaptáló, más-más „befogadói-használati” módokkal rendelkező fogalmat. Emellett meg kell különböztetnünk a szintén emlékversnek nevezett, emléknek szánt (például emlékkönyvbe) írt alkalmi versektől vagy emlékezésről szóló filozófiai poémáktól, illetve a memóriagyakorlatként (tanulási segédanyagként) funkcionáló verses mondókáktól.⁷⁹¹ Az emlékvershez sorolhatók elsősorban azok a kegyeleti és tiszteletnyilvánítási céllal készült költemények, melyeket napjainkban (francia kifejezéssel) *hommage*-ként szokás megnevezni. Illetve itt említendő a gyászversek hagyomány építésműveire (sír felirat) és epicediumokra (gyászének) alapozott irányzatai is.⁷⁹² E költemények a 18–19. században anyanyelvűvé váltak, világképük és fogalmiságuk szekularizálódott,⁷⁹³ majd egyre személyesebb, olykor humoros hang szólalt meg bennük; emellett – mivel nyomtatásban is terjedtek – elszakadtak a temetés konkrét helyzetétől és a korábban bevett használati módoktól, így egyre önállóbb „irodalmi” életet kezdtek élni.⁷⁹⁴ Ha konkrét műfajokat akarunk megjelölni, kifejezetten a Petőfiről szóló versekre fókuszálva, igen színes a merítés. A sírfelirat, az epigramma, a (gyász)óda, az elégia, az elégikó-óda, a (bor)dal, a (dalszerű) episztole, a cento, a ballada stb. attribútumai egyaránt fölfedezhetők. Porkoláb Tibor úgy véli, az emlékkóda volt a korszak leginkább meghatározó, ám irodalmi-kanonikus értelemben igencsak bizonytalan státuszú emlékezeti műfaj.⁷⁹⁵ Érdekes, hogy a *Világirodalmi lexikon* a gyászvers néven jelölt műfaj(csoport) rendkívüli gyakoriságát és személytelenségét emeli ki:

(..) szűkebb értelemben a halálirodalom lírai műfaja, olyan lírai költemény, amelynek témája a halál, a temetés, a siratás, a halott emlékének megőrzése. Tágabb értelemben a nemzetek történelmi katasztrófáit, a vesztes csatákat, háborúkat, a függetlenség elvesztését gyászoló költői alkotásokat is ide sorolják. (...) A 19. sz. 1. felében úgyszólván az ország minden tekintélyesebb személyét gyászverssel búcsúztatják, de ezek többnyire megmaradtak az alkalmi költészet szintjén. A nagy költők számára viszont az efféle – sokszor megrendelt – gyászversek, de még az őszinte bánatból, megrendülésből fakadó „... emlékezete” műfajú költemények is (amilyen pl. Vörösmarty: Berzsenyi emléke, 1837) valójában alkalmak voltak saját személyes mondanivalójuk kifejezésére. Erre példa lehet *Csokonai*: A lélek halhatatlansága (egy főúri hölgy temetésére készült), *Vörösmarty*: Kis gyermek halálára, Hubenayné, *Madách*: Mária testvérem emlékezete stb. *Petőfi* gyászversnek tekinthető költeményei (a Szüleim halálára kivételével, 1849) is ebbe a kategóriába tartoznak, pl. Vajda Péter halálára, Czákó temetésén, Rózsavölgyi halálára. E műfaj 19. sz.-i fejlődésében a csúcspont *Arany J.*: Széchenyi emlékezete (1860) (...) ⁷⁹⁶

(Mivel a Petőfihez írott versek nem minden esetben a gyász kifejezésére irányulnak, szerencsésebbnek tartjuk emlékversnek nevezni őket.)

A versek összegyűjtése és fölmérése egyébként nem probléma nélküli feladat. Nem egyértelmű ugyanis, hogy mi tekinthető *Petőfiről* szóló versnek. Hiszen vannak alkotások, amelyekben egészen expliciten, s vannak, amelyekben csak érintőlegesen vagy áttételesen jelenik meg a

⁷⁹¹ MÁRKUS Béla 2019.

⁷⁹² VADERNA 2017, 172–174.

⁷⁹³ REDFIELD 1999, 68–71.

⁷⁹⁴ E folyamatról német nyelvterületen lásd: BOGNER 2006. A romantika halotti irodalmáról: 341–377. A gyászversekről részletesebben: 368–370.

⁷⁹⁵ PORKOLÁB 2005, 110–122.

⁷⁹⁶ A szöveghely a *gyászdal* szócikk alatt szerepel. KIRÁLY, SZERDAHELYI 1975. 95–99. Kiemelés az eredetiben.

költő alakja. Illékonyak tehát a szövegállomány határai, meghúzásuk olykor esetleges és önkényes döntéseket igényel. A magunk részéről – gyakorlati okokból – igyekeztünk szűkebb értelmezést venni: például Arany János *Emléklapra*, *A honvéd özvegye*, *A lantos*, *A dalnok búja*, *Letésem a lantot*, *Egressy Gábornak*, *Ősszel*, *Névnapi gondolatok* és az *Emlények* című alkotásaiban mindben megjelenik valamilyen formában az eltűnt poéta, mégis kizárólag a nyilvánvalóan Petőfiről szóló *Emléklapra*, *A honvéd özvegye* és *Emlények* című költeményeket tekintjük Petőfi-versnek. Ennek tükrében állítható, hogy legalább 34 szerzőtől legalább 46 Petőfi-émlékvers található az 1867 előtti nyomtatványokban. További kutatásokkal e szűkebb szövegkorpusz bizonyosan bővíthető volna.⁷⁹⁷

Mivel Petőfi holtteste nem került elő, nem volt temetése a Bach-korszakban: (első) búcsúztatása emiatt a sajtónyilvánosságban, többek között éppen a folyóiratokban megjelent verseken keresztül zajlott. Mondhatni, ezek a költemények helyettesítették a nyilvános temetést: a költő szabadságharc utáni búcsúztatása *médiaeseményként* zajlott le.⁷⁹⁸ Spontán és szervezetlen módon. A búcsúztatását meg sem próbálhatta egy szűkebb közeg szigorú, formális keretek között tartani.⁷⁹⁹ Az egyre differenciálódó sajtó és a különböző orgánumokhoz tartozó irodalmi erőterek (ebből a szempontból) korlátok nélkül emlékez(het)tek meg a költőről.

Erre utal Lauka Gusztáv beszédes, *Petőfi Sándor sírján* (1850) című költeményének (talán Petőfi *Emlékezet* című versét idéző) refrénje. A szöveghely tanúsága szerint az időről időre meglátogatható, a kegyeleti gyakorlatok terét jelentő sírhely hiányát az emlékezet „láthatlan száalai” pótolják: például a többes szám első személyben szóló költemény. A nyughely ismeretének hiányában így kereshetjük föl a költőt.

Hol nyugszol, melyik föld takarja tetemed,
Kinek keze tett jelt megfagyott szivednek?
Barátid sem tudjuk, mégis fölkeresünk,
Láthatlan száalain az emlékezetnek.⁸⁰⁰

A költeményeket olvasva igen feltűnő a tonális, képhasználati, szerkezeti megoldások egyneműsége, bizonyos retorikai és tropológiai sémák gyakori fölbukkanása. Mivel az

⁷⁹⁷ A szövegkorpuszba valamennyi Petőfiről szóló költeményt beemeltünk, egyedül a Petőfihez kizárólag intertextuálisan kapcsolódó verseket (például travesztiákat, paródiákat) nem vettük számításba. Nem terhelnének indokolatlanul e dolgot az olvasó figyelmét a művek pontos filológiai adatainak megadásával, hiszen rövidebb-hosszabb kereséssel majdnem mindegyik föllelhető (a kiadási adatok biztosan) az interneten, a szerzők neve és műveik címe alfabetikus sorjázásra talán mégis érdemes: Arany János: *Emléklapra* (1850), *A honvéd özvegye* (1850), *Emlények* (1851–55); Benedek Aladár: *Az aradi „Petőfi-csárda” tulajdonosának* (1866); Bulcsú Károly: *Petőfi sírján* (1849), *Duna és Tisza* (1856); Bozzai Pál: *Petőfihez* (1851); Czobor Kornélia: *Petőfi: Arany Jánosnak* (1863); Csalomjai Pajor István: *Petőfi* (1859); Eötvös Károly: *A feltámadott költő* (1861); Hencz József: *Petőfi* (1849); Hory Farkas: *Petőfihez* (1858); Jankai József: *Petőfi Sándorhoz* (1861); Jókai Mór: *Petőfi-keresők* (1861), *Oh, Petőfi, ha most élnél!* (1864); Lauka Gusztáv: *Petőfi Sándor sírján* (1850); Lisznai Kálmán: *Honvédek dicsdala* (1861); Lévy József: *Petőfi arképe mellett* (1851), *Jó Petőfi* (1856); Losonczy László: *Visszaemlékezés Petőfire* (1859); Mikszáth Kálmán: *Petőfi sírja* (1863/1864); Ormódi Bertalan: *Petőfi* (1866); Pájer Antal: *Petőfi és Csokonai* (1861); Petőfi István: *Bátyám Debrecenben* (1858), *Sándor estején* (1858); Rajka Teréz: *Petőfi (Pályamű)* (1866); Rodoczky Jenő: *Álomképek Petőfi életéből* (1867); Sárosi Gyula: *A „csárda romján”* (1858); Sréter Kálmán: *Petőfi* (1859); Szász Károly: *Hallom dalaidat* (1850), *Románcz* (1850), *A szalkszentmártoni csárda előtt* (1858), *Petőfi újabb költeményei* (1858), *Petőfi bölcsője és sírja* (1861); Székely József: *Petőfi* (1852); Szelestey László: *Petőfi Debrecenben* (1857); Szél Farkas: *Szalk-Szent-Mártonban* (1862); Thaly Kálmán: *Petőfi emlékezete* (1855); Tompa Mihály: *Petőfi* (185*); Tóth Kálmán: *Egy költő mellett* (1853); Vajda János: *P*S*versei olvasásakor* (1858); Wohl Janka: *Petőfi* (1861); Zalár József: *Béranger és Petőfi* (1858); [Kornélia]: *Emlékezés Petőfire* (1857).

⁷⁹⁸ Vö. Kurt FUSO 2004, ix–xi. (*Preface*)

⁷⁹⁹ Vö. SZILÁGYI 2021b.

⁸⁰⁰ LAUKA 1850.

emlékvers kimondottan mellőzött területe a 19. századi szakirodalomnak, célszerűnek tartjuk retorikai, tematológiai és topikai eszköztáruk mentén ismertetni a költeményeket. Kizárólag a gondolatmenetünkre érvényes, induktív megközelítésben, terjedelmi okokból megelégedve egy vázlatosabb áttekintéssel.

A) Az emlékezet szálai (Az emlékkerse tropológiája és retorikája)

A Petőfiről szóló verseket négy hagyományos beszédnemre (*lamentáció, konzoláció, laudáció, vituperáció*) lehet tagolni, melyekhez rögzült gondolati formulákat megfogalmazó trópusok (*ismeretlen sírhely/kísértet, üstökös, mártír/bárdköltő, hálátlan utókor*) kapcsolhatók.⁸⁰¹ E beszédnemek és képek természetesen rendszerint keverednek és összemosódnak egymással, egyes költeményeken belül is váltakozva. Az áttekinthetőség kedvéért talán mégis érdemes kibogozni a Petőfi-emlékezet e „láthatlan szálait”.

a) *Lamentáció (Ismeretlen sírhely, kísértet)*

A halotti költészet egyik nyilvánvaló archaikus funkciója a halál miatt érzett fájdalom kifejezése és a halott elsíratása. A kegyeleti költészet e lamentatív beszédmódja általában a gyászolók szenvedéseiről szól. Általános célja az elhunyt miatt érzett fájdalom, a gyász hír kiváltotta megrendültség lírai színrevitele. Petőfi esete azonban ennél valamelyest problematikusabb. Hiszen a sírhely/holttest hiánya és a költőről szóló ellentmondásos információk miatt a versek panaszhangjai a legtöbb esetben nem a veszteség fölötti sirámok jajkiáltásait s nem is a hiányérzet könnyes-elégikus sóhajait ábrázolják, hanem a bizonytalan halál okozta önmarcangoló kétségeket, az elakadt gyász szenvedéstapasztalatait, a végtisztesség elmaradásának (kollektív és privát) lélektani vonatkozásait.

Aligha meglepő, hogy a Petőfi eltűnéséről szóló panaszok visszatérő eleme *az ismeretlen sírhely és a kísértet* toposza. Nem szükséges részletesebben kifejtenuk, hogy a temetés miatt nélkülözhetetlen rítus valamennyi kultúrában: az antikvitástól a magyar hiedelemvilágig számos formában fölfedezhető az elhunytól való búcsúnak és a végtisztesség megadásának igénye. E mögött az az ősi fölfogás munkál, mely a halált nem megszűnésként és megsemmisülésként, hanem átalakulásként, költözésként, mozgásként látja. Ahhoz azonban, hogy az elhunyt ne váljon bolyongó szellemmé, s ne járjon vissza az élők közé, az elhunytat a halottak világába bocsátó rítusokra van szükség, melyek segítenek a gyász földolgozásában. Fordulópontot jelent mindez a gyászmunka folyamán, hiszen így a gyászolók fizikailag végleg búcsút vehetnek a halottól, teret adva a veszteséggel kapcsolatos érzelmek kifejeződésének, tudatosítva a végleges elválást. A temetés (pontosabban a sírhely) emellett a halott eltávolítása mellett a halotthoz való (kockázatmentes) visszatérés, visszalátogatás lehetőségét is megteremti.⁸⁰²

Petőfi azonban *temetetlen halottnak* számított a Bach-korszakban. Egyrészt az sem volt egyértelmű, hogy lezártak tekinthető-e az élete (azaz meghalt-e); másrészt, nem volt tudomás a halál pontos körülményeiről, s arról, hogy ha esetleg halott, vajon megkapta-e bárkitől az elbocsátó végtisztességet. Erről csak a haláleset, a holttest vagy a sírhely pontos helyének tudatában lehetett volna megbizonyosodni.

⁸⁰¹ Szorosan egyezik mindez Krummacher, Ralf Georg Bogner és (magyar nyelven) Laczházi Gyula kora újkori költészetre vonatkozó epicédium-definícióval, mely a *lamentáció, laudáció* és *consolatio* funkcióit különíti el. KRUMMACHER 1974. BOGNER 2006. LACZHÁZI 2019, 32.

⁸⁰² Az antikvitás héroszkultusza és temetkezési szokásai közötti összefüggésekről lásd Szalay P. Csongor fontos tanulmányát, mely a Petőfi-kultusz szempontjából is igen tanulságos: „A héroszkultusz kimondottan egy-egy helyhez kötődött: ahhoz, ahol a hérosz sírja volt.” SZALAY 2017, 189–255, különösen: 195–205, az idézet helye: 204. BARNA, HOPPÁL: *Temetkezési szokások*

A költő sorsának bizonytalansága, mely a Petőfi-émlékversek állandó retorikai eleme, először Arany János *Emléklapra* című episztolájában jelent meg 1850 januárjában. A poéma lamentatív tónusát a költő két sorslehetőségét tükröző kérdés egymás mellé helyezése, valamint egy *figura etimologica* használata hozza létre. Kifejezésre juttatva a kétségek közt hánykolódó lírai beszélő érzelmi-gondolati zaklatottságát, valamelyest érzékeltetve talán Petőfi élők és a holtak világa közé szorult létformáját is: „Enyészet dulta-é fel ifjuságát? / Vagy bujdosik földetlen földeken...?”⁸⁰³

Itt olvasható elsőként az a később részletesebben tárgyalandó romantikus látomás is, mely a sírhelyre való rámutatás lehetetlenségét egy a nép ajkán és a madarak énekében továbbélő ossziáni vagy orpheuszi poétatípus megteremtésével oldja föl. Az organikus zsenialak aprólékos, nagyhatású – talán József Attila költészetében is munkáló – metaforizációjában az elhunyt költő ismeretlen és rögzíthetetlen sírhelyén dús növényzet sarjad, melybe olykor daloló madarak költöznek. „Minden csepp vérből *uj virág* kelendett / És *több* madár zeng ott a ligeten.”⁸⁰⁴ Thaly Kálmán *Petőfi emlékezete* (1855) című versének tetemes része e mély hagyományú „természet mint sírhely” toposzt bontja ki, mely inkább a laudáció beszédneméhez kapcsolható. A Thaly-vers zárata azonban látványosan használja a panaszos szólam két frázisát is: a sírhely hiányának és a halálból visszajáró temetetlen költőnek a toposzát is.

Mi belőle még azóta fel-feljár:
Csak az elhunyt nagy halottnak árnya már!

Mit beszél az emlékezet
A nagy költő sirja felett?
Minő virág diszlik rajta?
S a szomoru-fűz kihajta?...
– Azt se tudjuk sirod hol van:
Tán nem is az édes honban?!⁸⁰⁵

Sokáig lehetne idézni a költő sírhelyének hiányát problematizáló költemények hosszú-hosszú sorából. Ám mivel később másutt is megjelenik a fordulat, érdemesebb rátérnünk arra a képzetkörre, amely még nem kínál megoldást a gyász gyötrelmeire, hanem tovább fokozza a kételyek és a szenvedés bemutatását. Ilyen esetekben általában az elhunyt Petőfi (képzelt) *kísértetként* tér vissza: a földolgozatlan és elfojthatatlan („temetetlen”) múlt szimbólumaként. A Petőfi-kísértet olykor a szabadságharc és a csatatér kísértő emlékképeinek megtestesítője, mint például Szász Károly *Hallom dalaidat* (1850) című, Petőfit megszólító versében:

Csendes éjszakában, mikor a búbánat
Édesen szunnyadoz, és a gond elalszik, [...]
Én még ébren vagyok, s halvány kísértetek,
Szállongnak körül: a futó magyar sereg!

S a vesztett csatának sivalkodásában
Egy halavány árnyék tűnik fel előttem.
Ijesztő kísértet rémes éjszakában,
S mégis úgy tetszik, hogy mint élő ismerem.
A véres homlokon, szétzilált fürtökben
A te visszajáró lelked áll előttem.⁸⁰⁶

⁸⁰³ AJÖM 1. 76–77.

⁸⁰⁴ Uo.

⁸⁰⁵ THALY 1855.

⁸⁰⁶ SZÁSZ 1850.

Ennél ismertebb Arany János – Szendrey Júlia második házassága ihlette – *A honvéd özvegye* (1850) című balladája, melyben a szellem egy rossz lelkiismeretű, újrահázasodó fiatal feleség lázas víziójaként, egy erkölcsi véték következményeként kísért. A sokáig kiadatlan, azonban valószínűleg kéziratban terjedő ballada tetőpontján a következő szavakat intézi a kísértő férj a szép özvegyhez:⁸⁰⁷

Eldobtad a tiszteletes gyászt,
Korán vetéd el azt, korán,
Maglehet, e gyász néha-néha
Emlékeztetett volna rám: [...]⁸⁰⁸

A hazajáró halott szavainak intertextuális utalásai („[e]ldobtad a tiszteletes gyászt”) érzékeltetik, hogy a szellemként visszajáró vőlegény figurája Petőfi költészetének szentimentális-vadromantikus hagyományrétegéből, például a *Cipruslombok*-ciklusból vagy a *Szeptember végén*ből építkezik. E versekben Petőfi a halálból kísértő vőlegény vándormotívumát gyakran saját lírai alteregóra írta rá:⁸⁰⁹ valószínűleg ennek a költői fogásnak is köszönhető, hogy a kísértetiesség a költő Bach-korszakbeli emlékezetének fontos komponense lett.

b) Konzoláció (Üstökös)

Már a jeltelen sír helyén csiripelő madarak toposza jelezte, hogy a halottat sirató lamentációhoz szorosan kapcsolódik a hátramaradottakat vigasztaló beszédem is. Az elhunyt hiánya miatt érzett fájdalom – a korszak műfaji, világnézeti és poétikai elvárásainak megfelelően – nem maradhatott *kiengesztelődés* nélkül.⁸¹⁰ Így a versekben a panasz és a vigasz rendszerint egyetlen (ellentétes) szerkezetben kapcsolódik össze. A halál okozta szenvedés bemutatását egy kiengesztelő-vigasztaló fordulat követi, amely – mint később látni fogjuk –, gyakran a halált „legyőző” költő víziójában ér tetőpontra.

A Petőfi-emlékversek kétségkívül leggyakoribb metaforája egy tünékeny égbolti jelenség, az *üstökös*, melyet Vajda János költészetéből és az irodalomtörténet toposzkészletéből is ismerhetünk.⁸¹¹ Azért szolgálhat a konzoláció alaprópusaként, mert több (archaikus) vigasztaló gondolatalakzatot képes megszólaltatni. A költő életének tragikus rövidsége egy természeti analógiában, az üstökös pályájában racionalizálható. Egyfelől, az üstökös mint hirtelen föltűnő és tovaillanó, rövid égbolti jelenség a röpke földi lét természetes és törvényszerű ideiglenességét hangsúlyozza, így pedig a múlandóság metaforája. Másfelől, az üstökös a romantikus zseni, a páratlan és megismételhetetlen egyéniség, a byroni eredetiség szimbóluma. A különleges égi pályát bejáró, a fensőbb körökből közénk ereszkedő, ám csak hosszú időközönként jelentkező égitest a romantikus géniusz (szükségszerű) útját jeleníti meg: a zseni sorsának metaforája. Lásd Bozzai Pál *Petőfihez* című ambróziánus jambusokba szedett költeményének második strófáját, melyben a kataklizmát jelző üstökös pályája a koszorúval járó költői életúttal azonosítódik:

Minden nap látni csillagot,
Ha felleg nélkül jó az est;
De ritka év csudája hoz
Csillagsugáros üstököst.

⁸⁰⁷ SZILÁGYI 2023, 338–347.

⁸⁰⁸ *AJÖM* 1, 93–98.

⁸⁰⁹ BENKŐ 1936.

⁸¹⁰ DÁVIDHÁZI 1994, 221–275.

⁸¹¹ A metafora például Kármán József-recepciójában is nyomott hagyott. Bővebben: SZILÁGYI 1998, 86–87.

S ha jó a vándor üstökös,
Lesz döghalál, vagy háború...
A költőnek pályája szent
S díja borostyán koszorú.⁸¹²

A lángelme élete – éppen kitűnősége miatt – üstökösszerű. Magányos, illékony, de intenzív és nagyhatású, a földi létezők sorsát meghaladó, izolált jelenlét. Ez figyelhető meg Csalomjai Pajor István *Petőfi* (1859) című négy soros epigrammájában is. Elég az üstököshöz kapcsolt, cselekvéseket kifejező szavakra fókuszálni: bolyongás, robogás, szárnyalás – végül az elmúlás. A külvilág mindössze passzív (kíváncsi) figyelő a dinamikus üstököshöz képest:

Valál miképen egy bolyongó üstökös,
Robogva szárnyalván be a magas léget'.
Kíváncsian nézett rád a magyar világ,
Míg elmúlál s maradt reá csak emléked.⁸¹³

Előfordul, hogy e repetitív és konvencionális metaforát módosított formában használják. Hory Károly *Petőfihez* (1858) című ódájának hasonlata tagadja/korrigálja az üstökös–Petőfi megfeleltethetőséget. A költő halhatatlanságát hirdeti, a laudáció szövegéhez közelítve a toposzt:

Több ő mint üstökös, több mint költőkirály
Ezeknek pályájuk elébb-utóbb lejár;
Ő nem fog elhúyni Árpád nemzetével,
Örök ifjú marad ezredek tüntével.⁸¹⁴

Ez olvasható Szász Károly *Petőfi újabb költeményei* (1858) című versében is: „De te örökké égsz – olthatlanul, / Mint arra [az üstökösre], éj rád soha nem borul.”⁸¹⁵

c) Laudáció (Mártír és bárdköltő)

Mint utaltunk rá, a nemzeti romantika emlékező költészetének elsődleges funkciója a közösség nagyjainak nemzeti tudatban való rögzítése, panteonba emelése – az elhunyt dicsérete volt. Azt is láthattuk már, hogy a panaszkodó és vigasztaló beszédnemek végül gyakran e regiszterig emelkednek. Petőfi esetében ez mindenekelőtt két – különböző ideologémát mozgató – képzettársításban valósult meg: a mártír és a bárdköltő szerepében. A két szerep természetesen akár a vigasz retorikájaként is szolgálhatna, amennyiben a föltámadást, a halál fölötti győzelem konnotációját hordozza. Jelen versekben elsősorban mégis az elhunyt hiperbolikus fölmagasztolásának, földi valóság fölötti szférákba emelésének eszköze.

A mártír toposza a mártíromság vallási eredetű, de szekuláris képzetrendszerébe helyezi az eltűnt költő alakját a passiótörténet (a kereszthalál, a pietà és a föltámadás jeleneinek) motivikus-ikonológiai készletének fölhasználásával. Ahogy az látható például Lotz Károly *Petőfi halála* (1863) című litográfiáján is, s ahogy az visszaköszön Hencz József még 1849 szeptemberében írt versében: „Födön a dicsőség martyr-koszorúja”.⁸¹⁶ Egyszeri kivételnek tekinthető, de szorosan kötődik a vallási analógiára épülő Petőfi-apoteózisokhoz egy Kornélia néven publikáló szerző – talán Petőfi *Arcképpemmel* című költeményét idéző – víziója. Az álnéven írt vers szerint a költő nem halt meg, hiszen a halál nem merte elvinni: „megdőbbenve állott előtte a halál, / S hideg ujjaival nem is illette meg”. Ehelyett Petőfi „Illés prófétaként

⁸¹² BOZZAI 1886, 68–69.

⁸¹³ CSALOMJAI PAJOR 1859, 100.

⁸¹⁴ HORY 1858, 447.

⁸¹⁵ SZÁSZ 1858, 237.

⁸¹⁶ HENCZ 1849.

lángoló szekéren, / Dicsőség szekerén – az egekbe szálla.”⁸¹⁷ Szász Károly már idézett, *Hallom dalaidat* című költeménye nemcsak azért érzéketes, mert a zárzata még a föltámadás lehetőségét is megvillantja (a költői munkásság nagyszabású utóéletének metaforájaként). Hanem mert kifejezően mutatja meg, hogy a poéta hazafias áldozatiságot kiemelő apoteózisaiban miként érvényesül két állandó, a haza kétféle típusú szolgálatát reprezentáló attribútum: a szintén Petőfi költészetére (és nyilván életrajzára) visszautaló *lant* és *kard* együttes szimbolikája.

Egyik kezében még a lant töredéki,
Rajta mint örültnek úgy tévováz kezed.
A másik kezében a ketté törött kard,
Setét markolatán nehéz vércsepp rezeg.
Fejeden koszorú, de töviseinek
Nyomán homlokodból az aludt vér csepeg (...)
Dalodon merengve a szív visszagondol –
S mint idéző szóra, te kikelsz sírodból.⁸¹⁸

Emellett gyakori, hogy a vallási allúzió nem annyira a mártíriumra (a hősi halálra) referál, hanem a költő megváltásként fölfogható irodalmi hatását, a lírai beszélő vallási rajongáshoz fogható fanatizmusát hivatott kifejezni. Szemléletesen példázzák ezt Tóth Kálmán *Egy költő mellett* (1853) című költeményének bizonyos – a költőt Jézussal és a Mózes előtt megmutakozó Úrral is azonosító-hasonlító – szöveghelyei:

Egy-egy dalban nézlek, és úgy értelek meg,
Mint egy kis kenyérben a megváltó testet. [...]
Sokszor hitetlenül megtagadok mindent,
Hanem a te dalod szent evangyéliom.
Hitet, lángot adsz te, hol is születhettél?
Azt beszélnek sokan, hogy a Kis-Kunságban,
Maglehet, hogy úgy van... de én azt gondolom,
Egy uj Hóreb völgyén, csipkebokor lángban.⁸¹⁹

A laudáció közkeletűbb módja, amikor Petőfi alakját a múlt tetteit dicsőítő dalnok (pl. Homérosz, Vergilius) vagy a jövődőről éneklő lantos (pl. Pinadrosz) toposzával társítják.⁸²⁰ Érdeemes lehet Wohl Janka 1861-ben írott emlékdájából idézni, mely remekül érzékelteti e pragmatikus okokból szétválasztott toposzok és beszédnemek, a mártírium és a dalnoki lét – akár egy mellérendelő összetett mondatban jelentkező – összemosódását:

Feltámadás volt! mert halálalomból
Ébredt e nép szétharsogó szaván,
S ifjúi szenvedéllyel lelkesült
A lantos hős magasztos lángdalán.⁸²¹

A dalnok/lantos figurájában nem bibliai hagyománykeret működik, inkább a bárdköltőszerep antik ősmintáját, a romantika költőideáljának metaforikus megtestesülését fedezhetjük föl. Kissé leegyszerűsítve a toposz történeti és szemantikai komplexitását – továbbá megkerülve a bárdköltészet és a modern nemzeti identitások fejlődéstörténeti és fogalmi meghatározása körüli kérdéskört –, azt mondhatjuk, hogy a dalnok/lantos a naiv és népies bárdköltőszerep-modell eszményképe. E természeti zseni a poézis archaikus, egyszerű, organikus hangján dalol

⁸¹⁷ KORNÉLIA 1858.

⁸¹⁸ SZÁSZ 1850.

⁸¹⁹ TÓTH 1853.

⁸²⁰ VADERNA 2017, 396.

⁸²¹ WOHL 1861.

közösségének – melynek ő maga is szerves része. A Petőfi-émlékversek esetében (is) föltűnő, hogy e toposzkészletnek mily gyakori eleme az énekesmadár (pl. fülemüle) metaforája, mely a civilizáció által meg nem rontott, a természettel és közösségével harmonikus egységben élő érzékeny, ossziáni vagy orpheuszi poéta-archetípus állatalakja. E toposzrendszer különösen alkalmas a laudáció magalapozására, hiszen a dalnok (a megváltóhoz hasonlóan) szintén felülemelkedik a földi realitáson: a dalait mindenütt hirdető természet legapróbb rezdüléseiben és a reá emlékező népi tudalomban él tovább.⁸²² Előbbire példa Lévay József *Jó Petőfi* (1857) című verse: „Vagy egy bokor árnyékában / Temettek el, hamarjában, / S a bokor aljáról / Dalos madár sírja: / »Jertek ide, jertek; / Itt van az ő sírja!«”⁸²³ Az utóbbi elképzelést pedig a már idézett, Kornélia álnévű szerző fogalmazza meg a legplasztikusabban emlékdórája zárlatában: „A magyar hitrege legnagyobb hőse lett / A halhatatlanság tündérligetében.”⁸²⁴

A természet mint sír- és emlékezhely romantikus toposzának kiemelkedőbb lírai lenyomata Thaly Kálmán *Petőfi emlékezete* című, korábban idézett poémája. A versben a „természet vadvirága” nem egyszerűen egy természet által inspirált érzékeny dalnok, aki látni és rögzíteni képes a világ csodáit. Hanem fordítva, épphogy az orpheuszi költőzseni válik benne a természet ihletőjévé, hiszen az ő lírai teremtőereje formálja át a valós és szellemi alföldi tájat, megalkotva a természet képeit, hangjait, figuráit, jeleneteit.

Eltemetett a fák hulló levele,
Elénekelte a fülmile;
Még sirattak a bánatos fellegek
– Az őszi szél örökölte szellemed...
Tán azóta tud oly búsan dallani:
Mint lantodnak bűvös-bájos húrjai. –⁸²⁵

Megjegyzendő, hogy e felező nyolcasokban, illetve háromütemű, páros rímű tizenegyesekben (mely például *A virágnak megtiltani nem lehet* képlete is) megírt költemény poétikai kidolgozottságát tekintve kifejezetten kiemelkedik a korabeli Petőfi-versek közül. Figyelemreméltó például a *cento* montázstechnikáját idéző intertextuális utalások építkezésmódja. (Hozzá hasonló talán még Szél Farkas 1862-ben írt, *Szalk-Szent-Mártonban* című álomjelenet-versében olvasható, mely Petőfi hőseit: Pinty úrfit, Kukorica Jancsit, Pató Pált, Szilaj Pistát stb. eleveníti meg.)⁸²⁶

Ábrándid ködébül lett a délibáb,
Mely az alföld sik határit lengi át.
Ott terülnek el a „csárda romjai“
S a Tiszának, a Dunának ártjai... (...)
Nézi ott a tölgykoszorús bércz alatt:
„János vitéz” „Iluskával“ mint mulat...
Míg a lombon a szellők azt dalolják;
„Mit ér nekem az a fényes menyország?” (...)
Messze távol vadvirágos bércz felett
„Salgó“ ormán fekete, gyász-föllegek... (...)
És a pásztor furulyája közbeszól,
Dalt zengve a hú leányka bajiról;
A csalogány is hallatja énekét – –
Minden úgy van, a miként te képzeléd!⁸²⁷

⁸²² E komplex problémakör tömör összefoglalását lásd: VADERNA 2017, 386–396.

⁸²³ LÉVAY 1881, 428–429.

⁸²⁴ KORNÉLIA 1858.

⁸²⁵ THALY, *Petőfi emlékezete*, i. m.

⁸²⁶ SZÉL Farkas, *Szalk-Szent-Mártonban*, Vasárnapi Ujság 1862. jan. 5, 3.

⁸²⁷ THALY, *Petőfi emlékezete*, i. m.

Bulcsú Károly Vörösmartyra és Petőfire emlékező *Duna és Tisza* című, 1857-ben megjelent költeményében Petőfi szelleme madárdalként és furulyaszóként követi a Tisza folyót. Vagyis a lírai beszélő e ponton is a fentebb olvasott Alföld-motívumokat társítja a költőhöz – kissé esetlen, katakretikus (lásd a „tűzbe jövő” folyót) kivitelezésben.

Mintha részeg lenne Tokajnak borától
Tétovázó útja a Tisza folyónak,
Hogyha tűzbe jön a délibáb lángjától,
Habjai a fénynyel összecsókolódnak.
Jaj de oly szomorú – csendes nyári éjben
Ha partján az árva furulya megszólal
S viszhang sír rá a fülmilék énekében!...
Petőfi lelke száll a Tisza folyóval.⁸²⁸

d) *Vituperáció (Hálátlan utókor)*

A Petőfiről szóló versek lényeges összetevője – a 17. századi halotti beszédek szerves részét képező⁸²⁹ – vituperáció retorikája. Mondanunk sem kell, hogy természetesen nem Petőfit érte feddés (*licencia*) a versekben, hanem az elhunyt költőt (életében vagy halála után) „sértő” személyeket. E költeményekben a szidalmazott gyakran nincs megszólítva. A lírai dikció a Petőfit megszólító alakzat teatralitására támaszkodva, harmadik személyben fogalmazza meg kendőzetlen véleményét. A jellegzetes formula szerkezetét egy Mi–Ő(k) ellentét működteti: az elhunyt költőt megelevenítő lírai én, a megszólított Petőfi és az ezt figyelemmel követő fiktív „hallgatóság” hármassága – szemben a Petőfi emlékezetéhez méltatlan személyekkel. Hogy mi okból érhet valakit szidalom? Két tipikus eset figyelhető meg. Az első esetben a lírai én a költő emlékezetén esett csorbát kívánja kiköszörülni: Petőfit képviselve, helyette szólva. Jellemző, hogy a legtöbb esetben egy meg nem nevezett, képzelt többséggel és képzelt (sértő) véleménnyel szemben fogalmazódik meg fölháborodás. Erre példa Tóth Kálmán már idézett, 1853-as költeménye, amely meglehetősen harciasan állt ki Petőfi védelmében: lírai önmetaforája szerint a csalogánnyal egy bokorban daloló „lehangtalanabb madárkaként”, „holmi istentelen ajkakkal” szemben.⁸³⁰

Tanulságos adalék Arany János Tompa Mihályhoz írott, Tóth Kálmán költeményére lehangolt iróniával reflektáló levele, amelyben a költő éppen a vers indokolatlanul militáns hangfekvésére és a lírai vitapartner(ek) fiktív voltára utal.

[Tóth Kálmán] Petőfi védelmére köt kardot (...) – „csattog a foga, majd megeszi a méreg”, hogy másokat, nem tudom kiket, s nem tudom kik, Petőfihez hasonlítanak. Szegény Petőfi! Nyugodtan alhatol sírod éjében, neved élni fog örökké, Tóth K. kivívta számára a halhatatlanságot! Ne féltük már Petőfit.⁸³¹

A levélrészletből látványosan megmutatkozik, hogy e vituperatív költemények már nem a nemzeti panteonizáció folyamatához kapcsolódnak, sokkal inkább irodalmi „belügyekhez”. Az 1850-es évek irodalmi-kanonizációs vitáinak és pozícióharcainak felszín alatti törésvonalait dokumentálják. Ezekben a költeményekben Petőfi emlékezete a (nemzeti panteon „alatti”) irodalmi emlékezethez kötődik. Petőfi debreceni barátja, Székely József hetyke hangütésű, *Petőfi* (1852) című költeménye is az eltűnt költő nevét fölhasználó, 1850-es évekbeli kánonharcok dokumentumaként olvasható. Ám ebben az esetben a lírai én már nem feltétlenül

⁸²⁸ BULCSU Károly, *Duna és Tisza*, Budapesti Viszhang 1856. jan. 31, 38.

⁸²⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 209–220.

⁸³⁰ TÓTH 1853.

⁸³¹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = *AJÖM* 16. 226.

Petőfi védelmében lép föl. A vitatkozó versek azon típusához tartozik, mely inkább a Petőfi- emlékezet divatjelenségeire panaszkodik: a halála után megszorodó követőkre, barátokra, jóakarókra, tisztelőkre.

Szegény Sándor! úgy forgatják
Most aztat a te könyvedet,
Mint a gyermek apja kardját,
Mellyet ellenségtől elvett.

Odébb, léhűtő fajankók!
Tudjátok, mi kell e kardhoz?
Biztos kéz, melly meg nem reszket,
Álljon közel a halálhoz!⁸³²

E gesztus visszafogottabb, de jellemző példája Losonczy László *Visszaemlékezés Petőfire* (1859) című emlékdája is, mely nem feddi meg *nyíltan* a Petőfi-hullámra fölülő poétákat, helyette az életében lebecsült költővel való közeli viszonyát hangsúlyozza. Losonczy László így Petőfi életének és szenvedéseinek tanúságtevőjeként jelenik meg. Kimondatlanul is azokkal szemben, akik nem becsülték az elhunytat életében vagy költői népszerűsége előtt.

Szegény Sándor, szegény Sándor,
Istenitnek, magasztalnak;
Bezzeg, bezzeg van most becse,
Melyet írtál, minden dalnak.
[...]
Szegény Sándor, szegény Sándor!
Nem így volt ez hajdanában,
Midőn nekem panaszkodtál,
Ott, abban a kis szobában!⁸³³

Arany János egyébként olvasta Székely és Losonczy költeményét is, melyeket bírálatra sem talált alkalmasnak. A Tompa Mihályhoz írott leveléből úgy tűnik, többek között a költemények fraternizáló hangütése zavarta.

[...] verseit maga a költő [Losonczy] praesentálta nekem, azon kérelemmel, hogy bíráljam meg, – a mit tenni nem fogok. Van köztük hozzám s Petőfihez egy-egy, P vel nagyon komáz, úgy látszik, jó barátja volt valaha; a hozzám írott, prózaiságban vetekszik a Sz.[ékely] Józsiéval, míg stupiditásban ezt felülmulja.⁸³⁴

A vituperáció metadiszkurzív beszédmódja (s általában a Petőfiről szóló versek körüli diskurzus) fölhívja a figyelmet a sajtónyilvánosságban is megfigyelhető, Petőfi emlékezetét erő kisajátító gyakorlatokra is. Talán Tompa Mihály pontosan nem datálható, de tudvalevően a Bach-korszakban írott epigrammája ábrázolja a legszemléletesebben Petőfinek e társadalmi használatbavételét. A vers utolsó két sorában olvasható hordómetafora egy retorikai kérdésben érzékelteti a Petőfi-emlékezet visszásságait, a költő körüli fölhajtás gyarlóbb megnyilvánulásait bor alján összegyűlt üledékként, seprüként láttatva.

Élted- s verseidről beszél okos, bolond,
Jó cimborájának sok céda, bántva mond;
Üzérség, nyegleség versbe, könyvbe foglal,
Csavargó kéreget neved- s álarccoddal!...
Hirnév, halhatlanság – ha az élet megszűn –

⁸³² SZÉKELY 1852.

⁸³³ LOSONCZY 1861.

⁸³⁴ Arany János *Tompa Mihálynak*, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = *AJÖM* 16. 226.

Olyanképen áll-e, mint a bor a seprün!⁸³⁵

B) Kinek a Petőfije? (A kisajátítás alakzatai)

Tompa (és korábban Pákh Albert) idézett, döntően erkölcsi szempontú elmarasztaló értékítéletével nincs mód vitatkozni. Azt mégis érdemes látni, hogy a versek belső szerkezetükben is hordoznak egy csapdahelyzetet, melynek bárki könnyen áldozatául eshetett kellő műgond és esztétikai körültekintés hiányában. A gondot főképp a versek hagyományos figurái: a megszólítás (*aposztrofé*) és a beszédkölcsönzés (*prozopopeia*), valamint a költeményekben megjelenő (*kontraprezentikus* és *megalapozó*) mitomotorikák okozzák. Sokan, sokszor foglalkoztak magyar nyelven e fogalmakkal, mégis talán érdemes röviden föllevenítenünk és összefoglalnunk azokat az alapvető poétikai eljárásokat (és kockázatokat), amelyekkel e költemények kapcsán számolni érdemes.

a) Megszólítás (Aposztrofé)

A megszólítás látszólag nagyon egyszerű lírai gesztus. A beszélő elfordul (fiktív) közönségétől, úgy téve, mintha valaki máshoz szólna: egy Múzsához, egy hölgyhöz, a Mindenhatóhoz, egy árnyékszékhez, egy természeti jelenséghez vagy egy görög vázához. A megszólítás legismertebb teoretikusa, Jonathan Culler szerint ez nem egyszerűen a szenvedély és az érzelmi hevület stiláris kifejezésére szolgál. A megszólítás megeleveníti a világ dolgait. Általa az objektumok (valamint az elhunytak és a távollévők) életteli és jelenlévő szubjektummá válnak. A „Te” megszólítás a világ jelenségeit „potenciálisan felelő, érzékeny erőkké” lényegíti át.⁸³⁶ Akár a már szólni nem tudó, eltűnt Petőfit is: „Ki mondta azt rólad, hogy te már meghaltál, / Nemzetem nagy fia, hirkoszorús költőnk?”⁸³⁷ A megszólító eset (vocativus) mágiája két szubjektum közötti viszonyt állít elő, akkor is, ha ez a valóságban lehetetlen. A tárgy a költő megszólítása által szinte bármilyen tulajdonságot vagy viselkedést fölvehet; például az árnyékszék kultusztárggyá válhat Csokonai megszólításától: „Oly bálvány vagy te, melynek a királyok / Térdet, fejet görbítének.” Esetleg Petőfi föltámadhat halottaiból Szász Károly költeményében: „Dalodon merengve a sziv visszagondol – / S mint idéző szóra, te kikelsz sírodból.”⁸³⁸

Csakhogy – és ez a megszólítás gesztusában rejlő alapvető strukturális probléma – ez az Én–Te-modell szándékosan figyelmen kívül hagyja az önmaga nyelvi fölépítettségéből eredő adottságokat, a megszólításillúzió beszédhelyzetének szemantikáját. Magyarán azt, hogy a megszólítás egy *költeményben*, az irodalmi kommunikáció részeként hangzik el. Azt, hogy a megszólító és megszólított közötti kváziszemélyes szituációnak más – az olvasó – is részese. Jól látható ez Losonczy László említett költeményében, melyben a lírai én látszólag Petőfihez szól, ám ezalatt – feddő (vituperatív) tónusú felhangokkal – a közönség előtt tulajdonképpen az életében lebecsült költővel való közeli viszonyát hangsúlyozza:

Szegény Sándor, szegény Sándor!
Nem így volt ez hajdanában,
Midőn nekem panaszkodtál,
Ott, abban a kis szobában!⁸³⁹

Emiatt tűnik gyakran mesterkélt gesztusnak az apostrofé, melynek a mélyén valójában nem egy párbeszédhelyzet szándéka, hanem egy lírai önkép megformálásának igénye munkál. Jól

⁸³⁵ TOMPA Mihály, *Epigramm-félék: Petőfi = TMÖM* 386.

⁸³⁶ CULLER 2000, 374.

⁸³⁷ KORNÉLIA 1858.

⁸³⁸ SZÁSZ 1850.

⁸³⁹ LOSONCZY 1861.

mutatja ezt Tóth Kálmán szintén már idézett, Petőfihez írott verse is, melyben a lírai én egyszerre perlekedik a költő emlékezetét sértő (fiktív) személyekkel, méltatja az elhunyt múlhatatlan érdemeit, s pozicionálja önmagát a beszédhelyzetben:

És még holmi piszkos istentelen ajkak
Másokkal mondanak egyformának téged!
Szelid fiú vagyok, – de hogy ha ezt hallom,
Szinte fogam csattog, majd megesz a méreg.
(...)
Összetörném lantom, ha tiedre nézek,
Hanem az vigasztal, az vigasztal nagyon.
Hogy a csalogánynyal sokszor egy bokorban
A lehangtalanabb madárka is dalol!⁸⁴⁰

A megszólítás által színre vitt interszjektív helyzet tehát látszólagos: a megszólítás által nem jön (nem jöhet) létre igazi párbeszéd, a megszólítottból – ha élő is – nem válik szubjektum, ellenkezőleg: kifejezetten tárgyiasul. Culler szavaival: „Te-nek nevezni valamit, ami a maga empirikus állapotában nem lehet az [...] tulajdonképpen a te helyének a kiüresítése, ahová azt helyezzük, ami ezt a szerepet csupán »egy bennünk való láthatatlan újraszületés« által töltheti be.”⁸⁴¹ A Petőfit tárgyiasító és kisajátító gesztusok tehát nem egyszerűen egyes költői kísérletek esendő kijelentései miatt jönnek létre, hanem a Petőfihez szóló versek alapszerkezetében ott munkál ezen objektíváló törekvés.

Mindezzel önmagában, mint megannyi megszólítást használó költemény esetében, nem volna probléma. A gond voltaképpen kontextuális: adott egy magától értetődő mennyiségi hatás. Mint látható volt a versek kezdeti és pár évvel későbbi fogadtatásának vizsgálatakor, a Petőfi-dömping alatt értéküket veszítették a költőt megszólító versek. Ennek oka, hogy a költeményekben ugyanazon formulák köszönnek vissza, melyek az ismétlődés által közhelyekké üresednek, s kikezdik a versbeszéd hitelességét. Ha mindenki Petőfihez beszél, nehéz kiszűrni a „zajból” az egyéni hangokat. Önmagában nem volna szemet szűrő (sőt természetesnek volna tekinthető) a megszólítás és a mögötte húzódó tárgyiasító (ha úgy tetszik: önarcképformáló) hatás. A megszólítások folytonos ismétlődése és nagy mennyisége viszont a mögöttes hatásmechanizmusokra irányítja a figyelmet. S e ponton válik relevánssá a korábbi médiatörténeti áttekintés, hiszen a költőtől búcsúzó, reá emlékező költemények mediális (és gyakran fiktív) tere a *nyilvánosság*. A sajtó széles olvasóközönsége az, aki figyelemmel követi a verseket s azok fiktív eseményét, ahogy a hívek megszólítják és „jelenválóvá” teszik az elhunytat. Ugyanígy a versek megjelenési helye, azaz a nyilvánosság szférája az, ahol egymás viszonylatában láthatóvá válhatnak a versek közhelyszerű fordulatai is. Ez a megfigyelés a továbbiakban vizsgálandó, másik két fontos kulcsfogalomra: a prozopopeiára és a mitomotorikára is érvényes.

b) Hang-, arc- és maszkadás (*Prozopopeia*)

A megszólítással gyakran szorosan összefügg a hangadás/beszédkölcsonzés trópusa, amely képes szóra bírni a világ (adott beszédhelyzetben) szólóni képtelen dolgait.⁸⁴² Eredeti értelmében azt a megszemélyesítő gesztust jelöli, amikor a beszélő úgy tesz, mintha beszédében valaki más szólalna meg. Lásd Tompa Mihály allegóriáját, melyben az anyamadár dalra buzdítja fiókáit: „Fiaim, csak énekeljetek!”. De ezt láthatjuk Pájer Antal *Petőfi és Csokonai* túlvilági találkozását elbeszélő poemájában is:

⁸⁴⁰ TÓTH 1853, 597.

⁸⁴¹ CULLER 2000, 381.

⁸⁴² A prozopopeia (és kísértetiesség) mélyrehatóbb értelmezéséhez lásd: FOGARASI 2015, 21–73.

Csokonai Mihályhoz Petőfi
Ezt a kérdést tette:
Hát te bátya!
éheztél csakugyan,
Míg más bitang eme nagy faluban
A kalácsot ette?⁸⁴³

Paul de Man tágabban értelmezte az eredetileg 'arcadást' jelentő (*prószopon poiein*) fogalmat. Szerinte a prozopopeia nem csak hangot, hanem száját, szemet, vagyis arcot/maszkot adományoz, s ennek nyomán az arcadás fogalma alá sorolt valamennyi alakzatképzési (figurációs) műveletet:

[...] hozzáférhetővé tesz érzeink (ez esetben a fül) számára egy hangot, amely hallótávon kívül van, mivel már nem él. Legátfogóbb és egyszerűsített etimológiai jelentése szerint magának a figurációnak a folyamatát jelöli, melynek során arcot adunk valaminek, ami arc nélküli.⁸⁴⁴

Fogarasi György rámutat, hogy az alakzat nem merül ki egyszerűen a nem-emberi (élettelen, vegetatív vagy animális) dolgok emberi tulajdonságokkal való fölruházásában, hanem „a holtaknak saját beszédünkön belüli beszéltetését, az eltávozottak hangjának színrevitelét vagy fenomenalizációját is” jelenti.⁸⁴⁵ Megjegyzendő, hogy noha több kritika érte Culler és Paul de Man elméleteit, amiért szerves összetartozást tételeztek adreesszió és megszólítás, valamint megszólítás és arcadás között;⁸⁴⁶ az mégis könnyen belátható, hogy a Petőfiről szóló versekben – melyek előszeretettel fordulnak a távollévő költőhöz – a megszólítás és a megszólított fenomenalizációja igen gyakran együtt járnak. Ahogy a korábban citált Szász Károly idézet szövege:

Ijesztő kísértet rémes éjszakában,
S mégis úgy tetszik, hogy mint élő ismerem.
A véres homlokodon, szétzilált fürtökben
A te visszajáró lelked áll előttem.⁸⁴⁷

Csak hogy egyrészt komoly gondot jelent, hogy az arc- és hangadás egyben az arctalanság és hangtalanság kinyilvánítása, az arctalanítás és hangtalanítás gesztusa is. Hiszen csak annak adhatunk arcot és hangot, akinek nincsen. Ahogy csak azt lehet újra jelenvalóvá tenni, aki már nincs jelen. A másik probléma az arc- és hangadás szimmetrikus szerkezetében keresendő: amikor másnak arcot vagy hangot adunk, szükségképpen saját arcunkat és hangunkat formázzuk meg valaki más szerepében. Különösen lényeges jelenség ez egy elhunyt vagy eltűnt személy esetében. Paul de Man arra figyelmeztet, hogy a prozopopeia valóságos kísértetjárás, mely emlékeztet bennünket saját létünk szubsztancia nélküli (maszkszerű) természetére: így ahhoz, hogy a holtak hangjait közvetítsük, föl kell adni saját hangunkat, s „belépni a holtak dermedt világába”.⁸⁴⁸ Mintha a (tágabb értelemben vett) prozopopeia e kísérteties

⁸⁴³ PÁJER 1860.

⁸⁴⁴ FOGARASI 2015, 46–50. (30–32. lábjegyzet.) Fogarasi György Paul de Man *Esztétikai ideológia* című könyvének egy részletét idézi saját fordításban. A szöveghely magyar nyelvű, teljes, de terminológiájában szabadabb fordítása: DE MAN 2000, 23.

⁸⁴⁵ Uo.

⁸⁴⁶ Culler bírálata: Uo. 209. de Man bírálata: DÁVIDHÁZI 2009, 27. Érdekes, hogy Dávidházi Péter arra is emlékeztet, hogy Thienemann Tivadar jóval de Man előtt foglalkozott már a prozopopeia alakzatával, egészen hasonló megállapításokra jutva. Fogarasi György azonban az érdemi különbségekre is föl hívja a figyelmet, számos szakirodalmat ismertetve a sokféle értelemben használt fogalomról való „tájékozódáshoz, de az összszavazódáshoz is”. FOGARASI 2015, 46–50. (30–32. lábjegyzet)

⁸⁴⁷ SZÁSZ 1850, 307–309.

⁸⁴⁸ *AJÖM* I. 93–98.

⁸⁴⁸ DE MAN 1997, 96.

tapasztalatáról, azaz a lírai szubjektum önazonosságtudatának fölbomlásáról tudósítana Arany János (biografikusan-allegorikusan is értelmezhető) *Letésem a lantot* (1850) című költeménye is.⁸⁴⁹

Most... árva énekem, mi vagy te?
Elhunyt daloknak lelke tán,
Mely temetőből, mint kísértet,
Jár még föl a halál után...?⁸⁵⁰

S hogy e ponton újra visszacsatloljunk a sajtókontextushoz: a prozopopeia kísértetiessége kiterjeszhető a (sajtó)nyilvánosság Petőfit kényszeresen (meg)idéző gyakorlataira is, mely a versek befogadásának környezete egyben. Mint azt a költőhöz írott versek feddő szólamai, az egymás ellenében megalkotott Petőfi-képek és az éles (poétikai és életrajzi) viták jelzik számunkra, a diskurzus mintha egy objektív és oszthatatlan Petőfinek a rekonstruálásáról szólna: nem a „ki milyennek látta”, inkább a „ki látta legjobban” kérdésfölvetés jegyében. Emiatt a költő emlékezete körül ott kísért – akár a hazajáró szellemek – a valós és a látszat, a hiteles és a hiteltelen, az eredeti és a hamisítvány minősége közötti döntés lehetetlensége, mely széles teret nyit a kisajátítási kísérleteknek. Ki(é) az identikus Petőfi? Ki a költő igaz követője, és kik az utánczó? Ki Petőfi szavainak hiteles tolmácsolója, és kik a pusztá szemfényvesztők, meghamisítók?

Margócsy István klasszikus tanulmánya szerint „a XIX. század második felében Petőfi mint imágó, mint princípium, maga is kísértetté vált, megidézhetővé”.⁸⁵¹ S e megfigyelés már a kiegyezés előtti időszakra is elmondható volt, sőt, ekkor volt igazán. Petőfi paradox fenomenalitása, „élő halott”-szerű (nem élő és nem holt; nem itt és nem ott egzisztáló) társadalmi-diszkurzív jelenléte kifejezetten kísértetiesnek látszik, amennyiben elfogadjuk, hogy a kísértetiesség élménye (fenomenológiája) az érzékelés határtapasztatatain, a valós/látszat, lét/nemlét, élet/halál, jelen/múlt fogalompárok *eldönthetlenségének* érzékelésén alapul. Mint Derrida fölhívja rá a figyelmet, a kísértetszerű hatása éppen abban áll, hogy „kijátssza az oppozíciót [...] a tényleges jelenlét és annak mása között.”⁸⁵²

Ezt a benyomást *egyszerre* erősítette a költő sorsának bizonytalansága és a(z akár spiritiszta értelemben vett) megidézhetősége. Elég csak a sorsáról szóló ellentmondásos hírekre, az ál-Petőfik fölbukkanásaira és eltűnéseire, a kéziratokban terjedő, hamis Petőfi-versekre, a költészetének követőire és utánczóira, Jókai Mór *Politikai divatok* (1863) című regényének *Kísértet* című fejezetére vagy akár Szendrey Júlia második házasságára gondolni, mely a korabeli közvélemény szemében életrajzilag „beteljesítette” a *Szeptember végén* költői vízóját.⁸⁵³ Esetleg föleleveníteni azt a Bach-korszakban elterjedt spiritiszta divathullámot, amely Petőfi egykori barátai között is, különösen Egressy Gábor társaságában volt rendkívül népszerű. Tarjányi Eszter részletesen ismerteti, hogy az 1850-es években miként idézték meg asztaltáncoltatásokkal Petőfi szellemét, mely szeánszokat dokumentálják a különböző változatokban fennmaradt néhány soros „Petőfi-versek” is. A kortársak közül egyébként a legtöbbben szkeptikusak maradtak a spiritiszta hullámmal szemben, mégis árulkodó, hogy megnyugtató magyarázat híján Arany Jánost és Jókai Mórt sem hagyták nyugodni a Bach-

⁸⁴⁹ Vö.: MILBACHER 2009, 236–237. Majd Milbacher nyomán: S. VARGA 2020.

⁸⁵⁰ *AJÓM* 1, 85.

⁸⁵¹ MARGÓCSY 2007b. 102.

⁸⁵² DERRIDA 1995, 48–49.

⁸⁵³ Utóbbival kapcsolatban lásd Arany *A honvéd özvegye* című, szintén „kísérteties” versének egy Petőfi-intertextusát: „Eldobtad a tiszteletes gyászt, / Korán vetéd el azt, korán”.

korszak kísértetei.⁸⁵⁴ Megragadó mentalitástörténeti dokumentum Arany Tompa Mihályhoz írott élménybeszámolója, melyben Petőfi megidézett szelleméről ír 1854 áprilisában:

Mert a bűbájos asztal csakugyan megmondja, a mit ő tud, s E.[gressy] Gábor naponkint correspondeál rajta Petőfivel, kihez most kedden nekem is volt szerencsém, akkor nap Pesten lévén. Sándor igen jól emlékszik rólam, furcsa is volna, ha nem tenné azt. Tréfán kívül, az egész olly bolond historia, mit könnyebb kinevetni, mint megfejteni, azért korunk tudósai az első utat választották. De, ha *magad*, rátéve kezedet az asztalra, *csupán gondolnád* a kérdést, s az írott felelet *mégis ráillenék* arra, akkor szintolly furcsán ézenél, mint hasonló esetben én érzettem.⁸⁵⁵

c) *Mitomotorika (Kontraprezentikus és megalapozó emlékezet)*

Utolsóként szót kell ejtenünk az emlékezés modális problémáiról. Közhely, hogy a múlt mindig a jelen perspektívájából látható. Jan Assmann azonban e megállapítás alapján definiálta az emlékezés két alapvető típusát: *a jelenre kontrasztot vető* és *a megalapozó emlékezetet*.⁸⁵⁶ Előbbi a jelen hiányosságaiból indul ki, így könnyen a gyász jellegzetes alakzatává válhat: az elveszettet, a hiányzót, a helyre-nem-állíthatót hangsúlyozza, a múltban tovatűnt „aranykort” láttatva. Ez az emlékezetkonstrukció éles határvonalat húz múlt és jelen közé, egy cezúraszerű (akár traumatikus) törésvonal mentén a két idősík közötti értékkülönbséget jeleníti meg. Példaként szerepeljen erre Vajda János, még nem citált, *P* S* versei olvasásakor* (1858) című rövid elégiája teljes terjedelemben:

Elő-elő veszem
S olvasom versedet;
Belőle búsulok,
Belőle nevetek.

Az pedig csak hagyján
Amikor búsulok:
Akárhogy fáj, azért
Könnyet nem hullatok;

Hanemha jó kedved
Szikráin nevetek:
Elöttem a szép mult –
S könnyeim peregnek...⁸⁵⁷

A költemény egy olvasásélmény látszólagos paradoxonára épül. A lírai beszélőből két ellentétes reakciót, „búsulást” és „nevetést” vált ki a Petőfi-versek olvasása. A búsulásra készítő (feltehetően szomorú) verseket olvasva azonban mégsem sír a beszélő, míg a jókedvű költemények könnyekre fakasztják. Az ellentmondást a vers világában jelentkező időviszony magyarázza: az idő múlása a lírai szubjektum számára értékvesztésként jelentkezik, ezért a „szép múlttal” (azaz a jelen hiányaival) való szembesülés könnyekre fakasztja a Petőfi verseit olvasó ént. (Vajda költeménye egyébként azért is figyelemreméltó, mert a nemzeti panteonizációhoz vagy az irodalom kánonfolyamatokhoz való kapcsolódás helyett a személyes emlékezet privát folyamatait viszi színre – egyedülként azok közül, akik nem voltak Petőfi személyes hozzátartozói.)

A Vajda János versével ellentétes megalapozó emlékezet viszont a jelen legitimációjaként szolgál: ilyenkor az emlékezésben az előlről kezdés helyett egy megelőző tekintélyhez való

⁸⁵⁴ Bővebben lásd: TARJÁNYI 2002, 174–195.

⁸⁵⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. ápr. 22. = *AJÖM* 16. 420. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁵⁶ ASSMANN 2013, 79–86.

⁸⁵⁷ VAJDA 1858, 264.

csatlakozás (*hüpolépszisz*) érhető tetten.⁸⁵⁸ A megalapozó emlékezet a jelen és a múlt között folytonosságot teremt – a jelent értelemtelinek és jelentésesnek mutatva. Példaként idézzük Sárosi Gyula A „*csárda romján*” című bordanalát. Érzékletes, amikor a lírai beszélő expressis verbis *élőnek* titulálja az elhunyt Petőfit: egyedülálló, élet és halál között mediáló pozíciót vindikálva magának. Hiszen Petőfi jelenlétét (annak érzékelhetőségét) a saját – égi szférákba meredő – tekintetéhez kapcsolja:

„Meghalt Petőfi” azt beszélük,
Igen – de én azt mondom: él –
Ott látom őt a csillagok közt –
Kiről minden csillag regél.⁸⁵⁹

A folytatásban mutatkozik meg igazán az emlékezet megalapozó jellege. Némileg ellentmond az előző strófa állításainak, hogy a lírai beszélő immár a sírban tudja a költőt, kinek „bódító” hatása rajta, a költőutódon jelentkezi. Mint azt az intertextuális cím jelzi, ő reprezentálja és közvetíti a korábban Petőfi (leginkább) népies dalaiból áradó, a részegség élményével jelölhető – a Bach-korszak végére már meglehetősen anakronisztikusnak minősíthető – költészetideált.

Sírból is bódít szerelme –
S e sír fölött *részeg vagyok*.⁸⁶⁰

A Petőfiről szóló versekben javarészt a megalapozó emlékezet hajtóereje munkál. Ez vélhetően a gyász természetéből következik, hiszen a halállal való találkozás során ugyan (értelemszerűen) a megszakítottság mozzanata jelentkezik, ám az önnön múlandóságára eszmélő, továbbélni (továbblépni) kényszerülő szubjektumban éppen a kontinuitás igénye fokozódik. Ilyen esetekben a költő emlékezetét interiorizáló, a maga totalitása alá rendelő lírai beszéd a gyász fájdalmait enyhítő vigasztalás (konszoláció) és dicsőítés (laudáció) hangján is szólni képes. A múlt és a jelen közötti harmonikus kontinuitás megvalósítása azonban kihat a költemények affektív teljesítményére is. Mivel a lírai én a folytonosságlátszat igénye (illetve a halál bizonytalansága) miatt nem jelzi, tagadja vagy gyakran a halál faktumából kiindulva meghaladni próbálja Petőfi jelentől való permanens távolodásának tényét, akárcsak a megszólítás és a prozopopeia esetében, a költő reflektálatlan tárgyiasítása jelentkezik kockázatként, mely hamar kioltja e látványos kitarulkozások és hangzatos kinyilatkoztatások evokatív erejét. „De te örökké égsz – olthatlanúl, / (...) éj rád soha nem borul.”⁸⁶¹

Két 20. századi gondolkodó, Martin Heidegger és Martin Buber terminológiájával úgy írhatnánk le e paradoxont, hogy noha a költői beszédhelyzet azt állítja magáról, hogy egy valódi interperszonális (Én–Te) találkozás tanúi vagyunk, a költő aposztrofikus, prozopopeia általi, megalapozó emlékezetű megidézésével valójában egy tárgyiasító (Én–Az) viszony alakul ki. A versben egy lényegileg praktikus kapcsolat jön létre, melyben a megidézett mindig csak valamire való [Um–zu], helyettesíthető, kézhezálló, eszköz-jellegű jelenség csupán. Ahogy Hory Farkas fogalmaz *Petőfihez* című költeményében: „Itt is miénk voltál, ott is a miénk vagy.”⁸⁶²

⁸⁵⁸ A hüpolépszisz fogalmához lásd: ASSMANN 2013, 273–285.

⁸⁵⁹ SÁROSI 1858.

⁸⁶⁰ Uo. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁶¹ SZÁSZ 1858, 237.

⁸⁶² HORY 1858, 447.

Általánosan elmondható a Petőfit ábrázoló versek korpuszáról, hogy a költemények, alkalmazzák bár az emlékezés panaszkodó, vigasztaló, perlekedő vagy dicsőítő szólamát és toposzkészletét, általában mégsem vetnek számot a költői dikció feltételeivel: mediális (és fiktív) körülményeivel, tropológiai megoldásaival, a megszólítás, az arc-hang-maszkadás és a létrehozott mnemológiai konstrukciók diszkurzív és poétikai vonatkozásaival. Így Petőfi a nemzeti-társadalmi és irodalmi-kanonikus emlékezet üres bálványaként a versek narcisztikus emlékezetébe záródik. Akár kérdésesnek tűnhet, hogy egyáltalán létrehozható-e olyan Petőfiről szóló költemény, melyet ugyan a megalapozó emlékezet mitomotorikája, az emlékezés és a gyászfeldolgozás lírai megjelenítésének igénye működtet, mégsem fullad ki a hagyományos frázisokban, s el tudja kerülni a műfaji-tematikai konvencióba kódolt csapdahelyzetet, azaz az eltűnt Petőfi interiorizáló tárgyiasítását, idealizáló bekebelezését.

A továbbiakra nézvést merül föl a kérdés, hogy Petőfi legközelebb költőtársa vajon miként küzdött meg a gyász lírai kifejezésével, ezzel az egyszerre poétikai, erkölcsi és lélektani problémával. Hogyan lehetett a személyes gyásznak nyilvános hangot adni ebben a kommunikációs dömpingben? Egyáltalán alkalmasak voltak-e a korszak mediális, diszkurzív és műfaji keretei a gyász mélységeinek irodalmi ábrázolására? Vagy a médiazaj és a publikus formák szükségszerűen kiüresítik a privát dimenziókat? Ha ezeket a kérdéseket tesszük föl, talán a 19. század közepi Magyarország fullasztónak tűnő légköre sem látszik oly távolinak és idegennek.⁸⁶³

⁸⁶³ Vö. BUZÁS 2012.

3. TE ITT? (ARANY JÁNOS BÚCSÚJA)

A Petőfire emlékező verses szövegtankönyvben különleges helyet foglal el Arany János *Emlények* (1851–1855) című versciklusa. Jól ismert, sokat idézett alkotás, témája miatt a különböző emlékünnepek kedvelt darabja volt. Behatóbban azonban eddig még alig vizsgálta a szakirodalom.⁸⁶⁴ A legtöbb esetben valamely kiragadott részletét elemezték. Többben –például Kosztolányi Dezső – egy-egy gazdag jelentésrétegű verselési és rímelési megoldását méltatták.⁸⁶⁵ Mások életrajzi vonatkozásban, Arany és Petőfi költői barátságának megrendítő életrajzi adalékként utaltak a költeményre, különösen Arany elhunyt barátjával kapcsolatos álmaira, Petőfi ónala tett éjszakai látogatásaira.⁸⁶⁶ Izgalmas recepciótörténeti adat, hogy Radnóti Miklósnak 1940-ben Illyés Gyula és az (akkoriban nemrég elhunyt) József Attila ellentmondásos barátsága kapcsán jutott eszébe az *Emlények* utolsó strófájában olvasható íróasztali jelenet.⁸⁶⁷ S hogy a vers poétikai hatástörténetéről szóljunk, elég talán Petri György „*Ki nekem álmaimban...*” című, ars poétikus költeményére utalnunk.

A kurrens szakirodalomban is inkább csak egy-egy összetett gondolatmenet (gyakran inkább tematikai-motivikus megközelítésű) argumentációjaként említődik a vers. Tarjányi Eszter a Bach-korszak spiritiszta szeánszainak lírai kornyomataként, Dávidházi Péter az Arany-életművön végighúzódtó feltámadásmotívum és kiengesztelődés-poétika példajaként, Margócsy István a korai Petőfi-emlékezet túlzó nyelvhasználatának dokumentumaként, Milbacher Róbert és Németh Márta Arany János lírai hatásviszonyának kifejeződéseként, míg Hász-Fehér Katalin a *Kisebb költemények* (1856) narratív kompozíciója szempontjából értelmezi az *Emlényeket*.⁸⁶⁸ Kivételnek tekinthető Halasi Zoltán költő teljességre törekvő, impresszionisztikus, alkalmi mikroelemzése, mely – követve Németh G. Béla egykori értékelését⁸⁶⁹ – sok kérdőjellel és ironiával, provokatív retorikai célzattal, de komoly és számításba veendő esztétikai fenntartásokat is megfogalmazott. Érvelése némely pontján „nem aktuális”, „biedermeieresen induló”, „vitrinbe való niplíra”-ként értékelte a költeményt.⁸⁷⁰ Reményeink szerint egy olyan elemzés, mely a halál és a gyász kifejezhetőségének nyelvi-esztétikai lehetőségeit kutatja, talán a mű kételyeket ébresztő poétikai megoldásaira is magyarázatot kínálhat.

A) A privát gyász lehetőségei (A vers kontextusa)

Kezdjük a vers körüli „külső” (materiális, mediális, kontextuális) tényezőkkel. A költemény 1851 és 1855 között, két fázisban íródott. Elsőként 1856 tavaszán jelent meg az *Arany János kisebb költeményei* című, kétkötetes gyűjtemény második kiadványában, ekkor még datálás nélkül. A szöveg keletkezéstörténeti adatait később, az 1867-es *Arany János összes költeményei* sorozatában jelölte a szerző: eszerint első két egysége 1851-ben, az utolsó pedig a *Kisebb költemények* összeállításakor, 1855 júniusában készült el. A vers pár hónappal a kötetbéli megjelenést követően, 1856 nyarán a P. Szathmáry Károly által szerkesztett *Gyulai*

⁸⁶⁴ A fogadtatás különös epizódja, mikor 1880-ban, a vers kéziratának közlése után több politikai lap is közölte a verset, talán abban a hitben, hogy friss Arany-verset publikálnak. Lásd például: *Rövid hírek*, Fővárosi Lapok 1880. ápr. 1, 371.

⁸⁶⁵ KOSZTOLÁNYI 1999. Hasonló típusú megközelítések még: MARGÓCSY, FERENCZI 1969. HERNÁDI 1967. SOLTÉSZ 1987, 40, 215. LÁSZLÓ 1972, 307. HORVÁTH Iván 2004, 111–112.

⁸⁶⁶ HORVÁTH 1910, 5–13. JUHÁSZ 1969, 58. VOINOVICH 2019, 329–343. TRENCSENYI-WALDAPFEL 1957, 258–260.

⁸⁶⁷ RADNÓTI 2003, 128.

⁸⁶⁸ TARJÁNYI 2002, 174–195. DÁVIDHÁZI 2011, 718–719. MARGÓCSY 2007b, 102. MILBACHER 2009, 236–237. NÉMETH 2016, 195–197. HÁSZ-FEHÉR 2019b, 112–134.

⁸⁶⁹ NÉMETH G. 1972, 9.

⁸⁷⁰ HALASI 2017.

*Árvíz*könyvben is eljutott az olvasókhöz. E publikáció különlegessége, hogy – a későbbi megjelenés ellenére – föltehetőleg korábbi versváltozatot rögzít figyelemreméltó, apró, a továbbiakban ismertető eltérésekkel. A szövegváltozatok és az antológiáról szóló hirdetések arra utalnak, hogy ha nem késik több hónapot az *Árvíz*könyv megjelenése, az lett volna az *Emlények* első publikációs felülete.⁸⁷¹ A kiadástörténet kései adataihoz tartozik, hogy létezik egy alternatív címe is, ugyanis az 1902-ben megjelent *Arany János összes munkái* című életműkiadás második kötete *Emlékezés Petőfire* címen közölte.⁸⁷²

Arany emlékverse tehát *nem* a tömegsajtóban jelent meg. Elsőként egy szerzői versgyűjteményben és egy antológiaszerű, lokális érintettségű, filantróp alkalmi kiadványban volt olvasható, mely médiumok a sajtóhoz képest radikálisan eltérő irodalmi kommunikációt valósítanak meg. E ponton tehát az irodalomértés mediális szituáltságának fontosságát és azt a belátást kívánjuk hangsúlyozni, hogy az irodalmi szövegek eltérő mediális-kontextuális meghatározottságai más-más olvasási metódust tesznek lehetővé. Más szövegösszefüggésbe helyeznek textusokat, más „háttérrealitást” kínálnak, és más performatív hatást idéznek elő. Más *megnyilatkozásokat* hoznak létre a költemény *mondataiból*, s ezáltal másként szcenírozzák „kívülről” a műalkotás „belső” valóságillúzióját, a lírai beszélő (ön)reprezentációját és fiktív beszédhelyzetét. Sajtómegjelenés esetén az *Emlények* a többi Petőfi-sajtótartalom kontextusában, azokkal összevethetően, versenyhelyzetben, a kialakuló Petőfi-émlékezet kaotikus diskurzusában, a sajtónyelvre jellemző közösségi(közérdekű igényű) beszédmód befolyásoltsága alatt jutott volna el a közönséghez, a versbéli én pedig a nyilvánosságban reprezentálódó (és áruvá váló) nemzeti gyász összefüggésében karakterizálódott volna. Ehhez képest a költemény a szerzői szerkesztésű *Kisebb költeményekben* az igen személyes narratív szál kulcselemévé vált. Tanulságosak e tekintetben a szerző Erdélyi Jánoshoz írott, sokat idézett sorai. A kritikus a *Kisebb költemények* „világfájdalmas” verseit bírálta egy 1856-ban megjelent írásában, melyre Arany válaszul a kötet lappangó narratívájára irányította recenzense figyelmét:

[...] e fájdalmas versek egy bizonyos epocha szüleményei, s ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyűjteményben megvan ez, s a kötet vége felé már nyugodtan zengem a balladákat.⁸⁷³

Érdekes egybeesés, hogy Arany a szabadságharc utáni éveket „Petőfi epocha”-ként jellemezte korábban egy Pákh Alberthez címzett, 1853-ban írott, indulatos levelében, melyben irodalomtörténeti áramlatok törvényszerű működéséről értekezett:

Most még a Petőfi epocha tart; [...] de ez mindig így ment, mióta a világ: nagy tehetség, új irány, servum pecus: más nagy tehetség, más irány, megint servum pecus: a kritika ezen nem segíthet.⁸⁷⁴

A *Kisebb költemények* kompozíciós rétegeit elemző Hász-Fehér Katalin szerint a kötet tematikusan a Petőfihez fűződő költői barátság történetét (is) tükrözi. Poétikai szempontból azonban éppen a szerző esztétikai autonómiáját hangsúlyozza szövevényes intertextuális, életrajzi, filológiai (pl. datálás), műfaji, formai eszközökkel. E narratíva egyszerre személyes vallomás és ars poetica. Az Arany–Petőfi (költő)barátság időben változó – Vergilius és Horatius kapcsolatára rájátszó⁸⁷⁵ – módozatait meséli el: először a szabadságharc előtti termékeny együttlét (*agón*) felhőtlen eufóriáját, majd a Világos utáni megszakadt (alkotó)közösség gyötrő hiányérzését, végül a(z esztétikai) továbblépést, az emlékezet terébe költöző (transztextuális)

⁸⁷¹ *Hölgyfutár* 1856. aug. 5, 737.

⁸⁷² A kritikai kiadás szerint a címadás Arany Lászlótól származik. *AJÖM* 1, 491.

⁸⁷³ *Arany János Erdélyi Jánosnak*, Nagykőrös, 1856. szept. 4. = *AJÖM* 16. 756.

⁸⁷⁴ *Arany János Pákh Albertnek*, Nagykőrös, 1853. febr. 6. = *AJÖM* 16. 170.

⁸⁷⁵ RIMÓCZI-HAMAR 1998, 69–70.

találkozások szelíd pillanatait. A második kötet vége felé, pontosabban a 218–222. oldalakon olvasható *Emlényeknek* konstitutív szerepe van e narratívában: bekeretezi (tetőpontra viszi és magában foglalja) a kötet ezen autobiografikus szálát.

Végezetül a *Kisebb költemények*hez kapcsolódik az a – szintén Hász-Fehér tanulmányában olvasható – filológiai háttéradat is, miszerint Arany kihagyta az 1856-os *Kisebb költemények* kötetből a Petőfivel kötött barátságának kezdeteit dokumentáló, a költőt expliciten megszólító *Válasz Petőfinek* című poémát. Arany a döntését azzal magyarázta Petőfi *Arany János*hoz című verskéziratára írott, 1858-ban kelt jegyzetében, hogy aggályosnak ítélte az elhunyt barátjával való közeli kapcsolatának nyilvános megjelenítését. Attól tartott, hogy utólag, költői hírneve magaslatán és az elterjedő petőfieskedők között hamis és színlelt gesztusként értékelné a közönség a szeretetét és rajongását kifejező, a legendássá vált barátságot megörökítő sorait.⁸⁷⁶ Tarjányi Eszter egyértelműbben fogalmaz: „Arany nem szerette önmaga szerepét felnagyítani, különösen idegenkedett attól, hogy utólag növelje önmaga presztízsét. [...] Valószínűleg nem akarta az ekkoriban alakuló Petőfi-kultusszal önmaga jelentőségét fokozni”⁸⁷⁷ – Tarjányi e vélelme azzal erősíthető, hogy mások esetében Arany elhatárolódott az ilyesféle megnyilvánulásoktól, legalábbis – mint korábban idéztük – Tóth Kálmán, Székely József, Losonczy László korábban már idézett verseire éles kritikával reagált.

A *Kisebb költemények*ben megjelent *Emlények* természetesen nem emelhető ki a nyilvános Petőfi-emlékezet kereteiből, mégis inkább bensőséges lírai magánbeszédként kínálja magát olvasásra, melyet a verseskötet zárt narratívája elzár a sajtónyilvánosság „zajától”. Noha e zaj, mint látni fogjuk, a vers belső terébe beszűrődik, ezért a lírai megszólalás mintha bensőségebb modalításban, valamiféle (pszeudo)magántérben, a lírai én személyes szférájában, a dolgozó- és hálószoba éjszakai csendjében hangzana el. E hatást tanúsítja a korabeli recepció érzékeny kritikusa, Bérczy Károly megfigyelése is, aki már egészen korán fölfigyelt Aranynak e diszkrét alanyiségára:

Arany saját egyéni fájalmát sohasem törekszik reánk tukmálni [...] nem a rethorika embere, kinek az érzékekre közvetlenül ható szavait tömegek viszhangozzák, hanem a kedélyvilág legbensőbb húrjainak művészi illetője, ki nem szilaj »marseillaise-el« gyújtja lángra, de sokáig édes fájó utórezgést hagyó beethoveni sonátával ringatja lelkeinket. Lyrája sokkal őszintébb s őszinteségében is költőibb, mintsem teremtett illúziókkal keressen hatást.⁸⁷⁸

Bérczy éppen az *Emlények*ből idéz, mikor egy igen fontos problémakörre utal írásában, mely szorosan összefügg a költő nyilvánosságtól s a hagyományos emlékezetpoétikai formáktól való tartózkodásával is. Arra, hogy az emlékező ékesszólás (*kommemorációs elokvencia*) mindenkor közösségi megerősítést, *felhatalmazást* igénylő gyakorlat:⁸⁷⁹ „Nem vele [Arannyal] érzünk-e, midőn arról emlékezik, kivel »együtt zengette a jövő reményit« s (...) kinek ő »gyakran érzi lobogni szellemét«, s kiről neki a barátság és hála kegyeletes érzetével szólni *annyi joga van*.”⁸⁸⁰

Röviden megemlíthető, hogy némileg más megközelítést kínál a költemény második megjelenése, a *Gyulai Árvízkönyv*, melyet az 1855-ös nagy gyulai árvíz károsultjainak segélyezése céljából készítettek. A jótékony irodalmi kiadvány keletkezéstörténeti és szerkesztési adottságaira nyitott megközelítésben talán nem túlértelmezés a föltételezés,

⁸⁷⁶ AJÖM 1, 409. Idézi még: HÁSZ-FEHÉR 2019b, 132.

⁸⁷⁷ TARJÁNYI 2015, 18.

⁸⁷⁸ BÉRCZY 1856.

⁸⁷⁹ A felhatalmazás problémájáról bővebben: PORKOLÁB 2005, 121–122. DÁVIDHÁZI 1998, 11.

⁸⁸⁰ BÉRCZY 1856. Kiemelés O. O.

miszerint a személyes jellegű katasztrófát elbeszélő versciklus közösségi érvényű jelentésekkel gazdagodhatott: például veszteséget elszenvedő gyulai lakosokhoz és az őket megsegítő filantróp polgárokhoz (mint fiktív ideális olvasókhöz) szóló szolidaritási gesztusként és egyfajta közös lélektani földolgozómunkát előirányzó költői (azaz fiktív) párbeszédkezdeményezésként is olvastathatta magát.

B) Petőfi-asztaltánc (A lehetséges és lehetetlen gyász)

Az *Emlények* belső képalkotási és szerkezeti megoldásai első látásra igen szervesen illeszkednek a Petőfiről szóló versek áramlatába: ugyanazok a beszédmódok, trópusok, versalakzatok köszönnek vissza benne. „Brrr! Emlékkönyv-líra. Szinte minden kelléke közhely” – borzong ironikus hangnemben Halasi Zoltán már említett elemzésében. Föltéve a kérdést: „Mi ez a fűzfaság? Mi, ha nem elrettentő példa?”⁸⁸¹ Válaszként mindenekelőtt megemlítendő, hogy az Arany János költészetével foglalkozó szakirodalom számára egyáltalán nem ismeretlen a költő ökonómiára törekvő művészeteszménye. Az életműben fölfedezhető apróbb poétikai megoldások (*textúra*) és a belső szerkezeti egység (*struktúra*) szétválaszthatatlanságának ideálja és gyakorlata, mely magyarázatot kínál arra a kérdésre, hogy Arany a textúra szintjén miért kedvelte kifejezetten a tradicionális/konvencionális képeket, halott metaforákat. Költészetének alapmozzanata ugyanis e közönséges elemek mesteri újrahasznosításában, deformációjában és átstrukturálásában, valamint a zárt, tudatosan építkező idomteljesség és az organikusan szerveződő formaeszmény együttes érvényesítésében keresendő.⁸⁸² A továbbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy az *Emlények* miként használja reflektált és invenciózus módon a Petőfi (kollektív) elgyászolásához tartozó bevett formulákat. S hogy e szokványosnak és sematikusnak tűnő komponensek miként rögzítenek olyan modern létezés tapasztalatokat, melyeket majd a 20. század teoretikusai és lélekbúvárai térképeznek föl igazán. A versciklus ugyanis a gyász stádiumait és különböző módozatait viszi színre az emlékversek beszédmódjai és bevett trópusai, valamint az aposztrófé, a prozopopeia és a megalapozó mitomotorika által.

I.
Ki nekem álmaimban
Gyakorta megjelenesz,
Korán elhunyt barátom,
Van-é jel síri fádon,
Mutatni, hol pihensz?

Oh! mert hiába költ már
A hír nekem mesét,
Hogy még tán eljövendesz:
Tudom én, mit jelent ez
Ellenmondó beszéd.

Igen, a hír halálad
Kimondani haboz,
S hogy a nehéz követség
Nagyon zokon ne essék,
Szavában ingadoz.

Majd elragadja tőlem
A már adott reményt;
Majd, amidőn elillant,
Távoloról visszacsillant
Még egy csalóka fényt.

⁸⁸¹ HALASI 2017.

⁸⁸² SZÖRÉNYI 1970. KOROMPAY 1972. DÁVIDHÁZI 1994. 185–120. HÁSZ-FEHÉR 2019c, 211–236.

Hány bús alakban látom
Éjente képedet!
Sírból megannyi árnyak...
S kik onnan visszajárnak,
Nem hoznak életet.⁸⁸³

A ciklus első, 1851-ben keletkezett darabjának ötsoros, hatos–hetes szótagú (7-6-7-7-6), hármas és negyedfeles jambusokban emelkedő, x-a-b-b-a rímelésű öt strófája mintha Petőfi Föltámadott a tenger (1848) című költeményének képletét visszhangozná.⁸⁸⁴ Lényeges különbség persze, hogy míg Petőfi verse közéleti-forradalmi (a forradalom kísértő fenyegetését ábrázoló) retorikában, addig Arany költeménye forradalmi szemantikától megfosztott, alanyi-elégikus (a barátja hirtelen eltűnése fölötti gyászt kifejező) beszédmódban szól. (Derrida hantológiájának tükrében talán nem túlzás magában e forradalmi jelentésektől megfosztott formaisméltásban is érezni egyfajta – metapoétikai szintű – kísértetiességet.⁸⁸⁵ Mindenesetre, ha a két vers csakugyan összekapcsolható – talán tematikus-motivikus szinten is –, akkor az *Emlények* értelmezhető a forradalom és a szabadságharc egyfajta összegzéseként is.)

Az első versszak nyitányában a lírai diskurzushelyzet nemcsak formai (és tematikus) utalásként, hanem retorikailag is megvalósul, hiszen a lírai én közvetlenül megszólítja a halottat: „Korán elhunyt barátom.” A megszólításhoz kapcsolódó alanyi mellékmondat („Ki nékem álmaimban / Gyakorta megjelen sz”) egyúttal az elhunytat megelevenítő gesztus is, mely szerint a megszólított gyakran találkozik álmában a lírai énnel, aki tehát – úgy tűnik – közvetíteni képes az élők és az éjjelente visszajáró halott között. Ha nem is a lírai dikció történő pillanatában, de a beszélő rendszeres álmain keresztül, az elakadt gyászállapot általánosan ismétlődő jelenének (*distributivus-temporalis*) „tüneteként”.

A megszólítást követően az éjszakai találkozások helyett inkább az elhunyt barát hiánya kap tematikus hangsúlyt. A hiány kettős: mindenekelőtt a megszólított holléte bizonytalan, mely miatt a beszélő az elhunyt tartózkodását jelölő sírfáról kérdezi a távollévőt. („Van-e jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?”) Ugyanakkor érdemes látni, hogy a megszólított pontos személye sem azonosítható biztosan, hiszen a költemény elhallgatja a nevét.

A beszéd ezt követően tér át a megszólított sorsával kapcsolatos kételyekre. A róla szóló „hír”, mely metonimikusan az eltűntről megnyilatkozókat vagy a megnyilatkozásokat jelöli, emberi tulajdonságokkal, például tapintattal ruházódik föl (perszonalifikálódik).⁸⁸⁶ Noha megtehetné, nem képes egyértelműen bejelenteni a távollévő halálát, emiatt kíméletes, ugyanakkor ambivalens állításokat közöl. Ennek nyomán egészen fölerősödnek a lamentatív beszéd rezignált tónusai, melyet a sóhajokra emlékeztető, halmozódó lágy *h* hangok erősítenek. (Igen, a hír halálod / Kimondani haboz, / S hogy a nehéz követség [...])

A folytatásban a kísértés egy alapvető komponense, az ismétlés válik formaszervezővé. A szemantikailag egymást tükröző-gazdagító rímek és a soreleji ismétlődések érzékeltetik a

⁸⁸³ A továbbiakban az első kiadás szövegváltozatát közlöm, hivatkozás nélkül. ARANY 1856, 218–222.

⁸⁸⁴ SOLTÉSZ 1987, 215.

⁸⁸⁵ Vö. „Az emberek maguk alakítják ugyan »saját történelmüket« (ihre eigene Geschichte), de mindig csak öröklött keretek között, bevett öntőformák szerint. Éppen ezért azonban történelmük soha nem lehet teljesen a sajátjuk, a forradalmi tartalmat mindig az öröklött frázisok formálják, s ez a formálás nem csak preformálás, hanem deformálás is, az új tartalom újszerűségének beszennyezése a készen kapott alakzatok által. A múlt ezért kellemetlen »lidércnyomásként nehezedik« (lastet wie ein Alp) az élők agyára.” FOGARASI 2015, 34.

⁸⁸⁶ Arany lírájában nem egyedülálló jelenség a hír megszemélyesülése. Vö. EISEMANN 2010, 262–265. Persze a toposz már az antikvitásban sem ismeretlen: lásd az *Aeneis* hetedik és kilencedik énekét.

bizonyosság hiányát, a továbblépés lehetetlenségét. A rímek összecsengései (pl. *illant–csillant*) a kísértés alternatív formáját: a csábító megigézést, kecsegtetést (melynek nem lehet ellenállni) is beemelik a szellemjárás jelentésösszefüggésébe. Emellett figyelemreméltó a „majd” határozószó anaforikus visszatérése, mely eredetileg időbeli haladást fejezne ki. E sorokban mégis egymást kioltó viselkedéseket kapcsol össze, így mintázza a hiábavaló várakozás befagyott időpercepcióját és a gyászos napok előrehaladásának megakadását. („Majd elragadja tőlem / A már adott reményt; / Majd, amidőn elillant, / Távolról visszacsillant / Még egy csalóka fényt.”)

Hangsúlyozandó azonban, hogy a versfüzér első darabjának utolsó strófája előtt a szöveg már kétszer is bejelenti a költő halálát. („Korán *elhunyt* barátom”; „Igen, a hír *halálod* / kimondani haboz”). Úgy tűnik tehát, hogy a lírai én a költői beszéd pillanatában halottnak tekinti a megszólítottat. Vagyis nem egészen a halál kétségességéről, hanem az újra és újra fölmerülő zugremények és elfogult fantáziaképek kiiktathatlanságáról, a halál elfogadásának (elfogadhatatlanságának) gyötrelmeiről tudósít. A keretes szerkezetet teremtő utolsó versszakban visszatér az éjszaka megjelenő elhunyt képe, így nyer pontosabb értelmet a versnyitányban említett álomkép. A megjelölt síri fán lehetne rögzíteni az elhunyt identitását és halálát. A síri fa a halott *helyett* szólhatna, halálon túli hangja és arca (prozopopeia) lehetne, amelyen keresztül a megszólított számot adhatna magáról az életben maradtoknak. A síri fa hiányában azonban csak a beszélő lamentatív sirámai beszélnek a költőről. („Hány bús alakban látom / Éjente képedet!”)

Az álmokban gyakorta megjelenő barát a vágyelvű reménykedés és a halál tagadásának fantomjaként jelenik meg. Az álombéli kísértetjárás a megakadt gyász apóriája, melyet a lírai dikció deiktikus törekvéseinek kudarcba fulladása okoz. Sokatmondóak e tekintetben az utolsó strófa szövegváltozatai. Míg az első, *Gyulai Árvízkönyv*ben megjelent verzióban a „Hoznak-e életet?” kérdés olvasható, addig a *Kisebb költeményekben* szereplő változat – talán az ismertetett kompozíciós narratívához igazodóan – már tagadó-kijelentő modalításban fogalmaz: „Nem hoznak életet.” Említésre méltó, hogy Arany egészen hasonló élményekről számolt be Egressy Gáborhoz írott, 1854-ben kelt, gyakorta idézett levelében:

Én számtalanszor álmodom Petőfiről, s rendesen oly töredékek egészítettnek ki, a mellyeket, ama fatalis idők óta, életben létéről vagy haláláról hallottam. Így, a többek közt, egyszer találkozom vele, beszélök halála híreről s az ominosus kukoricza földről is, neki. Ő azt mondja: igaz, hogy ott voltam, igaz, hogy egy kozáktól dsidaszurást kaptam, de nem haltam meg; hanem pórruhában megmenekültem etc. oly részletesen, hogy felébredtemkor sem tudtam magamat egyhamar belétalálni a valóságba.⁸⁸⁷

A ciklus első darabja tehát – verselési szépségei mellett – számos vonásában hasonlít a többi Petőfiről szóló vershez: a lírai én megszólítja az elhunytat, narratív módon arcot („bús alakot”) ad neki; s mindez a lamentáció beszédmódjában és a kísértet toposzában formálódik meg. A költemény azonban önreflexív struktúrát alkot, hiszen a gyász(retorika) e modusának elégtelenségét is illusztrálja. Jelzi a lírai gyászoló objektíváló beszédigényének és emlékezettechnikájának sikertelenségét, mely mechanikusan és tárgyiasítva (a sírfelirat materialitásában) rögzítené a múltat (az elhunytat) a beszédjelenben. Így nyomát sem találjuk a megalapozó emlékezetnek, ehelyett az elhunyt barát éjjeli lidércnyomásként nehezedik a lírai éntre.

II. Behantozatlan áll

⁸⁸⁷ Arany János Egressy Gábornak, Nagykőrös, 1854. márc. 19. = *AJÖM* 17. 401.

Hamvai fölött a hely.
Hol, merre nyugszik ő,
Nem mondja semmi kő,
Nem mondja semmi jel.

S hazám leányi közt
Nincs egy Antigoné,
Ki sírját fölkeresve,
Hantot föléje nyesve,
Virággal hintené!

A ciklus második, szintén 1851-ben keletkezett költeménye látszólag követi az első verselését, csakhogy jóval hektikusabb megvalósításban. A korábban következetesen vezetett sorhosszok rendszertelenné válnak, s a rövidebb, hatszótagú sorok kerülnek többségbe, melyek lassabb, mégis zaklatottabb lírai beszédet teremtenek. A vers gondolatritmusa fokozza a feszültséget: az első strófa (ugyancsak *h* hangokban gazdag) rezignált ismétlései a második versszakban átadják a teret a felszínre törő indulatok egymásra épülő, lobbanékony, növekvő hangerejű szerkezetének. (Lásd a mondatvégi felkiáltójelet.) Emellett a befejezetlenség látszatát kelti, hogy a vers a korábbi öthöz képest mindössze két strófából áll, és mintha a lírai beszéd az érzelmek tetőpontra jutásával elakadna, váratlanul elhallgatna, töredékben maradna.

Az anaforák ezúttal is lényegesek. Csatlakozva az előző strófa zárlatához – a *majd* határozószó beváltatlan ígérete után – a jelen vigasztalan hiányélményét, a nem-létezés nyelvi módozatait bontják ki. Az elhunyt a *nem*, *semmi*, *nincs* szavakba és más létezés tagadó nyelvi szerkezetekbe záródik. Míg az előző egységben a sír pontos helyének kijelölhetetlensége költői kérdés formájában fogalmazódott meg („Van-é jel...”), ezúttal egy *-atlan* fosztóképzős, tagadást jelentő mondatban olvasható: „Behantozatlan áll / Hamvai fölött a hely.”

Föltűnő, hogy a második darab már elhagyja a megszólítást, harmadik személyben beszél az elhunyról. („Hol, merre nyugszik ő”). Emellett a költői beszédben megjelenik egy „külső”, társadalmi perspektíva és környezet („hazám leányi”), s mitológiai utalásokkal („Antigoné”) bővül a jelentésmező. Az első strófában megjelenített Én–Te viszonyra egy Mi–Ő kapcsolat íródik rá. S nemcsak az elhunyt és az életben maradtok között jön létre távolság, hanem a hozzátartozók között is, hiszen a panaszos beszéd feddő tónusokkal gazdagodik. Ugyan központi szerepben marad a temetlenség motívuma, ám megjelenik a hálátlan utókor toposza is, mely a végtisztességet elmulasztó, közönyös életben maradtakra mutat.

A második darab mindenekelőtt abban különbözik más Petőfiről szóló, feddést megfogalmazó versektől, hogy a vituperatív nyelvhasználatba kódolt személyes gyász (újra) fölmutatja saját hiányosságait. Egyrészt a vers töredékessége – melyet a későbbi kiadások datálásai még inkább nyomatékosítanak – e beszédmód (és gyászstratégia) kudarcát, hirtelen föllobbanását majd elnémulását sejteti. Másrészt a közösségi-polemikus beszédmód – különösen a versciklus összefüggésében – látszólagos. Ezt mutatja a „hazám leányi” szerkezetben a haza szóhoz tartozó első személyű birtokjel, melyben a lírai én továbbra is önálló szubjektumként jeleníti meg önmagát (ti. nem *hazánkat* mond). Nem olvad bele egy kollektív perspektívába, csakhogy a korábbi beszédhelyzet újraszemantizálásával és ártetorizálásával az alanyi megszólalás egy közösségi beszédformában fejeződik ki. Ebben a megközelítésben tehát a ciklus második darabja a gyászélményt racionalizáló beszédkísérletként értelmezhető, mely a veszteségélményt a személyes szférától eltávolítva a közösségre vetíti: antik görög utalásokban, a hazához tartozó ideológémákban vagy akár egy másik hozzátartozót, esetleg a hátramaradt közösséget korholva.

III.

De nyugszik immár csendes rög alatt,
Nem bántja többé az Egy gondolat.

Mely annyit érze, hamvad a kebel,
Nyugalmát semmi nem zavarja fel.

A lázas álom, a szent hevülés,
Ama fél jóslat... vagy fél örülés,

Mely a jelenre hág, azon tipor
S jövőbe néz – most egy maréknyi por.

De jól van így. Ő nem közénk való –
S ez, ami fáj, ez a vigasztaló.

A könny nem éget már, csupán ragyog;
Nem törlöm még le, de higgadt vagyok.

A négy évvel később, 1855-ben keletkezett záródarab formai megoldásaiban is jelzi a versvilágban beállt paradigmatis átalakulást. A megnyúló, tiszótagos jambikus tízesbe szedett sorkettősök, az egymásra felelő páros rímek, a felező tizenkettesben (magyar alexandrinusban) nyugvópontra érő verszárlat mind megágyaznak a dicsőítés és a vigasztalás egymást váltogató retorikájának.

Szokatlan a „De” köztöszóval indító kezdés. Ráerősít az *Emlények* különálló darabokból álló versciklus és összefüggő többrészes költemény között ingadozó formai képlékenységre. Az előző, 1851-ben keletkezett versekkel szoros összefüggésben olvastatja a költeményt, ugyanakkor jelzi az időközben lezajló változásokat is. (Szörényi László észrevétele szerint a *Kisebb költemények* 90 darabos kötetkompozíciója akkor jön ki, ha az *Emlényeket* három különálló versként számoljuk.)⁸⁸⁸ A versfüzér szakaszos (öndialogikus) temporalitására irányítja a figyelmet, mintha a ciklusokra osztott, számozott (s később datált) lírai beszéd a gyászfolyamat költői dokumentálása volna. Noha a ciklus az első megjelenéskor még a versek keletkezése nélkül jelent meg, nemcsak a paratextusok, hanem a beszélő maga reflektál a versvilág idejének előző darabokhoz képesti múlására („nyugszik *immár*”).

Az első versben kérdésként, a másodikban tagadásként, a harmadikban már állító-kijelentő modalitásban esik szó a költő hollétééről; melynek jelöletlensége nem a kétségbeejtő némaság (az iszonytató válasz-nélküliség), hanem a természetadta, háborítatlan zajtalanság megnyugtató és harmonikus mellékjelentéseit veszi föl („*csendes rög alatt*”). Mindemellett fontos látni, hogy az *Egy gondolat bánt engemet* szövegtérbe emelésével egyértelmű utalás történik Petőfire. Az elhunyt költőre – kulturális kódként – saját verse mutat rá. Ebből következik az a metonimikus fölcserélődés, mely eljuttatja a lírai beszédet a halál elfogadásához. Hiszen korábban éppen a beszélőt nyugtalanította a költő „lehetséges” visszatérésének gondolata, mely most áttételesen az elhunytban ér nyugvópontra, amennyiben a Petőfire mutató vendégzöveg tanúsága szerint a haláleset az elhunyt szándéka (költői jóslata) szerint történt. („Nem bántja többé az Egy gondolat.”)

Lényeges, hogy a lírai én most sem él a megszólítás eszközével, harmadik személyben fogalmaz halott barátjáról, s körülírja őt. A beszéd dicsőítésbe emelkedik, csakhogy egyedülálló módon nem az elhunyt halál fölötti diadalát hirdeti. Ellenkezőleg: a dikció azért építi föl a pillanatot uraló géniusz alakját evokáló, nagyszabású költői imaginációt, hogy egy gyors

⁸⁸⁸ SZÖRÉNYI 2017, 77.

fordulattal lebontsa azt egy kontrasztos szerkezetben. A váteszköltő hagyományos képzetképeit több versszakon átnyúlóan idéző – „közhelyes” – jelzős szerkezetek (pl. „lázás álmom”, „szent hevülés”) és igék („hág”, „típor”, „jövöbe néz”) Petőfivel való metonimikus megfeleltethetőségét a végső megsemmisülést, a halál kozmikus törvényszerűségét realizáló „maréknyi por” őstoposza érvényteleníti.

A (kétséges) dicsőítés ezt követően válik vigasztalássá. Ugyan nem konkretizálódik (nem konkretizálódhat) az egyetemes zseni konnotációját hordozó üstökös toposzában, de a vigasztalás visszatérő (s az üstökös kép mögött is meghúzódó) gondolatalakzatát rekapitulálja: „Ő nem közénk való – / S ez, ami fáj, ez a vigasztaló.”

Gyakran, ha az ég behunyta már szemét,
Gyakran érzem lobogni szellemét.

Szobámba leng az a nyílt ablakon,
Meg-megsimítja forró homlokom.

Hallom suhogni könnyü lépteit
És önfeledve ajkam szól: te itt?...

S döbbenve ismerem fel rajzomon
Egy-egy vonást, mit szellemujja von.

„Övé! kiáltom, itt, ez itt övé:
A szín erős, nem illik együvé.”

És áldom azt a láthatlan kezdet...
Múlass velem soká, szelid emlékezet!

A költemény utolsó, egyben legizgalmasabb, okkal legtöbbet idézett egységét a harmadik strófa anaforája vezeti be. A várakozás/tagadás hiábavalósága (első vers), majd a jelen hiányrealizációja (második vers) után váratlanul az elhunyt folytonos *jelenlétét* hangsúlyozza a „gyakran” határozószó ismétlődésével. („Gyakran érzem lobogni szellemét.”) A gyász és a kísértetiesség oly formája jön létre, melyet immár nem a szubjektumra való rámutatás kudarcá idéz elő, hanem e törekvés hiábavalóságának beismerése, mely (panaszkodó, vigasztaló, dicsőítő vagy perlekedő) én-fölnagyítás helyett teret ad egy dialogikus viszony kibontakozásának.

Az aposztróf és a prozopopeia nem a lírai beszéd diszkurzív pillanatában valósul meg, hanem egy elbeszélte jelenetben szcenírozódik, ezáltal történeti időbe helyeződik, egy elbeszélhető esemény részévé szerveződve. Nem a szubjektum gyötrődései, hanem a költő megszólításának és megjelenésének epizódja válik lírai történetessé, mely által mérlegre kerülnek a költő rögzíthetőségének (nyelvi) lehetőségei.

Sűrű szövésű sorokban, mindössze három apró mozzanat megvillantásával dramatizálódik a kísértetjárás. A „paranormális” atmoszférához talán a jelenetet megnyitó sor 11 szótagos metrikai csúsztatása is hozzájárul. A lírai én és a Petőfi-kísértet találkozása (a prozopopeia) az érzékelés többféle módja által valósul meg. Az eltűnt költő kezét, hangot és „arcot” (legalábbis vizuálisan észlelhető formát) nyer. Először szellemként belibben a beszélő ablakán („Szobámba leng az a nyílt ablakon”); melyet az alkotás hevében égő lírai én taktílisán, nem egy halált hozó rémalak érintéseként, inkább az ihlet hús fuvallataként érzékel („Meg-megsimítja forró homlokom”). Majd a kísértet megközelíti a lírai ént, melyet az hanghatásként perceptuál: „Hallom suhogni könnyü lépteit”. E hangok alapján azonosítható a költő. Ekkor érünk el tehát

a költemény tetőpontjához és kulcsjelenetéhez, mikor a versbéli én megszólítja a szellemet: „És önfeledve ajkam szól: *te itt?...*” Érdemes látni, hogy a megszólítás nemcsak egy elbeszélte történeten belül, hanem egy további metonimikus áttételen keresztül jön létre, hiszen a lírai én az önkifejezés eksztázisában öntudatlanul szólal meg („ajkam szól”). A lírai beszélő vélhetően föl sem néz az alkotás ideje alatt, hiszen végül az asztalán lévő lapon „látja” meg a költőt. („S döbbenve ismerek fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von.”) A vizuálisan fölismert Petőfi-nyom által a költő jelenlétére való rámutatás lehetővé válik: „Övé! kiáltom, itt, ez itt övé: / A szín erős, nem illik együvé.” Érdekes, hogy a vers első változatában az élettelen tárgyakra használt ’ez’ mutatónévmás ismétlődött a lírai én fölkiáltásában („ez, ez itt övé”), s Arany a kötetbéli változatot írta úgy át, hogy a megjelenő költő jelenlétét, „itt és most”-ját hangsúlyozza. Emellett figyelemreméltó, hogy Petőfi (intertextuális) megjelenése nem *szövegként*, hanem fuvallatként, suhogásként, erős szinként – vagyis szinesztetikus eszközökkel ábrázolódik. (Azaz a szinesztézia, ha nem is jelzős szerkezetek szintjén, de bizonyos mértékben szervesülni látszik Arany költészetében a gyászos kísértetjárás ábrázolásakor. Nem képi formában, sőt, egyenesen a szellem vizuális ábrázolásának elkerülése céljából. Noha az 1852-es *Poétai recept* című negatív ars poeticájában még kifejezetten parodisztikus éllel volt jelen, a modern nyugati formákat majmoló költőket és zavaros képalkotásaikat kigúnyolandó:⁸⁸⁹ „Adj hozzá, ha tetszik, mintegy fölslegül, / Holdsugárt, amelynek *illatja* hegedül.”)⁸⁹⁰

Az utolsó két sor végezetül magyar alexandrinusba vált, s váratlanul mégiscsak laudációval és aposztofóval záródik: csakhogy már nem a múlt részét képező elhunyt emelkedik a dicsőítő megszólítás által a beszéd jelenidejébe, hanem a költő *emlékezete*. Melyhez mint – azt a „velem” személyes névmás és a „soká” időhatározó érzékelteti – az elbeszélő partnerként és nem birtokként viszonyul, s amely az együttlét kontinuitását és temporalitását hozza el, utat nyitva a jövő perspektívájának is. („És áldom azt a láthatlan kezét / Múlass velem soká, szelid emlékezet!”)⁸⁹¹

A harmadik versszak második felében a gyász azon típusa jelentkezik, mely – Gabriel Marcel fogalmaival szólva – megkülönbözteti az *állhatatosságot* a *hűségtől*.⁸⁹² Előbbi a Másik dologszerű megőrzését célozza, s eközben mozdulatlanul teszi azt, míg az utóbbi egyfajta cselekvő hozzájárulás a baráti kötelék fönntartásához, amelyet még a halál sem szakíthat szét, hiszen *jelenlétként* viszonyul a távollevőhöz. Ahogy Csejtei Dezső fogalmaz Gabriel Marcel halálfilozófiáját elemezve: a gyásznak azon formája, melyben „a világhoz való viszonyulásunkat, egész éthosunkat közvetlenül áthatja a Másik »itt«-sége.”⁸⁹³ („És önfeledve ajkam szól: *te itt?...*”) Martin Buber *találkozásnak* nevezi ezt a pillanatot, melyet véleménye szerint éppen a másik megnevezése hoz létre:

Viszonyom ahhoz, akinek azt mondom: Te – közvetlen. Én és Te között nem áll fogalom, sem előzetes tudás, s nem állanak fantáziaképek; [...] nem áll cél, sem vágy, sem pedig előrevetítése annak, ami következik; s még a vágyakozás is átváltozik, amint az álomból kilép a megjelenésbe. Minden eszköz – akadály. Csak ha már minden eszköz szétporladt [mondhatnánk: „maréknyi por”], csak akkor következik találkozás.⁸⁹⁴

⁸⁸⁹ Vö. TARJÁNYI 2004. 295.

⁸⁹⁰ *AJÖM* I, 169.

⁸⁹¹ E ponton releváns, hogy az első kiadásból származik az idézet, ugyanis sok népszerű kiadás – tekintet nélkül a verstani adottságokra – tévesen, „láthatatlan kezét” formában közlik a verssort.

⁸⁹² CSEJTEI 2002, 351.

⁸⁹³ *Uo.*

⁸⁹⁴ BUBER 1991, 15–16.

Derrida – Marcelhoz és Buberhez hasonlóan – a gyász kétféle módozatát vázolta föl: a *lehetséges* és a *lehetetlen gyászt*.⁸⁹⁵ Mintha az *Emlények* az emlékezet e mintázatait vonultatná föl: bemutatja a lehetséges gyászt, mely a magába építő emlékezeten (Erinnerung) keresztül interiorizálja az elhunytat, s amely egyúttal képtelen elfogadni a bús alakban kísértő másik létmódbeli különbözőségét, de ábrázolja a lehetetlen gyászt is, melyet az önmagát földidéző gondolkodás (Gedächtnis), a szelíd emlékezet hoz létre. Mely által alkalmasint együtt időzhetünk a másik mellett, de akit az akkor is tapintatos elutasítással és lemondással, másikként fog megőrizni: „kint, ott, a maga halálában, kívülünk”.⁸⁹⁶ Hiszen a legszorosabb és legmélyebb közösséget a másik (magunkéval egyenértékű) másságának és magányának elfogadása hozza létre. Vagyis a lehetetlen gyász az elhunytat olyan „totalizálhatatlan nyomként”, együvé nem tartozó erős színeként tartja számon, amelyet nem lehet interiorizálni, tárgyiasítani, kisajátítani. Egyfajta allegorikus metonímiaként, amely láthatóvá teszi a másikat

[...] a nyitott, de éjszakai térben, az agora több (mint) fényében [...] elbeszéli és beszélteti a másikat, de csak azért, hogy beszélni hagyja, mivel elsőként a másik szól. Kénytelen megadni a szót a másiknak, mivel nem tudja megszólaltatni anélkül, hogy a másik már ne beszélt volna [...]⁸⁹⁷

Az *Emlények*-ciklus kuriozitása nemcsak abban áll, hogy a Petőfiről való lírai megszólalás beszédmódjait és trópusait egymást értelmező, ezáltal egy gyászfolyamatot (és ars poeticát) megjelenítő struktúrába rendezi, hanem hogy egyedülálló módon – nem függetlenül a romantikus nyelv profétizmusából való kiábrándulástól⁸⁹⁸ – a gyászt interszubjektív folyamatként tételezi.

Ismeretes, hogy Arany János később is írt Petőfihez szóló költeményeket: 1879-es, *Harminc év múlva* című versének tanúsága szerint még évtizedekkel később is álmodott eltűnt barátjával, s nem hagyta nyugodni halálának gondolata. Az *Emlények* sorai azonban élete végéig elkísérték a költőt. Kevésbé tudott, hogy Arany a korabeli hírek szerint e költeményét szavalta el életében utoljára, a pesti Petőfi-szobor 1882. október 15-i avatásán, egy héttel október 22-i halála előtt. Zárásként idézzük a kolozsvári Ellenzék erről szóló tudósítását:

Arany Jánosról aggasztó hirt vettünk. A hosszas betegség már rég kioltotta a lángot s most már a parázs is hamvadóban van. Csütörtökön este az a hír terjedt el Pesten, hogy Arany János haldoklik. Szomorú hír, melynél fájdalmasabb csak annak megvalósulása lenne. A Petőfi-ünnepélyen fölvezettette magát még egyszer az akadémia nagy termébe, hogy sáppadt ajkai még egyszer elrebegjék: „De nyugszik immár csendes rög alatt, Nem bántja többé az Egy gondolat.” Itt bucsuzott el még egyszer Tőle... a viszontlátásra.⁸⁹⁹

⁸⁹⁵ DERRIDA 1997, 148–180.

⁸⁹⁶ DERRIDA 1997, 173.

⁸⁹⁷ Uo. 174–175.

⁸⁹⁸ EISEMANN 2010, 190.

⁸⁹⁹ Ellenzék 1882. okt. 20.

VI. EGY NEMZETI HŐS SZÜLETÉSE (ÖSSZEFOGLALÁS)

Értekezésünkben a Petőfi-emlékezet kezdeteinek alakulástörténetét igyekeztük föltárni. Átfogó rendszerelméleti keretben közelítettük meg vizsgálatunk tárgyát, melynek nyomán kijelöltük az emlékezet szempontjából legfontosabb társadalmi alrendszereket: a tudomány, a művészet és a tömegsajtó területét. Ezeket az alrendszereket a társadalom zárt, önelvű egységeként képzeltük el, melyek közös érdekből – strukturális mozgókapcsolatok mentén – olykor együttműködnek egymással. A rendszerek közötti autonóm, szerepkörök szerinti elkülönülés azonban csak igen erős megkötésekkel érvényesült a 19. század közepi Magyarország emlékezetkultúrájában, melyet vizsgálva valójában aligha lehet túlbecsülni a politika és a gazdaság befolyásoló szerepét. Mindenekelőtt célszerűnek tartjuk tehát röviden összefoglalni e két alrendszer Petőfi-emlékezetben betöltött jelentőségét.

Ami a politikát illeti, az emlékezet kibontakozását jelentősen hátráltatták a napi közéleti változásoknak kitett állami sajtószabályozások és a hatalmi elfojtás egyéb mechanizmusai. A birodalmi berendezkedés (egyre enyhülő) kultúrpolitikája nyilvánvalóan tiltotta és szankcionálta a szimbolikus erejű, ominózus események és személyek ünneplését vagy ábrázolását a szabadságharc után. Az alkotók, a kiadók, a nyomdák és könyvkereskedők számára komoly egzisztenciális és anyagi kockázattal járt a kényes témák (a szabadságharc, a politikai emigráció, az osztrák–magyar viszony s más napi politikai kérdések) feszegetése. Nem meglepő, hogy ekkoriban az utólagos cenzúra és a rendőrségi ellenőrzés – következetlen, gyakran a hivatalnokok túlbuzgóságának, képességeinek és szeszélyeinek kiszolgáltatott – hétköznapi eljárásai mellett az öncenzúra gyakorlata is általánossá vált.⁹⁰⁰ Tudható, hogy a sajtórendőrség lefoglalta az 1854-ig hatósági körözés alatt álló Petőfi *Összes költeményei* második, 1848. évi kétkötetes kiadásának példányait, s csak Emich Gusztáv hosszas közbenjárása után engedte forgalmazni. Az 1847–49 közötti verstermést tartalmazó, nagy érdeklődéssel várt, *Petőfi újabb költeményei* (1852) című (kis és nagy alakú) köteteket be is zúzatta.⁹⁰¹ Csak 1858-ban jelenhetett meg még inkább megkurtított formában: addig kizárólag az 1847 előtt keletkezett Petőfi-művek voltak ismertek az egyszeri olvasó előtt.⁹⁰² 1854-ig illusztrációt sem lehetett közölni a költőről, hiszen a szabadságharc után az osztrák kormány a politikai üldözöttek vizuális ábrázolását is tiltotta.⁹⁰³ A titkosrendőrség hasonló szigorral lépett föl: 1851-ben alapos hatósági kivizsgálás követte azt a spontán állampolgári följelentést, amely szerint egy egri borospincében ünneplő társaság március 15-e alkalmából Petőfi-dalokat szavalt és énekelt.⁹⁰⁴ 1854-ben még Gyulai is nehezen talált olyan sajtóorgánumot, amely elvállalta volna Petőfi-életrajza közreadását. Jókai Mór például azért nem merte kiadni, mert a lapja egy korábbi számát éppen egy Petőfire utaló Tompa Mihály-költemény miatt kobozták el. Ugyan az évtized második felétől – az 1857-es császárlátogatást követően – jelentősen enyhültek a cenzurális viszonyok, a költő eltűnését, halálát, forradalmi tevékenységét még akkor sem lehetett expliciten ábrázolni. A kiszámíthatatlanság és a bizonytalanság tehát kisebb mértékben, de a császári amnesztia után is megmaradt, igazodva a hazai és nemzetközi politika alakulásához. (1859 tavaszán például – a szárd–francia–osztrák háború és az emigráció élénkülése idején – Vajda János panaszkodott Jósika Miklósnak a cenzorok szigorú

⁹⁰⁰ Minderről átfogó képet nyújt: BUZINKAY 1974, 269–292.

⁹⁰¹ Hölgfutár 1850. máj. 28, 515. Hölgfutár 1851. aug. 29, 788. Kiss 1979, 43–49.

⁹⁰² KERÉNYI 2008, 471–473.

⁹⁰³ ADROVITZ 2012, 89.

⁹⁰⁴ DEÁK 2015, 198–199.

eljárására.)⁹⁰⁵ Nem bizonyítható, de Dienes András sejtése szerint a Vasárnapi Ujság Petőfi eltűnéséről zajló vitáját a sajtórendőrség közbelépése miatt kellett hirtelen, rejtélyes körülmények között lezárni.⁹⁰⁶ A helyi emlékezet szerint az első (textiláruk között csempészett) Petőfi-mellszobor fölállítása szintén politikai okokból késett egy évet, mígnem 1862-ben – komolyabb ünnepség nélkül – fölavatták Kiskőrösön.⁹⁰⁷ Később Jókai Mór Petőfit szerepeltető *Politikai divatok* (1863) című regénye is csak szövegmodosítások árán jelenhetett meg. Ekkor tiltották be Charles-Louis Chassin francia nyelvű, már a címe miatt is aggályos munkáját, *A magyar forradalom költője* című biográfiát. Zilahy Károly forradalomkritikus életrajza pedig csak Zichy Hermann kancellár és Pálffy Móric helytartó jóindulatának köszönhetően jelenhetett meg.⁹⁰⁸

Mint láthattuk, a gazdaság szerepe szintén jelentős szerepet játszott a Petőfi-emlékezet formálódásában. Nem véletlen, hogy az irodalom piacosításában és professzionalizálásában kezdeményező szerepet vállaló Jókai Mór a műveiből profitálni igyekvő költő képét alkotta meg korai Petőfi-memoárjaiban.⁹⁰⁹ Emellett Petőfi életének földolgozása pénzügyi befektetést jelentett. Az első életrajz szerzőjének, Zilahy Károlynak például a napi szintű megélhetése múltott azon, hogy a hatóságok engedélyezik-e könyve megjelenését. Orlai Petrich Soma *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című, a Hölgyfutár által (falra akasztható) jutalom-műlapként forgalmazott kompozíciója példátlan anyagi hasznot hozott festőjének: összesen több mint 1530 forintot kapott a kép kétszeri megfestéséért és a sokszorosításokért, holott korábban egy-egy Orlai Petrich-festmény ára átlagosan 20 és 200 forint között mozgott. A költő egykori kiadója, Vahot Imre igyekezett a legtöbbet profitálni Petőfi emlékezetéből. Ahogy bizonyos ideig az ő vállalkozói működése határozta meg a fiatal poéta pályáját, úgy az eltűnése után is megpróbált szimbolikus és anyagi tőkét kovácsolni belőle. A hozzá köthető emlékeit vidéki fellépéseiben adta elő, s gyakran hangoztatta karrierjében betöltött, kissé fölnagyított szerepét. Illusztrált kiadványokban közölte a verseit, és portrékat árusított róla. Emellett Vahot az egykori feleség, Szendrey Júlia irodalmi pályáját is támogatta Petőfi nevét használva föl, sőt a költő családjáról arcképsorozatot is megjelentetett. A gazdasági szempontok és a Petőfi-emlékezet összefonódásait vizsgálva tehát valamelyest árnyalásra szorul az a nézet, mely szerint a 19. századi nacionalizmus kulturális homogenizációja elsősorban egy elit-központú magaskultúra jegyében zajlott.⁹¹⁰ A „banális” (esetleg „hétköznapi”) nacionalizmus elmélete arra világít rá, hogy a 19. században nemcsak a magaskultúra működését, de az egészen köznapi életet is áthatotta a nemzeti gondolat: a dohánytermékek fogyasztását, a férfi- és női divatot, a bajuszviseletet, a ruházkodást, sőt az alkoholfogyasztási szokásokat is befolyásolta.⁹¹¹ S mint láthattuk, a költő emlékezetének terjedésében kezdettől fogva meghatározó volt a korabeli (a mainál jóval fejletlenebb, szűkebb körű) fogyasztói kultúra és tömegcikk-gyártás: érzékletes adalék, hogy a Nemzeti Színház melletti vásáron Széchenyi-botok mellett például Petőfi-pipákat árusítottak 1860 nyarán.⁹¹²

A tudomány emlékezetformáló hatását elemezve nyomon követhető, hogy Petőfi alakjából – számtalan szereplehetősége mellett – miként alakult ki a nemzeti zseni figurája. A fehéregyházi-

⁹⁰⁵ „[...] a sajtórendőrség, kivált egy elterjedt ujságban, és a jelen mozgalmak közt, a rémeket ott is látni képzeli, ahol valósággal nincsenek, s mindjárt a sorok közt olvas.” Vajda János Jósika Miklósnak, Pest, 1859. márc. 19. Idézi: SZILÁGYI Zita 2019, 199.

⁹⁰⁶ DIENES 1958, 303.

⁹⁰⁷ TURÁN 2017, 34–38.

⁹⁰⁸ DEÁK 2018, 250.

⁹⁰⁹ E kezdeményező szerepről lásd: MARGÓCSY 2021.

⁹¹⁰ Lásd magyarul Ernest Geller nyomán: TAKÁTS 2014

⁹¹¹ Vö. MAXWELL 2019.

⁹¹² Vasárnapi Ujság 1860. júl. 29, 277.

segesvári csatát követő első év diskurzusát vizsgálva igen szembeötlő a költőről szóló hírek változatossága. Az eltűnéséről szóló teóriákban szinte az összes később fölmerülő beszédmód megfigyelhető: nemcsak a szabadságért elhunyt nemzeti mártírt gyászoló emlékezet, de a költő fogságáról vagy bujdosásáról fantáziáló legendaképzés, sőt az élő költőhíresség magánéletére fogékony populáris (sajtó)nyelvezet is. A tudományos diskurzusban előljáró Gyulai Pál ezt a heterogén vélekedéshalmazt igyekezett kritika alá vonni: a költő életét a nemzeti zseni karakterében szintetizálta, az 1850-es évek nemzeti jellegű, irodalmi kánonalkotási elvei mentén. E cél megvalósítását azonban két tényező hátráltatta. Egyrészt az, hogy a politikai viszonyok a Bach-korszak végéig nem engedték az életrajz bizonyos pontjainak – például épp az eltűnésnek – a kritikai igényű tárgyalását. Másrészt jóval népszerűbb értelmezések terjedtek Petőfiről. Mindenekelőtt Jókai Mór, aki korai memoárjaiban inkább a költő legendásításához és popularizálásához járult hozzá: egy markánsan egyéniségfókuszú zsenitípust rajzolva meg egy individualista karriertörténet keretein belül. Ezutóbbi értelmezéshez kapcsolható a fiatalon elhunyt, ambiciózus Zilahy Károly első, teljes, magyar nyelvű Petőfi-életrajza is. Noha a biográfia bizonyos fordulataiban hangot kapott a nemzeti költőnek járó tisztelet is, a munka alapvetően anekdotikus fölfogása egy – az elhunyt költő saját arculatépítésére emlékeztető – határsértő, individualista zsenimodellt hozott létre. Az életrajzi alak cselekedeteit anekdotikus részletek kompilációján keresztül, a társadalmi környezet láttatása nélkül, kizárólag a géniusz sorsára fókuszálva világította meg. Gyulai emiatt megsemmisítő bírálatot közölt Zilahy életrajzi kísérletéről. Hiszen ő – nem előzmények nélkül, de a kor pozitivistá áramlataival szinkronban – kifejezetten történeti kontextusban, a nemzeti kollektívum kulturális letéteményeseként képzelte el a költőzseni alakját.

A művészi ábrázolásokat a kulturális regiszterek pluralitására tekintettel vizsgáltuk. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a tömegkultúrában bemutatott népies jellegű imágó hogyan formálódott a magas irodalomban nemzeti hőssé: közösségi sorskérdések megtestesítőjévé akár a hatalmi presszió ellenében is. Az első Petőfi-regény írója, az ifjú és lelkes féltelenség, Szokoly Viktor egy kifejezetten szórakoztató igényű alkotással kísérletezett: vélhetően dörzsölt kiadója, Vahot Imre piaci stratégiaihoz igazodva. Az 1858–59-ben megjelent *Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből* olyan történelmi pillanatban született, amikor még nem lehetett bemutatni a költő pályájának – a nemzeti narratíva szempontjából – jelentős mozzanatait. Emiatt a regényíró Petőfi színészeit dolgozta föl, melyről jóformán alig voltak ismeretei. Petőfi élettörténete tehát fikcióval, a korabeli népszerű irodalom sémáival elegyedett a hamar elfelejtett regényes életrajzban. A történeti festészet egyik úttörője, Orlai Petrich Soma ennél leleményesebben járt el: egyaránt otthonosan mozgott a populáris kultúra és a magasművészet terepén. A *Petőfi Debrecenben 1844-ben* című festménye, mely egyszerre tekinthető portrénak, versillusztrációnak és történeti zsánernek, szintén a költő őségek éveit ábrázolta, a címben található évszámjelzéssel explicitté téve politikamentességét. Nem véletlen, hogy a Hölgyfutár című napilap reprodukcióinak köszönhetően – anyagi szempontból és ismertség tekintetében – az egyik legsikeresebb Petőfi-ábrázolás lett a korszakban. Csakhogy a kompozícióban kidolgozott narratív séma, mely Petőfi sorsának fordulatát mutatta be, erősen hasonlított a korszak történelmi festményeinek nemzeti allegóriáihoz, melyek a szabadság visszaszerzésének ígéretét, a bukás utáni fölemelkedés, a (nemzet)halál utáni föltámadás ígéretét sugallták áthallásos formában. Ahogy az sem lehetett véletlen, hogy a Hölgyfutár épp a forradalom tizedik évfordulóján, 1858. március 15-én sorsolta ki az eredeti olajfestményt az előfizetők között. Végül a magasművészet regiszterében Jókai Mór volt kiemelkedő: ő ábrázolta elsőként – a sajtórendőrség beavatkozása ellenében – Petőfit a segesvári-fehéregyházi csatában elesett hősként. Az olykor vitatott, mégis igen sokat elemzett *Politikai divatok* című nagyregényével nem egyszerűen történelmi kulcsregényt alkotott, melyben a regényszereplők egyértelműen megfeleltethetők valamely valós történelmi szereplővel, hanem a szabadságharc

és a Bach-korszak jellegzetes alakjainak archetípusát hozta létre. Ennél fogva Petőfi történelmi alakját és az eltűnése után köré szövődő képzeteket összevegyítve, különös korszakjelenségként ábrázolta a költőt: emlékezetét a kiegyezés felé mutató nemzeti (és egyúttal mélyen személyes) dilemmák szimbólumává emelve.

Végezetül a korabeli tömegmédiá emlékeztörténeti jelentőségét tárgyaltuk. A sajtó jelentős szerepet játszott egyfelől a múlt rekonstruálásában: a kor legolvasottabb lapját szerkesztő Pákh Albert például elsőként indított a Vasárnapi Ujság hasábjain levélsorozatot a költő születéséről 1857-ben majd eltűnéséről 1860-ban. (E sajtótörténeti jelentőségű polémiák alapvető forrásai a Petőfi körüli életrajzi kutatásoknak, de Krúdy Gyula és Cs. Szabó László írásművészetében is fölfedezhetők.) A lapoknak azonban ennél jelentősebb, rendszerszintű funkciója volt (van) a Petőfi-emlékezet alakulásában: a politika és a gazdaság rendszeréhez hasonlóan a különböző múltértelmezések koordinálásában is vezető szerepet játszottak. Fontos belátnunk, hogy nem pusztán véletlen egybeesés a Petőfi-emlékezet kibontakozásának és a sajtó piac robbanásszerű fejlődésének időbeli párhuzamossága: egy rendszerszintű perspektívában a modern nemzeti emlékezet *feltételeként* és elsőszámú médiumaként tekinthetünk a tömegmédiára; mely ugyan meg nem szüntette, de lassan és fokozatosan háttérbe szorította a modernizálódó és polgárisuló Magyarország hagyományos, archaikus, lokalitáson és személyes érintkezéssel alapuló kommunikációs- és emlékeztetőtechnikai formáit. (Ebből a szempontból további kutatásokat igényelnének a nemzeti emlékezet és a regionális emlékezet átmenetei és érintkezési pontjai, illetve a sajtó és a szóbeliség közötti kölcsönhatások a Petőfi-emlékezetben.) Elsőként tehát a költő életrajzának és életművének médiában való terjedését tekintettük át, a sajtó belső logikájának tükrében magyarázva azt a folyamatot, mely során az eltűnt költő „mindenki Petőfijévé” vált. Ezt követően a források egy különösen érdekes típusát, a költőről szóló emlékverseket elemeztük, azon szóképekre és alakzatokra figyelve, melyek a tömegmédiá (fiktív) terében közvetítették és konstruálták a Petőfi körüli nemzeti gyászt. A nemzeti gyász jegyében és az emlékéllítés tiszteletteljes szándékával készült emlékversek eltérő kulturális pozícióból, sokféle érdekből próbálták mozgósítani a költő művészi és szimbolikus erejét, mégsem számoltak a költői megszólalás feltételeivel és csapdahelyzeteivel: mediális (és fiktív) körülményeivel, tropológiai megoldásaival, a megszólítás, az arc-hang-maszkadás és a létrehozott mnemológiai konstrukciók diszkurzív és poétikai vonatkozásaival. Arany János ekkor tapasztal(hat)ta meg rendszerelméleti megközelítésünk rideg alaptételét: miszerint a társadalmat nem biológiai vagy pszichikai rendszerek (azaz emberek), hanem kommunikációk alkotják. Makroszintű személytelen folyamatok, amelyek sokszor kívül esnek az emberi szándékok és törekvések ráhatásán. A gyászoló Arany igyekezett inkább kimaradni a Petőfi emléke körüli öngerjesztő, kisajátítási versenybe torkolló folyamatokból: például nem válogatta be a legendás barátság kezdeteit illusztráló, *Válasz Petőfinek* (1847) című episztoláját az 1856-ban kiadott kisebb költeményeinek gyűjteményébe. Zárásként azt vizsgáltuk, hogy hogyan kísérelt meg mégis valamiképp lírai búcsút venni eltűnt költőbarátjától a *Kisebb költeményekben* megjelent *Emlények* című versciklusában. Úgy, hogy egyúttal távortartsa magát a költő emlékezte körüli, méltatlannak érzett csatározásoktól.

Arany esete mutatja: a rendszerfókuszú és funkcionalista megközelítésünknek, mint minden megközelítésnek, vakfoltjai is vannak. Jelen értekezés pusztán a korai Petőfi-emlékezet szisztematikus működését kísérelte meg leírni. Azokat a társadalmi léptékű kulturális alapokat, melyre a később kibontakozó emlékezet is támaszkodhatott. Nem elfelejtendő, hogy Petőfi alakja csak az 1868-as népiskolai törvény következtében nyer(het)te el ma ismert jelentőségét a magyar emlékezetben, melyet tovább erősített a 20. századi (olvasáshoz nem kötött) technikai vívmányok (a film, a rádió és a televízió) általános elterjedése. Ugyan reményeink szerint valamelyest közelebb kerültünk a Petőfi-emlékezet átfogó működésének és főbb

mérföldköveinek mélyebb megértéséhez, a 19. századi alfabetizációs statisztikák tükrében be kell látnunk, hogy a költő emlékezetének kiterjedtségéről és a hétköznapi szintű történetéről továbbra is kevés ismeretünk van.⁹¹³

Erre figyelmeztet legalábbis Oravecz Imre *Oravecz János 1848. március 15-én* című költeménye:

Ükapám,
ereje teljében lévő, középkorú, telkes jobbágy,
hajnal négykor kel,
a kocsit már előkészítette,
ganajhordást tervezett erre a napra,
de este üzent neki az ispán,
hogy az óhutai erdőre kell menni, az uraságnak,
eszi a méreg,
mert minden pillanatban egészen felengedhet a fagyott föld,
aztán sáron már nem lehet,
igaz, fát hordani se, gondolja,
végzés után a komrába megy,
kihoz egy nagy kosár tojást,
a kocsiderékba teszi, a balta mellé,
kilenced, útközben adja majd le, a parádi kastélyban,
szénát vet a saroglyába,
és kinyitja a kaput,
elővezeti az ökröket, befog,
mikor a második járomszöveget a lyukba löki,
kijön a házból a felesége, ükanyám, Mata Anna,
megáll mellette,
és átnyújtja neki a pokrócot meg az eleséges tarisznyát,
még nem szülte meg dédapámat,
pedig ő se fiatal már,
bár tizennégy év köztük a korkülönbség,
ükapám a bakra teríti a pokrócot,
a kocsiderékba rakja a tarisznyát,
az aljkarikába akasztja a viharlámpát,
és ostorral a kezében felhág a kocsira,
némán biccent,
kihajt az udvarból,
és a csípős, szeles időben három faluval odébb egész nap ingyen fogatol a Károlyiaknak,
és nyár lesz,
mire hírért veszi,
hogy Pesten történt valami,
és azt is csak évek múlva, akkor tudja meg,
hogy Kossuth felszabadította,
mikor valóságosan is felszabadítják,
és éppen Óhutánál vált meg egy erdőrészt,
de Petőfiről nem hall egész életében.⁹¹⁴

⁹¹³ GYÁNI, KÖVÉR 2001, 154–157. T. KISS 2013.

⁹¹⁴ ORAVECZ 2006, 149–150.

BIBLIOGRÁFIA

Forrás- és szövegkiadások

- AJM Kisebb Költemények I.* – ARANY János, *Kisebb költemények I. (1825–1850)*, s. a. r. és a jegyz. SZILÁGYI Márton, Bp., HUN-REN BTK ITI – Universitas, 2024. (Arany János munkái).
- AJÖM I – Arany János Összes Művei I. Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951.
- AJÖM XV. – Arany János Összes Művei XV. Levelezések I. (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975.
- AJÖM XVI. – Arany János Összes Művei XVI, Levelezések II. (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982.
- AJÖM XVII. – Arany János Összes Művei XVII. Levelezés III. (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004.
- B. SZABÓ 2006 – *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006. (Nemzet és emlékezet)
- BARÓTI, PÉTERFY 1909 – *Petőfi a ponyván és a népirodalomban – Petőfi regék*, írta BARÓTI Lajos, összegyűjt. PÉTERFY Tamás, Bp., Athenaeum, 1909. (Petőfi-Könyvtár, XXII. füzet)
- CSANÁDI 1982 – *Petőfi koszorúi: Versek, vélekedések, vallomások Petőfiről*, vál. CSANÁDI Imre, Bp., Magvető, 1973, 177–178.
- CSOKONAI: *Költemények 4. – Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, Költemények 4.*, 1797–1799, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994.
- ENDRÓDI 1910 – *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842-1849*, szerk. ENDRÓDI Sándor, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910.
- Erdélyi Lev II.* – ERDÉLYI János, *Levelezése II.*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp, Akadémiai, 1962.
- Gyulai Lev. I. – Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. és jegyz. SOMOGYI Sándor, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézet, 1961.
- HATVANY 1967 – HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi II. kötet*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1967. (második, javított kiadás, első megjelenés: 1955–1957.)
- HÁSZ-FEHÉR 2019d – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa*, Bp., Universitas, 2019.
- JMÖM Cikkek és beszédek VI. – Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek VI. kötet (1861. január 7 – 1865. június 24.)*, vál. és s. a. r. LÁNG József és RIGÓ László, jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975, 21.
- JMÖM Elbeszélések 5. – Jókai Mór Összes Művei: Elbeszélések (1853 –1854)*, s. a. r. SZAKÁCS Béla, Bp., Akadémiai, 1989.
- JMÖM Regények 14. – Jókai Mór Összes Művei: Politikai divatok (1862–1863)*, szerk. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1963.
- JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*, s. a. r. SZEKERES László, Bp, Akadémiai, 1972.
- JÓKAI: *Írói arcképek* – elérhető: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/iroi-arckepek-10FD7/petofi-11308/> (utolsó letöltés: 2021. 03. 23.)
- JÓKAI: *Válogatott versei* – JÓKAI Mór, *Válogatott versei*, elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05177/html/> (utolsó letöltés: 2021. 01. 24.)
- KAZINCZY: *Erdélyi Levelek 2013 – Kazinczy Ferenc művei: Erdélyi levelek*, s. a. r. SZABÓ Ágnes, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.
- KAZINCZY: *Pályám emlékezete 2009 – Kazinczy Ferenc művei: Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.
- KazLev. 12. – Kazinczy Ferenc Összes Művei: Kazinczy Ferenc levelezése XII.*, szerk. VÁCZI János, Bp., MTA, 1902.
- PANKA 1927 – *A pataki diákvilág anekdotakincse*, szerk. PANKA Károly, Bp., A Sárospataki Diákok Országos Szövetsége, 1927, 131.
- PAI 1. 1987 = Petőfi-adattár I.*, szerk. LUKÁCSY Sándor, KISS József, Bp., Akadémiai, 1987.
- PSÖM 5. – Petőfi Sándor Összes Művei 5.*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008.
- TMÖM – Tompa Mihály összes művei*, szerk. KÉKY Lajos, Bp., Franklin-Társulat, [é. n.]
- VJÖM 10. – Vajda János összes művei, 10. köt., Levelezés*, szerk. BOROS Dezső, Bp., Akadémiai, 1982.
- ZILAHY 1866a – *Zilahy Károly Munkái (Költemények. Elbeszélések.)*, I. köt., Pest, kiadták: DALMADY Győző, DÖMÖTÖR János, KOMÓCSY József, SZABADOS János, SZÁSZ Béla, TOLNAI Lajos és az elhunynak több barátja, Pest, Eggenberger Ferdinánd Könyvkereskedése, 1866.
- ZILAHY 1866b – ZILAHY Károly, *Zilahy Károly Munkái, 2 köt.*, Pest, 1866.
- ZILAHY 1961 – ZILAHY Károly, *Zilahy Károly válogatott művei*, szerk. VARGHA Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1961.

Szakirodalom

- ADAMIK 2009 – ADAMIK Tamás, *Római irodalom: A kezdetektől a nyugatrómai birodalom bukásáig*, Pozsony, Kalligram, 2009.

- ADROVITZ 2012 – ADROVITZ Anna, *ARCpoetica: Petőfi Sándor életében készült képmásai*, Bp., PIM, 2012.
- ADROVITZ 2014 – ADROVITZ Anna, *Arcpoetica: Petőfi Sándor életében készült ábrázolásai a nyilvánosság és a magánélet tükrében* = szerk. SZILÁGYI Márton, *Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, Bp., PIM, 2014, 227–243.
- ALEXA 1983 – ALEXA Károly, *Anekdota, magyar anekdota* = szerk. MEZEI József, *Tanulmányok a XIX. század második feléről*, Bp., ELTE BTK, XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1983, 5–86.
- ALSZEGHY 1913–1914 – ALSZEGHY Zsolt, *Petőfi és az ötvenes évek magyar lyrája*, Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új Folyam 48(1913–1914): 227–316.
- ANDERSON 2006 – Benedict ANDERSON, *Elképzelte közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006. (eredeti megjelenés: 1991.)
- ARANY Mihály 2019 – ARANY Mihály György, *Felfedezők, felmérők, világgyűjtők: A kortárs német nyelvű történelmi felfedező-utazási regény változatai*, Szeged, JatePress, 2019.
- ARIÉS 1987 – Philippe ARIÉS, *A halállal szembeni attitűdök* (eredeti megjelenés: 1949.) = Uő, *Gyermek, család, halál: Tanulmányok*, ford. CSÁKÓ Mihály, Bp., Gondolat, 1987.
- ARISZTOTELÉSZ: *Poétika* – ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, szerk. KATONA Tamás, <https://mek.oszk.hu/04100/04198/04198.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 05. 13.)
- ASSMANN 2013 – Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2013. (eredeti megjelenés: 1992.)
- BAHTYIN 1985 – Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben* (eredeti megjelenés: 1925.) = *A szó az életben és a költészetben*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Európa, 1985, 5–55.
- BAJTAI 2020 – BAJTAI András, *5 remek életrajzi film írókról az elmúlt évekből*, 1749.hu, 2020. szept. 18. elérhető: <https://1749.hu/fuggo/essze/5-remek-eletrajzi-film-irokrol-az-elmult-evекbol.html> [utolsó elérés: 2022. aug. 5.]
- BALÁZS 2024 – BALÁZS Mihály, *Jókai Mór, Kónyi János, Szirmay Antal: Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására*, ItK 128(2024/1): 3–58.
- BALOGH 2009 – BALOGH Csaba, „Eszmék közt az ür...” Az ember tragédiája és a korabeli kritika antinómiái, ELTE, doktori disszertáció, 2009.
- BALOGH 2015 – BALOGH László Levente, *A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai*, Korall 59(2015): 38–42
- BARABÁS 1906 – BARABÁS Ábel, *Vas Gereben*, Bp., Franklin-Társulat, 1906.
- BARNA, HOPPÁL: *Temetkezési szokások* – szerk. BARNA Gábor, HOPPÁL Mihály, *Népszokás, néphit, népi vallásosság (Folklor 3)*, elérhető: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/51.html> (utolsó letöltés: 2023. 07. 7.)
- BENKŐ 1936 – BENKŐ László, *Adalékok a halott nőlegény balladatípus történetéhez*, Ethnographia 47(1936): 26–34.
- BÉNYEI 2007 – BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth, 2007.
- BÉNYEI 2012 – BÉNYEI Péter: *Elmesélt irodalomtörténet (Szajbély Mihály: Jókai Mór)*, Alföld 63(2012/8): 114–115.
- BÉNYEI 2018 – BÉNYEI Péter, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai prózában*, Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 19–75. és 97–157.
- BEÖTHY 1905 – BEÖTHY Zsolt, *Beöthy Zsolt munkái*, Bp., Franklin Társulat, 1905.
- BÓDI 2018 – BÓDI Katalin, *Image and Imagination: The Changing Role of the Art from the 19th Century to the Present in Hungarian National Memory* = szerk. MORSE Donald E., RÉTI Zsófia, TAKÁCS Miklós, *The (Web)Sites of Memory: Cultural Heritage in the Digital Age*, Debrecen, 2018.
- BÓDI 2020 – BÓDI Katalin, *A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében*, Verso 2020/2, 61–78.
- BOGNER 2006 – Ralf Georg BOGNER, *Der Autor im Nachruf: Formen und Funktionen der literarischen Memorialkultur von der Reformation bis zum Vormärz*, Max Tübingen, Niemeyer Verlag, 2006.
- BOLDOG-BERNÁD 2018 – BOLDOG-BERNÁD István, *Arany János és a gótikus irodalom* = szerk. SZILÁGYI Márton, „Ősszel”: *Arany János és a hagyomány*, Bp., Universitas, 2018, 107–126.
- BOSWELL 1965 – BOSWELL, James, *Doktor Johnson élete*, ford. KAPOSZI Tamás, s. a. r. SÜKÖSD Mihály, Bp., Gondolat, 1965. (eredeti megjelenés: 1791.)
- BOZÓ 2014 – BOZÓ Péter, *Egy nem könnyű operett: Huszka Jenő – Háy Gyula – Fischer Sándor: Szabadság, szerelem (1955)*, Muzsika 57 (2014): 15–20.
- BREZNAVY 1902 – BREZNAVY Imre, *Jókai regényalakjai*, Hevesvármegyei Hirlap, 1902. dec. 24, 4–5.
- BUBER 1991 – Martin BUBER, *Én és Te*, ford. BÍRÓ Dániel, Bp., Európa Könyvkiadó, 1991. (eredeti megjelenés: 1923.)
- BUZÁS 2012 – BUZÁS Andrea, *Az utolsó bejegyzés: gyázmunka és digitális hagyaték a közösségi médiában*, Médiautató 13(2012/4): 21–25.
- BUZINKAY 1974 – BUZINKAY Géza, *A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban 1849–1860*, Magyar Könyvszemle 90(1974/3–4): 269–293.

- BÜKY, NAGY 1963 – BÜKY Béla, NAGY Zsuzsa, *Székelly Bertalan illusztrációi egy tervezett Petőfi-életrajzhoz*, Bp., MTA Könyvtár, 1963 (MTAK kiadványai 36).
- COLERIDGE 1866 – Samuel Taylor COLERIDGE, *For a second Landing-Place: Essay II.* = ed. Barbara E ROOKE, *The Friend: A Series of Essays*, London, Bell and Daldy, 1866, 238.
- CULLER 2000 – CULLER, Jonathan, *Aposztrofé*, ford. SZÉLES Csongor, *Helikon* 26(2000/3): 374. (eredeti megjelenés: 1981.)
- CZUCZOR, FOGARASI 1862 – CZUCZOR GERGELY, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára, 5. kötet*, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1862.
- CSÁSZTVAY 2020 – CSÁSZTVAY Tünde, *A Petőfi-pör: Meg az évszázad üzlete*, *ItK* 124(2020): 81–102.
- CSEJTEI 2002 – CSEJTEI Dezső, *Filozófiai metszetek a halálról. A halál metamorfózisai a 19–20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*, Bp., Attraktor, 2002.
- CSÖRSZ 2014 – CSÖRSZ RUMEN István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet* = szerk. SZILÁGYI Márton, *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, Bp., PIM, 2014, 203–226.
- CSÖRSZ 2019 – CSÖRSZ RUMEN István, *Szilágyi Márton: „Mi vagyok én?” Arany János költészete*, *ItK* 123(2019/6): 857–860.
- D. ZÖLDHELYI 1957 – D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, *Zilahy Károly két elbeszélésének forrásáról*, *Irodalomtörténet*, 1957, 360–364.
- DARAB 2020 – DARAB Ágnes, *A természet történetei: Plinius Természetrájának anekdotikus elbeszélésmódja*, Bp., Gondolat, 2020.
- DÁVIDHÁZI 1989 – DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje”: A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989.
- DÁVIDHÁZI 1994 – DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 221–275.
- DÁVIDHÁZI 1998 – DÁVIDHÁZI Péter, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004.
- DÁVIDHÁZI 2009 – DÁVIDHÁZI Péter, *Menj vándor: Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pécs, Pannónia, 2009, 27.
- DÁVIDHÁZI 2011 – DÁVIDHÁZI Péter, *„Harmadnap”: Arany János és a feltámadás költészete*, *Holmi* 23(2011/6): 708–728.
- DE MAN 1997 – Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, *Pompeji* 1997/2, 96. (eredeti megjelenés: 1984.)
- DE MAN 2000 – Paul DE MAN, *Eszétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Bp., Orbis Universitatis, 2000, 23. (eredeti megjelenés: 1996.)
- DEÁK 1995 – DEÁK Ágnes, *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*, *Aetas* 10(1995/4): 27–59.
- DEÁK 2015 – DEÁK Ágnes, *„Zsandáros és policzajos idők”: Államrendőrség Magyarországon 1849–1867*, Bp., Osiris, 2015.
- DEÁK 2016 – DEÁK Ágnes, *Tiltott hazai könyvek és nyomtatványok jegyzéke – 1863 tavasz*, *Acta Historica* 140(2016/december): 3–22.
- DEÁK 2018 – DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867*, Bp., Osiris, 2018.
- DEMMEL 2009 – DEMMEL József, *Az irodalom (szociális) hálója: Közéltések Vahot Imréhez*, *Sic Itur ad Astra* 20(2009): 253–268.
- DERRIDA 1995 – Jacques DERRIDA, *Marx kísértetei*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, ORBÁN Jolán, Pécs, Jelenkor, 1995, 48–49. (eredeti megjelenés: 1993.)
- DERRIDA 1997 – Jacques DERRIDA, *Mnemoszüné*, ford. NÉMETH Helga, FOGARASI György, *Pompeji* 8(1997/2–3): 148–180. (eredeti megjelenés: 1988.)
- DEUTSCH 2009 – Helen DEUTSCH, *Oranges, Anecdote and the Nature of Things*, *SubStance* 38(2009/1): 31–55.
- DEZSÉNYI, NEMES 1954 – DEZSÉNYI Béla, NEMES György, *A magyar sajtó 250 éve (I. kötet)*, Bp., Művelt Nép, 1954, 136–137.
- DIENES 1957 – DIENES András, *A legendák Petőfije. Táj és emlékezés*, Bp., Magvető, 1957.
- DIENES 1958 – DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Bp., Akadémiai, 1958.
- DIENES 1962 – DIENES András, *Perújítás Szendrey Júlia ügyében (Az 1849/50-es évek adalékainak revíziója)*, *ItK* 66(1962): 307–324.
- DOBOS 1995 – DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, Kossuth, 1995.
- DOBOS Ilona 1973 – DOBOS Ilona, *Petőfi mondák*, *Ethnographia* 84(1973): 418–429.
- DÖRGŐ 1999 – DÖRGŐ Tibor, *A Tamás bátya kunyhója fogadtatása Magyarországon*, *ItK* 103(1999/1–2): 90 – 100.

- E. CSORBA 1999 – E. CSORBA Csilla, *A halhatatlanság suttogásai: A Petőfi-illusztrációk történetéből*, Magyar Napló 1999, 16–18.
- E. CSORBA 2000 – E. CSORBA Csilla, *A költészet apoteózisa* = szerk. KALLA Zsuzsa, *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, Bp., PIM, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 9).
- E. CSORBA 2021 – E. CSORBA Csilla, „*Van-é jel a síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?*”: *Petőfi végórja, feltámadása a képzőművészet tükrében* = szerk. DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea, TÓTH Dóra, *Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! (1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben)*, Bp., PIM, 2021, 179–104.
- EISEMANN 2010 – EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010.
- FÁBRI 1998 – FÁBRI Anna, *Élmény, emlékezet, értelmezés: Jókai-művek a forradalomról és szabadságharcról*, Kortárs 42(1998): 24–33.
- FÁBRI 2007 – FÁBRI Anna, *Az értelmezés változatai és nehézségei* = főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalom története II.*, Bp., Gondolat, 2007.
- FARNOS 1889 – FARNOS Dezső, *Kritikai észrevétel Petőfi eltűnésének irodalmához*, Kolozsvár, 1889.
- FEJŐS 1961 – FEJŐS Imre, *Széljegyzetek Petőfi ikonográfiájához*, Irodalomtörténet 1961, 320–322.
- FEKETE 1969 – FEKETE Sándor, *Petőfi, a vándorszínész*, Bp., Akadémiai, 1969. (Irodalomtörténeti füzetek 64.)
- FEKETE 1973 – FEKETE Sándor, *Borosnyán, a vándorszínész: Vidám jelenetek Petőfi életéből*, Bp., Magvető, 1973.
- FEKETE 1990 – FEKETE Sándor, *A szibériai métely: Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása*, Bp., Magvető, 1990.
- FERENCZI 1896 – FERENCZI Zoltán, *Petőfi Sándor életrajza, III. kötet*, Bp., Franklin-Társulat, 1896.
- FERENCZI 1908 – FERENCZI Zoltán, *Előszó* = GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, Petőfi-Könyvtár V., 1908, 11–18.
- FERENCZI 1910 – FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma*, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadói Vállalat, 1910. (Petőfi-Könyvtár XXIV. füzet)
- FODOR 1991 – FODOR Géza, *Egy irodalomkutatói szempont elsőszülöttje*, ItK 95(1991): 200–214.
- FOGARASI 2015 – FOGARASI György, *Nekromantika és kritikai elmélet: Kísértetjárás és halottidézés Gray, Wordsworth, Marx és Benjamin írásaiban*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- FÖLDÉNYI 2003 – FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Pozsony, Kalligram, 2003.
- FÖLDVÁRY 2022 – FÖLDVÁRY Kinga, *Műfaj és adaptáció*, Apertúra, 2022. tél, elérhető: <https://www.apertura.hu/2022/tel/foldvary-mufaj-es-adaptacio/> (utolsó letöltés: 2022. 08. 5.)
- FREUD 1998 – Sigmund FREUD, *A kísérteties*, (eredeti megjelenés: 1919.) = szerk. ERŐS Ferenc, *Sigmund Freud művei: művészeti írások*, ford. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., Filum, 1998, 245–283.
- FRIED 2004 – FRIED István, *Magyar irodalomtörténet-írás és irodalom rendszerváltásai*, Új Forrás 36(2004): 49–60.
- FRIED 2008 – FRIED István, *Jókairól – Egy kicsit másképpen*, Alföld 59 (2008): 53–68.
- FRIED 2016 – FRIED István, *Szövegek érintkezése a komikai térben: Jókai Mór verses travesztái*, ItK 120(2016/1): 31–46.
- FUSSO 2004 – Kurt FUSSO, *Buried Communities: Wordsworth and the Bond's of Mourning*, New York, State University Of New York Press, 2004.
- FÜLÖP 2020 – FÜLÖP Dorottya, „...kiosztották a szerepeket...”: *Névrejtés és szerepjáték Jókai Mór Politikai divatok című regényében*, Irodalomismeret (2020/3–4): 105–121.
- GADAMER 1984 – Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984. (eredeti megjelenés: 1960.)
- GALAMB 2011 – szerk. GALAMB Zsuzsanna, *Orlai Petrics Soma (Mezőberény, 1822 – Budapest, 1880)*, Bp., ELTE Művészettörténeti Intézet, 2011.
- GÁLIK, URBÁN 2014 – GÁLIK Mihály, URBÁN Ágnes, *Médiagazdaságtan*, Bp., Akadémiai, 2014.
- GALUSKA 2011 – GALUSKA László Pál, *Gonosz garabonciások, borissza bacchvsok, széltoló szellemek avagy Tükör, vagy görbe tükör?: hiedelemlények, népi kulturális alakok; folklór a XVIII. századi iskolai comoediákban*, (doktori értekezés) Pécs, 2011, 49–59.
- GANS 1998 – Herbert J. GANS, *Népszerű kultúra és magaskultúra* = szerk. WESSELY Anna, *A kultúra szociológiája*, Bp., Osiris, 1998, 114–149. (eredeti megjelenés: 1974.)
- GINTLI 2019 – GINTLI Tibor, *Anekdotikus elbeszélés mód és modernség kapcsolata a 20. század első felének magyar prózájában*, Bp., Akadémiai doktori értekezés, 2019, 3–28.
- GÖNCZY 2020 – GÖNCZY Monika, „*Csillagokká repesztett szöveg...*”: *Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.
- GULYÁS 2014 – GULYÁS Judit, *Erdélyi János meseértelmezéséről*, ItK 118(2014): 629–653.
- GULYÁS 2020 – GULYÁS Judit, *Andersen meséinek korai magyar recepciója* = szerk. TÖRÖK Zsuzsa, *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, Bp., reciti, 2020, 91–131.
- GUMBRECHT 2010 – Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítás: Amit a jelentés nem közvetít*, ford. PALKÓ Gábor, Bp., Ráció, 2010. (eredeti megjelenés: 2004.)
- GYÁNI 2000 – GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000.

- GYÁNI 2003 – GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- GYÁNI 2004 – GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: a történelmi regény*, Tiszatáj, 2004/4, 78–92.
- GYÁNI 2007 – GYÁNI Gábor, *Relatív történelem*, Bp., Typotext, 2007.
- GYÁNI 2010 – GYÁNI Gábor, *Az elveszithető múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010.
- GYÁNI 2012 – GYÁNI Gábor, *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*, Történelmi Szemle, 2012/3, 357–375.
- GYÁNI 2016 – GYÁNI Gábor, *A történelem mint emlék(mű)*, Bp., Pesti Kalligram, 2016.
- GYÁNI, KÖVÉR 2001 – GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2001.
- GYENIS 1970 – GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK 74(1970): 305–321.
- GYIMESI 2014 – GYIMESI Emese, „Iparlovagok” Szendrey Júlia életműve körül (Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai) = szerk. SZILÁGYI Márton, „Ki vagyok én? Nem mondom meg...”: *Tanulmányok Petőfi Sándorról*, Bp., PIM, 2014, 103–121.
- GYIMESI 2015a – GYIMESI Emese, „... egy nő, több mint csak asszony...” — Szendrey Júlia és Horvát Árpád házasság = *A test a társadalomban, Rendi társadalom – polgári társadalom 27.*, Bp., Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015. 228–241.
- GYIMESI 2015b – GYIMESI Emese, *Az excentrikus nő és a múzsa. Szendrey Júlia alakja a magyar kulturális emlékezetben*, Hévíz 23(2015/6): 463–469
- GYIMESI 2018 – GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata* = szerk. SZILÁGYI Márton, „Ősszel” *Arany János és a hagyomány*, Bp., Universitas, 2018, 129–152.
- GYIMESI 2020 – GYIMESI Emese, *Szendrey Ignác mint apa*, Korall 23(2020/82): 102–125
- GYIMESI 2021 – GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok*, Bp., Ráció, 2021.
- GYÖRGY 1934 – GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., Studium, 1934.
- H. TÖRÖ 1964 – H. TÖRÖ Györgyi, *Zilahy Károly Petőfi-életrajzáról: Szendrey Júlia kiadatlan feljegyzései*, ItK 68(1964): 59–61.
- HAJAGOS 2017 – HAJAGOS József, *A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben*, Aetas 32 (2017): 96–105.
- HAJDU 2001 – HAJDU Péter, *Az anekdota fogalmáról* = szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, HAJDÚ Péter, *Romantika: világtkép, művészet, irodalom*, Bp., Osiris, 2001, 66–81.
- HAJDU 2007 – HAJDU Péter, *Az anekdota mint a magyar élet tükré* = szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalom története 2: 1800-tól 1919-ig*, Bp., Gondolat, 2007, 418–429.
- HAJDU 2017 – HAJDU Péter, *Románcos történelem némi extrákkal (Jókai Mór: A nagyenyedi két fűzfa)*, Tempevölgy 9 (2017): 84–91.
- HALASI Zoltán, *Gyász, angyallal*, konyvesmagazin.hu, 2017. nov. 30, elérhető: https://konyvesmagazin.hu/nagy/halasi_zoltan_gyasz_angyallal.html (utolsó letöltés: 2023. 07. 23.).
- HALÁSZ 1896 – HALÁSZ Margit, *Élő alakok a „Politikai divatok”-ban*, Zala, 1896. márc. 15, 1–2.
- HALBWACHS 2000 – Maurice HALBWACHS, *A kollektív emlékezet* = szerk. FELKAI Gábor, NÉMEDI Dénes, SOMLAI Péter, *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, Bp., Új Mandátum, 2000. (eredeti megjelenés: 1950.)
- HALBWACHS 2018 – Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. SIMON Vanda, MARÁDI Szilvia, Bp., Atlantisz, 2018. (eredeti megjelenés: 1925.)
- HALLER 1888 – HALLER József, *Honvédsírok*, Budapest 1888. dec. 25.
- HAMVAS 2010 – HAMVAS Levente Péter, *Petőfi sírja Szebenben? Perújrafelvételi javaslat egy régi ügy kapcsán* = szerk. CSÖRSZ RUMEN István, *Thesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, Bp., rec.iti, 2010, 445–456.
- HANSÁGI 2014 – HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014.
- HANSÁGI 2019 – HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiság: A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*, Akadémiai doktori értekezés, 2019, elérhető: http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf. [utolsó elérés: 2022. júl. 28.]
- HÁSZ-FEHÉR 2005 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az anekdota anekdotikus működése Mikszáth prózájában*, Híd 69(2005): 67–80.
- HÁSZ-FEHÉR 2008 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = s. a. r. Uő, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve, Szeged, SZTE Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék, 2008, 5–20.
- HÁSZ-FEHÉR 2010 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege* = szerk. RAJSLI Iлона, *Tanulmányok: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa*, Újvidék, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2010, 41–61.
- HÁSZ-FEHÉR 2016 – HÁSZ-FEHÉR Katalin: *A dilettantizmus kérdése a 19. század közepének kritikáiban: Rossz költők társasága II.*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 32(2016): 79–118.

- HÁSZ-FEHÉR 2019a – HÁSZ-FEHÉR Katalin, „*Lelke ott lesz a viadaltéren*”: Arany János és az irodalomhoz való közelítés perspektívái – „...*hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...*”: Arany János és a filológiai perspektíva, Bp., Kortárs, 2019, 7–51.
- HÁSZ-FEHÉR 2019b – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az 1856-os Kisebb költemények kompozíciójáról és fogadtatásáról* = Uő, „...*hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...*”: Arany János és a filológiai perspektíva, Bp., Kortárs, 2019, 87–151.
- HÁSZ-FEHÉR 2019c – HÁSZ-FEHÉR Katalin, „*Ucalegon ardet*”: Az integratív szóképek és a metonímia elsődlegessége Arany költészetében = Uő, „...*hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...*”: Arany János és a filológiai perspektíva, Bp., Kortárs, 2019, 209–234.
- HELTAI 2017 – HELTAI Bálint, *A menlevél mint szimbólum Jókai Mór regényeiben*, Aetas 32(2017): 106–113.
- HÉNAFF 2009 – Marcel HÉNAFF, *The Anecdotal: Truth in Detail*, SubStance 38(2009/1): 97–111.
- HERMANN 2008 – HERMANN Róbert, *Bevezetés a történeti delfinológiába – avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása*, Hadtörténelmi Közlemények 121(2008), 537–572.
- HERMANN 2012 – HERMANN Róbert, *A fehéregyházi (segessvári) ütközet és Petőfi halála — a kutatás kérdőjelei*, Hadtörténelmi Közlemények 125(2012): 437–462.
- HERMANN 2015a – HERMANN Róbert, *Segessvár: Petőfi eleste*, Rubicon 7(2015): 20–29.
- HERMANN 2015b – HERMANN Róbert, *Vittek vagy nem vittek? Az 1849. évi erdélyi hadjárat hadifoglyainak*, Hadtörténelmi Közlemények 128(2015/2): 323–336.
- HERMANN 2016 – HERMANN Róbert, „*A nyakravaló-ügy*” – Új értelmezési keretben, Hadtörténelmi Közlemények 129 (2016): 643–669.
- HERMANN 2017 – HERMANN Róbert, *Az eltűnt levél és az eltűnt menlevél – avagy, miért bujdosott Jókai 1849-ben*, Aetas 32 (2017): 16–36.
- HERMANN Zoltán 2015 – HERMANN Zoltán, *Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről – Politikai divatok, 1863*, Tempevölgy 7 (2015): 85–96.
- HERMANN Zoltán 2018 – HERMANN Zoltán, *Jókai karácsonyi novellái* = szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*, Balatonfüred, Tempevölgy Könyvek, 2018, 185–193.
- HERNÁDI 1967 – HERNÁDI Sándor, *Csillagtól csillagig*, Népművelés 1967. júl. 1, 30.
- HIGGINS 2005 – David HIGGINS, *Romantic Genius and the Literary Magazine Biography, celebrity, politics*, Abingdon, Routledge, 2005.
- HITES 2008 – HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2008.
- HITES 2013 – HITES Sándor, *A kincstől a tőkéig: Kísértettörténet és pénz a korai magyar novellában (Kármán, Fáy, Kölcsey)*, Literatura 39(2013/2): 115–138.
- HOLLÓ 1934 – HOLLÓ Domokos, *A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban*, Etnographia 45(1934/1–2): 19–34.
- HOPPÁL 1990 – szerk. HOPPÁL Mihály, *Magyar néprajz: VII. Népszokás – néphit – népi vallásosság*, Bp., Akadémiai, 1990.
- HORVÁTH 1910 – HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar lyra*, Bp., Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1910.
- HORVÁTH Iván 2004 – HORVÁTH Iván, *A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések*, Literatura 30(2004): 106–122.
- HORVÁTH Károly 1959 – HORVÁTH Károly, *Pozitivizmus a magyar irodalomtörténetírásban*, ItK 63(1959/3–4): 403–415.
- HULESCH 1990 – HULESCH Ernő, *Sándor, te vagy?*, Győr, Gordiusz, 1990.
- ILLYÉS 1937 – ILLYÉS Gyula, *Petőfi halála*, Tükör 5(1937/11): 770–775
- IMRE 2002 – IMRE László, *A magyar esszé születésének kérdéséhez*, Alföld 53(2002): 61–65.
- IMREH 1892 – IMREH Sándor, *Újabb adatok Petőfi haláláról*, Történelmi lapok 1892. okt. 15, nov. 1, nov. 15.
- ISER 2001 – Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001. (eredeti megjelenés: 1993.)
- JABLONCZAY 2022 – JABLONCZAY Tímea, *A transzkulturális emlékezetek és emlékezetkutatások kihívásai a globális korban*, Helikon 2022/3, 404–438.
- JANKOVITS 2002 – JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002. (Humanizmus és reformáció 27.)
- JENNY 1996 – JENNY, Laurent, *A forma stratégiája*, ford. SEPSI Enikő, Helikon 42(1996/1–2): 23–50. (eredeti megjelenés: 1976.)
- JOHNSON 1825 – Samuel JOHNSON, *The Art Of Biograph (1750)* = ed. William PICKERING, *The Works of Samuel Johnson*, Oxford, Talboys and Wheeler, 1825, 287.
- JUHÁSZ 1969 – JUHÁSZ Gyula, *A kis Petőfi Szegeden: A magyar sasfiók* = szerk. ILIA Mihály, *Juhász Gyula összes művei 7*, Bp., Akadémiai, 1969, 53–58.

- JULOW Viktorné 1982 – JULOW Viktorné, *Vörösmarty ismeretlen felségsértő verse*, Irodalomtörténet 64(1982): 639–642.
- K. HORVÁTH 2015 – K. HORVÁTH Zsolt, *Az emlékezet betegei: A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*, Kijárat, Bp., 2015, 10.
- K. HORVÁTH 2019 – K. HORVÁTH Zsolt, *Kollektív emlékezet, kollektív képzet, együttes élmény: Egy fogalomvándorlás szociológiai-politikai implikációi: Halbwegs, Durkheim, Mérei*, Magyar Filozófiai Szemle 63(2019/3): 63–80.
- KALLA 1994 – szerk. KALLA Zsuzsa, *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, Bp., PIM, 1994 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 1)
- KALLA 1997 – szerk. KALLA Zsuzsa, *Kegyelet és irodalom*, Bp., PIM, 1997 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 7)
- KALLA 2000 – szerk. KALLA Zsuzsa, *Az irodalom ünnepei*, Bp., PIM, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 9)
- KALLA, TAKÁCS, TVERDOTA 2005 – szerk. KALLA Zsuzsa, TAKÁCS József, TVERDOTA György, *Kultusz, mű, identitás*, Bp., PIM, 2005 (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 13)
- KÁRPÁTI 1925 – KÁRPÁTI Aurél, *Kulcs Jókai regényeihez* = [szerk. nélkül], *Az Est hármaskönyve: a százéves Jókai emléke*, Bp., Az Est Részvénytársaság, 1925, 277–281.
- KASZAP-ASZTALOS 2018 – KASZAP-ASZTALOS Emese, *A művészet entusiastája: Petrichevich Horváth Lázár Egy pályakép kultúratudományos perspektívái*, Bp., Doktori értekezés, 2018.
- KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 209–220.
- KEMPF 1959 – KEMPF Ferenc, *A magyarországi szoborművekről*, Budapesti Hírlap 1959. okt. 14.
- KERÉNYI 2008 – KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008.
- KERÉNYI 2022a – KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor művészi névhasználatáról* = *Uő, Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 135–143.
- KERÉNYI 2022b – KERÉNYI Ferenc, *A körözlevéltől a szoboravatásig (A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862)* = *Uő, Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 169–188.
- KERÉNYI 2022c – KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)* = *Uő, Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 189–194.
- KERÉNYI 2022d – KERÉNYI Ferenc, „*Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás*” (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában) = *Uő, Vörösmarty – Petőfi – Madách: Tanulmányok*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, GYURGYÁK János, SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2022, 286–408.
- KESERÜ 1984 – KESERÜ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Bp., Képzőművészeti, 1984.
- KESERÜ 1987 – KESERÜ Katalin, *A Petőfi-arckép változásai: Adalékok romantikus művészetünk korszakolásához*, Ars Hungarica 15(1987): 59–64.
- KIRÁLY, PAPP 2018 – KIRÁLY Erzsébet, PAPP Júlia, *A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet*, Bp., Osiris, 2018.
- KIRÁLY, SZERDAHELYI 1975 – szerk. KIRÁLY István, SZERDAHELYI István, *Világirodalmi lexikon 4.*, Bp., Akadémiai, 1975.
- KISS 1979 – KISS József, *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig*, Könyvszemle 95(1979/1): 43–61.
- KISS 1990 – KISS József, *A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke*, ItK 94(1990): 323–340.
- KISS Dezső 1944 – KISS Dezső: *Jegyzék a Petőfi Sándortól származó, rávonatkozó, vagy kapcsolatos levéltári iratokról és kéziratokról*, Bp., 1944.
- KOMLÓS 1956 – KOMLÓS Aladár, *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, Bp., Akadémiai, 1956.
- KOROMPAY 1972 – KOROMPAY H. János, *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában* = *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Bp., Akadémiai, 1972, 43–74.
- KOSELLECK 2003 – Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz, 2003. (eredeti megjelenés: 1979.)
- KOSZTOLÁNYI 1999 – KOSZTOLÁNYI Dezső, *A rím elemzése* = *Uő, Nyelv és lélek*, vál. és s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1999, 473–475. (eredeti megjelenés: 1933.)
- KOVÁCS 1990 – szerk. KOVÁCS László, *Nem Petőfi!*, Bp., Akadémiai, 1990.
- KOVÁCS 2003 – KOVÁCS László, *Csalóka lidércfény nyomában: A szibériai Petőfi-kutatáscsődje*, Bp., Argumentum 2003.
- KOVÁCS 2011 – KOVÁCS László, *Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról*, Hadtörténeti Közlemények 124(2011/5): 1118–1128.

- KOVÁCS 2012 – KOVÁCS László, *Kié az érdem? (Papp Kálmán vagy Szűcs Gábor?)*, Magyar Napló 24(2012): 33–36.
- KOVÁCS Ferenc 1900–1901 – KOVÁCS Ferenc, *Zilahy Károly pályája*, Zilahi Evangélikus és Református Collégium Értesítője, 1900–1901.
- KOVÁCS Kálmán 1978 – KOVÁCS Kálmán, *A nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának kezdetei* = szerk. SÖTÉR István, *A magyar irodalom története 4. 1849-től 1905-ig*, Bp., Akadémiai, 1978, 387–390.
- KOVÁCS Sándor Iván 2002 – KOVÁCS Sándor Iván, „A régi humanisták áhítatos pletykálgatásukkal...”: *Bod Péter esszéi és Szerb Antal irodalomtörténete*, Irodalomismeret 12(2002/1–2): 26–30.
- KRUMMACHER 1974 – Hans Henrik KRUMMACHER, *Das barocke Epicedium: Rhetorische Tradition und deutsche Gelegenheitsdichtung im 17–18. Jahrhundert = Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft 18*, Der Gruyter, Stuttgart, 1974, 89–147.
- KUCZKA 1981 – KUCZKA Péter, *A vitázó Sarkadi*, Alföld 32(1981): 63–75.
- LACZHÁZI 2019 – LACZHÁZI Gyula, *Az érzelmi hatás elemzése mint a kora újkori magyar költészet olvasási stratégiája (Zrínyi Miklós Elégiája kapcsán)*, Verso 2019/2: 21–37.
- LAKNER 1981 – LAKNER Judit, *Halál a századfordulón*, Bp., História, 1993.
- LAKNER Lajos 2014 – LAKNER Lajos, *Az Arkádia-pör fogságában A debreceni Csokonai-kultusz*, Bp., Déri Múzeum, 2014.
- LANDGRAF 2013 – LANDGRAF Ildikó, *Jókai anekdotái* = szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, *Jókai & Jókai: Tanulmányok*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2013, 135–152.
- LÁSZLÓ 1972 – LÁSZLÓ Zsigmond, *A rim varázsa*, Bp., MTA Stilisztikai és Verstanai Munkabizottságának kiadványai, 1972.
- LEITCH 2007 – Thomas LEITCH, *Film Adaptation and Its Discontents*, USA, Maryland, JHU Press, 2007, 285.
- LEJEUNE 2003 – Philippe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum 25 év múltán* (eredeti megjelenés: 2000.) = szerk. Z. VARGA Zoltán, *Önéletírás, élettörténet, napló – válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, ford. BÁRDOS Zsuzsanna, GÁBOR Lívია, HÁZAS Nikolett, TOÓKOS Péter, VARGA Róbert, Z. VARGA Zoltán, Bp., L’Harmattan, 2003, 245–259.
- LESSING 1999 – Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoón*, ford. VAJDA György Mihály = Uő, *Laokoón – Hamburgi dramaturgia*, vál. és jegyz. BALÁZS István, Bp., Fekete Sas, 1999, 41–204. (eredeti megjelenés: 1766.)
- LORIGA 2011 – Sabina LORIGA, *Történet- és életrajzírás a 19–20. században*, ford. KOVÁCS Ákos András, Korall 12(2011): 5–29. (eredeti megjelenés: 2008.)
- LUHMANN 2008 – Niklas LUHMANN, *A tömegmédiá valósága*, Bp., Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat, 2008. (eredeti megjelenés: 1995.)
- LUHMANN 2014 – vál. és szerk. BOGNÁR Bulcsu, KARÁCSONY András, *Kommunikáció és társadalom: Luhmann olvasókönyv*, Bp., Gondolat, 2014.
- LUKÁCS 2007 – LUKÁCS László, *Csokonai a néphagyományban*, Bp., Ráció, 2007.
- LUKÁCSY 1965 – LUKÁCSY Sándor, *Az életképirók* = szerk. Pándi Pál, *A magyar irodalom története, III. kötet*, Bp., Akadémiai, 1965, 638–641.
- MAGYAR 2023 – MAGYAR Zoltán, *Petőfi*, Bp., Magyar Napló, 2023.
- MARGÓCSY 1999 – MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999
- MARGÓCSY 2007a – MARGÓCSY István, „...Égi és földi virágzás tükre...”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007.
- MARGÓCSY 2007b – MARGÓCSY István, *Petőfi mint hazajáró lélek: A Szeptember végén százhatvanadik születésnapjára – I. rész*, Beszélő 2007/12, 110–116.
- MARGÓCSY 2011a – MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író* = Uő, *Petőfi-kísérletek*, Bp., Kalligram, 2011, 52–80.
- MARGÓCSY 2011b – MARGÓCSY István, *A romantikus Petőfi* = Uő, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 131–198.
- MARGÓCSY 2011c – MARGÓCSY István, „...ikerszülettek, egymás kiegészítői...”: *Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja* = Uő, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 303–349.
- MARGÓCSY 2011d – MARGÓCSY István, „Az apostol” sorsa, *Holmi* 23(2011): 1071–1087.
- MARGÓCSY 2013 – MARGÓCSY István, *Kalendorok és szirének: Jókai jellembrázolásairól*, 2000 25(2013): 50–64.
- MARGÓCSY 2020 – MARGÓCSY István, *Hány helyen nincsen Petőfi?: Amit a Petőfi-legendák háttéréről tudni lehet* = Uő, *Színes tinták: Tanulmányok, esszék a magyar irodalom*, Bp., Kalligram, 2020, 38–62.
- MARGÓCSY 2021 – MARGÓCSY István, „...Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz...” *Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)* *Studia Litteraria, Írói gazdálkodások a 19–20. században* 60(2021/3–4): 7–29.
- MARGÓCSY 2023 – MARGÓCSY István, *Közelebb Petőfihez?*, Élet és Irodalom, 2023. jún. 9, elérhető: <https://www.es.hu/cikk/2023-06-09/margocsy-istvan/kozelebb-petofihez.html> (utolsó letöltés: 2024. 04. 22.)

- MARGÓCSY, FERENCZI 1969 – MARGÓCSY József, FERENCZY Géza, *Hány szótagos a néhai szó Arany versében?*, Magyar Nyelvőr 93(1969): 406–408.
- MARKÓ 2023 – MARKÓ Béla *A Petőfi-projekt*, Élet és Irodalom, 2023. jan. 20, elérhető: <https://www.es.hu/cikk/2023-01-20/marko-bela/a-petofi-projekt.html> (utolsó letöltés: 2024. 04. 22.)
- MÁRKUS Béla, *Az átdolgozások kora: Sarkadi Imre és a sematizmus*, Debrecen, Kossuth, 1996.
- MÁRKUS Béla, *Hommage-versek Nagy Gáspár költészetében*, Magyar Napló 2019/7: 25–31.
- MARTINKÓ 1968 – MARTINKÓ András, *Az első Petőfi-verskézirat kalandos és szomorú története (Adalékul is a magyar textológiai szemlélet történetéhez)*, ItK 72(1968): 458–462.
- MAXWELL 2019 – Alexander MAXWELL, *Everyday nationalism in Hungary 1789–1867.*, Oldenburg, De Gruyter, 2019.
- MENDE 2015 – MENDE Balázs Gusztáv, *Kritikai megjegyzések a szibériai „Petőfi-csontváz” azonosításának kísérletéhez*, Hadtörténeti Közlemények 128(2015/2): 350–361.
- MEZŐSI 1957 – MEZŐSI Károly, *Petőfi Sándor utolsó napja és halála*, Hadtörténelmi Közlemények 4(1957): 187–222.
- MEZŐSI 1958 – MEZŐSI Károly, *Viszontválasz Dienes Andrásnak: „A bronzszobor vagy a költő?”*, Hadtörténelmi Közlemények 5(1958): 158–200.
- MIKES-DERNŐI 1930 – MIKES Lajos, DERNŐI-KOCSIS László, *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*, Bp., Genius, 1930, elérhető: <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07091/html/> (utolsó letöltés: 2021. 01. 24.)
- MIKLÓSSY 1971 – MIKLÓSSY János, *Petőfi kortese, Vajda János barátja* = szerk. DEZSÉNYI Béla, *Az OSzK Évkönyve: 1968–1969*, Bp., 1971, 337–346.
- MIKLÓSSY 1976 – MIKLÓSSY János, *Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról*, Magyar Könyvszemle 92 (1976/3): 272–277.
- MIKOS 2015 – MIKOS Éva, *Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül* = szerk. GYÁNI Gábor, *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015,
- MIKSZÁTH 1960 – MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora, II. kötet*, Bp., Akadémiai, 1960. (eredeti megjelenés: 1907.)
- MILBACHER 2000 – MILBACHER Róbert, *Egy sikeres kísérlet tanulságairól és várható következményeiről: Margócsy István: Petőfi Sándor. Kísérlet*, Jelenkor 43(2000): 1260–1270.
- MILBACHER 2009 – MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009.
- MILBACHER 2018 – MILBACHER Róbert, *Petőfi és a naivitás visszanyerésének ábrándja*, 2000 30(2018/2): 68–78.
- MISKOLCZY 2000 – MISKOLCZY Ambrus, *Charles-Louis Chassin (és Irányi Dániel) párbeszéde Edgar Quinet-vel*, Aetas 15(2000/1-2): 203–219.
- MITCHELL 2008 – W. J. Thomas MITCHELL, *Tér és idő: Lessing Laokoónja és a műfajok politikája* (ford. HORVÁTH Gyöngyvér; eredeti megjelenés: 1984) = szerk. SZÓNYI György Endre, SZAUTER Dóra, *A képek politikája: W. J. T. Mitchell válogatott írásai*, Szeged, JATEPress, 2008, 99–119.
- MOLE 2007 – Tom MOLE, *Byron's Romantic Celebrity: Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007.
- NABRÁDI 1942 – NABRÁDI Mihály, *A magyar írói életrajz*, Debrecen, A Debreceni Reformátusképző kollégium Tanárképző Intézete, 1942.
- NAGY Imre 2007 – NAGY Imre, *Iskola és színház: Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi Kiadó, 2007.
- NAGY Miklós 1968 – NAGY Miklós, *Jókai: A regényíró útja 1868-ig*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1968.
- NAGY Sándor 1937 – NAGY Sándor, *A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára*, Irodalomtörténet 26(1937): 145–148.
- NAGY Zsuzsa 1953 – NAGY Zsuzsa, *Petőfi-illusztrációk*, Bp., Művelt Nép, 1953. (A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve)
- NAGYDIÓSI 1958 – NAGYDIÓSI Gézané, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig* = szerk. V. WALDAPFEL Eszter, *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1957*, Bp., OSZK, 1958, 199.
- NASSEHI, WEBER 1989 – Armin NASSEHI, Georg WEBER, *Tod, Modernität und Gesellschaft: Entwurf einer Theorie der Todesverdrängung*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989.
- NÉMETH G. 1972 – NÉMETH G. Béla, *Előszó* = szerk. Uő, *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Bp., Akadémiai, 1972, 9.
- NÉMETH Márta 2016 – NÉMETH Márta, *Arany János és a felhőjátékok: Vázlat a magyar irodalmi népiesség történetének mediális feltételeiről*, Irodalomtörténet 97(2016): 186–203.
- NEWLYN 2000 – Lucy NEWLYN, *Reading, Writing, and Romanticism: The Anxiety of Reception*, Oxford, Oxford University Press, 2000.

- NORA 2010 – Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt = Uő, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, Bp., Napvilág, 2010, 13–33. (eredeti megjelenés: 1984.)
- NORTH 2009 – Julian NORTH, *The Domestication of Genius: Biography and the Romantic Poet*, Oxford, Oxford UP, 2009.
- OLAY 2020 – OLAY Csaba, *Művészet és tömegkultúra: Frankfurti Iskola, Arendt és a következmények*, Akadémiai doktori értekezés, 2020.
- ORBÁN 2013 – ORBÁN László, *Kazinczy Ráday-portréja (kapcsolattörténeti kérdések)* = szerk. BEREZCZ Ágnes, „A Ráday-család a magyar kultúrában – 300 éve született Ráday Gedeon”, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2013, 58–69.
- ORTUTAY 1977 – szerk. ORTUTAY Gyula, *Magyar Néprajz Lexikon, I. köt.*, Bp., Akadémiai, 1977.
- OWAIMER 2023 – OWAIMER Oliver, *Petőfi-iránytű: Petőfi Sándor emlékezete*, Tiszatáj 77(2023/3): 111–116.
- OWAIMER, RADNAI 2023 – 2023 OWAIMER Oliver, RADNAI Dániel Szabolcs, *Kerényi Ferenc, Margócsy István és a Petőfi-gépezet (Szubjektív megjegyzések a Petőfi-évről)*, Verso 2023/2, 87–99.
- PAPP 1916 – PAPP Ferenc, *Arany János és Gyulai Pál első találkozása*, ItK 26(1916/1): 75–78.
- PAPP 1941 – PAPP Ferenc, *Gyulai Pál, II. köt.*, Bp., MTA, 1941.
- PAPP 2019 – PAPP Júlia, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója* = szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, Bp., MTA BTK, 2019, 149–193.
- PATONAI 2021 – PATONAI Anikó Ágnes, „Nem ölhetik meg jobban a magyar embert!” *Tompa Mihály és az 1851-es dohányrendelet*, Studia Litteraria 60(2021/3–4): 137–153.
- PIFKÓ 1998 – PIFKÓ Péter, *Petőfi és Jókai Várady Antal esküvőjén*, Honismeret 26(1998): 71–74.
- PINTÉR 1934 – PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés: A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*, Bp., A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kiadása, 1934.
- PLÉH 2019 – PLÉH Csaba, *Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halbwachs*, Magyar Filozófiai Szemle, 2019/3, 11–45.
- POLGÁR 2015 – POLGÁR Balázs, *Csatatérkutatás és régészeti perspektívák*, Hadtörténeti Közlemények 128(2015): 337–349.
- PORKOLÁB 2005 – PORKOLÁB Tibor, „Nagyjaink pantheonja épül”: *Panteonizáció a XIX. századi magyar irodalomban*, Miskolc, Anonymus, 2005.
- PRAZNOVSZKY 1997 – PRAZNOVSZKY Mihály, *A beolvasztott kegyelet* = szerk. KALLA Zsuzsa, *Kegyelet és irodalom: Kultusz történeti tanulmányok*, Bp., PIM, 1997, (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 7), 123–129.
- RADNAI 2018 – RADNAI Dániel Szabolcs, *Alapvetés helyett bizonyítandó tétel*, Verso, 2018/1, 85–94.
- RADNÓTI 2003 – RADNÓTI Miklós, *Ikrek hava: Napló*, Bp., Osiris, 2003.
- RAJNAI 2014 – RAJNAI Edit, „A napokban érkezett hozzánk egy pápai diák...”: *Petőfi, a színész* = szerk. SZILÁGYI Márton, *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, Bp., PIM, 2014, 17–44.
- RÁKAI 2006 – RÁKAI Orsolya, *Kultusz, endoxa, paradoxon* = Uő, *Utazások a fekete királynővel: Írások írásról és irodalomról*, Bp., Kijárat, 2006, 121–137.
- RÁKAI 2021 – RÁKAI Orsolya, *A kultikus beavatástól a keresőoptimalizálásig: A Petőfi-kultusz pozíciójának változásai a 21. század elején* = szerk. DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea, TÓTH Dóra, *Kelj föl és járj, Petőfi Sándor!: 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2021, 135–160.
- RATZKY 1994 – RATZKY Rita, *Petőfi öltözködéséről* = szerk. KALLA Zsuzsa, *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, Bp., PIM, 1994, 91–104.
- RATZKY 2000 – RATZKY Rita, „Te, lelkem megmaradt fele”: *Jókai emlékezéséi Petőfiről* = szerk. KALLA Zsuzsa, *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, Bp., PIM, 2000, 96–108.
- RATZKY 2017 – RATZKY Rita, *Petőfi és Jókai barátságából épült művészetek palotái*, Aetas 32 (2017): 121–137.
- RATZKY 2018 – RATZKY Rita, *Családi levelek: Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*, Bp., Athenaeum, 2018.
- REDFIELD 1999 – REDFIELD, Marc, *Imagi-Nation: The Imagined Community and the Aesthetics of Mourning*, Diacritics 29 (1999): 58–83.
- RESS 2022 – RESS Imre, *A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája: a Magyar Korona országaiban 1849–1867*, Bp.–Szófia, Institut za Istoricheski Izsledvaniya–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2022.
- RÉVÉSZ 2009 – RÉVÉSZ Emese, *A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok*, Magyar Könyvszemle 2009, 409–436.
- RÉVÉSZ 2015 – RÉVÉSZ Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*, Bp., Argumentum, 2015.
- RIGÓ 1964 – RIGÓ László, *Jókai Mór Összes Művei*, 1963, ItK 68(1964): 717–718.
- RIMÓCZI-HAMAR 1998 – RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Kiért szól az utolsó dal Horatius III. 28. ódjában?*, Antik Tanulmányok 42(1998): 67–72.

- RÓNAY 1974 – RÓNAY György, *Zilahy Károly = Uő, Kutatás közben*, Bp., Magvető, 1974.
- RÓZSA 1951 – RÓZSA György, *Petőfi képmásai (ikonográfiai tanulmány)*, Irodalomtörténet 39(1951): 207–217.
- RÓZSA 1972 – RÓZSA György, *Petőfi arca a képzőművészetben*, Kritika 10(1972/11): 17.
- S. VARGA 2005 – S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.
- S. VARGA 2012 – S. VARGA Pál, *Kollektív emlékezet és történeti tudományok*, Studia Litteraria 50(2012/1–2): 32–40.
- S. VARGA 2020 – S. VARGA Pál, „...árva éneke, mi vagy te?” (*A kollektív trauma reprezentációja Arany János lírájában*), *Alföld* 71(2020/2): 61–72.
- SÁFRÁN 1960 – SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bp., Akadémiai, 1960.
- SARIYAR 2022 – Murat SARIYAR, *Death from the Perspective of Luhmann's System Theory*, *Open Theology* 8 (2022): 205–220.
- SARKADI 1954 – SARKADI Imre, *Jókai ürügyén*, *Művelt Nép*, 1954. okt. 10, 3–4.
- SCHÖPFLIN 1930 – SCHÖPFLIN Aladár, *Szendrey Júlia*, *Nyugat* 23(1930)/12, elérhető: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00492/15275.htm>
- SINKÓ 1989 – SINKÓ Katalin, *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben*, *Ethnographia* 1989, 121–154.
- SINKÓ 2006 – SINKÓ Katalin, *Kontinuitás vagy a hagyomány újratemetése?: Történeti képek a 19. században = szerk. B. SZABÓ János, Mohács*, Bp., Osiris, 2006, 471–478.
- SOLTÉSZ 1987 – SOLTÉSZ Katalin, *Arany János verselése*, Bp., Akadémiai, 1987.
- SOLYMOSSY 1925 – SOLYMOSSY Sándor, *A nemzetnevelő Jókai*, *Néptanítók Lapja* 58 (1925): 6–7.
- SOMOGYI 1961 – SOMOGYI Sándor, *Petőfi legelső életrajza (Gyulai Pál: Petőfi Sándor és lírai költészetünk)*, *ItK*, 1961/4, 388.
- SÖTÉR 1956 – SÖTÉR István, *Romantika és realizmus*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956.
- SÖTÉR 1963 – SÖTÉR István, *Nemzet és haladás: Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémiai, 1963.
- STÄHELI 2004 – Urs STÄHELI, *Das Populäre in der Systemtheorie = szerk. Günter BURKART, Gunter RUNKEL, Luhmann und die Kulturtheorie*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 2004. 169–188.
- SUJÁNSZKY 2007 – SUJÁNSZKY György, *Euszták: Az aradi rendház naplója (1847-1851)*, s. a. r. ZAKAR Péter, Bp., METEM, 2007.
- SÜKÖSD 1965 – SÜKÖSD Mihály, *James Boswell = BOSWELL, James, Doktor Johnson élete*, s. a. r. SÜKÖSD Mihály, Bp., Gondolat, 1965. (eredeti megjelenés: 1791.)
- SZABÓ-REZNEK 2016 – SZABÓ-REZNEK Eszter, *Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon: Kísérlet a „nemzeti költő” regionális újraértelmezésére*, *ItK*, 2016/2, 215–224.
- SZAJBÉLY 1988 – SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai = szerk. és bev. NÉMETH G. Béla, Forradalom után – kiegészés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, Bp., Gondolat, 1988, 58–79.
- SZAJBÉLY 1999 – SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, *Irodalomtörténet* 80(1999/3): 424–440.
- SZAJBÉLY 2005 – SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005.
- SZAJBÉLY 2010 – SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Pozsony, Kalligram, 2010.
- SZAJBÉLY 2020 – SZAJBÉLY Mihály, *Kultúra, populáris kultúra, populizmus: ahogyan Luhmann nyomán látszik, Élet és Irodalom*, 2020. szept. 18. <https://www.es.hu/cikk/2020-09-18/szajbely-mihaly/kultura-popularis-kultura-populizmus.html> (utolsó letöltés: 2021. 05. 07.)
- SZALAY P. 2017 – SZALAY P. Csongor, *Akháj hérószok = szerk. BARCSA Krisztina, SZILÁDI Réka, A fikciótól a kultuszokig: Tanulmányok az alkalmazott valláskutatás területéről*, Szeged, SZTE Vallástudományi Tanszék, 2017, 189–255.
- SZALISZNYÓ 2018 – SZALISZNYÓ Lilla, *A Petőfi-dagerrotípiá és az Egressy család: a szakirodalmi hagyomány és a források*, *Irodalomismeret* 2018/4, 35–61.
- SZALISZNYÓ 2019 – SZALISZNYÓ Lilla, „...hatáskörödnél fogva emelj ki engem valahára mellőzött, lealázott helyzetemből”: *Vahot Imre kapcsolata a Nemzeti Színházzal*, *Irodalomismeret* 30(2019/1): 50–76.
- SZÍJ 1974 – SZÍJ Béla, *Orlai Petrich Soma művészi kibontakozásának éveit = szerk. CSENGERYNÉ NAGY Zsuzsa, DOROGHYNÉ FEHÉR Zsuzsa, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1974, 192.
- SZILÁGYI 1998 – SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 86–87.
- SZILÁGYI 2001 – SZILÁGYI Márton, *Az irodalom ünnepei? (Dalidók az 1850-es években)*, *Irodalomtörténet*, 82(2001/1): 57–71.
- SZILÁGYI 2001 – SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001.

- SZILÁGYI 2008 – SZILÁGYI Márton, *Újabb adalék Vahot Imre és a dalidók kapcsolatához* = szerk. RADVÁNSZKY Anikó, „Ember lenni mindég, minden körülményben”: *Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008, 445–449.
- SZILÁGYI 2010a – SZILÁGYI Márton, *Csokonai Vitéz Mihály pályafutása: Társadalomtörténeti kontextusok egy írói életpályához*, Akadémiai doktori értekezés, Bp., 2010, 5.
- SZILÁGYI 2010b – SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont: Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről* = szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, *Építész a köfőjtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, Bp., reciti, 2010, 270–278.
- SZILÁGYI 2014a – SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014.
- SZILÁGYI 2014b – SZILÁGYI Márton, *Mi haszna van az írói biográfiáknak?*, *Irodalomismeret* 2014/3, 21–31.
- SZILÁGYI 2017a – SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete*, Bp., Pesti Kalligram, 2017, 9.
- SZILÁGYI 2017b – SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, Bp., Reciti, 2017. (Irodalomtörténeti füzetek 177.)
- SZILÁGYI 2017c – SZILÁGYI Márton, *Mi vagyok én?: Arany János költészete*, Bp., Kalligram, 2017, 225–263.
- SZILÁGYI 2019 – SZILÁGYI Márton, *Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról* = szerk. BENCE Erika, PÁSZTOR-KICSÍ Mária, *Tanulmányok: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa*, Újvidék, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2019, 3–16.
- SZILÁGYI 2020 – SZILÁGYI Márton, *Jelmezek és jellemek (Jókai Mór: Politikai divatok)*, *Irodalomismeret* (2020/3–4): 122–146.
- SZILÁGYI 2021a – SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*, Bp., reciti, 2021.
- SZILÁGYI 2021b – SZILÁGYI Márton, *Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése* = Uő, *Miért én éltem, az már dúlva van”. Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Kalligram, 2021, 289–305.
- SZILÁGYI 2021c – SZILÁGYI Márton, *Kiadástörténet és kultusztörténet* = Uő, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Bp., Osiris, 2022, 367–372.
- SZILÁGYI 2023 – SZILÁGYI Márton, „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete*, Bp., Osiris, 2023.
- SZILÁGYI Zita 2019 – SZILÁGYI Zita Mária, *Egy tudósítónő Brüsszelből* = szerk. TÖRÖK Zsuzsa, *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Bp., reciti, 2019.
- SZILASI 2000 – SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompei, 2000.
- SZINNYEI 1941 – SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban, II. köt.*, Bp., MTA, 1941.
- SZOBOTKA 1953 – SZOBOTKA Tibor, *Thomas Moore*, *Irodalomtörténet* 41(1953/3–4): 432–439.
- SZÖRÉNYI 1970 – SZÖRÉNYI László, *Arany János Visszatekintés című versének képanyaga*, *ItK* 74(1970/3): 322–345.
- SZÖRÉNYI 2017 – SZÖRÉNYI László, „Az ember... a költő (mily bitang ez a név!)” = Uő, *Arany János évében: Tárcák és tanulmányok*, Bp., Nap, 2017, 75–81.
- SZÜCS 2011 – SZÜCS Gábor, *Petőfi halála – Fehéregyháza, 1849. július 31.*, Bp., Corvina, 2011.
- SZVOBODA 2003 – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Árak, méretek a 19. századi magyar történelmi festészetben*, *Művészettörténeti értesítő*, 2003.
- SZVOBODA 2007 – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A Pesti Műegylet története: A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a XIX. században Pest-Budán*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007.
- T. KISS 2013 – *A dualizmus kori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabétizmus* = T. KISS Tamás, TIBORI Tímea, *Kultúrkapuk: Tanulmányok a kultúr[politik]áról, az érték közvetítésről és a kulturális valóságról*, Szeged, Belvedere, 2013, 11–42.
- T. SZABÓ 2001 – T. SZABÓ Levente, „neveknék nemes tónusú kidolgozás által új fény adassék”: *Az életrajz XIX. századközépi poétikája* = szerk. SELYEM Zsuzsa, *RODOSZ-tanulmányok 2000/1*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2001, 45–68.
- T. SZABÓ 2007 – T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007.
- T. SZABÓ 2008 – T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: A Magyar Írói Segélyegylet esete*, *Irodalomtörténet* 2008, 347–377.
- T. SZABÓ 2014 – T. SZABÓ Levente, *A megszelídített Petőfi?: Az 1874-es Petőfi-díszkiadás körüli vita és a korabeli Petőfi-filológia egyidejű egyidejűtlenségei*, = szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Monika, S. VARGA Pál, „*Szirt a habok közt*”: *Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 158–171.
- TAKÁTS 2003 – szerk. TAKÁTS József, *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, Bp., Kijárat, 2003.
- TAKÁTS 2006a – TAKÁTS József, *A kultusz kutatás és az új elméletek* = Uő., *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásból*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 51–65.

- TAKÁTS 2006b – TAKÁTS József, *Gyulai, emlékezésed, kanonizáció* = Uő., *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásból*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006, 116–130.
- TAKÁTS 2014 – TAKÁTS József, *A klasszikus és az új nacionalizmus (Hozzászólás Gyáni Gábor vitaindítójához)* = szerk. S. VARGA Pál, SZÁRAZ Orsolya, TAKÁCS Miklós, *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 39–43.
- TAKÁTS Sándor 1895 – TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1895, 171.
- TARJÁNYI 2002 – TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellem-idézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002.
- TARJÁNYI 2004 – TARJÁNYI Eszter, *Irodalmi viaskodások: Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*, ItK 108 (2004/3): 292–333.
- TARJÁNYI 2007 – TARJÁNYI Eszter, *Az irányregény és a családregegy köztes terében*, Budapesti Negyed – Jókai Budapestje (tematikus szám) 57 (2007): 126–127.
- TARJÁNYI 2010 – TARJÁNYI Eszter, *Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla Anekdotakincse*, Literatura, 2010, 15–38.
- TARJÁNYI 2015 – TARJÁNYI Eszter, *Három megkomponált verseskötet a 19. század közepéről: Arany János, Lévyay József és Madách Imre*, Irodalomismeret (2015/2): 9–28.
- TEHEL 1952 – TEHEL Péter, *Orlai Petrics Soma: Adatok a magyar történeti festészet megalapítójának életéhez*, = [szerk. nélkül], *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951*, Bp., Művelt Nép, 1952. 150–158.
- TESLÁR 2014 – TESLÁR Ákos, „*Megszerettetik a hazát*”: *Ady, kultusz, nemzet*, doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK IDI, 2014.
- THOMKA 1999 – szerk. THOMKA Beáta, *Narratívák 3.: A kultúra narratívái*, Bp., Kijárat, 1999.
- THOMKA 2000 – szerk. THOMKA Beáta, *Narratívák 4.: A történelem poétikája*, Bp., Kijárat, 2000.
- TOLNAI 1922 – TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Eggenberg-féle Könyvkereskedés, 1922, 132.
- TOLNAI Lajos 1994 – TOLNAI Lajos, *A sötét világ* = szerk., szöv. gond. SZILÁGYI Márton, *Régi magyar regények II.*: ASBÓTH János, *Álmok álmodója*; REVICZKY Gyula, *Apai örökség*; TOLNAI Lajos, *A sötét világ*, Bp., Unikornis, 1994 (A magyar próza klasszikusai 20.), 201–369.
- TÓTH 2006 – TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan, A történeti megértés esélyeiről (Kazinczy-tanulmányok)*, Pécs, Doktori disszertáció, 2006.
- TÓTH 2012 – TÓTH Benedek, *Az értelem mint a kultúra médiuma: a kultúra értelme (Az 'értelem' és a 'kultúra' rendszerelméleti fogalmairól)* = szerk. PUSZTAI Bertalan, *Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, Szeged, SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 334–350.
- TÖRÖK 2014 – TÖRÖK Lajos, „*A saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon*”: *Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői*, Alföld 65(2014): 85–105.
- TÖRÖK 2019 – TÖRÖK Lajos, *Volt egyszer egy regény...: Jókai Mór Politikai divatok című regényének keletkezéstörténetéről*, ItK 123(2019): 782–819.
- TÖRÖK Zsuzsa 2020 – TÖRÖK Zsuzsa, *Kísértő emlékek: Vachott Sándorné és a gótikus irodalom*, Irodalomtörténet 51 (2020): 383–406.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL 1957 – TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A nagykőrösi évek tanulsága*, Akadémiai Értesítő 64(1957): 258–260.
- TURAI 2019 – TURAI Tamás, *Huszárok Csillaghegyen*, Élet és irodalom, 2019. nov. 15., <https://www.es.hu/cikk/2019-11-15/turai-tamas/huszarok-csillaghegyen.html> (utolsó letöltés: 2021. 04. 24.)
- TURÁN 2017 – TURÁN István, *Kiskőrös legrégebbi Petőfi-szobrai*, Honismeret 65(2017/5): 34–38.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József, *Petőfi mint regényhős* = Uő., *Magyar irodalom: Világirodalom*, Bp., Akadémiai, 1961.
- TVERDOTA 1998 – TVERDOTA György, *A komor feltámadás titka: A József Attila-kultusz születése*, Bp., Pannonica, 1998.
- VADERNA 2017 – VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017.
- VAJDOVICH 2006 – VAJDOVICH Györgyi, *Irodalomból film: A filmes adaptációk néhány kérdése*, Nagyvilág 51(2006): 678–692.
- VARGA 1964 – VARGA János, „*A kőszívű ember fiai*”-nak mintái és történeti forrásai, ItK 68(1964): 614–641.
- VARGHA Kálmán 1961 – VARGHA Kálmán, *Zilahy Károly (1838–1864)* = szerk. VARGHA Kálmán, FENYŐ István, *Zilahy Károly válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 5–98.
- VAYER 1959 – VAYER Lajosné, *Petőfi Sándor első szobra – Alexy Károly ismeretlen alkotása* = szerk. VARGHA Balázs, *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1959*, Bp., PIM–Képzőművészeti Alap, 1959, 37–41.

- VERES 1911 – VERES Endre, *Czélkúti-Züllich Rudolf szobrász élete és munkái (Második közlemény)*, Erdélyi Múzeum 1911, 89–110.
- VESZPRÉMI 2002 – VESZPRÉMI Nóra, *Barabás Miklós, Petőfi Sándor és az Utazó cigánycsalád: egy közös motívum a 19. századi magyar képzőművészetben és irodalomban*, Művészettörténeti Értesítő 2002, 265–286.
- VOIGT 2017 – VOIGT Vilmos, *Hitt-e Arany János az asztaltáncoltatásban?*, Honismeret 45(2017): 56–60.
- VOINOVICH 2019 – VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, s. a. r. TÖRÖK Lajos, Bp., Universitas, 2019, 329–343.
- WIRÁGH 2018 – WIRÁGH András, *Fantasztikum és medialitás: Kísértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignáctól Szerb Antalig*, Bp., Reciti, 2018. (Irodalomtörténeti füzetek 180.)
- ZENTAI 2021 – ZENTAI Mária, *Szabadság, politika, szerelem: Jókai Mór: Politikai divatok, Huszka – Háy – Fischer: Szabadság szerelem* = szerk. DOBÁS Kata, KALLA Zsuzsa, PARÁDI Andrea, TÓTH Dóra, *Kelj fel és járj, Petőfi Sándor: 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*, Bp., PIM, 2021, 421–438.
- ZIBOLEN 1967 – ZIBOLEN Ágnes, *Lotz Károly illusztrációi a „János vitéz”-hez* = szerk. BARÓTI Dezső, *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 6. 1965–66*, Bp., PIM–Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, 1967, 65–67.
- ZSIGMOND 1924 – ZSIGMOND Ferenc, *Jókai*, Bp., MTA, 1924.

Források

- [- i -], *Irodalom művészet és színészet*, 1857. okt. 24, 267.
- [B. József], *Irányszemlék*, Pesti Napló 1856. nov. 16.
- [B–c], *Pesti tárca*, Hölgyfutár 1852. jan. 10, 27.
- [Donierre], *Vértessaljai viszhangok*, Vasárnapi Ujság 1857. jan. 7, 12.
- [G. E.], *Vidéki hírek*, Vasárnapi Ujság 1857. ápr. 5., 116.
- [-i -ö], *„Jókai ürügyén”*, Béke és Szabadság, 1954. okt. 20.
- [K. S. K.], *XXVI. Csongrádi névtelen levél*, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 23, 635.
- [O.O], *Irodalom, színészet, művészet*, Kalauz 1857. júl. 4, 13.
- [R–s], *Vályogvető cigányok*, Vasárnapi Ujság 1869. ápr. 25, 228–229.
- [Szilaj Pista], *Csigatelegráf Somogyból, II.*, Hölgyfutár 1858. febr. 19, 159.
- [X], *Két hét története*, Az Ország Tükre, 1862. febr. 15, 51.
- [-y -y], *Budapesti társasélet*, Divatcsarnok 1857. máj. 15, 230
- [Z. I.], *Politikai divatok*, Fővárosi Lapok 1864. okt. 27, 246–247. sz., 1030. és 1034–1035.
- [Zöld ördög], *A Kárpátok mellől*, Hölgyfutár 1857. aug. 27, 853.
- ARANY 1856 – ARANY János, *Kisebb költeményei II.*, Pest, Heckenast, 1856.
- BABITS 1910 – BABITS Mihály, *Petőfi és Arany: I.* Nyugat 3(1910): 1577–1590.
- BAJZA 1909 – BAJZA József, *Petőfi István* = Uő. szerk., *Petőfi István versei*, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909 (Petőfi-Könyvtár, XVII. füzet), 17–19.
- BARABÁS 1860 = *II. Barabás Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. okt. 14, 507.
- BARTHA 1860 – *XXII. Bartha János levele*, Vasárnapi Ujság 1860 dec. 30, 649.
- BENICSKY 1860 – BENICSKY Emil, *Nefelejts Petőfi életéből (Két költemény eredete)*, Családi kör 1860. dec. 23, 169–170.
- BÉRCZY 1856 – BÉRCZY Károly, *Arany János Kisebb költeményeiről*, Pesti Napló 1856. aug. 10.
- BOÉR 1860 – *XIX. Boér Antal levele*, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 23, 636.
- BOLGÁR 1860 – BOLGÁR Emil, *A hölgyekről*, Divatcsarnok 1860. dec. 11, 398.
- BOLGÁR 1864 – BOLGÁR Emil, *Sárosból a Szepesség felé*, Vasárnapi Ujság 1864. nov. 27, 516–517.
- BOZZAI 1886 – BOZZAI Pál, *Petőfihez* = szerk. Lévy József, *Bozzai Pál irodalmi hagyományai*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, 68–69.
- BULCSÚ 1849 – BULCSÚ Károly, *Petőfi sírján*, Komáromi Lapok, 1849. szept. 14.
- BULCSÚ 1856 – BULCSÚ Károly, *Duna és Tisza*, Budapesti Viszhang 1856. jan. 31, 38.
- BULYOVSKY 1856 – BULYOVSKY Gyula, *Pesti műegylet*, Budapesti Hirlap 1856. dec. 16.
- BULYOVSKY 1857 – BULYOVSKY Gyula, *A Pesti Műegylet tárczarovata*, Budapesti Hirlap 1857. júl. 8.
- CHASSIN 1860 – Charles-Louis CHASSIN, *Le poète de la révolution hongroise: Aecxandre Petoefi*, Bruxelles, Paris, 1860.
- CSALOMJAI PAJOR – 1859 – CSALOMJAI PAJOR István, *Petőfi* = Uő, *Költemények*, Balassagyarmat, 1859, 100.
- CSATSKÓ 1853 – CSATSKÓ Imre, *Az 1852-ki május 27-ki Austriai birodalmi büntető törvény magyarázata, etc.*, Pest, Geibel Armin Bizománya, 1853, 406–411.
- CSORBA, KALLA 2019 – *Bolyongó üstökös: A Petőfi-kultusz alakváltozatai*, pim.hu, <https://pim.hu/hu/kiallitasok/virtualis-kiallitasok/bolyongo-ustokos> (utolsó letöltés: 2021. 05. 07.)
- DANÉ 1860 – *IX. Dané Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. nov. 25, 588.
- DÖBRENTAI 1815 – DÖBRENTAI Gábor, *Észre-vételek az életírás teoriájáról*, Erdélyi Múzeum 3(1815): 119–131.
- DÖBRENTAI 1814 – DÖBRENTAI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum 2(1814): 22–24.

- DÖBRENTEI 1827 – DÖBRENTEI Gábor, *Charaktert festő s elmés mulatságos anekdoták*, Pest, 1827.
- EGRESSY 1860 – *Egressy Gábor leveléből*, Vasárnapi Ujság 1860. nov. 4, 548.
- EGRESSY 1997 – EGRESSY Gábor, *Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850*, Bp., Terebess, 1997. elérhető: <https://mek.oszk.hu/04000/04062/04062.pdf>
- EGRESSY Ákos 1909 – EGRESSY Ákos: *Petőfi Sándor életéből*, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa Könyvkiadói Vállalat, 1909 (XII. füzet).
- ERDÉLYI 1854 – ERDÉLYI János, *Petőfi: Pályák és pálmák I.*, Divatcsarnok 1854. júl. 5, 861–873.
- FERENCZY, DANIELIK 1856 = *Magyar írók, Életrajz-gyűjtemény*, gyűjt. FERENCZY Jakab, DANIELIK József (Pest: Szent István Társulat, 1856), 365–367.
- FESZTY Árpádné 1924 – FESZTY Árpádné, *A tegnap*, Bp., Légárdy Nyomda és Könyvkiadó, 1924, 57.
- GÁSPÁR 1878 – GÁSPÁR Imre, *Jókai Mór mint regényíró*, Családi Kör 1878. okt. 13, 966–967.
- GOBÓCZY 1860 = *VI. Gobóczy Károly levele*, Vasárnapi Ujság 1860. nov. 18, 572. = *Jókai Mór összes művei. Levelezés I.*, összegyűjtötte és s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., Argumentum, 1971, 174–176.
- GREGUSS 1857 – GREGUS[S] Ágost, *A „nemzet napszamosai”-nak toldaléka*, Pesti Napló 1857. szept. 12.
- GYULAI 1854 – GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*, Új Magyar Múzeum 4(1854): 24–43, 97–124. = *Uő, Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., MTA, Franklin Társulat Nyomdája, 1908, 1–68. (Az utóbbiból idézünk.)
- GYULAI 1855a – GYULAI Pál, *Petőfi Sándor = Ujabb kori ismeretek tára: Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája, 6. kötet.*, szerk. PÁKH Albert, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855, 63–68.
- GYULAI 1855b – GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle III., Lyrai költemények*, Budapesti Hírlap 1855. jún. 26, 4180–4181.
- GYULAI 1862a – GYULAI Pál, *Néhány év Petőfi életéből, írta Szeberényi Lajos (Szeged, Börgernél, 1861.)*, Szépirodalmi Figyelő 2(1862), 4.
- GYULAI 1862b – GYULAI Pál, *Petőfi életéből. Regényes rajzok. Írta Szokoly Viktor. Második kiadás. 1862. Kiadja Emich Gusztáv*, Szépirodalmi Figyelő 2(1862), 165–167.
- GYULAI 1862c – GYULAI Pál [(– i)], *Jókai legújabb regénye*, Szépirodalmi Figyelő 2(1862): 316–317.
- GYULAI 1862d – GYULAI Pál, *Petőfi jellemrajzához*, Vasárnapi Ujság 1866. szept. 2, 418–419.
- GYULAI 1864 – g [GYULAI Pál], *Petőfi életrajza*, Koszorú 1864. márc. 13, 258.
- GYULAI 1866 – GYULAI Pál, *Zilahy Károly összegyűjtött munkái: Petőfi Sándor életrajza: Írta Zilahy Károly*, Budapesti Szemle 5(1866): 465–495.
- GYULAI 1869 – GYULAI Pál, *Jókai legújabb művei*, Budapesti szemle 13 (1869): 498–499.
- GYULAI 1874 – [GYULAI Pál], *Holt költő szerelme: Ballada Jókai Mórtól*, Budapesti Szemle 5 (1874): 222–224.
- GYULAI 1989 – GYULAI Pál, *Válogatott művei, Jegyzetek*, szerk. KOVÁCS Kálmán, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, 1137.
- HENCZ 1849 = HENCZ József, *Petőfihez*, Komáromi Lapok, 1849. szept. 15.
- HERCZEG 1933 – HERCZEG Ferenc, *Szendrey Júlia*, Bp., Singer és Wolfner, 1933.
- HEYDTE 1863 = [August von HEYDTE], *Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem österreichischen Veteranen, Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. II.*, Lipcse, 1863, 88.
- HEYDTE 1894 – [August von HEYDTE], *Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem Veteranen, Verfasser der „Skizzen und kritische Bemerkungen der Ereignisse in Siebenbürgen” etc. Vollständige Ausgabe*, Prága, 1864, 111.
- HORY 1858 – HORY Farkas, *Petőfihez – Uő, Hory Farkas Költeményei*, Kolozsvár, 1858, 447.
- JÓKAI 1853 – JÓKAI Mór, *A pruthi csata*, Pesti Napló 1853. dec. 11–13, 1122–1129.
- JÓKAI 1854 – JÓKAI Mór, *Magyar költők sorsa*, Vasárnapi Ujság 1854. márc. 26, 26–27.
- JÓKAI 1855 – JÓKAI Mór, *Vörösmarty sírjánál*, Vasárnapi Ujság 1855. nov. 25, 373.
- JÓKAI 1856 – JÓKAI Mór, *Petőfi Sándor*, Vasárnapi Ujság 1856. márc. 2, 69.
- JÓKAI 1857 – JÓKAI Mór, *Kakas Márton a műtárlatban*, Vasárnapi Ujság 1857. júl. 12, 271.
- JÓKAI 1857 – JÓKAI Mór, *Szerdai levelek*, Magyar Sajtó, 1857. júl. 1, 593.
- JÓKAI 1858a – JÓKAI Mór, *Tarka élet*, Pest, Landerer és Heckenast, 1858. (első megjelenés két kötetben: 1855, 1856)
- JÓKAI 1858b – JÓKAI Mór, *Sylvester éjszakák (Emlék)*, Hölgyfutár 1858. jan. 2, 1–2. = *Uő, Jókai Mór decameronja: Száz novella, 7. kötet*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1859, 139.
- JÓKAI 1859 – JÓKAI Mór, *Kakas Márton levelei: CXVI. Furcsa ötletek*, Vasárnapi Ujság 1859. dec. 11, 597.
- JÓKAI 1860 – JÓKAI Mór [KOLIBRI Jenő], *Proletár álmok*, Az Üstökös 1859. dec. 24, 134. *Uő, Szerelmi Pártagyöngyök Colibrinának: Az én szerelmem*, Az Üstökös 1860. jan. 14, 14.
- JÓKAI 1861a – JÓKAI Mór, *A Petőfi-keresők = Jókai Mór válogatott versei*, elérhető: <https://mek.oszk.hu/05100/05177/html/>
- JÓKAI 1861b – JÓKAI Mór, *Életem legszomorúbb napjai (Naplótöredékek Jókai Mórtól)*, Vasárnapi Ujság 1861. jan. 20, 39.

- JÓKAI 1861b – JÓKAI Mór, *Teleki László meghalt*, Vasárnapi Ujság 1861. máj. 12, 217.
- JÓKAI 1862 – JÓKAI Mór [Cs. J.], *Az örült: Travestálás Petőfi „Örült”-jéről.*, Az Üstökös 1862. dec. 13, 191.
- JÓKAI 1863 – JÓKAI Mór, *Értesítés*, A Hon, 1863. nov. 22.
- JÓKAI 1871–1872 – JÓKAI Mór, *Az én kortársaim*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam 7(1871–1872), 239–280, 274–275.
- JÓKAI 1874 – JÓKAI Mór, *Az utolsó vers s az utolsó golyó*, Vasárnapi Ujság 1874. dec. 27, 836.
- JÓKAI 1877 – JÓKAI Mór, *Phantasmagoria*, A Hon 1877. máj. 20.
- JÓKAI 1880 – JÓKAI Mór: *Petőfi = Emlékeim*, Bp., Ráth Mór, 1880.
- JÓKAI 1898 – JÓKAI Mór, *Petőfi Eszmecsírái = Őszi fény*, Bp., Révai testvérek kiadása, 1898, 73–87.
- JÓKAI 1902 – JÓKAI Mór, *Petőfi Sándorról*, szerkesztette és a bevezetést írta VÁRDAI Béla, Bp., Lampel Róbert Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedés, 1902.
- JÓKAI 2008 – JÓKAI Mór, *Tarka élet*, Bp., Munditner, 2008.
- K. PAPP 1878 – K. PAPP Miklós, *Petőfi polyákja*. Petőfi-Társaság Lapja 3(1878), 6–9.
- KERTBENY 1879 – KERTBENY Károly, *Petőfi arképeiről*, Koszoru: A Petőfi-Társaság havi közlönye, 1879, 10–22.
- KERTBENY, EISLER 1851 – [szerk. KERTBENY Károly, EISLER Mór], *Hangok a ’ multból: A ’ magyar nemzet ’ nagy napjainak emlékeül*, Összeszedte és kiadta Két magyar honfi, Lipcse, Keil Ernő és Társa, 1851.
- KIS 1821 – KIS János, *Anekdoták*, Szép-Literatúrai Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez 1(1821): 12–13.
- KISS 1853 – KISS László, *Az én szerelmem*, Hölgyfutár 1853. máj. 31, 430–432.
- KOCSÁR 1861 – XXXV. *Kocsár Mihály levele*, Vasárnapi Ujság 1861. márc. 3, 105.
- KORNÉLIA 1858 --[KORNÉLIA], *Emlékezés Petőfire*, Petőfi-Muzeum 4(1891/5): 233. (Eredetileg a Napkelet 1858-as évfolyamának 44. számában jelent meg.)
- KOVÁCS 1859 – KOVÁCS Pál, *Petőfi Sándor első két aranyja*, Hölgyfutár [átvétel a Képes Ujságtól] 1859. aug. 8, 807.
- KÖRÖSI 1860 – XII. *Körösi Csoma József levele (Czáfolat Szöllösi Balázs VII. számú levelére)*, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 2, 600.
- KÖVÁRY 1888 – KÖVÁRY László, *Nyílt levél*, Petőfi Múzeum 1(1888): 53–60.
- LAUKA 1850 – LAUKA Gusztáv, *Petőfi sirján* = szerk. SZILÁGYI Sándor, *Pesti Röpívek*, Pest, 1850, 118.
- LAUKA 1861 – XXVI. *Lauka Gusztáv levele*, Vasárnapi Ujság 1861. jan. 20, 32.
- LAUKA 1879 – LAUKA Gusztáv, *A múltrol a jelennek*, Bp., Petőfi-Társaság-Aigner Lajos könyvkiadó-hivatala, 1879.
- LENGYEL 1860 – III. *Lengyel József levele*, Vasárnapi Ujság 1860. okt. 14, 507.
- LÉVAY 1881 – LÉVAY József, *Jó Petőfi* = Uő, *Lévay József összes költeményei I.*, Bp., 1881, 428–429. (eredeti megjelenés: 1959 előtt)
- LISZNYAI 1856 – LISZNYAI Kálmán, *Piros tojások*, Budapesti Viszhang 1856. máj. 22, 174.
- LONDESZ 1908 – LONDESZ Elek, *Petőfiné – Szendrey Julia (Naplója és egyéb írásai.)*, Pesti Napló 1908. máj. 9, 18.
- LONKAY 1855 – LONKAY Antal, *A magyar irodalom ismertetése: Olvasókönyv felsőbb tanodák használatára*, Pest, Szent István Társulat, 1855.
- LOSONCZY 1861 – LOSONCZY László, *Visszaemlékezés Petőfire* = szerk. KULINYI Nagy Benő, *Csokonai album*, Debrecen, 1861, 57.
- LŐRINCZ 1861 – XXVIII. *Lőrincz József volt honvédőrnagy levele*, Vasárnapi Ujság 1861. feb. 3, 57.
- Magyar írók Arczképei és Életrajzai*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858, 133–141
- MAROSI 1861 – XXXI. *Marosi János levele*, Vasárnapi Ujság 1861. febr. 10, 67.
- MEDGYES 1846 – MEDGYES Lajos, *Petőfi Sándornak*, Életképek, 1846. okt. 31, 562.
- Megy a költő...: Petőfi után*, Budapesti Viszhang 1855. okt. 7, 238.
- MEZEY 1864 – MEZEY Albert, *Petőfi Sándor életrajza*. Irta Zilahy Károly. Pest, 1864. Osterlamm Károlynál, Kalauz, 1864. jún. 26.
- NEHÉZ 1990 = *Petőfi Sándor orosz nyelvű verseinek alkalmi fordítása*, ford. NEHÉZ Mihály, elérhető: https://docplayer.hu/48041059-Petofi-sandor-orosz-nyelvu-verseinek-alkalmi-forditasa.html?fbclid=IwAR3_IhyGiMH6bT0VFfvVNRVKD_aKG1IKdCgZiKQJqfM7N6oKQbM_HXUf9w0_aem_AUDtoRrzZUH4mEXNRmPbmIIMyrcpFG77PY-FqNGI1rjtIIEERWtSEvc5V3NP3B7I33zFdlzXZVJLZj9jWxjRRnqK (utolsó letöltés 2024. 04. 06.)
- ORAVECZ Imre, *Halászóember: Szajla Töredékek egy faluregényhez (1987–1997)*, Pécs, Jelenkor, 2006. (második kiadás, eredeti megjelenés: 1998.)
- ORLAI 1853 – ORLAI PETRICH Soma, *Levelek a művészetről*, Délibáb 1853. nov. 13, 614.
- ORLAI 1864 – ORLAI PETRICH Soma, *A festészet és a költészet rokonsága = A Magyar Képzőművészet Társulat Évkönyve 1863*, Pest, 1864, 67–75.
- ORLAI 1879 – ORLAI PETRICH Soma, *Adatok Petőfi életéhez II*, Budapesti Szemle 1879/19, 361.
- OSVÁTH 1861 – XXXIV. *Osváth Rafael*, Vasárnapi Ujság 1861. márc. 3, 105.

- P. SZATHMÁRY 1855–1858 – P. SZATHMÁRY Károly, *Georgia utolsó királynője: Regényes életrajz*, Vasárnapi Ujság 1855. ápr. 15, 113. Uő, *Bethlen Miklós: Regényes életrajz*, Pest, Müller Emil Könyvnyomdája, 1858.
- P. SZATHMÁRY 1860 = XIII. P Szathmáry Károly levele, Vasárnapi Ujság 1860 dec. 30, 649–650.
- PÁJER 1860 – PÁJER Antal, *Petőfi és Csokonai*, Családi kör 1860. márc. 10, 149.
- PÁKH 1852 – PÁKH Albert, *Szépirodalmunk a forradalom után*, Pesti Napló 1852. okt. 17.
- PÁKH 1853 – PÁKH Albert [ÓRIÁS], *Boritékra való*, Szépirodalmi Lapok 1853. máj. 26, 672.
- PÁKH 1857 – PÁKH Albert, *Ujabb adatok Petőfi S. gyermekkoráról*, Vasárnapi Ujság 1857. febr. 8, 42.
- PÁKH 1860 – PÁKH Albert, *Adatok Petőfi halálához*, Vasárnapi Ujság 1860. okt. 14, 506.
- PÁKH 1862 – PÁKH Albert, *Petőfi életrajza ügyében*, Vasárnapi Ujság 1862. jan. 26, 45.
- PÁKH Károly 1889 – PÁKH Károly, *Petőfi Iglón 1845-ben*, Vasárnapi Ujság 1889. jún. 9, 366.
- PARRY 1825 – William PARRY, *The Last Days of Lord Byron*, Knight and Lacey, 1825.
- PÁSZTOR 1964 – PÁSZTOR Ferenc, *Petőfi Sándor születési helye ügyében*, Szegedi Híradó 1864. márc. 2.
- PATAKY 1860 – PATAKY Ferenc [P.], XIV. A „Pécsi lapok” parisi levele, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 16, 623.
- PETŐFI 1853 – PETŐFI Sándor, *Az alföld, A csikós* = KUBINYI Ferencz és VAHOT Imre szerk., *Magyarország és Erdély képekben, I. köt.*, Pest, Vahot Imre Könyvnyomdája, 1853, 40–41.
- PETŐFI 1854a – PETŐFI Sándor, *Megy a juhász számaron* = *Vahot Imre Nagy képes naptára 1855-re*, Pest, Geibel Ármin, 1854, 222.
- PETŐFI 1854b – PETŐFI Sándor, *Tisza*, Vasárnapi Ujság 1854. márc. 26, 25.
- PETŐFI 1860 – [PETŐFI Sándor], *Petőfi S. magánlevelei közül*, Nővilág 1860. márc. 25, 202–204.
- PETŐFI István 1857 – PETŐFI István, *Ujabb adatok Petőfi Sándor gyermekkoráról*, Vasárnapi Ujság 1857. febr. 42.
- PETŐFI István 1858 – PETŐFI István, *Bátyám Debrecenben (A „Hölgyfutár műlapjához.”)*, Hölgyfutár 1858. márc. 30, 285.
- PETRICHEVICH 1842 – PETRICHEVICH Horváth Lázár, *Byron Lord' élete 's munkái, Első rész, Byron lord' élete*, Pest, Landerer és Heckenast, 1842.
- PETRICHEVICH 1836 – PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár [B...e után közli P-A K-Y], *Levéltöredék Parisból*, Rajzolatok a társas élet és divatvilágból 1836. márc. 12, 164.
- PETROVICS 1854 – [Petrovics] Ede, *Rozsnyói levelek II.*, Hölgyfutár 1854. febr. 16, 151.
- PRÉM 1880 – PRÉM József, *Egy magyar történeti festő*, Ország-Világ 1880, 323.
- PUZSÉR 2016 = PUZSÉR Róbert, *Legyen a Szózat a nemzet himnusza!*, maninder.hu, 2016. júl. 29, https://mandiner.hu/cikk/20160729_puzser_robert_legyen_a_szozat_a_nemzet_himnusza (utolsó letöltés: 2021. 04. 13.)
- REMELLAY 1861 – REMELLAY Gusztáv, *Kereszt és félhold: Regényes korrajzok a török világból*, Pest, Pfeiffer Nándor, 1861.
- RÉVAI 1786 – RÉVAI Miklós, *Faludi Ferentz' Élete 's Munkái* = *Faludi Ferenc Költeményes Maradványi, Első kötet*, Győr, Strajbig József, 1786, 7–18.
- ROMBAY 1913 – ROMBAY Dezső, *Az Orlay-család*, Pesti Napló 1913. jan. 26, 35.
- RÓZSAÁGI 1860 – RÓZSAÁGI Antal, *Társaséleti szemle*, Divatcsarnok, 1860. okt. 21, 342
- SALAMON 1856 – SALAMON Ferenc, *Könyvismertetés: Lisznyai Kálmán költeményei „Madarak pajtás[a]” Pesten Müller Gyulánál*, Budapesti Hírlap 1856. febr. 6.
- SALAMON 2018 – SALAMON Ferenc, *Petőfi Sándor újabb költeményei* = SALAMON Ferenc, *Irodalmi írásai, II.*, szerk. ZABÁN Márta, Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018, 81–111. (eredeti megjelenés: 1858.)
- SÁRKÁNY 1857 – SÁRKÁNY János, *Felvilágosítás Petőfi Sándor születéséről s napjáról: Kiskörös 1856. dec. 18-kán*, Vasárnapi Ujság 1857. jan. 4, 12.
- SÁRKÁNY 1862 – SÁRKÁNY János, *A Petőfi-émlék felállítására Kis-Kőrösön*, Vasárnapi Ujság 1862. aug. 17, 393.
- SÁROSI 1858 – SÁROSI Gyula, *A „csárda romján”*, Hölgyfutár 1858. máj. 8, 105.
- SZALAY 1862 – SZALAY László, *Magyar tud. Akademia*, Magyar Tudományos Értekező 1862/4, 370.
- SZANA Tamás, „*Petőfi élete és művei*”: *Irta FischerSándor...*, Pesti Hírlap, 1889. dec. 10. 1–2.
- SZÁSZ 1850 – SZÁSZ Károly, *Hallom dalaidat* = szerk. SZILÁGYI Sándor, *Magyar írók albuma*, Pest, 1850, 307–309.
- SZÁSZ 1858 – SZÁSZ Károly, *Petőfi újabb költeményei*, Hölgyfutár 1858. okt. 4, 237.
- SZATHMÁRI 1857 – SZATHMÁRI Emil, *Borsodi Emlék: Regényes történeti rajzok Borsod és Heves megyék múltjaiból*, Eger, Az Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1857.
- SZEBERÉNYI 1855 – SZEBERÉNYI Lajos, *Petőfi Selmeczen: Naplóból*, Divatcsarnok 1855. nov. 30–dec. 5, 1311–1315, 1332–1336.
- SZEBERÉNYI 1861 – SZEBERÉNYI Lajos, *Néhány év Petőfi életéből*, Szeged, Buger Zsigmond Nyomda, 1861.
- SZÉKELY 1852 – SZÉKELY József, *Petőfi*, *Petőfi-Muzeum* 3(1890): 39–40. (Eredetileg 1852 nyarán jelent meg a Hölgyfutár hasábjain.)
- SZÉKELY 1857 – SZÉKELY József, *Petőfi Debrecenben (Műlap a „Hölgyfutár”-hoz 1858-ra)*, Hölgyfutár 1857. dec. 24, 1278.

- SZÉL 1862 – SZÉL Farkas, *Szalk-Szent-Mártonban*, Vasárnapi Ujság 1862. jan. 5, 3.
- SZELESTEY 1854 – *Falu pacsirtája*, Pest, Fribeisz István, 1854.
- SZELESTEY 1857 – SZELESTEY László, *Petőfi Debrecenben*, Hölgyfutár 1857. dec. 23, 1271.
- SZENTMÁRTONI 1973 – SZENTMÁRTONI Kálmán, *Az utolsó éjszaka*, közli SZÁSZ István, Alföld 24(1973): 56–60.
- SZOKOLY 1855 – SZOKOLY Viktor, *Jelenetek az élet szinpadján*, Hölgyfutár 1855. márc. 4. 16.
- SZOKOLY 1856 – SZOKOLY Viktor, *Honi életképek: Juhászlegény, szegény juhászlegény!*, Budapesti Viszhang, 1856. okt. 10. 327.
- SZOKOLY 1856 – SZOKOLY Viktor, *Juhászlegény, szegény juhászlegény!*, Budapesti Viszhang 1856. okt. 2, 327.
- SZOKOLY 1857 – SZOKOLY Viktor *Petőfi: Epizód a költő életéből*, Magyar Néplap, 1857. febr. 14–21, 110, 118–119.
- SZOKOLY 1859 – SZOKOLY Viktor, *Regényes rajzok Petőfi Sándor ifjúkori éveiből*, Pest, Vahot Imre Kiadása, 1859.
- SZOKOLY 1860 – SZOKOLY Viktor, *Házasság előtt és után!*, Képes Ujság 1860. szept. 23, 298.
- SZOKOLY 1864 – SZOKOLY Viktor, *Arczisme és phrenologia minden rendű olvasó számára*, Pest, Hartleben Adolf, 1864.
- SZOKOLY 1872 – SZOKOLY Viktor, *A kis triumvirátus: Irodalmi emlékirataimból*, Nefelejts 14(1872): 26–27.
- SZOLLÁTH 2004 – SZOLLÁTH Dávid, *A kultusz kutatás két tendenciája*, BUKSZ 2004/3, 21–37
- SZÖLLŐSI 1860 – VII. Szöllősi Balás levele, Vasárnapi Ujság 1860. nov. 18, 572.
- TELEKI 2001 – TELEKI Sándor, *Az aradi vértanúk = Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. KATONA Tamás, Bp., Neumann, 2001.
- THALY 1855 – THALY Kálmán, *Petőfi emlékezete*, Budapesti Viszhang 1855. dec. 9, 376.
- THALY 1860 – XI. Thaly Kálmán levele, Vasárnapi Ujság 1860. dec. 2, 599.
- TOLDY 1857 – TOLDY Ferenc, *Petőfi Sándor = Uő, A magyar nyelv és irodalom kézikönyve a Mohácsi vésztől a legújabb időkig, vagyis az utóbbi három század kitünőbb irói és költői életrajzokban és jellemző mutatóanyagokban, II. köt.: A 19. század költői. Kazinczy Ferentől Arany Jánosig, 786–796*, Pest, Landerer és Heckenast, 1857.
- TOMORI 1856a – TOMORI Anasztáz, *A „Mohács” csatakép ügyében*, 1856. nov. 24, 1097.
- TOMORI 1856b – TOMORI Anasztáz, *Fövilágosítás*, Hölgyfutár 1856. dec. 3, 1030.
- TOMPA 1858 – TOMPA Mihály, *Versei*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858.
- TÓTH 1853 – TÓTH Kálmán, *Egy költő mellett*, Délibáb 1853. máj. 8, 597.
- TÓTH 1856 – *Arckép-Album: Műmelléklet a Hölgyfutárhoz*, Pest, kiadja TÓTH Kálmán, 1856.
- TÓTH 1857 – TÓTH Kálmán, *Nemzeti Színház*, Hölgyfutár 1857. dec. 12, 1234.
- TÓTH 1859 – TÓTH Kálmán, *Budapesti Hírharang*, Hölgyfutár 1859. márc. 10, 244.
- TÓTH Béla 1899 – TÓTH Béla, *Petőfi Zoltán*, Pesti Hirlap 1899. ápr. 2, 221.
- TÓTH Béla 1902 – TÓTH Béla, *Petőfi Zoltán*, Pesti Hirlap 1903. júl. 5, 2.
- TÓTH Sándor 1861 – TÓTH Sándor, *Füredi levelek VIII.*, Orvosi Hetilap 1861. dec. 1, 955.
- TÖRÖK 1854 – [TÖRÖK János], *Tájékozások, újabbkori lantos költészetünk körül*, Pesti Napló 1854. ápr. 27.
- TÖRÖK 1885 – TÖRÖK Aurél, *Mivel tartozik önnönmagának a nemzet Segesvárt? (Tájékoztatásul a Petőfi hamvai fölkeresése ügyében)*, Fővárosi Lapok 1885. nov. 1, 1824–1826.
- VACHOTT Sándorné 1888 – VACHOTT Sándorné, *XX. Petőfi özvegye = Rajzok a múltból (Uj sorozat)*, Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny 25(1888).
- VÁCZI 1897 – VÁCZI János, *Petőfi életrajza. Irta Ferenczi Zoltán. A Kisfaludy-társaságtól a Széher Árpád-jutalommal kitüntetett pályamű. A Kassalik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság, I–III. kötet. Budapest, 1896. 8-r. VIII, 390; 308; 411., Századok 31(1897): 731–736.*
- VADADI 1889 – VADADI Berta, *Visszaemlékezés Petőfi nevére*, Fővárosi Lapok 1889. okt. 23, 2155–2156.
- VADNAY 1856 – VADNAY Károly, *Megtörtént*, Budapesti Viszhang 1856. márc. 13–20, 86–87, 94–95.
- VADNAY 1857 – VADNAY Károly, *Még egy levél – Landekből*, Hölgyfutár 1857. júl. 23, 740.
- VAHOT 1855 – VAHOT Imre, *Vegeyes*, A Nagy Világ Képekben 1855/6, 465.
- VAHOT 1856 – VAHOT Imre, *Petőfi Sándor*, Budapesti Viszhang, 1856. jan. 10–márc. 20, 15–16, 31, 41–42, 55, 79–80, 94–96.
- VAHOT 1880 – VAHOT Imre, *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, összeáll. és kiad. VAHOT Gyula, Bp., Nyomatott Kocsi Sándornál, 1880.
- VAHOT 1881 – VAHOT Imre, *Emlékiratai*, Bp., Aigner Lajos kiadása, 1881, 238.
- VAHOT 1884 – VAHOT Imre, *Petőfi Sándor élete és művei*, Bp., Aigner Lajos, 1884.
- VAJDA 1858 – VAJDA János, *P* S* versei olvasásakor*, Divatcsarnok 1858. ápr. 27, 264.
- VÁLKAY 1858 – VÁLKAY Imre, *Irodalmi és művészeti daguereotypok*, Napkelet, 1858, 249.
- VAS 1857a – VAS Gereben, *A nemzet napszámásai, I. kötet* Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1857.
- VAS 1857b – VAS Gereben, *A nemzet napszámásai, II. kötet*, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1857.
- VAS 1857c – VAS Gereben, *A nemzet napszámásai, III. kötet*, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1857.
- VAS 1857d – VAS Gereben, *Petőfi Debrecenben (Képmagyarázat.)*, Hölgyfutár 1857. dec. 16, 1247.

- VAS 1857e – VAS Gereben, *A nemzet napszámosai: Ki a vivát?*, Pesti Napló 1857 ápr. 1.
- VÖRÖSMARTY László 1857 – VÖRÖSMARTY László, *Petőfi Sándor születéshelye s gyermekkora*, Vasárnapi Ujság 1857. jan. 18, 26.
- WALTHER 1888 – WALTHER Imre, *Naplója (1850–54)*, Hazánk 10(1888): 94–95.
- WOHL 1861 – WOHL Janka, *Petőfi*, Nefelejts 1861. febr. 17, 559.
- ZALÁR 1858 – ZALÁR József [-r], *Petőfi és az egri kispapok*, Szépirodalmi Közlöny 1858. máj. 30, 1637–1641.
- ZILAHY 1862 – ZILAHY Károly, „Az ember tragédiájá”-ról (*Levéltöredék*), Kritikai Lapok 1862. jún. 1, 180.
- ZILAHY 1863 – ZILAHY Károly, *Arany János = Magyar koszosorusok albuma: irói élet- és jellemrajzok*, Pest, Heckenast, 1863, 110.
- ZILAHY 1864a – ZILAHY Károly, *Petőfi Sándor életrajza*, Pest, Emich Gusztáv, 1864.
- ZILAHY 1864b – ZILAHY Károly, *Előfizetési fölhívás a legnagyobb magyar költő kimerítő életrajzára*, Hölgfutár 1864. márc. 8, 230.

Sajtóforrások (hírek, hirdetések, szerkesztői tartalmak, autorizálatlan sajtóanyagok, stb.)

- A Nép Ujsága, 1860. máj. 6, 152.
- Budapesti Hirlap 1857. dec. 1.
- Budapesti Hirlap 1857. nov. 22.
- Budapesti Viszhang, 1855. dec. 9, 384.
- Déliab – Nemzeti Színházi Lap 1853. szept. 25., 412.
- Déliab 1857. szept. 15, 424.
- Ellenőr 1873. márc. 16.
- Ellenzék 1882. okt. 20.
- Figyelő 1874. júl. 12, 336.
- Fővárosi Lapok 1864. jún. 24, 605.
- Fővárosi Lapok 1874. szept. 17, 921.
- Fővárosi Lapok 1874. szept. 5, 882.
- Fővárosi Lapok 1880. ápr. 1, 371.
- Fővárosi Lapok 1890. szept. 4, 1796.
- Gombostú 1857. jún. 4, 1417.
- Győri Közlöny 1858. jún. 10, 184.
- Hasznos mulatságok 1818/4, 31-32.
- Hölgfutár 1850. ápr. 25, 403.
- Hölgfutár 1850. aug. 5, 123.
- Hölgfutár 1850. aug. 6, 127.
- Hölgfutár 1850. aug. 8, 135.
- Hölgfutár 1850. máj. 28, 515.
- Hölgfutár 1850. nov. 23, 492.
- Hölgfutár 1850. szept. 21, 211.
- Hölgfutár 1851. aug. 29, 788.
- Hölgfutár 1853. ápr. 25, 320.
- Hölgfutár 1854. ápr. 15, 303.
- Hölgfutár 1856. aug. 5, 737.
- Hölgfutár 1856. dec. 9, 1051.
- Hölgfutár 1856. nov. 14, 165.
- Hölgfutár 1857. ápr. 21, 403.
- Hölgfutár 1857. aug. 1, 772.
- Hölgfutár 1857. aug. 14, 815.
- Hölgfutár 1857. aug. 3, 776.
- Hölgfutár 1857. dec. 1, 1197.
- Hölgfutár 1857. dec. 12, 1233.
- Hölgfutár 1857. dec. 14, 1240. [A nyomtatott folyóiratban sajtóhiba miatt 1249. szerepel, az oldalszámozás szerint az általam megadottnak kellene szerepelnie.]
- Hölgfutár 1857. dec. 16, 1248.
- Hölgfutár 1857. dec. 5, 1214.
- Hölgfutár 1857. jan. 20, 61.
- Hölgfutár 1857. jan. 30, 98.
- Hölgfutár 1857. júl. 2, 668.
- Hölgfutár 1857. jún. 17, 617.
- Hölgfutár 1857. jún. 22, 633.

Hölgyfutár 1857. máj. 2, 452.
Hölgyfutár 1857. nov. 20, 1159.
Hölgyfutár 1857. nov. 23, 1167.
Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1185.
Hölgyfutár 1857. nov. 28, 1188.
Hölgyfutár 1857. okt. 10, 1015.
Hölgyfutár 1857. okt. 14, 1023.
Hölgyfutár 1857. okt. 17, 1039.
Hölgyfutár 1857. okt. 5, 995.
Hölgyfutár 1858. febr. 27, 188.
Hölgyfutár 1858. jan. 29, 89.
Hölgyfutár 1858. jan. 29, 91.
Hölgyfutár 1858. jan. 9, 24.
Hölgyfutár 1858. márc. 15, 237.
Hölgyfutár 1858. márc. 15, 240.
Hölgyfutár 1858. márc. 19, 256.
Hölgyfutár 1858. márc. 9, 220.
Hölgyfutár 1858. szept. 26, 624.
Hölgyfutár 1859. ápr. 21, 399.
Hölgyfutár 1860. máj. 1, 415.
Hölgyfutár 1861. jan. 31, 109.
Hölgyfutár 1861. júl. 30, 725.
Különös történések a Szondi utcában, *Petőfi visszatér 2024-ben és Partizán-interjú ad*, YouTube 2024. ápr. 5, elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=OfZW4PymaVs&t=1s> (utolsó letöltés: 2024. 09. 25.)
Kalauz 1857 dec. 12, 381.
Kalauz 1857. júl. 4, 381.
Magyar Sajtó 1862. aug. 7, 723.
Magyar Salon 1884/2, 204.
Napkelet 1857. dec. 20, 808.
Napkelet 1857. jan. 22, 44–48.
Napkelet 1857. jan. 8, 13.
Napkelet 1860. ápr. 22, 271.
Nefelejts 1860. okt. 21, 362.
Nefelejts 1862. jún. 1, 108
Nefelejts 1862. nov. 23, 412.
Nővilág 1857. jún. 14, 367.
Nővilág 1857. jún. 21, 382
Nővilág 1857. máj. 24, 317–318.
Nővilág 1858. júl. 4, 427.
Nővilág 1862. febr. 5, 93.
Pesti Hírlap 1909. márc. 17, 14.
Pesti Napló 1850. ápr. 25.
Pesti Napló 1850. aug. 6.
Pesti Napló 1850. jún. 8.
Pesti Napló 1850. nov. 21.
Pesti Napló 1850. szept. 18.
Pesti Napló 1851. nov. 20.
Pesti Napló 1855. jún. 13.
Pesti Napló 1857. jún. 21.
Pesti Napló 1859. márc. 18. és márc. 29.
Pesti Napló 1861. febr. 28.
Pesti Napló 1862. aug. 13.
Pesti Napló 1863. dec. 12.
Pesti Napló 1883. máj. 30.
Politikai Ujdonságok 1857. jún. 24, 234.
Politikai Ujdonságok 1858. márc. 18, 128.
Politikai Ujdonságok 1860. dec. 20, 812.
Politikai Ujdonságok 1862. febr. 19, 121.
Sürgöny 1862. aug. 19.
Szabadság 1849. aug. 7.

Szépirodalmi Figyelő 1862. aug. 14, 239.

sufnitv, *I. szekció A sértődöttség kultúrái: megközelítésmódok*, YouTube 2021. 04. 23, elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=XrwfORppUNC> (utolsó letöltés: 2024. 09. 25.)

Vasárnapi Ujság 1855. máj. 20, 160.

Vasárnapi Ujság 1855. okt. 28, 347.

Vasárnapi Ujság 1856. márc. 16, 96.

Vasárnapi Ujság 1857. ápr. 19, 136.

Vasárnapi Ujság 1857. dec. 6, 534.

Vasárnapi Ujság 1857. febr. 15, 60.

Vasárnapi Ujság 1858. jún. 11, 332.

Vasárnapi Ujság 1858. máj. 23, 252.

Vasárnapi Ujság 1858. máj. 9, 225.

Vasárnapi Ujság 1858. márc. 7, 117.

Vasárnapi Ujság 1858. nov. 21, 562.

Vasárnapi Ujság 1860. ápr. 29, 214.

Vasárnapi Ujság 1860. júl. 29, 277.

Vasárnapi Ujság 1861. márc. 17, 127.

Vasárnapi Ujság 1861. okt. 27, 513.

Vasárnapi Ujság 1862. szept. 28, 467.

Vasárnapi Ujság 1866. jan. 21, 34.

Levél- és kéziratári források, irodalomtörténeti értékű könyvanyag

Bibok [Bátorfi] Lajos (1835-1896) költő, szerkesztő autográf levele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Pest, 1861. jan. 21, Vasberényi-hagyaték, PIM 2023. évi kéziratári szórvány, leltári szám: 2024. 11. 5.

Bogár Zsigmond református lelkész levele feltehetőleg a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Negyed, 1861. febr. 18, Vasberényi-hagyaték, PIM 2023. évi kéziratári szórvány, leltári szám: 2024. 11. 6.

Eötvös levele Orlainak, 1851. ápr. 20. MNG Adattár 2122/1927.

Géczy Alajos tanító autográflevele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Nagyszombat, 1861. febr. 18. PIM 2023. évi kéziratári szórvány, leltári szám: 2024. 11. 14.

Hangok a múltból, Arany Trombita, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kt. 1999.

JÓKAI Mór, *Tarka élet*, Pest, Landerer és Heckenast, 1855. PIM Könyvtár C 26. 951-P. Dedikált példány: „Arany Jánosnak barátilag Jókai Mór”. Mikó Pál tintaírási tulajdonosi kézjegye a címlapon, a 75. és a 144. oldalon. Arany János ceruzáírási széljegyzeteivel. Hiányos példány, a 144. oldal megszakad.

Joseph Worafka rendőrigazgató feljegyzése, Pest, 1863. márc. 15. MNL OL D 191 M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 3475.IV.B.1863.

N. Kálmán levele a Vasárnapi Ujság szerkesztőségéhez, Pest, 1860. nov. 14., Vasberényi-hagyaték, PIM 2023. évi kéziratári szórvány, leltári szám: 2024. 11. 19.

Orlay-Petrich Soma személyi okmányai, pénztárkönyvei és üzleti iratai, OSZK Kéziratár, Analekta Ol-Pap/4511. *Petőfi Sándornak és Vörösmartynak tulajdonított versek: Bort fiúk, bort...*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Kt. 3158.

Vahot Imre Szokoly Vikornak, Pest, 1857, OSZK Kt., Levelestár

Worafka és Pálffy Móric helytartó levélváltása (1862. okt-nov.), MNL OL D 191 19 998.IV.C.1862.

Fond personal Culcer Alexandru [Culcer Alexandru személyi hagyatéka], Serviciul Județean Mureș a Arhivelor Naționale, [Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala], Fond 1252 dos. 20f, 16f.

(A plágiumnyilatkozatot kinyomatva, kék tollal aláírva, beszkennelve csatolni kell a disszertációhoz!)

PLÁGIUMNYILATKOZAT disszertáció

Alulírott OWAIMER OLIVER, BWEDPU (név, neptun-kód),
a Szegedi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
_____ programjának doktorjelöltje büntetőjogi felelősségem
tudatában nyilatkozom és aláírásommal igazolom, hogy
EGY NEMZETI HŐS SZÜLETÉSE: A PÉTŐFI-EMLÉKEZET
KIALAKULÁSA

című disszertációm **saját, önálló munkám**; az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus
szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően történt.

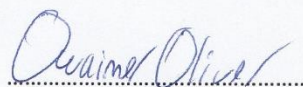
Tudomásul veszem, hogy disszertáció esetén plágiumnak számít:

- szó szerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése.

Tudomásul veszem, hogy a plágiummal azonos elbírálás alá esik a mesterséges intelligencia
bármely formájával – részben vagy egészben – készült munka.

Alulírott kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem, és tudomásul veszem, hogy
plágium esetén szakdolgozatomat a Doktori Iskola visszautasítja.

Szeged, 2021 év 10 hó 10 nap

aláírás

A plágiumellenőrzés szabályai elérhetőek a szegedi.hu/dokumentumok oldalon található alábbi linken:

[Plagiumellenorzes-SZTE-BTK-Irodalom-es-Kulturatudomanyi-Doktori-Iskola.pdf \(szegedi.hu\)](#)

PLÁGIUMNYILATKOZAT

doktori értekezés

Alulírott Owaimer Oliver (BWEDPU), a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola klasszikus magyar irodalom és kultúra programjának doktorjelöltje ezzel büntetőjogi felelősségem tudatában nyilatkozom és aláírással igazolom, hogy

Egy nemzeti hős születése: A Petőfi emlékezet kialakulása

című doktori értekezésem **saját, önálló munkám**; az abban hivatkozott nyomtatott és elektronikus szakirodalom felhasználása a szerzői jogok nemzetközi szabályainak megfelelően történt.

Tudomásul veszem, hogy szakdolgozat esetén plágiumnak számít:

- szószerinti idézet közlése idézőjel és hivatkozás megjelölése nélkül;
- tartalmi idézet hivatkozás megjelölése nélkül;
- más publikált gondolatainak saját gondolatként való feltüntetése esetében.

Tudomásul veszem, hogy a plágiummal azonos elbírálás alá esik a mesterséges intelligencia bármely formájával – részben vagy egészben – készült munka.

Alulírott kijelentem, hogy a plágium fogalmát megismertem, és tudomásul veszem, hogy plágium esetén doktori értekezésemet a doktori iskola visszautasítja.

Szeged. 2024. október 10.

Owaimer Oliver